

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

**Карасевич А. О.,
Левківський К. М., Шачковська Л. С.**

**Політичні портрети
стародавнього світу.
книга I - «Антична Греція».**

Навчальний посібник для студентів гуманітарних
факультетів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України
Лист № 1/11 – 9294 від 6 жовтня 2011 року

Умань 2011

УДК 9(3)(092)(075)
ББК 63.3(0)3-8я73
К 21

Рецензенти:

Токовенко О. С. – доктор філософських наук, професор, декан факультету суспільних наук і міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Шатохін А. М. – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва

Кривошеїн В. В. – доктор політичних наук, професор кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Політичні портрети Стародавнього світу. Кн. І. – Антична Греція.: навч. посібник / укл.: А.О. Карасевич, К.М. Левківський, Л.С. Шачковська. – Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. – 636 с.

У навчальному посібнику розглядаються політичні ідеї і вчення видатних особистостей Античної Греції – державних мужів, воєначальників, законодавців, реформаторів, імператорів, гуманістів, філософів, істориків і богословів. Автори намагаються розкрити суть і форми їх державотворчих програм, акцентувати увагу читачів на цікавих епізодах з їхнього політичного життя, запропонувати, для ознайомлення, найбільш відомі їхні праці та законодавчі акти, як результати людської діяльності.

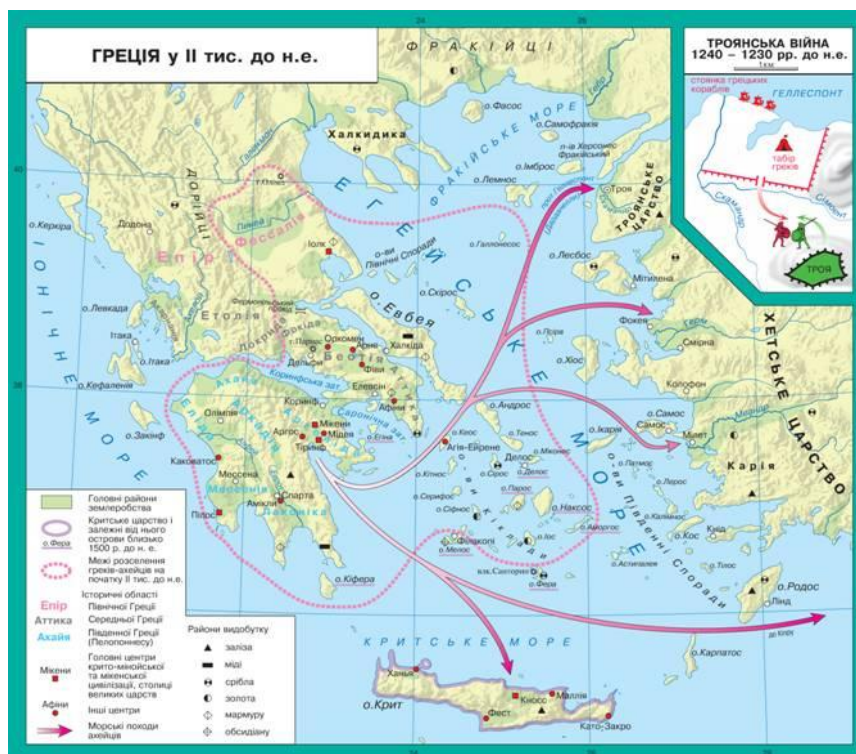
Посібник буде корисним історикам і релігієзнавцям, філологам і митцям, студентам і старшокласникам, викладачам середніх навчальних закладів – усім, кому не байдужа історія світових цивілізацій та їхніх яскравих представників.

©Карасевич А. О., Левківський К. М., Шачковська Л. С., 2011

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Розділ І. Державна політика і право у Стародавній Греції.....	7
<i>Глава 1.</i> До питання періодизації політичної думки в Стародавній Греції.....	7
<i>Глава 2.</i> Гомерівська Греція.....	21.
<i>Глава 3.</i> Органи управління часів гомерівської доби.....	24..
<i>Глава 4.</i> Правова політика Афінської держави.	27.
<i>Глава 5.</i> Держава і право Спарти.....	92.
Розділ ІІ. Політичні портрети Античної Греції.....	115
- Гомер.....	115
- Гесіод.....	121
- Тесей.....	128
- Лікурґ.....	131
- Драконт.....	137
- Солон.....	143
- Пісистрат.....	153
- Клісфен.....	158
- Фемістокл.....	164
- Павсаній.....	176
- Аристид.....	180
- Мільтіад.....	182
- Леонід.....	185
- Кімон.....	188
- Перикл.....	191
- Софісти.....	207
- Сократ.....	216
- Філіпп П.....	273
- Александр Македонський.....	279
- Демосфен.....	291
- Лісандр.....	303
- Платон.....	305
- Аристотель.....	328
- Агесилай П.....	373
- Геродот.....	376
- Фукідід.....	501
- Агіс ІІ.....	506

- Ксенофонт.....	508
- Діонісій Сіракузький.....	520
- Алквіад.....	523
- Полібій.....	525
Розділ III. Філософські школи елліністичного періоду	
та їх представники.....	533
- Школа стоїків.....	533
- Епікурейська школа.....	540
- Школа кініків.....	544
- Скептична школа.....	549
- Піфагор.....	554
- Геракліт.....	557
- Демокріт.....	559
- Клеомен III.....	565
- Набіс.....	569
- Плутарх.....	572
Алфавітний іменний покажчик.....	613
Найбільші битви та війни в Античній Греції.....	619
Термінологічний словник.....	620
Література.....	628

Передмова

Необхідність запропонованого читачам навчального посібника «Політичні портрети Стародавнього світу». Кн. 1. – «Антична Греція» продиктована наступними причинами:

По – перше, неослабним інтересом української читацької аудиторії, особливо студентів–гуманітаріїв, до тих державотворчих процесів і історичних документів, які з'явилися вперше в античному світі, витримали життєву практику і, ключаючи і Стародавню Грецію, були запропоновані в задокументованому статусі світовому соціуму.

По – друге, у зв'язку з цим, виникає природне бажання ознайомити вітчизняного читача, передусім молодіжну аудиторію, із тими здобутками в галузі політичних процесів, які були притаманні найпопулярнішим мужам античної політичної культури, зробити відповідні екскурси в їх державницьку діяльність, бо навчальний посібник переслідує, насамперед, відображення політичного змісту їх життєвого призначення і самобутності

По – третє, укладачі запропонованого посібника цілком згодні із загальноприйнятими принципами подібних досліджень, що кожен із названих персоналій збагатив політичне знання власними відкриттями чи навіть, лишень, поглядами на інші версії. Тому творче обличчя кожного із них неповторне. Проте існують і загальні, спільні для всіх, закономірності в еволюції політичних процесів, що не могло не відобразитись у їхній державотворчій діяльності. Цей аспект буде фігурувати у окремих розділах і характеристиках їх політичної біографії. Хоча, найголовнішим, вважають укладачі посібника, буде оптимальний аналіз життєвих перепитів тієї чи іншої особистості грецького полісу і її посилюючого вкладу в державотворчу палітру стародавніх стосунків.

По – четверте, структура кожного політичного портрету до певної міри уніфікована. Це дає змогу виокремити в ньому такі ключові елементи: розповідь про життєвий і творчий шлях політичного діяча чи реформатора, полководця чи державного мужа; аналіз, здебільшого лаконічний, окремих, найбільш відомих чи суперечливих політичних творів чи документів; бібліографія їх творчої спадщини; де з названими рукописами

можна ознайомитися і чи перекладені вони державною мовою. Тут, обов'язково, потрібно дати довідку праць літературознавчого характеру.

По – п'яте, за якими критеріями відбиралися персоналії до запропонованого навчального посібника? Зрозуміло, що передусім бралися до уваги політичні біографії тих знаменитих мужів Стародавньої Греції, які здійснили вагомий внесок саме в розвиток та удосконалення процесів світової політичної культури в межах їх національного бачення. Адже безліч політичних документів, особливо в галузі державотворення, формування основних канонів внутрішньої і зовнішньої політики, отримали національне звучання і прописку саме в Античній Греції. Та і саме поняття «політика» набуло самобутнього звучання в часи Сократа, Платона і Аристотеля. Все це загалом, але де правди подіти, і неминуха у таких випадках суб'єктивність укладачів, і привело до з'яви саме такого каталогу персоналій.

Навчальний посібник «Політичні портрети Стародавнього світу». Книга 1. - «Антична Греція» значною мірою зорієнтований на шкільну та студентську аудиторію. Особливо він буде вчасним тим молодим політикам і політологам, які в перспективі будуть займатися в своєму житті проблемами державотворення. Це пов'язано, також, з тим, що вивчення творчого політологічного спадку найвидатніших представників стародавнього грецького полісу передбачене шкільними та вузівськими програмами. Тому й логічно, що суттєва увага приділяється тим майстрам політичної культури, репутація яких незаперечна як на національному рівні, так і в межах світового політичного філософування.

Водночас, укладачі сподіваються, що запропонований навчальний посібник зацікавить усіх небайдужих до тих політичних процесів, які були характерними в житті стародавніх народів, оскільки безпосереднє його призначення – бути орієнтиром і путівником у світі державотворчих процесів, які характерні і для нашої України. Без знання минулої практики державного будівництва, особливостей розвитку саме національних можливостей суб'єктів політичної діяльності окремих народів, неможливе позитивне вирішення

політичного влаштування майбутнього кожної нації. Це, в свій час, намагалися пояснити грецькі мужі. Цього вимагає сьогодні досить складний і колоритний світ політичної культури і різноманітні шляхи його осмислення.

РОЗДІЛ І. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА І ПРАВО У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

ГЛАВА 1. ДО ПИТАННЯ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

Античне суспільство на півдні Балкан, у Малій Азії та на островах Егейського моря, починаючи від виникнення царств

ахейців та іонійців, зародження егейської культури (III – II тис. до Хр.) поділялося на вільних і рабів, хоча з часом кількість останнього населення в кілька разів перевищувала число вільного і незалежного народу. Але з часів легендарного Тесея (XIII ст. до н. е.), Лікурга (IX ст. до н. е.), Драконта (VII ст. до н. е.), іншими словами – з початком синойкізму (творення полісів), поділ громадян Аттики на евпатридів, геоморів та деміургів, виникнення герусії (ради старійшин) та апелли (народного зібрання), першого зводу «драконівських законів» уся політико-правова думка поставала та еволюціонувала саме як ідеологія вільних громад полісів, повноправних членів общин, куди не допускалося не лише безправне населення рабів, але й метеки, періеки, вільновідпущеники, тобто представники неповноправної верстви еллінів. Для прикладу – кількість повноправних громадян в Афінах становила 35 тисяч населення, пізніше лише 5 тисяч, потім 3 і, нарешті їх стало лише 1 тисяча. Іншими словами – політичне вчення стародавніх грецьких мислителів відтворювало інтереси значної меншості мешканців Еллади, але це ніяк не може зменшити його актуальність і значущість для сучасної науки і практики політичних процесів. Бо саме на тому геополітичному полісі, на терені людства виникла політична філософія свободи, сформувався, хоча і в примітивних формах, політичний світогляд особистості вільних громадян Еллади, які і понині населяють нашу планету. Категорія «політика» з самого початку свого виникнення у давній Греції використовувалася для визначення форм життя лишень вільних і повноправних індивідів, а таке поняття як «право», «закон», «законодавство» вживалися у житті античних греків як дійсні виразники свободи людини, регулятори взаємовідносин у суспільстві вільних народів, як норма політичної справедливості у полісах свободи. Така політична ідеологія, крок за кроком, протягом майже тисячі років – від Орфея до Полібія – пройшла, на думку дослідників політичного знання античного світу, шість головних етапів, кожен з яких мав свою індивідуальну характеристику. Політичний зміст запропонованих політичних етапів, представлений персональним виконавським колективом суб'єктів політичної діяльності і має свій специфічний напрямок політичного

мислення.

ПЕРШИЙ ЕТАП – генезис античної міфічної передполітології. Він був яскраво представлений аристократичною (гомерівською), демократичною (гесіодівською) та «холопською (орфічною) спробами осмислити перші примітивні спроби політичного мислення і обґрунтування державницьких процесів.

Але не дивлячись на неспроможність політичних намагань представників першого етапу в науковому руслі пояснити ряд подій і процесів на рівні політичного статусу, загальною їх рисою була спроба змалювати виникнення всесвіту, людини, суспільства і, в цілому, держави з позиції релігійно-міфологічного світогляду у різноманітних і багаточисельних версіях.

ДРУГИЙ ЕТАП – етап формування філософського підходу до політичних процесів у стародавній Греції на зразок «семи чудес світу» сягає свого джерела і втілення в творчості «семи мудреців».

Це дійство слід віднести до кінця VII – початку VI ст.. до н. е. Вироблені мудрецями моральні формули взаємовідносин в суспільному організмі, починаючи з держави і завершуючи сімейними стосунками стали в перспективі моральною нормою політичного керівництва для багатьох поколінь не лише в Елладі, але і далеко за її межами.

А взяті разом майже 150 афоризмів, що залишили наступним поколінням у спадщину сім мудреців і сьогодні могли б скласти істотну основу морального кодексу для політичного діяча будь-якого рівня. Залишилося лише засвідчити імена тих, кому давні греки віддали пальму першості серед наймудріших мужів на зламі VII – VI ст.. до н. е.

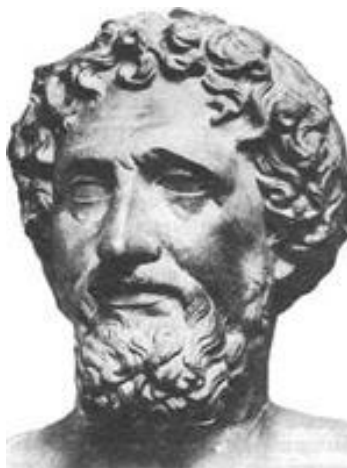
Це – Клеобул і його моральні настанови – «чеснотам – свій, вадам – чужий», «силою не роби нічого», «більше полюбай знання, ніж неуцтво», «збігай неправди», «хто в житті скрізь притримується золоті середини, той буде завжди і щасливий, і спокійний», «мудра людина завжди презирає

брехню», «що сам ненавидиш, того не бажай нікому», «п'яного раба не карай, сам в очах інших будеш виглядати п'яним», «із жінкою при сторонніх не ласкайся і не лайся, перше – знак глупості, друге – злості».

Клеобул (538 – 470 рр. до н. е.)

Народився в м. Лінда (о. Родос). Був правителем м. Лінда. Вислови і афоризми його часто висікалися на кам'яних плитах. Самий відомий афоризм і домінанта оригінальності - «Міра важливіше всього».

Солон (638 – 558 рр. до н. е.)

Солонівські афоризми - «дотримуйся доброчесності», «закон – це поєднання права і сили», «навчившись підпорядкуванню, навчишся керівництву», «закони подібні паутині: слабкого вони залякують, а сильний їх прориває», «у великих справах всім подібати не можливо», «начальника поміченого у п'янстві, потрібно наказувати смертю», «радити потрібно не те, що тобі приємне, а те, що краще всього», «період людського життя 70 років», «слово є спосіб справи», «для того щоб наказувати іншим, навчися виконувати накази інших», «цар лише той, хто найсильніший», на питання, як покінчити із злочинністю серед людей, Солон відповів: «Потрібно, щоб постраждалим і не постраждалим було однаково тяжко».

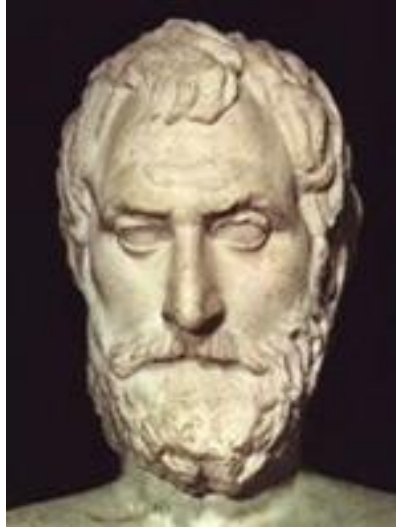

Хілон (596 – 528 рр. до н. е.)

Хілон – «не погрожуй вільним, нема на те права», «не бажай неможливого», «пізнай самого себе», «слухайся законів більше, ніж ораторів», «підкоряйся законам», «чужій біді не радій», «до друзів спіши більше в нещасті, ніж в щасті», «шлюб справляй без пишності», «поважай старість», «коли розмовляєш, не махай руками – це знак божевілля».

Народився в Спарті. Був сином Дамагета, відомого державного діяча. Кажуть, що в старості Хілон признався, що не знає за собою жодного протизаконного вчинку. Хоча сумнівається тільки в одному – коли судили його товарища, він виніс йому вирок справедливо і по закону, але попросив іншого суддю його оправдати. Так він слугував і закону, і

дружбі. «Приборкуй гнів» - домінанта оригінальності.

Фалес (625 – 547 рр. до н. е.)

Народився в Мілеті. Один з перших грецьких філософів, представник натурфілософії і засновник іонійської філософії. Зробив сміливу спробу створити моністичну філософію природи і став першим грецьким філософом-матеріалістом. Основним елементом світу Фалес вважав воду. Вода, об'єднуючи вічний рух з вічним спокоєм, є джерелом життя всього світу, в тому числі і людини. Небесна півкуля створює склепіння над земною поверхнею. Фалес відомий і своїми математичними дослідженнями. Він виміряв висоту єгипетських пірамід на основі їхньої тіні, визначив значення для мореплавців Малої Ведмедиці, передбачив сонячне затемнення (585 р. до н. е.).

Як політик, він пропонував об'єднати всі іонічні держави в єдиний союз, для того щоб протистояти Персії, яка на той час набирала могутність. Фалес багато подорожував, часто бував в Єгипті. Мабуть, саме тут у нього вперше появилась думка, яку він зреалізував пізніше – внутрішній кут півкола є прямим кутом. Півколо над гіпотенузою прямокутного трикутника стало називатися колом Фалеса. Домінанта оригінальності Фалеса виказана в його наступному афоризмі «Ми віримо, що у всіх наших потаємних думках присутня воля неба».

Відомими послідовниками Фалеса в Мілетській школі

були Анаксимандр і Анаксимен.

Анаксимандр (бл.610 – 546 рр. до н. е.)

Анаксимандр — старогрецький математик і філософ. Уявляв Землю у вигляді циліндра, оточеного небесною сферою.

Розвиваючи матеріалізм Фалеса, вважав за першооснову нескінченну, невизначену матерію — «апейрон». Виявом стихійної діалектики Анаксимандра є вчення про походження і загибель незліченних світів. Одним з перших, хоч і в наївній формі, він дав природничо-історичне пояснення утворення світу і походження людини від тварини, завдавши цим удару релігійному світоглядові. Анаксимандр здійснив першу спробу створення систематичного курсу для викладання геометрії.

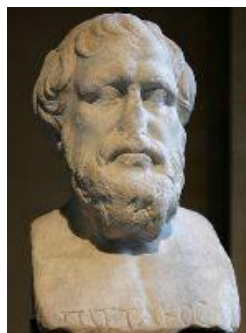
Якщо Фалеса вважають засновником фізичної школи, то Анаксимандр по праву вважається засновником математичної школи. У своїй праці «Про природу» він оголошує початком світу апейрон – безкінечну, безсмертну, рухому першостихію – матерію. З першостихії виділяються два протилежних начала – тверде і рідке, тепло і холод, з яких шляхом різноманітних комбінацій утворюються всі відомі нам стихії: земля, вода, повітря і вогонь. Світ (космос) уявлявся Анаксимандру у постійному розвитку, який породжує з себе вічно нові форми життя. З математики він написав систематичний курс геометрії, а з географії – склав карти та порушив питання про кулястість землі і винайшов сонячний

годинник. Запропонував ідею про походження перших людей від тварин іншого виду, типу риб. При всіх відмінностях, Анаксимандра можна вважати античним Дарвіним.

Анаксимен (бл.585 – 525 рр. до н. е.)

Анаксимен — давньогрецький філософ-матеріаліст, третій і останній представник мілетської школи. В єдиній праці, яка не дійшла до сучасного читача, розвинув строго моністичну концепцію, згідно якої першоосновою всіх речей вважав повітря, яке, за Анаксименом, є безмежним, всюдисутнім, перебуває в стані вічного руху. Всі інші якості речей є результатом від цього основного процесу. Всі речі, за Анаксименом, утворюються з повітря завдяки його згущенню і розрідженню. Анаксимен уперше розрізнив планети і зірки та зробив спробу дати природничо-наукове пояснення затемнення Сонця і Місяця, а також явища випадання снігу і граду. Небесні світила виникають від земних випаровувань, які піднімаються доверху і набувають вогневу природу.

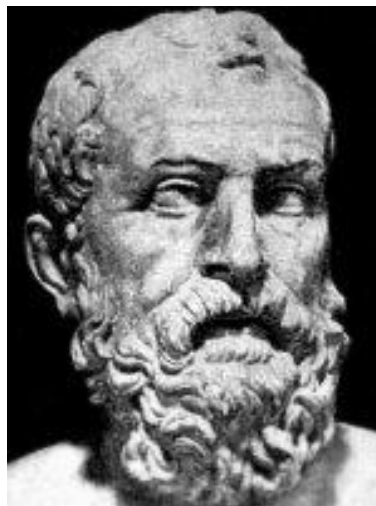

Піттак (651 – 569 рр. до н. е.)

Піттак – «не роби того, що не подобається іншому», «закон – втілення найвищої мудрості», «володій своїм», «позичене слід повертати», «тримайся істини, вірності, досвідченності, правдивості і дружби», «сутність людини показує влада», «задумав справу, не говори нікому про неї, якщо не вдасться здійснити – засміють», «почуття міри люби», «краще простити, ніж мстити», «половина більше ніж ціле».

Народився в м. Мітилені, на о. Лесбос. Був правителем Свіди. Теза Піттака - «Тяжко людині бути порядною», була проблемною всі наступні століття.

Домінанта оригінальності Піттака сформульована в наступному його афоризмі. На питання, що краще всього, на його думку, в світі, один з наймудріших мужів Стародавньої Греції відповів наступне: «Добре робити те, що робиш».

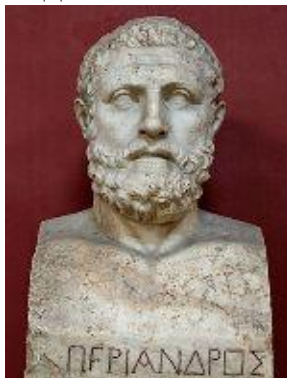
Біант (590 – 525 рр. до н. е.)

Афоризми Біанта – «бери переконанням, а не силою», «говори до речі», «не поспішай братися за справу, а взявся, будь твердим», «про богів говори, що вони є», «що для людини є солодким? – надія», «хто найліпший порадник? – час», «із молодості в старість бери мудрість, бо немає надбання більш надійного», «гірших скрізь більшість», «якщо багато візьмуться за справу, не бути добру», «життя потрібно планувати так, щоб жити лишалося і мало, і багато», «краще розбирати справи з своїми ворогами, ніж з друзями, тому, що наперед відомо, що після розборок один із друзів стане твоїм

ворогом, а один із ворогів – твоїм товаришем», «якою справою людина насолоджується найбільше? - отриманням прибутку».

Народився в Прієні. Домінанта оригінальності в вислові: «Поганіших скрізь більшість». Коли війська Кіра напали на Прієну, жителі почали тікати, захопивши саме цінне з собою. На питання, здивованих жильців Прієни, чому він не бере нічого з собою, Біант відповів: «Все своє ношу з собою».

Біант залишив про себе пам'ять справедливої, миротлюбивої і гуманної людини. На сьогодні збереглися спогади очевидців про те, що в свій час він мав кілька успішних, в плані дискусій, зустрічей з лідійськими царями Азіатом і Крезом. Біанту приписують авторство відомому афоризму: «думаю, а потім дію».

Періандр (666 – 586 рр. до н. е.)

Періандр стверджував, що «демократія краще тиранії», «не карай злочинця, а попереджай злочин», «люби закони старі, а їжу свіжу», «тайн не видавай», «хто хоче правити державою спокійно, нехай охороняє себе не списками, а загальнонародною любов'ю», «прекрасний спокій», «все обмірковуй наперед», «що таке свобода? – чиста совість», «що є причиною всього? – час», «народне правління краще тиранії», «будь готовий померти за батьківщину», «нічого не потрібно робити із-за грошей», «що обіцяв, те виконуй», «горе своє скривай, щоб не принести радості своїм ворогам».

Народився в Коринфі, був його тираном на протязі 40 років. Його охороняли 200 найманих воїнів. В той час в Коринфі довго гостювали відомі поети. Один з них – Аріон, автор гімну в честь Діоніса. Секрет влади тирана пізнав від

свого товариша з Мілета. Одного разу, коли прибув гонець від Періандра в Мілет, правитель вивів його за ворота міста і почав рубати посохом високі колоски. Гонець повідомив про дивну поведінку правителя Мілета Періандра. Той зрозумів, що товариш таємно радив йому знищити самих відомих громадян Коринфа. Періандр так і поступив – він стратив всіх, хто претендував на корону тирана, а іншу частину вислав за межі держави.

Іноді поведінка Періандра не вписувалася в рамки мудрого державного діяча. Одного разу, коли у нього бракувало коштів для здійснення багатого обряду жертвопринесення, він наказав своїй охороні зірвати багатий одяг з коринфянок, які прийшли на свято в дорогих прекрасах.

Періандр мав два сини – один був досить розумний, другий – слабоумним. Першого сина, він вигнав з дому за те, що він горював по матері, яку Періандр вбив в приступі гніву, вдаривши її вігїтну ногою. Він повірив наклепу наложниць, яких, пізніше, спалив живими. Щодо сина – він об'явив через глашатая, що кожен, хто заговорить з юнаком, буде платити штраф в храм Аполлона. Через деякий час, зустрівши свого сина на вулиці, голодним і обідраним, тиран покався і запросив сина вернутися в батьківський дім. Але юнак відповів – батько повинен заплатити штраф Аполлону за те, що заговорив з ним. Періандр помер в самотності і печалі, а племінника, якого він лишив по собі, вбили.

Домінанта оригінальності Періандра в наступних **афоризмах: «В старанності – все», «Стримуй гнів».**

ТРЕТІЙ ЕТАП – еволюція еллінської протополітології, яка відзначається, в порівнянні з попереднім тлумаченням політичного знання (релігійно-міфологічним), виходом на духовну арену раціоналістичних інтерпретацій політичного розвитку у вченнях софістичної філософії. Найбільш яскраво про себе заявили наступні її представники: Протагор (481 – 411рр. до н. е.), Горгій (483 – 375 рр. до н. е.), Гіппій (460 – 400 рр. до н. е.), Антіфон (V ст. до н. е.), Фрасімах (V ст. до н. е.) та ряд інших. Софістам належить видатна історична заслуга в олюдненні суспільно-політичних явищ, започаткуванні світської теорії політики, держави і права, переміщенні людини з «периферійних позицій» у центр політичного життя,

перетворенні її у «міру всіх речей» (Протагор), у постановці і спробі вирішити проблему невідчужуваних прав і свобод особистості, включаючи і рабів, в подальшому розвитку системи демократичних поглядів в сфері політичного влаштування соціуму, у створенні концептуальної платформи для раціоналістичного обґрунтування теорій суспільного договору і природного права, у піднесенні авторитету і соціального статусу теорії природного права як визначальної основи для писаних законів, тобто штучного, позитивного права, що залежить від свавілля тих, хто творить закони.

ЧЕТВЕРТИЙ ЕТАП – дослідники вважають його етапом логіко-понятійного аналізу політичних процесів і інститутів та створення наукових основ політичної моралі і політичної філософії. Безперечно, він пов'язаний з іменами двох видатних мислителів Класичної Греції Сократа (469 - 399 рр. до н. е.) і Платона (427 – 348 рр. до н. е.). Аналізуючи проблеми державного життя, громадянських обов'язків, справедливості і права Сократ керувався «внутрішнім божественним голосом», вважав «мірою всіх речей» не людину, а бога. Це ніяк не заважало знаменитому афінянину створити світську концепцію об'єктивної сутності моралі, моральної політики, морального права. Справедливість, як і правда, мудрість, мужність, розсудливість, благочестя тощо, це одна з чеснот, а будь-яка чеснота це знання, це морально прекрасне. Тому добро і зло у політичній діяльності – наслідок наявності чи відсутності знання. Моральна політика неможлива без права, яке тотожне справедливості: «що законно, те і справедливо». Божественне, природне право і позитивне державне законодавство не протиборствують між собою, а, ґрунтуючись на критерії справедливості, невід'ємні між собою і доповнюють одне одного. Вітчизна і закони вищі й дорожчі за батька з матір'ю, державу і громадянина пов'язують договірні стосунки. Політична свобода індивіда – це панування справедливих законів. Держава за формою правління може бути монархією чи царством, тиранією, аристократією, плутократією чи демократією. Тиранія – це різновид беззаконня, свавілля і насильства; демократія недоцільна, бо натовп не може бути політично мудрим, а чиновники, що обираються народом – в своїй більшості некомпетентні. Тому

найліпша форма управління – аристократія як владування знаючих закони управління суспільством і які мають, згідно юридичних вимог, досвід політичної роботи.

П'ЯТИЙ ЕТАП - в його рамках проходить процес народження політичної юриспруденції, започаткування емпірико - теоретичного підходу до вивчення політичних проблем. Дослідники одногolosно пов'язують цей етап з ім'ям Аристотеля (384 – 322 рр. до н. е.).

ШОСТИЙ ЕТАП - політичної думки еллінів, за своїм змістом і наявністю представників, припадає на III – II ст. до н. е. Основними особливостями названого періоду слід вважати наступні: злет започаткованої Аристотелем політичної етики, об'єктом вивчення якої стали основи політичної моралі стародавнього суспільства еллінів. Піднімаються нагальні завдання вивчення природи і внутрішньої структури політичної моралі, її місця у системі політичних відносин і суспільного життя в цілому. Етика стає основою творчості Епікура (341 – 270 рр. до н. е.). Це він в своїй філософській спадщині вчив жити розумно, дотримуватися моралі, заради приємності, щастя, вдоволення, волі, спокою духу. Єдиною умовою для досягнення названих якостей способу життя індивідів, Епікур (і епікурейці також) пропонував відійти від буденних справ і суспільної діяльності, дотримуватися аполітичної позиції в суспільстві та наслідувати принцип індивідуалізму (але це не означає бути повністю індиферентним щодо подій в соціумі) і намагатися не завдавати шкоди іншому. Саме в останній тезі і полягає, згідно версії філософа, суть природного права людини на справедливість, джерелом якої є сама природа, яка у суспільстві стала наслідком договору про корисне, а саме – «не шкодити один одному і не терпіти шкоди». Логічно пропонується головне завдання політичної влади – насамперед, безпека людей, а роль законодавства і законів – захист мудрих.

Яскравою сторінкою в шостому етапі розвитку та удосконалення політичної думки грецького полісу представлена етика давніх стоїків. Це етичні роздуми Зенона (336 – 264 рр. до н. е.), Клеанфа (331 – 232 рр. до н. е.) та Хрисиппа (277 – 208 рр. до н. е.). Їх концепція базується на природному, божественному заповіді, на частині всесвіту –

людській природі. Згідно її канонів – індивід повинен жити чесно, виконувати всі обов'язки в державі, у громадянському спілкуванні, що втілює природні зв'язки людей, котрі є громадянами єдиної світової держави. В розряд категорій, котрі не мають виправдання, оскільки суперечать природним настановам, стоїки пропонують рабство, сім'ю, індивідуальний шлюб. Якщо бог, згідно тлумачень Епікура, не втручається ні у природу, ні у політичне життя людей, то у філософії стоїків божественне разом з природною необхідністю впливає на політичні процеси, суттєво корегуючи їх остаточний результат.

Але найвизначнішою ознакою розглядуваного етапу стало започаткування науки про політичну історію держав і народів. Ініціатором названої події слід назвати знану історичну постать Полібія (210 – 128 рр. до н. е.) і його знамениту працю «Загальна історія». **« Історія людства, - стверджував Полібій, - це не сліпий кругообіг, а закономірний і необхідний процес руху до нового за «приреченням» - всезагальним світовим законом і розумом. Історія державності – це такий самий природний процес у рамках циклу: царство – тиранія – аристократія – олігархія – демократія – охлократія».** Полібій детально аналізує сутність кожної із цих державних форм, причини занепаду одних та злету інших і визначає три головні – царство, аристократія, демократія.

Кожній із названих державних форм відповідає її протилежність: царству – тиранія, аристократії – олігархія, демократії – охлократія. Найкраща форма держави, згідно установок Полібія – це змішане правління царя, старійшин, народу. Іншими словами, давньогрецький історик запропонував своє образне сплетіння рис царства, аристократії і демократії. Слід зауважити, що у цій ідеї прихована оригінальна концепція стримань і противаг: три влади не лише підтримують одна одну, але й заважають, причому, в більшій мірі, одна одній. Вони весь час натикаються на протидію двох інших влад, а у загальному підсумку держава зберігає свою стабільність.

Ось чому ряд істориків і політологів вважають Полібія батьком не лише політичної історії, але й майбутньої теорії

поділу влади. Основа могутності держави – богобоязливість громадян їх лагідність, покірність, на виховання яких повинні спрямовуватись добрі та справедливі закони.

І для довідки – Полібій став одним із перших теоретиків категорії автономії, спостерігаючи складні політичні процеси в структурах грецьких полісів, які у II ст. до Христа, один за одним почали втрачати свою незалежність.

Глава 2. ГОМЕРІВСЬКА ГРЕЦІЯ

Історія Стародавньої Греції розвивалася майже одночасно і у взаємозв'язках з історією країн Стародавнього Сходу. Більше того, як засвідчують розкопки останніх десятиліть, південь Балканського півострова є одним з найдавніших місць людського поселення — тут жили люди ще в добу палеоліту. У VIII тис. до н. е. на Балканському півострові, особливо на півдні та на островах, існувало вже відносно розвинене суспільство, зокрема, висока крітомікенська культура і писемність. Жили тут племена пеласгів та ін. Водночас у цей період, як розповідають стародавні джерела, відбуваються постійні великі переміщення народів. Так, наприкінці III тис. до н. е. у центральну та південну частину Балканського півострова з півночі переселяються племена ахейців та іонійців, а в XII ст. до н. е. — грецькі племена дорійців. У I тис. до н. е. давньогрецькі племена остаточно переселились і сформувались. Отже, на півночі Греції і частково в середній частині проживали еолійці. Східну частину середньої Греції, Аттику та деякі острови заселяли іонійці. Ахейці оселились на півночі та в центрі Пелопоннесу, а на півдні — дорійці. Впродовж тривалого часу греки розмовляли на різних діалектах, а єдина мова сформувалася лише в період еллінізму.

Дорійське завоювання Балкан прискорило розклад первіснообщинного ладу як у завойовників, так і у завойованих. Ще одним наслідком цього завоювання було масове переселення переможених (ахейців, іонійців) зі своїх земель на острови та узбережжя Малої Азії. Тут виникають їхні численні колонії (у тому числі Троя, Ефес, Галікарнас). Грецькі колонії виникають і у Північній Африці, Італії, навіть Франції

(Массалія — нині Марсель) та Іспанії (Сагунт), Криму і Кавказі. Колонізації сприяли й такі фактори, як нестача придатних для заселення й обробітку земель. З тогочасних джерел дізнаємось, що в Греції навіть виникала необхідність обмежувати дітонародження, зокрема синів, щоб не дробити господарство. Адже Балкани — країна гориста, і землеробство було можливим тільки на рівнинах, тому хліб довозили. На схилах гір вирощували виноград, оливки, фрукти, але у зв'язку з бідністю ґрунтів на це витрачали багато праці. Розвивалося скотарство, проте через нестачу прісної води це була переважно дрібна худоба — кози, вівці та ін. Водночас Греція була достатньо багата на корисні копалини: залізо, мідь, срібло, золото, глину, будівельні матеріали (камінь, мармур, граніт). Отже, інтенсивно почало розвиватися ремесло. Географічне положення Греції (тепле море, берегова лінія з численними затоками, безліч островів та ін.) сприяло розвитку мореплавства, рибальства, морської торгівлі. Економічному розвитку Греції сприяла і близькість до країн стародавнього Сходу, які вступили на історичну арену швидше й економічно та культурно були розвиненішими.

Отже, як зазначалось, дорійське завоювання і переміщення племен прискорили розклад родоплемінних відносин. Розвивається приватна власність, поглиблюється майнова нерівність, відбувається класоутворення. Особливо інтенсивно ці явища спостерігаються у XI - IX ст. до н. е. У історії цей період називають «гомерівським» за іменем легендарного сліпого співця Гомера, якого стародавні греки та в пізніші часи вважали автором знаменитих епічних поем «Іліада» й «Одіссея» (нині це беруть під сумнів). Тривалий час майже всі знання про цей період черпали саме з цих творів. Потім їх доповнювали численними археологічними знахідками. У XI - IX ст. до н. е. греки жили ще на стадії первіснообщинного ладу. Населення поділялося на роди, декілька родів об'єднувалися у фратрію, а декілька фратрій — у плем'я, так звану філу. Членів філ пов'язували спільність походження, ведення господарства, спільність релігійного культу (власне опікунське божество та осередок його культу). Племена вже об'єднувалися в невеликі народи, родові відносини ще були міцними. Людина, котра не належала до

якогось роду, була поза суспільством, вона ніким і нічим не захищалась. Зберігається звичай кровної помсти. Залишити вбивство родича без помсти вважали безчесним, це викликало б гнів богів і накликало б біду на весь рід. Проте вбивця за згодою роду міг відкупитися — заплатити штраф родичам вбитого або піти у вигнання. Земля перебувала ще у колективній власності общини (роду), але була розбита на ділянки, якими володіли окремі сім'ї. Спочатку ділянки розподіляли щороку за жеребом (клерос), потім вони закріплювалися за сім'ями назавжди, а врешті перетворювалися у приватну власність і були одним з основних мірил багатства.

Населення, крім землеробства, активно займалося скотарством, ремеслами, торгівлею. У гомерівських поемах згадуються лікарі, ворожбити, гончарі, ковалі, зброярі, кушніри, столяри, каменярі та ін. Здійснюється перехід до використання заліза, золотих і срібних виробів. Виникають численні укріплені міста, які стають осередками господарського, культурного, політичного життя. Розвивається торгівля. Платежі здійснюють спочатку зерном, худобою та іншим, потім з'являються гроші.

Однак, загалом господарство мало ще натуральний характер, продукція виготовлялася головню для власного вжитку і споживання. Численні ремісники працюють не у власних майстернях, а вдома у замовника, користуючись його матеріалом і знаряддям.

У цю епоху з'являється вже рабство, яке має домашній характер. Рабів ще небагато, здебільшого — це домашні, дворові люди, які допомагають вести господарство, у польових роботах чи ремеслі, пасуть худобу, їхня праця не є основною в господарстві. Іноді господарі дають їм невеликі земельні ділянки, хату, дозволяють мати сім'ї.

Серед вільного населення поглиблюється майнова і соціальна диференціація. Верхівка общини поступово виділяється в родову знать — це вожді, старійшини, герої. Вони володіють кращими і більшими наділами землі, мають багато рабів, худоби, золото, срібло. До них потрапляють в економічну залежність щораз більше збіднілих общинників, котрі позичають у багатіїв зерно, інвентар, насіння, гроші. Чим людина багатіша, тим вона впливовіша, авторитетніша, краща.

Вже у поемах Гомера біднота характеризується як елемент ненадійний, хиткий, непевний, словом — жалюгідний. Але багатії і знать ще не зовсім відокремились у суспільстві. Вони особисто працюють у своєму господарстві, виконують різні, у тому числі, важкі роботи.

Глава 3. Органи управління часів гомерівської доби.

В епоху гомерівської Греції, з'явився апарат органів управління суспільством. Найважливішими з них є наступні:

Рада старійшин — буле. До її складу входили всі старійшини роду, а якщо їх було надто багато, то обирали осіб з їхнього середовища. Своя рада старійшин була не тільки у кожному роді, а й у фратрії та племені. Старійшини виступають представниками даного роду, фратрії, філи, у переговорах з чужинцями чи іншими грецькими племенами дають клятви від імені общини, беруть участь у родоплемінному суді. Вони ж разом з вождем розв'язують усі питання стосовно життя і діяльності роду, фратрії, філи. В епоху Гомера Рада старійшин — це вже не зібрання мудрих, досвідчених літніх людей, а орган найважливіших представників родової знаті, заможної верхівки суспільства.

Вождь — базилевс. Його обирали всім чоловічим населенням роду, фратрії, філи. Це — військовий керівник, воєначальник, який командував військом і мав завдання захищати народ і землю. Базилевс — це не король, не правитель з необмеженою владою чи щось подібне до того. По-перше, його обирав народ, він відповідав перед народом і був його лідером. Він був рівним серед своїх воїнів, спав і харчувався разом з ними, у битвах з ворогами виступав у перших рядах війська. Однак накази його були обов'язкові до виконання. На війні він мав необмежене право життя і смерті над своїми воїнами. Він повністю відповідав також за результати битви. Зате у випадку перемоги він діставав кращі трофеї, більше, ніж інші воїни, рабів та почесні. У мирний час влада базилевса мала швидше «батьківський» характер: він

розглядав і вирішував різні поточні справи, спори і конфлікти, управляв життям колективу, приносив разом з жерцями жертви богам, керував релігійними обрядами тощо. Разом із старійшинами базилевс розв'язував різні важливі справи, судив з ними порушників традицій і звичаїв. На користь базилевса були встановлені серед населення певні пожертви, якими покривали його витрати, наприклад, на прийняття чужоземців, бенкети і подарунки для них та інших почесних гостей. Базилевсу виділяли найкращу ділянку землі — теменос. На випадок його одруження чи одруження його дітей населення робило внески, зате всіх запрошували до нього на святкування. Ні корон, ні мантий базилевси не носили. Єдиною відзнакою їхньої влади був скіпетр — багато прикрашений жезл або посох.

Народні збори — агора. Це збори всього дорослого чоловічого населення роду, фратрії чи філи. Їх скликали базилевс чи рада старійшин в міру потреби, здебільшого для розв'язання найважливіших проблем війни і миру, про хід військових подій, з приводу епідемій, стихійного лиха та ін. Кожен громадянин міг виступити на зборах, беручи в руки спеціальний жезл, — знак того, що він виконуватиме публічну функцію. Голосування не було, а волю свою народ висловлював криком. Отже, базилевс чи рада старійшин або вмілі оратори могли легко повести за собою маси. Збори повинні були закінчуватися до заходу сонця.

Дальший розвиток продуктивних сил, удосконалення знарядь і засобів виробництва, поглиблення соціальної та майнової диференціації, збільшення кількості рабів і посилення їх експлуатації, щораз ширше використання рабської праці в усіх галузях господарства — усе це призводить до остаточного розкладу родоплемінних відносин первіснообщинного ладу загалом. У VIII—VII ст. до н. е. в Греції зміцнюється влада і зростають привілеї родової знаті. З'являється боргове рабство неоплатних боржників. Дедалі більше майнове розшарування породжує гострі соціальні та політичні суперечності між родовою аристократією, яка тепер уже перетворилася на правлячу групу багатих землевласників, та простим міським і сільським населенням — демосом — нащадками рядових общинників гомерівської доби. Поступово виникає і

посилюється торгово-реміснича верства міського населення, не пов'язана безпосередньо з сільським господарством. Демос, зокрема міський, зі зміцненням своєї економічної сили почав активніше домагатися своєї участі в управлінні суспільством і водночас обмеження влади родової аристократії.

Це був період зародження у Греції державності. Форми правління у них були різними. Спочатку, здебільшого, виникали тиранії. Тирані — одноособові правителі — вихідці з аристократії, що примкнули до демосу, або з верхніх прошарків самого демосу. Вони проводили енергійну політику обмеження прав старої родової знаті, конфісковували частину її земель, вбивали або виганяли найактивніших прибічників старих порядків. Попри всієї недосконалості тиранії - це була прогресивна на той час форма влади. Що правда, тирані часто проводили непослідовну політику і тим самим налаштовували проти себе демос, що їх обрав. Ранні тиранії були недовгочасними. Поваливши владу аристократії і відкривши простір для діяльності демосу, тирані втрачали свою владу і виявлялися непотрібними. Під час тиранії зростали і набували політичного досвіду і політики, які послідовніше відстоювали інтереси демосу, в результаті - народ знову повставав — тепер уже проти тиранії.

Після повалення тиранії в найбільш економічно розвинених полісах, звичайно встановлювали нові форми правління демосу. Зокрема, у тих полісах, де майнове розшарування громадян було порівняно невеликим, виникала стародавня демократія («демос» — народ, «кратос» — правління, влада), тобто правління вільних корінних жителів, усього поліса. А в тих полісах, де майнове розшарування виявилось різким і вплив багатіїв великим, виникала олігархія (тобто влада небагатьох).

Слід чітко розуміти відмінність між аристократією (теж владою небагатьох) і олігархією. Аристократія була владою в ранньорабовласницькому суспільстві, яке щойно виникло після розкладу родового ладу. Це влада родової знаті.

Олігархія виникає на вищому економічному і соціальному рівні. Олігархами були не обов'язково родові аристократи. Влада олігархів ґрунтувалася на їхньому багатстві та пов'язаній з ним економічній і політичній могутності. В

складі олігархів були і найбагатші представники демосу, і нащадки родовой аристократії. Рабовласницька демократія й олігархія, які виникли в VI ст. до н. е., повністю розвинулися в V ст. до н. е., тобто вже в наступному, класичному періоді.

Отже, на території Греції з розкладом первіснообщинного ладу утворилося багато відносно невеликих держав. Що зумовило їх появу? Причини слід шукати, насамперед, у природних та економічних умовах розвитку Греції. Природні умови — високі дикі гори, порослі густими лісами, урвища, ущелини, які покривають Балканський півострів, не сприяли об'єднанню племен, єдиному господарському розвитку, формуванню єдиного внутрішнього ринку, встановленню тісних контактів та взаєморозумінню між людьми. Навпаки, природні умови їх роз'єднували.

Крім того, Греція була заселена різними народами, які прийшли туди в різні часи, були на різному ступені соціального розвитку, являли собою різні племена, кожне зі своїми мовними, етнічними, релігійними та іншими особливостями.

Глава 4. ПРАВОВА ПАЛІТИКА У АФІНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ.

Серед грецьких полісів, які виникли на території Балканського півострова, найбільш могутніми і впливовими були Афіни і Спарта.

Афінська держава виникла у південно-східній частині Балкансько-го півострова, так званій Аттиці. Аттика — кам'янистий півострів, майже без родючих земель, зате там була якісна глина, родовища срібла, свинцю, мармуру. Природні умови сприяли розвитку виноградарства, маслинництва та скотарства. Населення активно займалося й торгівлею, вимінюючи ремісничі вироби на зерно. Тут поселилися племена іонійців і виникло багато полісів, які між собою вели постійні війни, що гальмувало процес об'єднання (синойкізм) та зумовлювало пізнє утворення державності. Серед полісів Аттики на перше місце незабаром виходять Афіни, де, як і в інших грецьких общинах, діяла рада

старійшин, базилевс, Народні збори. У X - IX ст. до н. е. тут розгорнулася гостра боротьба між родовою аристократією і демосом. Влада аристократії була ще міцною. У зв'язку з ускладненням функцій управління суспільством за домаганням аристократії створено нову посаду — архонта (начальник, старший), якого обирали на Народних зборах зазвичай із середовища родової знаті. Утворено й спеціальну посаду військового вождя — полемарха. Посада базилевса, хоч і не була остаточно скасована, стала другорядною. За ним зберігалися лише релігійні функції.

На ці нові посади почали обирати виключно представників родової знаті: спочатку пожиттєво, потім на 10 років, а з першої чверті VII ст. до н. е. — щорічно. Причому обирали вже не одного, а дев'ять архонтів, які створили колегію. До її складу входили і базилевс, і полемарх. Очолював колегію архонт — епонім, який здійснював нагляд за управлінням і виконував судові функції. Його іменем називали той рік, упродовж якого управляла колегія. Після закінчення своїх повноважень архонти автоматично і пожиттєво входили до складу ареопагу. Подібна доля спіткала і раду старійшин — була, яка за нових умов не влаштовувала родову знать. Вона була витіснена новим органом — ареопагом, який хоч і обирали на Народних зборах, але тільки з представників найбільш знатних і багатих сімей. Ареопаг збирався на узгір'ї, названому іменем бога війни Ареса. До нього перейшли функції обрання архонтів, він розв'язував усі найважливіші питання управління суспільством, здійснював контроль над діяльністю службових осіб. Народні збори скликалися зрідка. Держави у той час ще не було. Першим кроком до утворення держави стали реформи легендарного грецького героя і мудреця Тесея (VII ст. до н. е.). Тесей об'єднав чотири найбільші племена (філи) Аттики в один народ з центром у Афінах. Поряд з племінними органами управління було утворено єдині Народні збори, колегію архонтів та ареопаг. Створено культ богині Афін — опікунки міста і народу. Кожне з чотирьох племен поділено на три фратрії (усього - 12), а кожен фратрію на 30 родів. Усіх вільних повнолітніх громадян чоловічої статі Тесей поділив на три розряди: благородних (евпатридів), землеробів (геоморів) і ремісників

(деміургів).

До розрядів входили громадяни незалежно від приналежності до племені. Евпатриди — це родова знать, аристократія. Вони покликані були управляти суспільством. Землероби і ремісники повинні були працювати відповідно до роду занять. Отже, влада в суспільстві вочевидь закріплювалася за знаттю.

Всі справи, що стосувалися всього народу, вирішували тепер центральні органи. Почало зароджуватись спільне для всіх афінське право. Громадян усіх об'єднаних племен не вважали тепер безправними чужинцями на території будь-якого з об'єднаних племен, як це було раніше — вони стали рівноправними з місцевими громадянами.

Згодом, коли утворюється військовий флот для захисту Аттики й охорони морської торгівлі, країна була поділена на невеликі територіальні райони — наукарії, кожен з яких мав збудувати і спорядити і військовий корабель. Їх налічувалося 48 — по 12 на кожну філу. Очолювали такі райони притани, які теж належали до евпатридів. Отже, розпочався поділ населення за територіальною ознакою.

Родовий устрій дедалі більше розпадається. Колегія архонтів, ареопаг — це вже не органи всього суспільства, що виражають волю широких мас населення, а органи родової аристократичної, землевласницької та рабовласницької знаті. Все інтенсивніший розвиток ремесла і торгівлі, зростання товарності сільського господарства, втрата ним замкнутого натурального характеру, розширення функцій грошей — це поступово, але невпинно розхищувало первіснообщинний лад, який був безсилим проти переможного наступу приватної власності, грошей.

Евпатриди на той час захопили майже всю найкращу землю, залишивши колишнім общинникам — геоморам — невеликі неродючі ділянки, переважно на схилах гір. Геомори, аби прожити до нового врожаю, часто змушені були брати позики натурою чи грішми під заставу своїх ділянок або навіть під заставу особи самого боржника. За вчасне неповернення боргу у геоморів кредитори забирали частину ділянки або й всю, а боржник ставав залежним орендарем, сплачуючи часто кредитору до 5/6 частин врожаю. Якщо ж позику зроблено під

заставу особи чи дітей, дружини боржника, то вони ставали борговими рабами кредитора. Така ситуація ще більше загострювала відносини між родовою аристократією і демосом. До речі, серед демосу теж було немало багатих людей — власників торгових домів, ремісничих майстерень, кораблів, а також лихварів і купців та політично безправних, які всіма засобами намагалися захистити себе від насилля знаті. Зрештою, і серед самих евпатридів відбувається певне розшарування. Деякі з них починають організовувати торговельні промисли, ремісничі майстерні, зближуються за своїми інтересами з багатими елементами міського демосу.

Глибокі соціальні протиріччя афінського суспільства у будь-який момент могли призвести до вибуху або політичного перевороту. Грецький історик Плутарх писав про тодішні Афіни: «різка нерівність між багатими і бідними дійшла до крайніх меж, суспільство було зовсім розхитане кризою, увесь народ був у боргу в багатих». У 30-40-х роках VII ст. до н. е. спробував вчинити переворот переможець Олімпійських ігор Кілон. Але народ ще не був готовий до активних дій проти евпатридів, і Кілон був змушений утекти, а його прихильників перебили. Евпатриди одержали перемогу, але згодилися піти на деякі компроміси. Зокрема, вони погодилися на запис законів, що тривалий час заперечували, бо відсутність писаного права давала їм змогу судити населення на підставі вигідних їм звичаїв, ними ж придуманих правил та ін. У 621 р. до н. е. архонтові Драконтові доручено провести запис діючого права, що він і зробив. Докладніше про це - в політичному портреті Драконта.

Проте запис законів не міг покласти край суперечностям між евпатридами і демосом, бо майже не змінював економічного становища демосу і зовсім не торкався його політичного, як і раніше, безправного стану. Сили демосу зростали. Крім власних громадян його ряди поповнювали люди інших полісів, які прибували в Афіни, приваблені швидким економічним розвитком. Ці люди нерідко були дуже багатими і мали значний вплив у суспільстві, хоч стояли поза общиною і були позбавлені політичних прав. Аристотель зазначив, що народ, позбавлений будь-яких прав, нарешті повстав проти своїх правителів, і ця боротьба була тривалою. На політичну

арену вступив Солон (згідно з легендою, один з семи знаменитих грецьких мудреців). Він належав до евпатридів, походив з роду легендарного афінського базилевса Кодра, який свого часу врятував Афіни від дорійців. Солон був поетом, людиною середнього достатку, багато подорожував, займався торгівлею. З його ініціативи і під його керівництвом афіняни після багатьох невдач звільнили від мегарців острів Саламін, з якого контролювався вхід до афінської гавані Пірей. Цим самим Солон здобув надзвичайну популярність в Афінах. У 594 р. до н. е. він був обраний архонтом з надзвичайними повноваженнями. Солон добре розумів необхідність проведення докорінних перетворень у Афінах. За переконаннями він твердо стояв на боці демосу, зокрема його торговельно-промислових кіл. За словами Аристотеля, він був тим, хто перший з евпатридів виступив на захист інтересів народу. Спираючись на активну підтримку Народних зборів, Солон приступив до проведення реформ. Умовно їх можна поділити на економічні та політичні.

Головна економічна реформа Солона відома під назвою «сисахфія», що означає «скидання тягара» у прямому і переносному розумінні. Вона полягала у «скиданні тягара» боргів, тобто у повному анулюванні будь-яких боргів. Із заставлених земельних ділянок бідняків були прибрані боргові камені, а ділянки повернено їх попереднім володільцям.

Другим важливим кроком стала ліквідація боргового рабства. Такі боргові зобов'язання, через які заставлялася особа боржника чи його рідня, були заборонені. Всіх афінян, що стали борговими рабами, та членів їх родин відпускали на волю. Солон ужив усіх заходів, щоб викупити за рахунок громадських коштів громадян, проданих у рабство за межі Аттики.

Аристотель наводить і такий факт, що Солон встановив максимум землеволодіння в одних руках, проте це іншими джерелами не підтверджено. Був виданий закон про свободу заповітів, чого раніше не було. У тому випадку, коли заповідач не мав законних дітей, він міг заповісти своє майно будь-якій особі чи віддати його на суспільні потреби. До речі, з цього часу під виглядом заповідання в Афінах почали продавати і купувати землю, а Аттика на тривалий час перетворилася в

країну середнього і дрібного землеволодіння.

До Солон в обігу були різні грецькі гроші, навіть родові міри та монети. Солон запровадив нову єдину монету, нову систему мір і ваги, запозичивши їх у Евбеї, що розширило торговельні контакти Афін. В інтересах міського демосу він заборонив, на деякий час, вивозити з країни продовольство, за винятком олії. Через Народні збори було видано закони, які сприяли створенню нових і розширенню старих виноградників, садів, городів. Закони регулювали правила користування городами та колодязями, зрошувальними системами.

Щоб успішніше розвивалися ремесла і торгівля, був виданий закон про обов'язок батька навчити сина будь-якого ремесла, а інакше син мав право відмовитись допомагати батькові чи утримувати його в похилому віці. Видано закон проти неробства.

У політичній сфері реформи Солон теж були вагомими і глибокими. Він скасував генократію (гр. «генос» - рід) — владу родової аристократії, яка існувала до цього часу, і замінив її тимократією (гр. «Тиме» - ціна, вартість) — владою, яка ґрунтувалася на майновому цензі. Аристократію було позбавлено привілеїв, пов'язаних з пережитками родового ладу: усіх вільних громадян чоловічої статі було поділено на чотири розряди за майновим цензом. До першого, найвищого розряду, належали громадяни, які одержували з землі не менше 500 медимнів сипучої або рідкої сільськогосподарської продукції на рік (медимн становив у середньому 50 кг або літрів). Згодом до них були прирівняні інші громадяни (не тільки землевласники), що мали майна на таку ж суму. Їх називали п'ятсотмірниками, вони мали обов'язок оснащувати військові кораблі, тримати їх у доброму стані, а також служити у важкоозброєній піхоті. До другого розряду належали громадяни, які одержували не менше 300 медимнів, їх називали вершниками, оскільки вони повинні були служити у кінноті на власному бойовому коні або у важкоозброєній піхоті. До третього розряду належали громадяни, котрі мали прибуток не менше 200 медимнів — зевгіти (гр. зевгос — запряг волів). Вони також служили у піхотному ополченні й повинні були мати власне важке озброєння. До четвертого розряду належали всі інші громадяни, тобто ті, які мали прибуток із землі менше

200 медимнів або відповідне рухоме майно, їх називали фетами (виробниками), вони служили у легкоозброєній піхоті й на флоті.

Тепер уже політичні права, як і взагалі правове становище людей у суспільстві, повністю залежали не від знатного, родового походження, а від майнового стану громадян. Отже, бути архонтами, членами ареопагу, займати інші високі посади в державі могли тільки громадяни, котрі належали до першого розряду. Всі інші посади обіймали громадяни другого і третього розрядів. Фети не могли бути обраними на жодні посади — вони тільки брали участь у Народних зборах. Але й це мало неабияке значення, бо саме Народні збори обирали всіх службових осіб, тут вони звітували про свою діяльність, тут приймалися закони і, власне, в Народних зборах фети становили більшість.

Саме ця реформа завдала найвідчутнішого удару пережиткам первіснообщинного ладу. Права і обов'язки громадян з цього часу почали визначатися залежно від їхнього майнового стану, а не від родової знатності. Народні збори з часів Солон стали відігравати значно більшу роль у житті суспільства, компетенція їх розширилась. Вони мали назву "еклезія", тобто збори викликаних, оскільки про день зборів заздалегідь повідомляли оповісники, закликаючи всіх громадян.

Солон також дещо послабив ареопаг, вилучивши з його компетенції підготовку справ для обговорення їх у Народних зборах. Для підготовки цих справ, а також загального управління країною він створив новий державний орган — Раду 400. До неї кожне плем'я (всього чотири) обирало на своїх зборах з громадян перших трьох розрядів, що досягли 30-річного віку, по 100 представників (щорічно).

Збереження племен (філ) було поступкою родоплемінній знаті, одним з проявів незавершеності, половинчастості реформ Солон. Це засвідчило також збереження ареопагу, який був і залишався далі оплотом родової знаті. Ареопаг зберігав за собою нагляд за дотриманням законів, контроль за діяльністю Народних зборів і службових осіб, судові функції, які навіть були розширені. За словами Солон, Рада 400 і ареопаг — це ті якорі, які повинні стримувати державний

корабель від наслідків бурі.

Зберіг Солон і колегію архонтів, яка була наділена виконавчою владою, здійснюючи також судові та релігійні функції. Кожна філа обирала серед своїх громадян першого розряду по 10 кандидатів (усього 40). Народні збори Афін обирали серед них дев'ять архонтів і одного секретаря.

Солон заснував ще один новий орган — суд присяжних (гелією). До складу цього суду обирали громадян усіх чотирьох розрядів. Гелієя була не тільки найвищим судовим органом країни з обширною компетенцією, а й мала важливі політичні функції, зокрема у сфері законодавства.

Зберігши чотири племені, Солон зберіг і поділ країни на наукрарії (48 - по 12 на кожне плем'я) з їхнім обов'язком поставляти державі по бойовому кораблю на рік. Провів він ще й інші реформи. Так, було прийнято закон про політичну активність громадян, згідно з яким, обговорюючи важливі питання у Народних зборах стосовно долі країни, всього народу, присутні повинні були висловити свою думку, відкрито сказати «так» або «ні», не ховатися за спини інших, не відмовчуватись. Будь-який громадянин мав право притягнути до суду злочинця, порушника. Раніше таке право мали тільки сам потерпілий або представники його роду. Прийнято закони щодо фізичного виховання молоді, проти марнотратства жінок та ін.

Реформи Солона мали надзвичайно велике значення. Він, по-перше, розпочав еру так званих політичних революцій, які давно назрівали в афінському суспільстві. По-друге, Солон завдав рішучого удару залишкам первіснообщинного ладу в усій Аттиці. Він продовжив розпочату колись Тесеєм справу розбудови Афінської держави, створив, по суті, цю державу у цілісному вигляді, її механізм, систему державних органів. Після вилучення у евпатридів земельних ділянок, які вони захопили за борги, скасування боргів і боргового рабства та повернення земельних ділянок селянам з'явилося багато дрібних власників, яких евпатриди не мали змоги поневолювати. Ці реформи привели до розвитку рабовласницького господарства на основі ввезення рабів з-за кордону і, отже, заклали основи для розвитку античного рабства. Реформи Солона, спрямовані проти засилля

евпатридів, зміцнювали становище міського демосу. Розділена за майновими ознаками на різні розряди, родова аристократія втратила колишню силу і вплив. Тому вона активно виступала проти Солона, його реформ, намагаючись відновити старі порядки.

Не зовсім були задоволені реформами Солон і низи демосу, зокрема селяни. Вони сподівалися на переділ земель, конфіскацію великих володінь знаті, проте Солон не насмілювався на такий крок. Окрім збереження старих племен, впливу знаті в ареопазі, це було ще одне свідчення половинчастості його реформ. Отже, знать вважала реформи надмірними, а низи — замалими, неповними, всі разом вимагали їхнього удосконалення.

Отож, гостра політична боротьба в Афінах, щоправда, вже іншого спрямування, ніж попередня, продовжувалась.

Намагаючись зберегти реформи, Солон вирішив зректися своєї посади і всіх повноважень. Взявши з громадян Афін обіцянку не змінювати реформи, зберігати їхню дію і перевірити її часом, аж до його повернення, Солон на десять років покинув Афіни.

Цей крок Солон не зупинив боротьби. У 584 р. до н. е. було вирішено збільшити кількість архонтів до десяти, причому евпатриди погодились, що троє з них будуть геоморами і двоє — деміургами. Але й це не розрядило ситуації. Спираючись на міську і сільську бідноту, у 560 р. до н. е. владу захоплює Пісистрат, який у молоді літа прославився, відвоювавши (за ініціативою Солон) у мегарців острів Саламін. Він проголосив себе тираном, ставлеником демосу і перебував на цій посаді 33 роки. Реформ Солон він не змінив, усі попередні органи теж залишались. Пісистрат та його сини дбали тільки про те, щоб на всіх важливих посадах були їхні прибічники. Тиран конфіскував частину земель у евпатридів, наділивши ними бідних селян, запровадив державний довгостроковий кредит селянам і ремісникам, увів інститут роз'їзних суддів, щоб люди з місць не мусили їздити по судових справах у Афіни. Він призначив єдиний поземельний податок (залежно від розміру землеволодіння), сприяв створенню афінських колоній, зокрема на кримському і кавказькому узбережжях Чорного моря, зробив спробу

захопити Дарданелли (Геллеспонт), вів в Афінах обширне будівництво. У 527 р. до н. е. Пісистрат помер і тиранами стали двоє його синів. Їхня політика була дещо іншою: збільшувались податки, чинились розправи над політичними супротивниками, посилювався терор. Незабаром одного з них вороги тиранії вбили, другий 510 р. до н. е. був змушений зректися влади.

Боротьба між аристократією та демосом спалахнула з новою силою. Спроба спартанців втрутитись у події і допомогти аристократам відновити свою владу закінчилась невдачею. Демос переміг. На чолі Афін став вождь демосу, непримиримий противник тиранії, аристократів і спартанців Клісфен, що походив зі знатної родини Алкмеонідів.

У 509 р. до н. е., ставши першим архонтом, Клісфен провів серію реформ. Ці реформи остаточно ліквідували залишки родового ладу і сформували систему афінської демократії, яка зберігалася з невеликими змінами впродовж усього періоду існування Афінської держави. Основною метою Клісфена було остаточно ліквідувати вплив і силу реакційної землевласницької родової знаті, демократизувати суспільно-політичний устрій Афін.

Насамперед Клісфен ліквідував чотири родові племена і натомість запровадив територіальний поділ. Він поділив Аттику на 10 територіальних філ. При цьому враховувався природний поділ країни на три основні регіони: міський (Афіни), прибережний і внутрішній. У двох перших переважав демос, у третьому — аристократія. Кожна філа поділялася на три частини — тритті: по одній з кожного регіону. Отже, всього було 30 триттій. Філи не становили єдиної, цілісної території, бо питання, з яких саме триттій складатиметься філа, вирішувалося жеребкуванням. Часто тритті однієї філи не мали спільних кордонів, бо розташовувались далеко одна від одної. Клісфен мав на меті згуртувати раніше розірваних родовими і племінними відносинами людей з різних частин Аттики. Причому у кожній філі 2/3 населення були міські жителі і ті, що тяжіли до міст, і тільки 1/3 — сільські, де відчутними були вплив і влада аристократії. Клісфен увів до складу філ не тільки корінних афінян, але й значну частину метеків та інших чужоземців, що оселилися назавжди в

Афінах.

Водночас ця обставина (розкиданість тритій) у зв'язку з невеликими розмірами території Аттики не утруднювала управління філами.

Клісфен поділив територію Афін на 100 ще дрібніших одиниць — демів. На тритію припадало по три-чотири деми та по 10 демів на кожен філу. Згодом кількість демів зросла. Кожного афінського громадянина було приписано за місцем проживання до якогось дему. Приналежність ця була спадковою. Називати себе родовим походженням заборонялось. Кожен громадянин поруч зі своїм іменем повинен був зазначати ще й назву дему. Тільки приналежність до дему давала громадянам повноправність. Отже, на той час була така адміністративно-територіальна структура: 10 філ, 30 тритій, 100 демів.

Найвищим органом влади були Народні збори (агора), поточне управління здійснювала колегія трьох епімететів, яку обирали щорічно Народні збори (здебільшого це були начальники тритій, але не обов'язково). Кожна філа мала свого покровителя — бога або легендарного героя. У тритії діяли свої Народні збори, які щорічно обирали начальника. У демах також управляли Народні збори і щорічно обирали ними староста (демарх). Його обов'язками було скликати Народні збори, виконувати їхні рішення, здійснювати поточне управління. Народні збори обирали також скарбника та інших урядовців. Деми, з одного боку, мали свою, внутрішню, автономну компетенцію, з іншого — виконували доручені їм державою справи (наприклад, ведення обліку військовозобов'язаних — каталогів, збирання податків — ейсфора). До демів перейшли усі фінансові, поліцейні та інші справи, якими раніше відали наукарії, проте самі наукарії збереглися (замість 48 їх стало 50 — по п'ять на філу). Вони і далі повинні були щорічно будувати по одному військовому кораблю.

Клісфен утворив нові державні органи. Рада 400, у зв'язку з ліквідацією чотирьох племен, була теж ліквідована. Замість неї утворено Раду 500 — по 50 осіб від кожної філи.

Створено також колегію десяти стратегів — по одному від філи. Головним чином, це були військові вожді, а також ті,

які мали важливі адміністративно-політичні повноваження.

Інші державні органи, характерні для Афін тієї пори — геліея, ареопаг, колегія архонтів — з деякими змінами в їх компетенції залишилися і діяли в умовах реформи Клісфена..

Щоб зміцнити демократичні засади суспільства, зокрема запобігти відновленню тиранії чи влади аристократії, Клісфен запровадив так званий остракізм — суд черепків (гр. остракон — черепок). Один раз на рік на головних зборах шостої пританії всі присутні повинні були відповісти на запитання, чи є в державі людина, яка своєю діяльністю шкодить демократії, існуючому суспільству, устрою. Якщо народ на це запитання відповідав ствердно, то присутнім роздавали глиняні таблички (черепки), на яких вони писали ім'я цієї людини. За більшістю голосів таку людину виганяли з Афін на десять років (згодом на п'ять) без позбавлення громадянських чи будь-яких майнових або спадкових прав.

Отже, реформи Клісфена, завдавши остаточного удару пережиткам родоплемінного устрою, завершили так звану епоху політичних революцій і формування афінської державності.

У першій третині V ст. до н. е. Афінській державі разом з усією Грецією (Елладаю) довелося пережити тяжкі часи. На Близькому і Середньому сході на той час утворилася велика і могутня Перська держава. Вона завоювала цілу Малу Азію, Вавилон, Єгипет та багато інших стародавніх держав і середньоазіатських територій. Перські царі називали себе царями усіх чотирьох сторін світу і претендували на світове (в їхньому розумінні) панування. Невеликі, але багаті грецькі держави, які існували буквально під боком Персії, викликали у перських царів бажання негайно їх завоювати, тим паче, що противник, як їм здавалося, був слабкий, сили його розпорошені. Приводом для нападу послужила допомога Афін і деяких інших держав Еллади грецьким колоніям у Малій Азії в їхній боротьбі проти Персії. У 492 р. до н. е. перський цар Дарій I спорядив велике військо і флот на Балкани. Над усією Грецією нависла смертельна загроза бути поневоленою. Ця загроза була цілком реальною, бо серед греків виникали постійні суперечки, грецькі держави ворогували між собою, вели безперервні міжусобні війни. Але грекам, які так і не

зуміли на той час об'єднатися, доля дала шанс врятуватися від поневолення. Перський флот потрапив (біля сучасного Афону) у жорстокий шторм і більша частина кораблів була знищена, а сухопутна армія зазнала значних втрат у боях з войовничими фракійськими племенами, які були сусідами Греції. Персам тимчасово довелося відступити. Цар, однак, відрядив у Грецію послів з вимогою дати Персії «землю і воду», тобто добровільно підкоритися. Деякі грецькі держави так і зробили (у Фессалії і Беотії), проте більшість з них відмовилися від перської пропозиції. В Афінах перських послів скинули зі скелі, а у Спарті втопили в криниці, говорячи, що там вони дістануть і землю, і воду. У 490 р. до н. е. відбувся другий перський похід проти Греції. Головний удар був спрямований проти Афін. Афіни до бою залучили всіх, кого тільки можна, було зібрано 10 тис. воїнів. Ще тисячу надіслало союзне місто Платеї. Інші держави вичікували. Спарта, до якої афіняни звернулися за допомогою, заявила, що вона готова допомогти, але у зв'язку з релігійним святом воїни не можуть виступити в похід. Персів же було понад 100 тисяч. Полководець Мільтіад звернувся до воїнів Афін із закликом: перемога або смерть чи неволя — це єдиний вибір. Афіняни перші пішли у наступ і здобули блискучу перемогу. Бій, що відбувся у Марафонській долині, увійшов в історію як приклад нечуваного героїзму і безмежної любові до свого краю, народу, прагнення свободи.

З часу реформ Клісфена в соціально-економічному ладі Афін відбулися значні зміни. В економіці великого значення набули морська торгівля, ремесла, значно збільшився флот. У державно-політичному житті зріс вплив торговельно-ремісничих верств населення, зміцніли демократичні сили. Великі кошти були виділені на будівництво військових кораблів, оборонних споруд. Афіни стали наймогутнішою морською державою Греції, і це було надзвичайно важливо, бо Персія, яку після смерті Дарія очолював цар Ксеркс (486 - 465 рр. до н. е.), знову почала готувати похід проти Греції, який розпочався у 480 р. до н. е. За Геродотом, Ксеркс мобілізував величезні сили: понад 1 млн воїнів, 1200 суден. Хоч пізніші історики вважають ці цифри явно завищеними, але не викликає сумніву, що вони були значними. Але й греки, навчені досвідом, не сиділи, склавши руки. Більшість грецьких держав

об'єднали сили, хоча Фессалія та Беотія і далі стояли за персів, а Аргос оголосив нейтралітет. Невеликий загін грецьких воїнів, ядром якого було 300 спартанців на чолі з царем Леонідом, декілька днів стримували персів у гірському Фермопільському переході. Всі вони героїчно загинули. Перська армія прорвалася в Аттику, Афіни були спустошені, але не підкорені. У 480 р. до н. е. об'єднаний грецький флот на чолі з афінянином Фемістоклом біля острова Саламін вщент розбив перський флот, а в 479 р. до н. е. грецькі війська біля Платеїв розбили й сухопутну перську армію. Загроза перського поневолення була відвернена. Наслідком греко-перських воєн стало зміцнення Афін, небувале зростання їхньої економічної і політичної могутності. Афіни організували великий Морський союз грецьких держав. Члени союзу повинні були будувати кораблі для спільного флоту (війна з Персією ще не закінчилася) і робити щорічні внески (форос) у спільну скарбницю, що знаходилася на острові Делос. Незабаром будівництво флоту, як і керівництво союзом, було доручено Афінам. Та й скарбницю перевели в Афіни. З того часу Афіни щораз частіше використовували ці величезні кошти для своїх цілей. Вони захопили у знесиленої Персії її численні володіння у Фракії, на малоазійському узбережжі. Афінські колоністи, купці, работорговці розосереджувались по всіх островах і берегах Егейського, Чорного, частково Середземного морів. Афіни почали практикувати втручання у внутрішні справи союзних держав, поширювали на них дію свого права, встановлювали вигідні їм форми правління. У багатьох з цих держав були афінські наглядачі, контролери, там були розміщені афінські гарнізони, створювалися колонії афінських поселенців (клерухії). Встановлено обов'язок для всіх членів морського союзу розглядати спірні справи, що стосувалися союзу, в афінських судах, а згодом й усі інші справи, де сторонами були громадяни різних міст - держав. Це збагачувало афінську скарбницю. Афіни самовільно збільшували або зменшували розміри членських внесків союзників. Вони стали могутньою, хоч і невеликою державою, жвавим центром грецької та міжнародної торгівлі, ремесла тощо. Обіг афінської торгівлі досяг величезних розмірів. «Усе, що є найкращого в Італії, Сицилії, на Кіпрі, в Єгипті, у Лівії, в

Понті, в Пелопоннесі і в інших місцях, усе стікається сюди, в Афіни, завдяки нашому пануванню на морі», — зазначено в одному з політичних трактатів V ст. до н. е. Збільшуються населення Афін, кількість рабів, притік іноземців. Надзвичайно високого розвитку досягла культура Афін. Їх вважали центром грецької науки і філософсько-політичної думки. Тут процвітають точні, природничі та гуманітарні науки, розвиваються основні напрями філософії, блискучих успіхів досягає образотворче мистецтво, література, поезія та інші галузі культури. І сьогодні грецька мова широко вживається в науковій термінології, значна частина наших імен грецького походження. Грецькі трагедії і комедії не сходять зі сцен театрів усього світу.

Важливим наслідком греко-перських воєн була подальша демократизація державного ладу та політичного режиму Афін. Цього вимагав демос, зокрема його низи — селяни, ремісники, на яких лягав основний тягар війни. Вже у 487 р. до н. е. обрання архонтів шляхом голосування було замінено обранням за жеребом. Крім громадян першого розряду, було допущено до цих посад громадян другого розряду. Роль архонтів, однак, падає у зв'язку з посиленням колегії стратегів.

Зазначимо, що в Афінах увесь час не припинялася боротьба між демократами і аристократами. Вона дещо стихла в час греко-перських воєн, проте згодом знову активізувалась (остаточний мир між грецькими державами і Персією був укладений 449 р. до н. е.). У 462 р. до н. е. вождь демократів Ефіальт, якого Аристотель називав людиною справедливою і непідкупною, провів ще одні реформи. Головним гальмом у зміцненні демократії Ефіальт вважав ареопаг, де й далі гуртувалася аристократія. Ареопагу, нагадаємо, належало право контролювати діяльність Народних зборів і службових осіб. Ареопаг міг накласти заборону на рішення Народних зборів і урядовців, наглядав за виконанням законів, за поведінкою громадян і т.д. Спочатку Ефіальт повів боротьбу з окремими членами ареопагу, притягнувши їх до судової відповідальності за зловживання службовим становищем, за хабарі. Підготувавши такий ґрунт, Ефіальт виступив проти ареопагу загалом і на Народних зборах домігся цілковитої ліквідації його політичної влади. За ареопагом залишилися

лише деякі судові функції та нагляд за релігійним культом. Відбулося дальше зниження майнового цензу для зайняття посад архонтів: до них допущено третій розряд громадян — зевгітів. Ефіальт поплатився за здійснення своєї реформи життям — його було вбито.

Після Ефіальта фактичним правителем Афін на посаді першого стратега став ще один вождь демократів (хоч походив з аристократів і мав великий маєток), знаменитий політичний діяч, оратор, переможець Олімпійських ігор Перикл. Він був глибоко відданий ідеям демократії, піклувався про поліпшення життя афінського демосу і метою свого життя поставив політичну діяльність на користь демосу. Перикл керував державою 15 років (443 - 429 рр. до н. е.), помер під час епідемії, як тоді гадали, чуми. Коли перед смертю його запитали, що він вважає найголовнішим у своєму житті, Перикл відповів: «Те, що жоден афінський громадянин з моєї вини не одягнув чорного плаща» (знаку жалоби).

Період правління Перикла вважався «золотим віком» Афін, епохою їх найвищого розвитку. На цей час остаточно склалася демократична державність Афін, їх конституційне законодавство, правове становище громадян та інші.

Перикл також провів низку реформ. Він, зокрема, зрівняв усіх громадян у політичних правах і допустив їх, незалежно від розряду, тобто від майна, до будь-якої посади в державі. До правління Перикла державна праця, виконання громадських обов'язків не оплачувались. Отож, щоб зробити доступ незаможних представників населення до державної служби реальним, Перикл домігся через Народні збори введення оплати за державну службу. Ввели оплату і за військову службу. Навіть за участь у Народних зборах почали платити гроші (2 оболи — розмір денного середнього заробітку ремісника). До речі, Народні збори при Периклі почали відігравати значно більшу роль, ніж раніше. Скликали їх регулярно, і вони розв'язували всі найважливіші питання в державі. Всі державні посади обирали за жеребом, щоб усі кандидати були рівноправними, ніхто, особливо знать, не міг скористатися своїм впливом, розгортати закулісну діяльність. Відкритим голосуванням обирали тільки стратегів і скарбників, оскільки вважалось, що для цих посад потрібна спеціальна

підготовка.

Дбаючи про розвиток науки і мистецтва, просвіти, Перикл сприяв їхньому розвитку. Для найбідніших громадян він увів оплату так званих театральних грошей, щоб усі могли відвідувати театри.

Перикл організував велике оборонне будівництво. Афіни і «коридор» до їхнього порту Пірей були оточені стінами, велике і пишне будівництво велось у самому місті. Зі старого напівсільського міста Афіни перетворилися у велике місто світового значення, яке блиском затьмарило всі інші міста Греції. В центрі його, біля храму богині Афіни, стояла статуя цієї богині висотою близько 20 метрів, виготовлена зі золота та слонової кістки. Сюди з'їжджалися філософи, вчені, письменники, скульптори з усіх навколишніх країн. Тут деякий час мешкали і працювали історик Геродот, філософ Анаксагор, скульптор Фідій та багато інших, імена яких донині відомі всьому світові. Перикл мріяв, щоб афінські громадяни досягли людського ідеалу, були прекрасними. А прекрасною греки вважали людину з такими якостями: доброчесність, хоробрість, духовна і фізична краса, почуття міри.

Однак у тому ж V ст. до н. е. Афіни спіткало ще одне випробування: вибухнула нова війна. На цей раз зі Спартою та грецькими державами так званого Пелопоннеського союзу, який очолювала Спарта. Міжусобний конфлікт між цими двома могутніми державами назрівав давно. Причин було багато — як економічних, так і політичних (оскільки Спарта була аристократичною державою). У 421 р. до н. е. війна розпочалася і зі змінним успіхом тривала близько 30 років. Супроводжувалася вона гострою внутрішньою боротьбою різних політичних сил. Зокрема, в Афінах та в деяких їхніх союзників підняла голову аристократія. Аристократія, землевласницька знать, прихильна до Спарти, об'єднувалась, створюючи союзи, товариства, так звані гетерії. Афіни придушували їхні виступи, навіть повстання, безоглядно і жорстоко. •

У 410 - 413 рр. до н. е. афіняни зазнали серйозної невдачі у Пелопоннеській війні. Вони здійснили великий морський похід до Сицилії, яка забезпечувала Спарту продовольством та військовою допомогою. Проте флот потерпів там поразку. На

суші афіняни теж були розбиті, воїнів, що уціліли, було продано у рабство. Невдача сицилійської експедиції, великі втрати у кораблях і війську, затрати величезних грошових і матеріальних ресурсів—усе це суттєво підірвало міцність Афінської держави, позиції демократів. До того ж Афіни охопила завезена зі сходу епідемія чуми (або тифу).

У 411 р. до н. е. в Афінах, за допомогою Спарти, стався олігархічний переворот. Була створена комісія у складі 30 осіб для вироблення нових законів. Ліквідовано низку демократичних інститутів, посад, усі виплати і допомоги громадянам. Створено новий орган зі знаті та верхівки демосу — Раду 400, до якої перейшли повноваження всіх інших органів афінської демократії. Обмежено кількість повноправних громадян — до 5 тис. осіб (закон Ферамена). Оплату за здійснення державної служби скасували. Низи народу, отже, знову були усунені від влади. Оскільки олігархи обіцяли закінчити війну (а це було на той час основним), то народ спочатку їх підтримав, але незабаром відвернувся, бо миру зі Спартою так і не було укладено (з вини Спарти). Олігархи спробували правити за допомогою терору, це скінчилося невдачею.

У 403 р. до н. е. демократію в Афінах було відновлено, але внутрішня боротьба політичних сил не припинилася. На рік раніше закінчилася Пелопоннеська війна, Афіни були змушені капітулювати. Афінський морський союз було ліквідовано, більшість грецьких держав, у тому числі Афіни, введено до складу Пелопоннеського союзу. Афіни втратили колишню свою славу і могутність, пальму першої у Греції держави.

Як сталося, що відстала Спарта перемогла набагато розвиненіші в економічному і політичному відношенні Афіни?

Причина полягає в тому, що Афінський демократичний уряд припустився суттєвих військових помилок, серед яких особливо грубою була сицилійська експедиція. Спарта мала кращу і міцнішу військову організацію, та головне те, що Спарті надавала велику фінансову допомогу Персія. Тому Спарта мала змогу постійно відновлювати свій економічний і військовий потенціал. Неміцним був і Афінський морський союз, де Афіни правили методами диктату. Нестійкою, небезпечною для демократії була внутрішня ситуація в Афінах,

де підригну роботу постійно вели аристократи, знать.

Згодом Афінська держава дещо зміцніла, демократія знов перемогла. У 378 р. до н. е. було навіть відновлено Афінський морський союз. Але Афіни вже не відігравали в ньому такої домінуючої ролі, як раніше. Скарбниця Афін збідніла, суспільство роздирають соціальні та політичні суперечності. Різко поляризуються розкіш небагатых і бідність низів.

У другій половині IV ст. до н. е. грецькі держави стикаються з новою небезпекою: підноситься на півночі Греції Македонія (елліни, до речі, не вважали македонців греками). Македонія, створивши потужну армію, починає захоплювати одну за одною грецькі держави. У битві при Хіронейі 338 р. до н. е. було розбито й афінське військо. Майже всі грецькі держави, крім Спарти, увійшли до складу імперії Александра Македонського. Після її розпаду (у 323 р. до н. е. Александр Македонський помер) усю Грецію (у II ст. до н. е.), в тому числі Спарту, захопив Рим.

Населення стародавніх Афін поділялося на дві основні категорії — вільних і рабів. Серед вільних, у свою чергу, теж існував принциповий поділ: на громадян і негромадян. До останніх належали метеки, чужинці, вільновідпущеники. Кожен грецький поліс, кожна держава, в тому числі Афіни, — це була тісно згуртована община громадян.

Повноправним громадянином вважали в Афінах тільки ту людину, чий батько і мати були афінськими громадянами і проживали у законно оформленому шлюбі. Щоправда, спочатку деякий час діяло правило, що для наявності громадянства було достатньо, аби тільки батько мав таке право, а мати могла бути й чужоземкою, але при законно оформленому шлюбі. Згодом з'явився закон, згідно з яким для повноправності дитини необхідно мати афінське громадянство обом батькам (час його прийняття невідомий). Його, однак, не завжди дотримувались. Тому Перикл у 461 р. до н. е. домігся через Народні збори підтвердження цього закону, встановивши так зване «чисте громадянство». Водночас проведено перевірку усіх афінських громадян, внаслідок якої близько 5 тис. осіб виключили зі списків з усіма наслідками, що з цього випливали. Друга велика «чистка» була проведена у 345 р. до н. е. за архонта Арея. Позбавлення громадянства неодноразово

супроводжувалося конфіскацією майна і продажем «самозваних» громадян у рабство. Дієздатність афінських громадян наставала з 18-річного віку, коли вони набували право бути внесеними до списків членів дему, в якому числився їхній батько. За правильність внесення людей до цих списків стежили окремі службовці. Приймали громадян у члени дему на загальних зборах дему. Кожен повинен був скласти клятву і прийняти громадянську присягу такого змісту: "Я не посоромлю священної зброї і не залишу товариша в бою, буду захищати сам і з усіма все священне і заповітне, не применшу сили і слави вітчизни, але збільшу їх, буду розумно коритися існуючій владі та законам, встановленим і тим, що мають бути прийняті, а якщо хтось намагатиметься знищити закони або не коритиметься їм, я не допущу цього і буду боротися проти нього і сам, і з усіма. Буду також шанувати вітчизняні святині. В цьому хай будуть мені свідками боги". Відмову в прийнятті у громадянство можна було оскаржити до суду — гелієї. Але якщо суд підтвердив рішення зборів дему, то скаржника віддавали у рабство. Якщо ж визнав його скаргу правомірною, то його вписували до списків громадян дему.

Стародавні греки право громадянства вважали священним, ретельно оберігали його, бо воно вважалось за честь. Вчинки і дії, які плямували цю честь, тягли за собою (постійну або тимчасову, часткову або повну) втрату прав громадянства («атімію»). Стародавні письменники та історики наводять чимало фактів атімії. Повне позбавлення прав означало для засудженого і його потомства позбавлення права з'являтися у публічних місцях, на святах, ринках, у Народних зборах, бути позивачем і відповідачем у суді, служити у війську. Як додаткове покарання - могла бути конфіскація майна. Повернення громадянських прав допускалось тільки за рішенням Народних зборів.

Афінські громадяни — і тільки вони — користувалися всією повнотою цивільно-правових, економічних і політичних прав. Уся їх сукупність називалася аїте — честь. Звідси й атімія — безчестя.

Серед найважливіших прав були: право брати участь у Народних зборах, право бути обраним на різні державні, а також громадські посади (з 30 років), право на службу у

війську (з 20 років), отримання у випадку успішних воєн землі, рабів, трофеїв, право на різну державну допомогу тощо. За важливі заслуги перед суспільством і державою, згідно з постановою Народних зборів, громадян наділяли пільгами і почесними правами, зокрема, звільняли від літургії чи податків, правом займати почесні місця на святах і в Народних зборах, носити почесний вінок, правом на почесний обід чи постійне харчування в приміщенні ради 500 та ін.

Політичні права громадян тривалий час (до реформ Перикла) залежали ще й від належності до одного з чотирьох розрядів. Нагадуємо, що вищі посади в державі діставали тільки громадяни першого розряду, а фетів на жодну посаду не можна було обирати. Після реформ Перикла, як зазначалось, усі громадяни були зрівняні у політичних правах. Проте поділ громадян на чотири майнові розряди і у зв'язку з цим певні переваги і привілеї громадян вищих розрядів збереглись. Наприкінці IV ст. до н. е., однак, були введені деякі зміни: замість прибутку із землі критерієм належності до того чи іншого розряду слугував грошовий прибуток. Отже, до першого розряду віднесено громадян з річним прибутком 6 тис. драхм, до другого — 3 тис, до третього — 1 тис. драхм. Усіх інших, що мають нижчий прибуток, віднесено до четвертого розряду.

Врешті, як вважають дослідники, в Афінах були повноправними громадянами тільки 1/10 частина населення. Громадяни Афін мали й певні обов'язки, серед яких найважливішим була військова служба. Звільняли від неї тільки членів Ради 500, державних урядовців та власників кораблів, які служили державі. Важливими були й обов'язки брати участь у роботі Народних зборів, виконувати певні повинності й сплачувати податок на користь суспільства, держави. Найбагатші громадяни (перший розряд) мали ще один обов'язок перед суспільством — так звані літургії. Чим багатший був громадянин, тим складнішими були літургії, пов'язані зазвичай зі значними видатками. Літургії поділяли на звичайні, тобто такі, які повторювалися регулярно, щороку, і надзвичайні. До звичайних належали хорегії (організація і фінансування музичних, хорових, поетичних змагань, театральних вистав та ін.), гімнасіархії (організація і

харчування учасників спортивних змагань), фінансування спільних обідів під час різних святкувань та ін.

До надзвичайних літургій відносили трієрархію — обов'язок спорядити військовий корабель. Держава давала громадянину готовий корпус корабля з тим, щоб він повністю його обладнав, забезпечив усім необхідним для плавання. За це такому громадянину давалась змога рік командувати цим кораблем з правом отримання певної частки воєнних трофеїв. Не можна було призначати комусь літургію двічі на рік, як і два роки підряд. Якщо громадянин вважав, що літургія для нього надто обтяжлива, то він мав право не погодитись з її прийняттям, назвавши при цьому багатшого громадянина. Коли ж і той заперечував, то перший міг запропонувати другому обмінятися майном і тоді виконати літургію. Такі випадки насправді траплялися. Водночас зазначимо, що багаті громадяни самі нерідко пропонували взяти на себе різні літургії — щоб здобути в суспільстві повагу і славу, популярність й політичні дивіденди. Як засвідчують джерела, щорічно близько 60 громадян виконували літургії.

Афінські громадяни, зокрема чоловічої статі, користувалися всією повнотою прав тільки в межах своєї держави, зрештою, як громадяни всіх інших держав — полісів Греції. За межами свого поліса вони були безправними іноземцями. Це викликало гостру критику прогресивних політичних діячів, філософів Стародавньої Греції. Але до зрівняння в правах усіх греків незалежно від того, звідки вони були родом, не дійшов жоден поліс. Виникли, однак, міждержавноправові інститути, які регулювали відносини різних міст-держав. Це зумовлювалось щораз тіснішими торговельними, дипломатичними, військовими та іншими зв'язками між грецькими державами. Так виникла проксенія — інститут «гостинності», що регулювала відносини громадян до іноземців-греків за принципом взаємності. Проксенія здійснювалась між окремими особами чи категоріями громадян різних полісів, а згодом між державами. Уряд доручав піклування про таких іноземців спеціальним уповноваженим — проксенам або одні держави посилали своїх проксенів у інші, щоб ті були захисниками і посередниками для своїх громадян перед громадянами і властями інших держав. Через

проксенів вели й дипломатичні переговори з іншою державою, спершу звертаючись до свого проксена, який там проживав. Але, поза цією системою «гостинності», іноземець не міг користуватися правами нарівні з місцевими громадянами, не мав жодних політичних прав, більшості цивільно-правових та ін. (не міг, наприклад, купувати нерухомості).

Потім виникає інститут «ісополітії» — коли дві чи більше держав бажають поєднатися узами дружби і взаємного сприяння. За такою угодою громадянам однієї держави надавали в іншій ті ж самі політичні та приватні права, що й місцевим громадянам. Ісополітія була двох видів: двостороння, тобто взаємна, або одностороння, тобто однобічна. Наприклад, платейці користувались ісополітією в Афінах. Ісополітія була й персональна, коли її діставали приватні особи, політичні діячі та ін.

У безпосередньому зв'язку з практикою ісополітії виникла ідея арбітражу, яка втілилась в організації третейських судів — для розв'язання мирним шляхом спірних питань. Почало зароджуватися й міжнародне, точніше, загальногрецьке право, яке відповідало новим умовам економічного і політичного життя.

Отже, узагальнимо: всією повнотою економічних і політичних прав у Афінах користувалися громадяни-чоловіки. Жінки-афінянки політичних прав не мали. Не мали їх і чужинці, метеки і, звичайно, раби. Про чужинців-гостей ми щойно згадували. Але була в Афінах ще одна, як уже зазначалося, категорія вільних людей — метеки (або метейки). Це теж чужинці, але ті, які постійно проживали в Афінах. Звідси й їхня назва — «спільнопроживаючі». Переважно це греки, вихідці з інших грецьких полісів, хоч зустрічалося немало людей з-поза Греції. Вони займалися переважно торгівлею і ремеслом, бо купувати землі чи здобувати їх якимось іншим шляхом (наприклад, через дарування) не мали права. Афінські власті загалом сприяли їх появі та поселенню в країні, тому кількість їх зростала і становила в певний період понад 10 тис. осіб. Прав громадян вони не мали, хоч іноді цілі їх покоління проживали в Афінах. Отже, вони не мали права брати участь у Народних зборах, обіймати державні посади, позивати і відповідати у суді, набувати нерухомість. Згодом їм

дозволили купувати дім, але не дорожчий 2 тис. драхм, і навіть землю вартістю не більше 12 тис. драхм.

Шлюб метека з афінянкою (чи навпаки) вважався незаконним, діти від такого шлюбу прав громадянства не мали. Водночас це були люди особисто вільні, мали змогу вільно пересуватись по території країни, оселитись, де хотіли, виїжджати за межі Афін. Кожен метек повинен був, однак, вибрати собі з-посеред громадян опікуна-простата. Цей опікун був посередником між метеком і властями, захищав інтереси метека (можливо, й за оплату).

Метеків вносили по демах у спеціальні списки, тобто їх реєстрували. Вони сплачували державі окремий податок (метейкон). За нереєстрацію, несплату податку або навіть необрання опікуна метек міг бути проданий у рабство. Метеки служили в афінському війську — в допоміжних загонах, легкоозброєній піхоті (лучники, пращники). Майнове положення метеків було дуже різним: серед них траплялися бідняки, люди середнього достатку і багаті. На багатих також покладався обов'язок проведення літургій.

Деяким метекам за заслуги перед Афінцями надавали певні пільги: право купувати будівлі й землю, вступати у шлюб з афінськими громадянами, безпосередньо (без простата) спілкуватись з властями, звільняли від податку. Іноді їм надавали й афінське громадянство.

Подібним до метеків було правове становище вільновідпущеників — звільнених на волю рабів. Вони теж мусили мати простата, котрий представляв їх перед властями і в суді, платили той самий податок (метейкон) та ще й спеціальну оплату (тріоболон).

Говорячи про античні суспільства, античну демократію і культуру, не слід забувати, що ці суспільства були рабовласницькими. Рабоволодіння накладало відбиток на весь політичний лад, весь спосіб життя грецьких держав, у тому числі Афін. Раби становили основну масу трудового населення стародавнього світу.

Рабоволодіння і використання рабської праці почалося ще в найдавніші часи середземноморської культури, але провідним рабський спосіб виробництва у Греції став лише у так званий класичний період — у VI - V ст. до н. е. Соціально-

економічна роль рабської праці залежала не тільки від епохи, а й від рівня економічного розвитку тієї чи іншої грецької держави. Рабовласницькими у повному розумінні суспільствами були суспільства з розвиненим товарно-грошовим господарством, до яких належали й Афіни (Коринф, Мілет та ін.). В економічно відсталих країнах рабство зберігало патріархальний характер, зокрема у Фессалії та Македонії.

Існування рабства в ту епоху вважали явищем природним і необхідним. На людей, які жили тільки зі своєї праці, наприклад, ремісників, дивилися зверхньо. Принципом рабського способу виробництва було застосування праці рабів не тільки як робочої сили, а й як знарядь праці. Найчастіше перше і друге збігалось. Адже недаремно Аристотель, висловлюючи погляд сучасників, називав раба живим знаряддям, розмовляючим інструментом.

Характерною ознакою рабського стану з юридичного погляду було абсолютне безправ'я. Рабів взагалі не вважали за людей, тому рабовласник міг вільно розпоряджатися рабом, який йому належав. Єдиним обмеженням сваволі рабовласника, та й то не всюди і не завжди, була заборона (в Афінах) вбити раба. Раб часто не мав навіть імені. Його називали якимось прізвиськом або назвою тієї країни, в якій він народився, наприклад, скіф, сирієць.

Рабів у Греції було багато. Так, пізній грецький письменник Афіней зазначає, що в епоху Александра Македонського, тобто в період найвищого розквіту рабоволодіння, кількість рабів у Египті становила 470 тис, Коринфі — 460 тис. (при вільному населенні в 40 тис. осіб), в Афінах—400 тис. при 21 тис. вільних громадян і 10 тис. метеків. Пізніші дослідники вважають цифру рабів завищеною, визначаючи її в Афінах у 100 тис. при 100 тис. вільного населення і 30 тис. метеків та вільновідпущеників. Зрештою, точних цифр, документів з цього приводу не знайдено.

Головним джерелом рабства були війни з негрецькими державами і племенами (варварами). Зберігся переказ, що стратег Кімон після однієї з поразок персів вивів на ринок близько 20 тис. рабів. Захоплених у полон держава доставляла на спеціальні рабські ринки і продавала їх громадянам. Частина рабів використовували на державних роботах. Крім

того, джерелами рабства були купівля рабів за кордоном, народження дітей від батьків-рабів, віддача у рабство за злочини та інші правопорушення, а до реформ Солона — за борги.

Розрізнялися раби державні та приватні. Державні були в дещо кращому становищі. Вони могли мати своє господарство, купувати й продавати майно, створити свою сім'ю. Державні раби працювали на рудниках, на будівництві оборонних споруд, фортець, прокладанні доріг, на публічних роботах, у державних майстернях тощо. З них вербували тюремних наглядачів, обслуговуючий персонал, виконавців судових вироків (у тому числі катів), писарів. Вони служили у відділах охорони громадського порядку (в поліції), оскільки афінські громадяни таку службу вважали ганебною. Іноді, у надзвичайних випадках, їх притягали до участі у військовому поході. Не раз за заслуги перед державою вони здобували волю.

Чимало рабів становили приватну власність громадян. Вони працювали в домашньому господарстві, ремісництві, полі, були серед них лікарі, масажисти, вихователі, будівельники, веслярі на кораблях та ін. Окремі рабовласники мали по 300, 400, 600 і навіть по 1000 рабів. У середньому на афінського громадянина припадало по 8 - 12 рабів. Відомо, що Аристотель мав близько 15 рабів, його учень Феофраст — 9, Стратон — 6, оратор Лісій — 12. Це були люди середнього достатку. В заможному домашньому господарстві, за словами Платона, працювало близько 50 рабів.

Велика кількість рабів працювала у приватних ремісничих майстернях, дуже поширених в Афінах (по кілька десятків у кожній). Майстерні називалися ергастеріями, в них виробляли одяг, взуття, зброю, прикраси, вози, меблі та ін. Багато з цих виробів вивозили за кордон. Підрахунки зазначають, що ергастерії приносили їх власникам великі прибутки. Так, ціна раба у V - IV ст. до н. е. становила 100 - 150 драхм (драхма = 6 оболом). Щоденний прибуток від раба дорівнював 1 оболіві. Отже, за півтора року раб себе повністю окуповував. У збройовій майстерні батька афінського оратора і політичного діяча Демосфена (IV ст. до н. е.) працювало 32 раби, які приносили щорічний прибуток близько 3200 драхм.

Хоч ергастерії й були у дечому подібні до пізніших мануфактур і багато рабів-майстрів досягали іноді високої досконалості, однак загалом таке виробництво було дрібним, без застосування складних приладів. Тут працювали простими, часто примітивними інструментами. Примітивною була й організація праці. У такій економії спостерігалось ще багато елементів натурального господарства, надто повільним був розвиток виробничої техніки.

Дуже популярною формою експлуатації рабів було здавання їх в оренду. Рабовласник Нікій мав, наприклад, близько тисячі рабів, котрих здавав в оренду для роботи в копальнях. Інший багач, Гіппонік, здавав в оренду з 10% чистого прибутку 700 рабів.

Раб в Афінах, як уже зазначалось, був повною власністю господаря. Раб не міг без дозволу пана мати своєї сім'ї, набувати майно. Все, що йому вдалось зберегти або набути, вважалось власністю його господаря, який з ласки міг дозволити йому дечим користуватись. За шкоду, спричинену кимось здоров'ю раба, присуджену винагороду отримував його господар. Він же відповідав за шкоду, спричинену його рабом третім особам. У такому випадку господар міг звільнитися від відповідальності, віддавши раба особі, якій було завдано шкоду. Однак убити свого раба господар не міг. За це він ніс відповідальність перед судом. Тільки суд міг присудити раба до смертної кари. За вбивство чужого раба у публічному місці вільний громадянин міг бути засуджений на вигнання. Проте власники рабів мали інші можливості тримати їх у покорі. Вони широко застосовували до них фізичні покарання, морили голодом, жорстоко били. Навіть коли раб гинув від побоїв чи голоду, господар відповідальності не ніс — достатньо було принести очищувальну жертву богам. Водночас рабу дозволяли шукати захисту від жорстокостей господаря у спеціальних притулках для рабів, якими оголошено храм Тесея і вівтар еріній в ареопазі. Раб у такому випадку міг просити суд продати його іншому господареві. Засуджений на смерть раб, якщо йому вдалось звільнитися з в'язниці, міг шукати прятунку в храмі богині Афін.

У суді раб самотійно виступати не мав права. При потребі від його імені виступав господар. Свідчення рабів у

суді зазвичай до уваги не брали, доказом не слугували, хіба що це було вкрай необхідно і, по-друге, якщо такі свідчення здобували під тортурами. Проте були й винятки. Так, раб міг самостійно вносити скаргу чи повідомляти про суспільно небезпечні та антидержавні дії будь-якого громадянина або іноземця, навіть свого господаря. Якщо таке звинувачення підтверджувалось, раб винагороджувався, а іноді йому надавали волю.

Звичайно, деякі раби, котрі перебували у приватній власності, мали кращі умови, ніж усі інші. Це раби-лікарі, вихователі, актори, музиканти. Були навіть раби-філософи. Деякі з них користувалися повним довір'ям господаря, мали своє житло, господарство, сім'ю. Так, раб Перикла Евангел завідував усім його господарством, був достатньо заможним, мав у своєму розпорядженні інших рабів, виконував різні серйозні доручення господаря.

Для збільшення прибутку, піднесення продуктивності праці рабів деякі господарі їх всіляко заохочували: краще харчували, давали одяг, взуття, дозволяли мати сім'ю, іноді відпускали на волю. Зазвичай це зазначалося у заповіті.

Такими були характерні риси та особливості рабства в Афінах. Треба сказати, що воно було легшим, ніж у багатьох інших грецьких державах. Це пояснюється, напевне, демократичнішим політичним устроєм Афін, високим рівнем їх економічного розвитку. Однак і тут становище рабів було нелегким. Достатньо згадати, що під час Пелопоннеської війни понад 20 тис. рабів втекло з Афін до спартанців, у місто Декелею (413 р. до н. д.).

Найважливішими органами державної влади й управління в Афінах були:

- 1) Народні збори;
 - 2) Рада 500 — буле;
 - 3) виборні службові особи — стратеги, архонти та ін.
- Брали участь у державному управлінні також ареопаг і гелієя.

Народні збори — еклезія. Це юридично і фактично найважливіший орган Афінської держави, який вирішував основні справи країни. В засіданнях Народних зборів мали право й обов'язок брати участь тільки повноправні громадяни Афін чоловічої статі, які досягли 18 років, але фактично — з 20

років, бо молодь з 18 до 20 років навчалася військової справи у спеціальних таборах і служила в охороні кордонів. Не мали права участі в зборах позбавлені політичних прав громадяни, жінки, метеки, чужинці та раби. Отже, кількість учасників Народних зборів була невеликою. Та ще й не кожен уповноважений до участі в зборах громадянин у зв'язку з різними обставинами міг з'явитися в Афінах на збори. Отож, незабаром був встановлений кворум — 6 тис. осіб. З меншою кількістю громадян збори не проводились. Місцем зібрань був пагорб Пнікс біля Акрополя, потім афінський театр або агора (площа в Афінах). Спочатку Народні збори скликали раз на місяць (місяців у греків було десять). Потім (у IV ст. до н. е.) — чотири рази на місяць, тобто 40 разів на рік. При потребі відбувалися позачергові, надзвичайні збори. Скликала збори урядова колегія Ради 500 — притани. Вона складала й порядок денний Народних зборів, який вирішувала за чотири дні до скликання зборів.

Збори скликали спеціальні герольди. При вході урядовці (сіархи) перевіряли за списками правомочність учасників. Кожному громадянину видавали значок (символ), на підставі якого потім виплачували за присутність на зборах гроші. За головні збори — по 9 оболов, за всі інші — по 6 оболов (з IV ст. до н. е.). За порядком стежили 30 наглядців, що мали загін поліцейських — токсотів. Перші збори кожного місяця (пританії) вважалися головними. На них приймали найважливіші закони і загальнодержавні рішення, проводили перевірку діяльності вищих службових осіб (епіхайротонія). Кожне з питань, яке виносили на Народні збори, попередньо обговорювали у Раді 500, яка пропонувала свій проект рішення. Він, однак, не був обов'язковим для зборів. Другі збори були призначені для розгляду поданих громадянами всіляких заяв і прохань (зокрема, про надання громадянства). Кожен громадянин міг звернутися до Народних зборів з приводу як державних справ, так і особистих проблем, які не могли бути вирішені органами виконавчої влади. Треті і четверті збори призначалися для розгляду всіх інших державних питань, причому три питання порядку денного могли стосуватися культу, три — прийому послів і три — інших справ.

На головних зборах шостої пританії (шостого місяця) слухали питання про остракізм. Присутні на зборах громадяни сиділи, де хто хотів, за винятком випадків, коли обговорювали надзвичайний закон стосовно долі громадянина. Тоді розміщувались і голосували по філах. Головував на зборах один з пританів, визначений шляхом жеребкування. Потім (з IV ст. до н. е.) Рада 500 обирала спеціальну колегію (президію) у складі дев'яти осіб. Перед початком зборів приносили жертви, читали молитву. Обговорення питань починали з викладення їх суті й оголошення проекту рішення Ради 500 — пробулевми. Після цього приступали до голосування: 1) чи збори погоджуються з пробулевмою; 2) чи слід знову розпочати обговорення питання. В обговоренні питань міг брати участь кожен громадянин. Виступаючий вставав на відведене місце й одягав миртовий вінок — в знак того, що він виконує державну функцію і в цей момент є недоторканою особою. Оскільки в Афінах було високорозвинене і цінувалось ораторське мистецтво (існували спеціальні ораторські школи), то виступали зазвичай професійні політики, оратори ("демагоги").

Щоб пропозиції громадян і рішення самих Народних зборів не суперечили вже існуючим законам країни, діючому праву, збори щорічно обирали спеціальну колегію семи номофілаків, які разом з головуючим зборів стежили за цією справою. Крім того, будь-який громадянин, покликаючись на незаконність пропозиції іншого, міг домагатися зняття її з голосування і навіть з обговорення, заявляючи, що порушить проти автора пропозиції судове звинувачення.

Голосування в Народних зборах проводилось у давні часи криком, згодом — піднесенням рук (хейротонія). Таємне голосування іноді також мало місце (білими і чорними камінцями) — у справах, що стосувалися окремих громадян. Остракізм проводили шляхом таємного голосування глиняними черепками, де писали ім'я людини, яку вважали за потрібне вигнати з Афін.

Компетенцію Народних зборів не було чітко визначено. Вони, як уже зазначалось, могли розглядати будь-які питання, що стосувалися як внутрішнього життя, так і зовнішньої політики Афін, як загальнодержавних, суспільних справ, так і

справ окремих громадян. Компетенція Народних зборів постійно розширювалась паралельно з демократизацією афінського суспільства та політичного ладу. Народні збори передусім були законодавчим органом, а також найвищою інстанцією у сфері політичній, адміністративній і судовій. Вони ж обирали всіх службових осіб.

У законодавчій сфері розрізняли загальнообов'язкові закони (потоз), а також постанови, що торкалися конкретних справ чи осіб.

Прийняття законів становило собою демократичну, проте складну процедуру. Щорічно на перших Народних зборах нового року можна було висувати питання про зміну існуючих законів чи видання нових. Якщо збори проголосували за таку необхідність позитивно, то громадянину, що вносив цю пропозицію, пропонували подати у Раду 500 проект нового закону. Там його й обговорювали. Якщо проект був схвалений Радою, то разом з рішенням Ради його виносили на найближчі головні Народні збори. Законопроект одночасно публікували для всезагального ознайомлення. Схвалений Народними зборами законопроект ще, однак, законом не був — його передавали у суд присяжних — гелією. У гелієї в спеціальній колегії номофетів проводили судову процедуру розгляду законопроекту. Народні збори шляхом жеребкування обирали п'ятьох офіційних опонентів нового проекту, захисників старих законів — синдиків, або синегорів. Так відбувався своєрідний судовий процес: громадяни, які пропонували законопроект, доводили його доцільність і необхідність, а синдики захищали старі закони. Номофети вирішували долю проекту голосуванням. У випадку позитивного вирішення законопроект набував сили закону. Отже, роль гелієї у прийнятті законів була, по суті, вирішальною.

З процесом законодавства пов'язана ще одна цікава процедура. Суть її полягає в тому, що на будь-якій стадії проходження законопроекту, навіть у колегії номофетів, проти нього міг виступити кожен громадянин, заявивши під присягою, що впродовж року порушить проти ініціатора законопроекту судову справу. Дальше проходження законопроекту чи його дія, навіть якщо він був апробований колегією номофетів, призупинялись. Справу передавали в

гелією, де її розглядали під головуванням шести архонтів — фесмофетів. Ініціатор проекту відстоював його доцільність і корисність, а скаржник, навпаки, доводив його шкідливість для суспільства, антидемократичний чи навіть антидержавний характер. Якщо вигравав справу скаржник, то ініціатора законопроекту карали штрафом чи чимось іншим, а в особливо серйозних випадках він навіть міг бути засуджений до страти. Законопроект вважався скасованим. Той, хто тричі був засуджений надалі позбавлявся права вносити на Народних зборах законопроекти. І навпаки, коли справу програвав скаржник, то він втрачав велику грошову заставу (1 тис. драхм), яку мусив внести, складаючи скаргу (за умови, якщо не було зібрано хоч би У голосів суддів).

Народні збори розглядали також питання про війну чи мир, фінансові питання (накладання податків, встановлення зборів, мит), питання заборони чи дозволу ввозити чи вивозити певні товари, культові справи, обрання державних урядовців, а у військовий період — військового командування. У будь-який час вони могли зажадати від урядовців звітувати про свою діяльність, притягати їх до відповідальності та віддавати до суду. Народні збори виступали і як найвища судова інстанція. Вони розглядали справи про антидержавні злочини (зрада, перехід на бік ворога, видача державної таємниці, спроба повалити існуючий лад, бунт) і будь-які інші справи, розслідуючи їх від початку і до кінця, або тільки в принципі висловлювали думку стосовно винного з тим, щоб детальніше цю справу розглянув суд. Такий засіб розгляду справи переважно застосовували у тих випадках, коли виникало побоювання, що суд може виправдати впливових, знатних громадян, незважаючи на їх очевидну вину.

Народні збори розглядали скарги громадян з приводу хабарництва, зловживань державних урядовців владою, на зловмисних донощиків ("добросовісні" донощики одержували половину майна засуджених ворогів держави). В Афінах навіть були спеціальні люди, які порушували звинувачення проти недобросовісних урядовців і політичних діячів — сикофанти.

У Народних зборах, як уже згадувалось, проводився і остракізм. Для законності рішення на зборах мав бути встановлений кворум — не менш 6 тис. громадян. Засуджений

остракізмом повинен був упродовж десяти днів залишити Афіни. Остракізм тривав десять років, згодом — п'ять. Засуджений не позбавлявся ні громадянських, ні інших прав, майно теж не конфісковувалось.

Рада 500 називалася буле. Створена Рада, як зазначалось, Клісфеном. Членів Ради обирали за жеребом у кожній філі — по 50 осіб. До реформи Перикла обраними могли бути тільки громадяни перших трьох розрядів, потім усі громадяни незалежно від розрядів, які досягли 30-річного віку і не позбавлені політичних прав. Потрібна була також згода самого громадянина. Особи, обрані у Раду, — булевти, проходили спеціальну перевірку Радою попереднього скликання — виясняли громадянську позицію булевтів, політичні погляди, моральність, відсутність компрометуючих фактів, боргів та ін. При виявленні якихось негативних відомостей булевта переобирали. Раду обирали на рік. Переобирати булевтів можна було тільки раз. Булевти складали клятву, що будуть сумлінно виконувати свої обов'язки і діяти відповідно до закону. Спочатку виконання функцій булевтів було безплатним. З часів Перикла їм виплачували по 5 оболов у день і ще по 1 оболу на обід. Під час засідань булевти накладали миртові вінки (на знак виконання державних функцій), у театрі, на видовищах їм виділяли кращі, почесні місця.

Після закінчення строку повноважень кожен булевт складав звіт про свою роботу. Під час діяльності Ради будь-який громадянин міг оскаржити дії булевтів до Народних зборів. За здійснені злочини булевти притягались до кримінальної відповідальності. Рада 500 виключала такого булевта зі свого складу, його могли віддати до суду і кинути до в'язниці.

Засідання Ради відбувалися щоденно, крім святкових і траурних днів. На засіданнях могли виступати з власної ініціативи або викликані для цього службові особи держави.

З самого початку виявилось, що Рада 500 є занадто чисельним органом і тому обговорення рішень надто затягувалось, приймалися вони з труднощами. У зв'язку з цим виникла необхідність поділити Раду на 10 колегій по 50 осіб у кожній. Кожна колегія управляла країною місяць, а який саме — вирішували за жеребом. Час урядування називався

пританією, а члени цієї колегії — пританами. З-посеред пританів щодня обирали головуючого (ерізгаїе — епістат). Таку функцію можна було виконувати під час своєї пританії тільки раз. Головуючий постійно, якщо була потреба, то й вночі, мусив знаходитись з третиною пританів у приміщенні Ради — фолосі. Тут вони вирішували всі справи, приносили жертви, обідали. Головуючий мав державну печатку і ключі від головної святині, де зберігались державна скарбниця й архів. Він головував на засіданнях усієї Ради і в Народних зборах. У IV ст. до н. е. такий порядок управління змінюється: головування у Раді та в Народних зборах перейшло до дев'яти так званих проедрів, яких обирали за жеребом на місяць — по одному від кожної з дев'яти неурядуючих колегій Ради. За жеребом обирали і головуючого — епістата проедрів. Ніхто не міг бути обраний на цю посаду двічі впродовж року.

Раду 500 при потребі збирали у повному складі в спеціальному приміщенні — булевтерії або у храмі Деметри чи в інших місцях.

Засідання Ради, як і пританій, були переважно відкриті, хоч в окремих випадках їх оголошували закритими. На весь рік обирали трьох секретарів: один вів протоколи засідань Ради і Народних зборів, відав архівом; другий доповідав суть справ і скарг, оголошував рішення Ради і Народних зборів; третій контролював ведення фінансових справ.

Компетенція Ради 500 була широкою (це був своєрідний уряд країни), вона охоплювала законодавчу, виконавчу і судову сфери. Рада попередньо слухала і підготовляла всі питання, які виносили на обговорення Народних зборів, пропонуючи свій проект рішення (пробулевму). Без рішення Ради збори не могли прийняти жодного закону чи іншої відповідальної постанови. Рада брала участь у самому процесі прийняття законів: усі законопроекти Народні збори спрямовували у Раду для детального обговорення й оцінки. При відхиленні законопроекту Радою здебільшого його, не обговорюючи, відхиляли й Народні збори. Рада 500 відала також впровадженням прийнятих законів у життя. Вона повинна була чітко дотримуватися рішень Народних зборів. Проте нерідко збори залишали Раді широке поле діяльності, навіть надавали їй майже необмежені повноваження щодо

реалізації законів.

Раді належали широкі повноваження у сфері фінансового управління. Вона визначала джерела державних прибутків, статті витрат, відала всіма надходженнями в державну скарбницю, стягувала державні борги, здійснювала продаж конфіскованого майна, розподіляла допомогу між малозабезпеченими громадянами. Рада визначала розмір внесків у загальну скарбницю афінських союзників — членів Морського союзу, укладала різні угоди, давала на відкуп державні прибутки, відала випуском грошей. Під загальним керівництвом і наглядом Ради перебували військо і всі військові справи — військовий флот, армія, кіннота, будівництво нових кораблів, укріплень, нагляд за арсеналами, доками, гаванями, забезпеченням війська.

У галузі цивільної адміністрації Рада здійснювала все поточне управління країною, контролювала діяльність усіх органів адміністрації та службових осіб, могла порушити справу про притягнення їх до відповідальності. Рада відала дипломатичними зносинами з іншими державами: приймала чужі й виряджала свої посольства, вела переговори, укладала міжнародні угоди, заслуховувала звіти афінських послів про виконання ними доручених справ та ін.

Раді належала також судова влада. Спочатку вона була широкою, але з IV ст. до н. е. скоротилась, бо чимало судових повноважень Ради перейшло до Народних зборів і гелієї. До Ради, щоправда, надходили заяви про державні злочини, службові порушення та ін. Однак права стосовно покарання винних у неї були обмежені: вона могла накладати штраф — до 500 драхм, але й такий вирок можна було оскаржити в гелією. Рада піклувалася про храми, громадські будівлі, влаштовувала свята та ін.

До виборних службових осіб стародавні греки відносили колегію архонтів і стратегів, інші службові особи. В Афінах, окрім Народних зборів і Ради 500, важливу роль у системі управління країною відігравали службові особи — державні урядовці. На ці посади їх обирали на Народних зборах чи зборах філ відкритим голосуванням або шляхом жеребкування. Особи, яких обирали, повинні були дати згоду на зайняття даної посади. Щоправда, така згода була не обов'язковою для

тих, котрі обиралися за жеребом. Обраний не міг відмовитися від посади, хіба що мав на це важливі підстави, підтверджені свідками або особистою присягою. Жеребкування здійснювали білими і кольоровими квасолинами: з однієї урни витягали квасолину, з іншої — табличку з іменем кандидата. Витягнута біла квасолина засвідчувала обрання даного громадянина на посаду. Обирали таких осіб шляхом голосування: а) військових командирів і службовців — 10 стратегів (командирів загонів), двох гіппархів (командирів кінноти), 10 філархів (командирів окремих загонів кінноти), каталогістів, які відали набором кінного війська, софроністів і епімететів — осіб, котрі відали набором та військовою підготовкою ефебів — юнаків з 18 до 20 років;

б) урядовців фінансового управління; державних скарбників-елленотаміїв; військових скарбників, скарбника видовищного фонду;

в) інших урядовців: відповідального за водопостачання і стан криниць та джерел; відповідального за будівництво суден; завідувача театральними виставами (містеріями) і 10 осіб, які відали влаштуванням свят Діонісія та інших видовищ і урочистостей.

Більшість кандидатур на названі посади попередньо розглядали на Раді 500. Необхідним було їх схвалення (рекомендація) Радою (зокрема, стратегів, гіппархів, скарбників).

Обрані шляхом відкритого голосування названі урядовці належали до категорії хейротонетой (хейротонія — голосування). Всіх інших урядовців обирали шляхом жеребкування — за філами. Вони належали до категорії клеротой (жереб). Сюди відносили архонтів, атлотеків (організаторів ігор, розваг) та ін. Крім звичайних, так би мовити, постійних урядовців, іноді обирали ще надзвичайних, тимчасових — для виконання одноразових доручень — послів, наглядачів за будівництвом якоїсь громадської споруди тощо.

Службових осіб обирали строком на рік. Не можна було обіймати дві посади одночасно або одну і ту ж саму посаду двічі підряд (за винятком військових посад, зокрема стратегів).

Спочатку за виконання своїх функцій, як уже зазначалось, службові особи жодної винагороди не одержували

(крім тих осіб, що обіймали другорядні посади — герольди, писарі, та ін.). З часів Перикла майже усі вони почали діставати певну платню — дієти. Лише стратеги і скарбники й надалі залишалися безоплатними, отже, ці посади могли займати люди заможні:

Всі урядовці, обрані на посади за жеребом чи голосуванням, повинні були пройти спеціальну перевірку, що мала назву докимасія, її метою було виявити професійні якості урядовця, відсутність (чи наявність) компрометуючих фактів[^], моральне обличчя та ін. Перевіряли його громадянство, вік, відсутність боргових зобов'язань, особливо перед державою, відношення до військової служби та ін. До деяких урядовців висували спеціальні, професійні вимоги. Так, архонти повинні були довести своє громадянство щонайменше до трьох поколінь (по батькові і по матері), стратеги мусили мати землю в Аттиці та дітей від законного шлюбу, а також військові знання і досвід.

Архонти підлягали докимасії у Раді 500 і гелієї, інші урядовці — лише в гелієї.

До загальних ознак афінських урядовців належали: 1) безоплатність (до реформ Перикла); 2) колегіальність; 3) виборність; 4) підзвітність; 5) короткотерміновість.

Спочатку здебільшого посади були в Афінах колегіальними — колегії архонтів, стратегів та ін. Тільки деякі з них були одноособовими, наприклад, скарбник військового фонду. Колегії мали свого голову, всі інші члени колегії посідали приблизно рівне становище. Згодом, починаючи з середини IV ст. до н. е., тобто в часи занепаду Афінської демократії, спостерігається щораз частіше встановлення одноособових посад.

Між різними урядовцями звичайно не було безпосереднього ієрархічного підпорядкування. Однак воно існувало в сфері військового управління.

Всі службові особи були підзвітні, підлягали повсякчасному контролю. Зокрема, на перших зборах кожної пританії висували питання про те, чи сумлінно виконують свої функції службові особи. Відбувалася їх перевірка, залежно від результатів якої службовця або затверджували на його посаді, або звільняли з посади чи навіть віддавали під суд.

Усі службовці після закінчення строку служби звітували про свою діяльність перед гелією, їх письмові звіти, зокрема фінансові, до розгляду у гелії перевіряла комісія 10 логістів, виділена Радою 500, та комісія Народних зборів теж у складі 10 логістів і виділених їм для допомоги 10 синегорів. До закінчення перевірки жоден урядовець не міг бути обраний на іншу посаду, не міг вільно розпоряджатись своїм майном або від'їжджати за межі держави. Затвердження звіту гелією, тобто схвалення діяльності урядовця, ще не означало кінця справи, бо впродовж трьох днів після рішення гелії будь-який громадянин міг порушити звинувачення проти урядовця (наприклад, у зловживанні службовим становищем тощо). Справу розглядали у суді.

Виконання розпоряджень службовців було для всіх громадян обов'язковим. За непослух, невиконання чи порушення законів у межах своєї компетенції службовці могли на порушників накладати штраф. Це рішення, однак, можна було оскаржити до гелії. Для накладання суворішого покарання винного можна було притягнути до відповідальності перед гелією.

Тривалий час архонти були найвищими службовими особами Афін. У їхніх руках знаходилося управління державними справами, судочинство. З часу реформ Клісфена їх значення почало втрачатись, оскільки зростала роль колегії стратегів. Спочатку архонтів у кількості дев'яти осіб обирали за жеребом із середовища знаті ареопаг. З часу реформ Солона громадяни кожного племені, яких було чотири, обирали по 10 кандидатів — усього 40 осіб. З них на Народних зборах шляхом жеребкування обирали дев'ять архонтів. Клісфен встановив відкрите голосування, архонтів обирали тільки з громадян першого розряду. У 487 р. до н. е. було відновлено жеребкування, але з-посеред більшої кількості кандидатів (500), яких обирали по демах. Тоді ж було дозволено обіймати посади архонтів і громадянам другого розряду, а в 457 р. до н. е. — третього. Після року урядування всі архонти автоматично входили до складу ареопагу.

Архонти обирали голову колегії — архонта-епоніма. Його іменем називали рік, упродовж якого діяла колегія. Він не тільки головував на засіданнях колегії, — до його компетенції

входив також попередній розгляд сімейних справ, які потім при необхідності спрямовували до суду. Це, зокрема, справи про негідну поведінку дітей щодо батьків, жорстоке ставлення до сиріт, незлагоди між подружжям, марнотратство, опіку, розподіл майна, спадкування та ін. Архонт-епонім здійснював загальну опіку над сиротами, вдовами, організовував деякі свята, споряджав посольства у священні місця (у Дельфи, о. Делос та ін.).

Другий архонт, базилевс, спадкоємець колишніх родоплемінних базилевсів, наглядав за здійсненням релігійних культів і водночас був ніби верховним жерцем. Він також відав містеріями та іншими святами, проведенням різних змагань, пов'язаних з деякими урочистостями. Він же приймав і скарги та головував у суді по справах з релігійного культу (безбожність, богохульство та ін.) і пролиття крові (вбивство, поранення), оскільки це вимагало сакрального очищення і покарання, яке відвернуло б гнів богів. Базилевс був також головою ареопагу.

Третій архонт — полемарх. Спочатку це був військовий вождь (до греко-перських воєн). Потім від керівництва військовими справами його усунули. Наприкінці першої половини V ст. до н. е. він здійснював жертвоприношення на честь богів війни Артеміди й Еніалія, влаштовував похорони загиблих воїнів і на їх честь — надгробні змагання. Полемарх також відав цивільними справами метеків та іноземців, переважно сімейними і спадковими. Він був для них тим, чим архонтепонім для громадян. Полемарх порушував справи проти вільновідпущеників, які виявляли невдячність щодо, своїх колишніх господарів, проти метеків, які не обирали собі патрона (простата). Кожен з названих трьох архонтів міг підібрати собі двох помічників (так званих паредрів). Перед тим як приступити до виконання своїх обов'язків, вони повинні були пройти докимацію в гелієї, а після року — прозвітувати перед нею про свою діяльність.

Інші шість архонтів становили судову колегію фесмофетів. Вони порушували самі та приймали до розгляду судові позови про незаконне присвоєння громадянських прав, про одержання їх нечесним шляхом, хабарництво, фальшиві показання свідків, чужоложство. Самі вони судові справи не

розглядали, а скликали для цього судові засідання геліеї чи її колегій, головували на них, особливо у таких важливих справах, як звинувачення в державних злочинах, при докімасії службових осіб, розгляді їх звітів та інші.

Вони мали обов'язок щороку здійснювати перегляд усього діючого законодавства стосовно його доцільності й ефективності та подавати Народним зборам пропозиції про необхідність прийняття нових законодавчих актів, уточнення чи зміни старих, усунення в них суперечностей, вад тощо. Отже, в епоху розвиненої демократії компетенція колегії архонтів зводилась до справ релігійних, культових та судових. Та й судові повноваження полягали не у безпосередньому розгляді справ, а у прийнятті скарг, позовів, підготовці до розгляду справ у відповідних судових інстанціях та головуванні у них.

Замість військового вождя-полемарха, згідно з реформами Клісфена, для військового керівництва був утворений колегіальний орган — колегія десяти стратегів. Згодом (у V ст. до н. е.) вони стали не просто військовими вождями, а найвищими державними урядовцями країни.

Стратегів спочатку обирали по філах — по одному від філи. Кожен стратег командував ополченням своєї філи. З середини V ст. до н. е. у зв'язку зі змінами в організації збройних сил обрання стратегів перейшло до компетенції Народних зборів. Вони обирали стратегів незалежно від приналежності до філ. Від кандидатів вимагали знань свого фаху — військової справи і певного майнового цензу (володіння землею у Аттиці). До них єдиних не застосовували річного строку обрання: стратегів могли переобирати без обмежень у строках. Перикла, наприклад, 15 разів обирали на цю посаду. Стратеги мали право вносити свої пропозиції у Раду 500 (нарівні з членами Ради), потім — безпосередньо Народним зборам.

Усі стратеги займали рівне становище і мали однакові права. У випадку війни всі вони вирушали на чолі війська і кожного дня інший здійснював верховне командування. Народні збори могли визначати одного з них на увесь час походу як головнокомандувача. Траплялися випадки, коли одному чи декільком стратегам вручали всю повноту

військової і державної влади з правом вирішувати державні справи незалежно від Народних зборів і Ради 500. Їх називали стратегами-автократорами.

У другій половині IV ст. до н. е. кожному стратегу почали шляхом голосування у Народних зборах визначати певну компетенцію. Дехто з них командував військом поза межами Аттики, інші відали такими ділянками: важкоозброєною піхотою; легкоозброєним військом; охороною країни і веденням війни у її межах; опікою портів і доків (двоє); командуванням флотом; наглядом за будівництвом і оснащенням кораблів. Всі інші стратеги виконували завдання залежно від обставин. Як керівники армії та флоту стратеги мали широкі повноваження у сфері закордонної політики (могли вести мирні переговори, укласти перемир'я, вносити свої пропозиції Народним зборам). У походах вони представляли державу, розв'язували від імені держави конфлікти і спори, затверджували заповіти воїнів, головували у судах, які розглядали справи про військові злочини, та ін. Стратеги мали право одноособово визначати винним воїнам покарання — усунення з рядів війська або штраф.

Колакрати до реформ Клісфена відали державним майном, контролювали всі прибутки і видатки держави. Потім їх компетенцію значно обмежили — вони почали відповідати лише за деякі державні видатки (на культові потреби, утримання пританів тощо). У IV ст. до н. е. ці урядові посади були ліквідовані в зв'язку з появою колегії аподектів. Вона складалася з 10 осіб, яких обирали на Народних зборах. Аподекти стали скарбниками Афін, контролювали надходження до державної скарбниці всіх платежів, вели книгу прибутків, видавали всім службовцям кошти на утримання та витрати, спрямовані на управління. Аподекти розглядали спори з приводу податків, дрібні (до 10 драхм), вирішували самі, а значніші передавали в гелією. Наприкінці IV ст. замість колегії аподектів створено посаду одноособового державного скарбника, а згодом — фінансову колегію.

Скарбницею храму богині Афіні завідували 10 скарбників священних скарбів. Це була окрема від державної скарбниці, але держава при потребі часто нею користувалася (у вигляді позик). Були також скарбниці храмів інших богів.

У середині IV ст. до н. е. створили касу для розподілу "театральних" грошей між населенням. Нею завідувала окрема колегія скарбників. Кошти колегії склалися зі залишків державного бюджету. Наприкінці IV ст. до н. е. ці кошти передусім почали використовувати на військові цілі, для чого було створено окрему військову скарбницю. Очолював її скарбник військового фонду.

На місцях, у філах, діяли спеціальні урядовці (їх обирали Народні збори по одному на філу) — полети, котрі відповідали за збір податків і мита у доход держави, укладали від імені держави угоди з орендаторами її маєтків, копалень та іншими, продавали конфісковані землі, майстерні.

Обирали в Афінах і службовців державної поліції (в широкому розумінні цього слова). До них належали астиноми, які відповідали за чистоту, наглядали за будівельними роботами, благоустроєм міста; агораноми — наглядали за ринками, якістю продовольчих товарів; метрономи — контролювали за мірами і вагами; ситофілаки — контролювали ціни на ринках; інспектори портів і гаваней (митна служба); урядовці, котрі стежили за порядком під час видовищ, свят тощо. Були це органи колегіальні, по десять осіб у кожному. Обирали їх Народні збори шляхом жеребкування. Існували й інші службові посади. Наприклад, геліея, або суд присяжних. Утворена згідно з реформами Солона. Складалася з 6 тис. членів (геліастів), яких за жеребом щорічно обирали архонти з середовища повноправних громадян чоловічої статі кожної філи (по 600 осіб), що досягли 30-річного віку. Після жеребкування обрані геліасти складали клятву, потім, також через жеребкування, у делегації кожної філи визначали по 500 основних суддів і 100 запасних. Утворювалось у такий спосіб десять колегій — дикастерій. Кожна колегія виконувала свої безпосередні функції впродовж місяця. У випадку потреби (для розгляду важливих справ) скликали дві-три колеги разом. У повному складі геліея засідала рідко. Геліея діяла передусім як найвищий суд країни у ролі першої і другої (апеляційної) інстанцій. Вона також здійснювала контроль за діяльністю службових осіб, заслуховувала їхні звіти (докимасія), притягала при потребі до відповідальності. Геліея брала активну участь у процесі законодавства: їй належало право

вирішувати долю законопроекту, прийнятого вже Народними зборами.

Як уже зазначалося, ареопаг у ранню епоху був у Афінах одним з найважливіших органів державної влади. Він контролював роботу службових осіб, діяльність Народних зборів, затверджував їхні рішення, мав судові й релігійні функції. Після реформ Ефіальта (462 р. до н. е.) ареопаг втратив політичне значення і став органом майже виключно судовим, частково — релігійним. До його складу входили діючі архонти й усі колишні, які успішно пройшли докимасію. Члени ареопагу були обрані пожиттєво, вони щорічно звітували про свою діяльність, їх можна було притягнути до відповідальності. Винних засуджували, і вони втрачали свою посаду. Засідання ареопагу відбувалися на Ареевому узгір'ї і були переважно закритими. Головував на засіданнях архонт-базилевс. Крім розгляду судових справ, ареопаг доглядав священні місця, святині, стежив за мораллю, додержанням звичаїв. Народні збори іноді доручали ареопагові проводити розслідування антидержавних злочинів, про результати якого треба було доповісти на зборах, після чого справа поступала на розгляд гелієї.

Судові органи Афінської держави також зазнали певних змін. Найдавнішим судовим органом країни був ареопаг. Потім виник суд ефетів. Солон утвердив як найвищий судовий орган країни гелією — суд присяжних. При Пісистраті для розгляду дрібних справ, полегшення громадянам можливості вирішувати свої справи були створені суди за демами. Згодом створено ще інші судові органи — колегію одинадцяти та колегію тридцяти (згодом колегію сорока). Крім того, для розгляду цивільних справ існував суд діететів — третейських суддів. Були також своєрідні спеціальні суди, зокрема у справах заморської торгівлі, рудників, щодо порушення порядку проведення містерій та ін. Розглянемо детальніше судові органи Афінської держави. До компетенції ареопагу після реформ Ефіальта належали справи про навмисне вбивство, поранення чи спричинення каліцтва при замаху на життя людини, підпал і отруєння незалежно від того, закінчилися вони смертю людини чи ні (з мотивів, що могли закінчитися смертю). Справа підлягала компетенції ареопагу

тільки у тому випадку, коли потерпілою стороною був повноправний афінський громадянин. Убивство громадянина вважалось не тільки антидержавною справою, а й антирелігійним вчинком, який викликає гнів богів. Тому такі справи слухали під відкритим небом, щоб присутніх не оскверняло перебування під спільним дахом зі злочинцем. Обвинувач і обвинувачений стояли на двох каменях, один з яких називався каменем образи, інший — каменем прощення. Найпоширенішим покаранням за вбивство була смертна кара, а за навмисне каліцтво, поранення — вигнання з країни з конфіскацією майна. Вирок виносили за більшістю голосів. При рівності голосів підсудного вважали виправданим. Після того як потерпілий пред'явив звинувачення, перед винесенням вироку звинувачений міг оголосити, що йде у вигнання. Тоді вирок не виносили, але злочинець ніколи не міг більше з'являтися у країні.

Ареопаг, як уже зазначалося, за дорученням Народних зборів міг розслідувати, але не розглядати, справи про антидержавні злочини. Компетенція ареопагу знову розширилася після битви при Хіроней (338 р. до н. е.), коли йому було доручено судити всіх громадян, які не захищали батьківщину, покинули її напризволяще, а також під час римського панування.

Суд ефетів складався з 51 особи, по п'ять від філи, і головуючого. Обирали ефетів на Народних зборах громадян, яким минуло 50 років. Компетенція суду була наступною: 1) вбивство з необережності; намовляння до вбивства або співучасть у ньому; вбивство негромадянина; 2) справи про вбивство, дозволене законом (при самообороні; вбивство злодія, спійманого на гарячому, коханця дружини та ін.); 3) справи громадян, засуджених на вигнання за ненавмисне вбивство, але котрі знову вчинили вбивство. У цьому випадку злочинця, який не мав права вступати на територію Афін, саджали біля берега моря у човен, а судді були на березі; 4) справи про вбивство, коли злочинець не встановлений або якщо воно спричинено твариною чи предметом (упав камінь). Невстановленому злочинцю теж виносили вирок, а тварину чи предмет виставляли за межі Афін.

Геліея — найвищий судовий орган держави — і діяла як

перша і друга інстанції. Як перша судова інстанція вона розглядала найважливіші публічні та приватні справи. До публічних належали антидержавні — зрада, перехід на бік ворога, видання державної таємниці, завдання шкоди суспільству, державі та ін.; службові злочини і проступки. Приватні справи розглядали за приватними скаргами. Згодом приватні справи з компетенції геліеї вилучили і передали іншим судам. Антидержавні справи могли розглядати й Народні збори та Рада 500

Колегія одинадцяти була створена для розгляду інших важливих кримінальних справ: стосовно розбійників, злодіїв, викрадачів дітей і дорослих громадян та ін. Спійманого на гарячому також відводили у колегію. Якщо злочинець визнавав себе винним, то колегія тут же виносила вирок (здебільшого смертну кару). Якщо не визнавав або заперечував проти розгляду справи колегією, то злочинець залишався в ув'язненні, а його справу передавали на розгляд геліеї. Колегія одинадцяти здійснювала також нагляд над місцями ув'язнення і відповідала за виконання вироків (засуджених до смертної кари, тілесних покарань, ув'язнення).

Членів колегії одинадцяти обирали шляхом жеребкування Народні збори (по одному від філи і секретар)

Колегія тридцяти (потім — сорока) замінила демних суддів, які діяли недовго — тільки в часи управління Пісистрата. Обиралася Народними зборами жеребкуванням, по чотири особи з кожної філи. Судді цієї колегії постійно виїжджали в населені пункти, розглядаючи дрібні цивільні (до 10 драхм), сімейні та кримінальні справи.

Вищою інстанцією з цивільних, зокрема майнових справ (понад 10 драхм) та дрібних кримінальних, були суди діететів, що діяли у філах і демах. Це були своєрідні третейські суди, але державні. На посади діететів обирали громадян з 60-річного віку, тобто тих, які відслужили військову службу. Діяли діетети одноособово, а не колегіально, їх завданням було мирно, за згодою сторін, вирішувати справи. Якщо ж це не вдавалось, то діетет виносив рішення від імені держави. Сторони могли з ним погодитись (тоді справа закінчувалась) або не погодитись (тоді справу передавали у гелією).

Крім публічних, тобто державних третейських судів,

були приватні, котрих обирали самі сторони. Оскарженню їх рішення не підлягали.

Існував ще інститут так званих ейсагогейсів і аподектів. Ейсагогейси (їх було п'ять, по одному від двох філ) здійснювали нагляд за справами, для розгляду яких надавався строк не більше місяця. Зокрема, це були справи про повернення приданого вдові після смерті чоловіка чи дружині після розірвання шлюбу, несплату відсотків за позиками, скарги про вчинення образи та ін. Після спливу терміну ейсагогейси вилучали такі нерозглянуті чи незакінчені справи з місцевих судів і передавали гелієї. Аподекти розглядали скарги відкупників і проти відкупників.

Нарешті, справи, пов'язані з мореплавством і морською торгівлею, перебували у компетенції наутодиків (їх обирали жеребкуванням — 10 осіб).

Основою збройних сил Афін було ополчення громадян. З цією метою всі фізично здатні громадяни чоловічої статі у віці з 18 до 60 років повинні були нести військову службу. Молодь з 18 до 20 років (ефеби) проходила військове навчання під керівництвом спеціально виділених фахівців (софроністів, педотрібів та ін.). Вони відповідали за фізичну справність, військову виучку і морально-патріотичне виховання юнаків. Ухилятися від військової служби було ганьбою. Це загрожувало позбавленням громадянських прав. І навпаки, хоробрість, взаємовиручку, мудрість у бою всіляко стимулювали, вшановували і відкривали дорогу до політичної кар'єри, високих посад у державі. Воїни старшого віку (понад 20 років) теж постійно загартовувались, займались фізичними і військовими вправами. Головну частину війська становили загони важкоозброєної піхоти — гоплітів. У них служили громадяни перших трьох розрядів. Військо гоплітів поділялось на десять загонів, так званих таксейс (за кількістю філ) на чолі з таксіархами (яких обирали Народні збори). Загони в свою чергу поділяли на так звані лохи, командирів котрих призначали таксіархи. Фети (громадяни четвертого розряду) служили у легкоозброєній, рухливій піхоті, їх теж поділяли на загони за філами. Фети служили і на флоті. З метеків формували допоміжне військо.

Згодом з'явилися і наймані війська, легкоозброєна піхота

— з крітян, родосців та ін. Була в Афінах і кіннота. Всі багаті громадяни (перший розряд) зобов'язані були мати коней і при потребі служити у кінноті (або в гоплітах). Налічувалося десять загонів кінноти, нею командували два обраних гіппархи.

З часів Пелопоннеської війни в Афінах створено постійні професійні війська, загони періполой — для охорони кордонів, фортець тощо. Переважно це були найманці, частково - ефеби. Армія у ті часи, коли майже перманентно відбувалися оборонні або наступальні війни, відігравала велику роль у механізмі держави.

Бюджет країни складався з двох основних частин: прибуткової та видаткової. Прибутки афінської скарбниці поділялись на звичайні (постійні) та надзвичайні (непостійні, одноразові).

До звичайних прибутків належали:

а) надходження від державних маєтків, земель, лісів, рудників (особливо срібних і золотих); б) податки, що сплачували метеки та вільновідпущеники (12 драхм на рік), а також податок за володіння рабами (3 оболи за раба); в) мита за ввіз і вивіз товару (2% його вартості), також ринкові оплати (за право торгівлі) та портові; г) судові мита, штрафи та інші надходження від судових присудів; д) членські внески членів Афінського морського союзу.

Надзвичайні прибутки: а) добровільні внески і пожертвування афінських громадян і чужинців; б) майновий податок, який стягувався за надзвичайних умов (для поповнення скарбниці) з громадян, що мали майно понад 1 тис. драхм; в) трофеї, захоплене на війні майно, цінності тощо.

Витрати держави також поділялись на звичайні та надзвичайні. До звичайних (постійних) належали:

а) оплата нижчих урядовців (герольдів, писарів, наглядачів), а з часів Перикла — всіх урядовців; б) одноразові або регулярні виплати і допомоги громадянам (наприклад, виплати біднішим громадянам "театральних" грошей — по 2 оболи для оплати права входу в театр); допомоги непрацездатним, що мали майна менше ніж на 13 мін (міна = 100 драхм = 600 оболов; міна = 436 г. срібла); допомоги сиротам (за полеглих воїнів) — до досягнення ними повноліття; в) витрати на культові урочистості, ігри з нагоди

свят та ін. Щоправда, покриття останніх видатків значною мірою здавна покладалося на найбагатших громадян '(літургії); г) витрати на військові цілі, до речі, найбільші за питомою вагою: виробництво зброї, будова кораблів, фортець та інших оборонних споруд, верфей, обладнання гаваней тощо; д) витрати на громадські будівлі і споруди - храми, театри, службові приміщення, статуї та ін.; в) оплата воїнам (з часів Перикла) за час походу.

Пам'ятників давньогрецького права знайдено відносно небагато. До найдавніших, нам відомих, належать обширні фрагменти законів міста-держави Гортин на Криті (V ст. до н. е.). Ці фрагменти стосуються сімейного та спадкового права, частково кримінального. Знайдено фрагменти законодавства багатьох інших грецьких держав, численні документи практики (договори купівлі-продажу, позики, поручництва, застави та ін.).

Однак більшість інформації про грецьке право ми маємо з джерел посередніх, зокрема, з уже згадуваних епопей Гомера — Іліади й Одиссеї, з творів істориків, зокрема, Геродота (V ст. до н. е.), Фукидіда (V ст. до н. е.), Ксенофонта (V - IV ст. до н. е.), Діодора Сицилійського (I ст. до н. е.), Плутарха (I-II ст. н. е.), філософів Платона і Аристотеля. Так, Аристотель написав ґрунтовну працю, присвячену Афінам — "Афінська політія", де йдеться і про право.

Важливим джерелом пізнання афінського, зокрема і грецького загалом, права є судові промови спеціальних промовців-ораторів. Вони виголошували їх самі або писали для інших. У цих промовах оратори покликаються на різні нормативні акти, а іноді наводять їхній зміст. Це промови Лісія (V - IV ст. до н. е.), Ізократа (V-IV ст. до н. е.), а особливо знаменитого Демосфена (IV ст. до н. е.). До нас дійшли 42 його судові та численні політичні промови.

Однак повернімось до Афін. Отже, найдавнішим джерелом права в Афінах, безперечно, був звичай. Дуже часто покликався на звичай на ранніх стадіях своєї діяльності ареопаг, пристосовуючи ті звичаї, що походили з епохи первіснообщинного ладу, до нових умов, відповідно їх трактуючи. Поступово з'являється щораз більше законів.

У 621 р. до н. е. в Афінах архонт Драконт уперше видав

систематизовані писані закони. Найвірогідніше, вони були записом діючих норм звичаєвого права, які втілювали у судову практику. Не випадково джерела називають Драконта фесмофетом (архонтом-суддею) на відміну від Солона, котрого називають законодавцем (номотетесом). Якщо це були звичаї, то їх пристосували до нових умов, аби захищати інтереси власників. Їх запис, створення писаного права — це наслідок посилення ролі міських торговельно-промислових кіл, які були в цьому зацікавлені, бо писане право обмежувало сваволлю евпатридів, родової знаті, що монополізувала владу й судочинство.

Закони Драконта до нас не дійшли, хіба що окремі їх фрагменти. Як зазначає Плутарх, вони славились своєю суворістю. Не тільки святотатцям і вбивцям, а майже всім іншим злочинцям загрожувала смертна кара, наприклад, за крадіжку овочів, плодів, предметів вжитку, навіть за лінощі та небажання працювати. Недарма деякі грецькі історики й оратори зазначали, що Драконт писав свої закони не чорнилом, а кров'ю. Поряд зі смертною карою закони передбачали й тілесні покарання, штрафи, безчестя та ін. Було встановлено різницю між навмисним і випадковим убивством. Якщо трапилось випадкове вбивство, то винний міг уникнути покарання — він міг піти у вигнання або відкупитись у рідних убитого. Для розгляду таких справ Драконт створив колегію ефетів, а справи про навмисне убивство розглядали в ареопазі.

З V ст. до н. е. основним джерелом права в Афінах стали закони. Їх приймали тільки Народні збори і вони містили загальні, обов'язкові для всіх правила поведінки, діяльності. Від законів відрізняли псефізми, що стосувалися конкретних осіб, справ, предметів. Тексти багатьох законів дійшли до наших днів (на металах, камені, у викладенні пізніших істориків).

Повністю правоздатними та дієздатними були лише повнолітні громадяни чоловічої статі, вільні, не обмежені в громадянських правах. До 18-річного віку громадянин не був дієздатним і перебував під опікою, так званого, киріуса, тобто опікуна в широкому розумінні цього слова: батька чи опікуна в правовому, буквальному розумінні. Щоправда, проти малолітнього чи неповнолітнього (до 18 років) можна було

внести скаргу, але у суді його представляв кїріос.

Жінка завжди перебувала під опікою кїріоса. Спочатку це був батько, якщо не було батька — то повнолітній брат або його опікун, після одруження — чоловік. Вдову опікував її повнолітній син. А втім, у Афїнах жінка мала деяку обмежену дієздатність. Вона, зокрема, могла самостійно укласти угоди, якщо вартість предмета угоди не перевищувала рівновартості одного медимна зерна. Коли ж вартість предмета угоди була більшою, то вимагали згоду опікуна. Дочка, яка через відсутність братів спадкувала після смерті батька майно, не ставала його власницею; власником такого майна був тільки її син.

Спочатку приватна власність у Афїнах була мало розвинена, оскільки зберігалася общинна, колективна власність. Проте у V - IV ст. до н. е. вона набула вже значного розвитку. Але і тоді ще не склалася уява про абсолютні права приватного власника, подібні до римських. Не виникло навіть таких термінів, які б означали ці права чи поняття власності взагалі. Приватну власність розглядали як сукупність майна і благ, наданих державою. Недаремно кожен архонт, обійнявши посаду, оголошував, що зберігає за кожним громадянином те майно, яке йому належить. А земельні володіння називалися жереб, що відображало колишні общинні порядки, коли землю надавали за жеребом. До того ж приватні власники, здебільшого багаті, були обкладені на користь держави, суспільства значними повинностями (літургіями, хорегіями та ін.), що означало, без сумніву, обмеження права приватної власності в інтересах усього суспільства. Про це засвідчують часті експропріації державою, на випадок надзвичайних обставин, у громадян майна чи його частини.

Не знало грецьке право також розмежування понять і суті власності та володіння. Зате відомий поділ на різні види речей, зокрема, на рухомі й нерухомі. На рухомі речі індивідуальна власність з'явилася значно раніше. Власником рухомих речей міг бути як афінський громадянин, так і чужоземець. Власником нерухомих — тільки афінський громадянин, а чужоземець — лише після одержання спеціального дозволу. В Афїнах громадянин міг набути нерухомість без будь-яких обмежень у межах свого дему (землі, будівлі). Якщо ж набута

власність знаходилась в іншому демі, то сплачували певний податок адміністрації цього дему. Набути власність можна було первинним або похідним способами. Первинний — це коли річ раніше не була чиеюсь власністю. Похідний — коли річ раніше вже перебувала у чийсь власності. Похідні способи — це купівля, обмін, дарування тощо. При похідних способах обидві сторони діяли на підставі публічної угоди: наявність свідків або укладання угоди в присутності відповідного урядовця, публічне оголошення або реєстрація факту набуття речі у спеціальних реєстрах.

Право власності охоронялось декількома позовами. Один з них — це позов власника майна до володільця (скажімо, орендатора) про сплату домовленої ціни за оренду чи стягнення прибутків за користування майном. Ще одним видом позову, складнішим, був позов про власність. Можливо, що це стадії однієї процедури: якщо першого позову виявилось недостатньо для захисту права власності, то подавали другий. Для першого — достатньо було мати свідків або подати письмову угоду, для другого існували складніші докази. Власник майна мав ще третю можливість, щоб захистити свої права, а саме: він міг подати спеціальний позов про порушення володіння його майном з боку інших осіб. Сторона, яка програла справу, сплачувала ще й штраф на користь держави. Такий своєрідний позов міг подавати, наприклад, власник поля, якщо хтось заважав йому обробляти поле чи збирати врожай.

Грецьке право розрізняло два види зобов'язань — добровільні та примусові, які виникали відповідно на підставі договору (угоди) або правопорушення (делікту).

Поняття договору Аристотель розкрив у «Риториці», зазначаючи, що договір — це спеціальний закон, який декларує стосунки між особами в Афінській державі. Кількість договорів не була обмежена. Будь-яка угода між сторонами (крім злочинної) могла слугувати підставою договірному зобов'язання. Спочатку жодної спеціальної форми укладення договорів не існувало — достатньо було лише згоди сторін. Особливо це стосувалося простих угод, наприклад, купівлі продуктів на ринку. Однак у подальшому з метою полегшення доказу факту, укладаючи договори, почали застосовувати

письмову форму. Текст договорів підписували обидві сторони. З'явився й інститут свідків. Нарешті, договір можна було укласти в присутності урядовця, зареєструвати його у спеціальних книгах. Отож, форму укладення договору обирали самі сторони. Формалізм порівняно швидко зник з афінського права, хоч, напевне, він мав місце на ранніх стадіях його розвитку (в гомерівський період, наприклад, велике значення мало виголошення певних сакраментальних слів, формул). Невиконання договірних зобов'язань до появи реформ Солона тягнуло за собою особисту відповідальність боржника, котрому загрожувало боргове рабство. Згідно з реформами Солона, встановлено лише майнову відповідальність. З'явилися й способи забезпечення виконання зобов'язань — завдаток, застава, поручництво.

Завдатком називали суму, яку виплачувала одна сторона іншій при укладенні угоди або незабаром після її укладення в рахунок майбутніх платежів і на підтвердження укладеного договору. При невиконанні зобов'язання: а) стороною, яка дала завдаток, вона його втрачала; б) стороною, яка його отримала — повертала у подвійному розмірі. Другим способом забезпечення інтересів кредитора була застава. В заставу боржник міг давати рухомі або нерухомі речі. Рухомі речі, здебільшого, передавали у володіння кредитора, який зберігав їх у себе до сплати боржником боргу (а після сплати повертав). Прибутки від такої речі (якщо такі були) кредитор присвоював собі як відсотки за позичене. При невчасній сплаті боргу кредитор міг ці речі продати, компенсуючи позичене, а решту віддати боржникові.

Щодо нерухомостей, наприклад землі, то вони могли або залишатися у володінні боржника, або їх передавали у володіння кредитора, який мав право використовувати, навіть здавати їх в оренду, одержуючи від орендарів за це платню. Щоправда, здебільшого нерухомість залишалася у володінні боржника. Така застава дістала назву іпотека. Боржник не міг своє заставлене майно подарувати, продати чи своїми діями заподіяти цьому майну якусь шкоду. При несплаті боргу нерухомість переходила у розпорядження кредитора, який міг її продати, погасивши кредит.

Третім способом забезпечення виконання зобов'язань

було поручництво. Третя, стороння особа, брала на себе відповідальність за своєчасну сплату боргу боржником. Це зазначали у договорі. У випадку невиконання боржником зобов'язання кредитор міг звернутися з позовом до поручника, який повинен був повністю або частково (залежно від умов договору) віддати позичене.

Існували ще окремі договори. Наприклад, купівля-продаж. Цей договір укладали у вигляді простої неформальної угоди сторін. Предметом договору могли бути різні рухомі та нерухомі речі, не вилучені з обігу, раби. Продаж чужих речей без дозволу їх власника заборонявся, договір вважався недійсним. Винятки допускали тільки щодо конфіскованого майна. Укладення договору приводило до безпосереднього, без зайвих формальностей переходу права власності на річ до покупця. Однак попередньою умовою цього переходу була виплата домовленої оплати. Якщо цього не зробили або суму виплачували не повністю, то до повної оплати власником речі залишався продавець. Однак навіть у такому випадку ризик випадкової загибелі речі брав на себе покупець.

Отже, покупець залежно від умов договору повинен був виплатити продавцеві одразу всю встановлену за річ суму або сплачувати її частинами. Це допускалося. Продавець був зобов'язаний передати річ з усіма її приналежностями покупцеві й гарантувати неможливість її вилучення у покупця третіми, сторонніми особами. Насамперед це стосувалося нерухомостей.

Крім того, на випадок продажу землі, будівель тощо сторони мусили повідомити про свій намір властям, котрі вивішували відповідне оголошення на агорі або про це доводили до відома громадськості через герольдів. У такий спосіб виясняли, чи не має хтось претензій до продавця або майна, яке він збирається продати.

Чи була відповідальність продавця за приховані недоліки речі — невідомо. Відомо тільки те, що в Афінах існував закон, який передбачав відповідальність за продаж хворого раба. Цей закон передбачав, крім того, можливість для покупця у такому випадку розірвати укладений договір. Договір позики був також поширений у Афінах. Він укладався у письмовій або усній формі у присутності свідків. Жінка без згоди опікуна не

могла укладати цього договору — ні як кредитор, ні як позичальник. Предметом договору позики були переважно речі, визначені родовими ознаками — вагою, кількістю, мірою (гроші, зерно, вино). У більшості випадків цей договір передбачав сплату боржником відсотків.

В Афінах, як і в інших грецьких державах, процвітало лихварство. Були навіть спеціальні банкіри (трапезити), котрі займалися майже виключно кредитними операціями. Займалися ними і храми. Нормальним вважалося стягнення 12-18% на рік, хоч часто розмір відсотків досягав 25 і навіть 30%. При невчасній сплаті відсотків практикувалося нарахування відсотків на відсотки.

Відомою була і безвідсоткова позичка: позичка у друзів для викупу з полону, оплати штрафу тощо. Позичене слід було повернути одноразово або частинами. Кредитор і в цьому випадку мав право на судовий позов (у випадку неповернення боргу). Взятє у позику боржник повинен був повернути у зазначений у договорі строк. При простроченні сплати боргу кредитор, по-перше, міг звернутися в суд з позовом до боржника. По-друге, якщо боржник мав поручника, — то до поручника. По-третє, якщо у договорі було передбачено, що кредитор самостійно може задовольнити свої претензії за рахунок майна боржника, то він це робив сам (ніби судові рішення відбулося).

Предметом договору найму був найм рухомих (до них належали й раби) і нерухомих речей та наймання послуг (рабів, худоби, судна, будівлі, землі та ін.). Зокрема, був поширений договір найму будинків метеками, оскільки вони як іноземці не мали права купувати нерухомість на території Афінської держави. Наймали майстерні чи підприємства разом з рабами, земельні ділянки, сади.

Договір укладали зазвичай у письмовій формі, його підписували сторони і свідки. Згідно з договором, наймодавець зобов'язувався надати на певний час у користування наймача якусь річ. Вона мала бути якісна, гарантована від будь-яких претензій з боку третіх осіб. Наймодавець не міг (і це часто передбачалось у тексті договору) продати цю річ третій особі до закінчення терміну договору.

Основне зобов'язання боржника — це своєчасне

внесення обумовленої платні, яка, зокрема за землю й будівлі, була достатньо високою (іноді становила 7 - 8,5% вартості нерухомості щорічно). При несвоєчасній сплаті орендної плати власникові надавали право звернутися до суду або самому вжити заходів для вигнання недобросовісних наймачів (розібрати дах, познімати вікна, двері тощо). Наймач був зобов'язаний ставитись до найнятої речі як добрий, уважний господар, а після закінчення договору повернути річ у такому ж стані, в якому він її отримав.

Строк, на який укладався договір, встановлювали самі сторони. Відомим було і безстрокове наймання (землі, будівель). Наймач навіть міг передавати найняті речі у спадок.

Щодо особистого наймання, то такий договір поширення не набув, бо в Афінах здебільшого використовували працю рабів, а не найнятих робітників. Однак договори особистого наймання в ті часи відомі, зокрема в сільському господарстві, домашньому господарстві, для надання різного виду послуг, особливо кваліфікованих (лікаря, будівельника тощо). Наймані робітники споруджували громадські будівлі, храми, кораблі та ін. Наймач повинен був забезпечити найнятого роботою та оплатити його працю (поетапно або після повного її виконання — залежно від умов договору), а найнятий — сумлінно і якісно виконати працю. Обидві сторони для захисту своїх прав та інтересів могли звертатись до суду.

Дещо відрізнявся від договору наймання договір підряду. Будь-яка особа чи група людей укладала договір на виконання громадських робіт, наприклад, проведення каналу, будівництво чи ремонт будівлі, дороги, осушення боліт тощо. Ця особа могла, в свою чергу, наймати робітників, спеціалістів, забезпечувати їх будівельними матеріалами, але не вони несли відповідальність перед замовником за якість і своєчасність виконаної роботи, а підрядчик.

Договір зберігання речей (поклажа). За цим договором особа віддавала іншій на безоплатне зберігання певну річ без права користування нею. Особа, котра прийняла річ, була зобов'язана добросовісно берегти її і повернути власнику за першою його вимогою.

Якщо зберігач відмовлявся повернути річ, власник її міг звернутися до суду. В свою чергу зберігач міг вимагати

відшкодування збитків, яких він зазнав, зберігаючи річ. Своєрідним різновидом цього договору було передавання на зберігання грошей банкірам (трапезитам). Вони могли користуватися грошми, повертаючи за вимогою вкладника інші монети. Цей договір близький до договору позики, але афіняни розглядали його саме як договір зберігання. Вкладники грошей також мали вигоди: за свої вклади вони отримували певний відсоток, за їхніми вказівками банкіри виплачували гроші кредиторам вкладників, так вони уникали ще й ризику бути обкраденими чи пограбованими.

Відомий ще договір товариства. В Афінах існували різні об'єднання громадян, свобода створення яких була визнана ще реформами Солона. Громадяни об'єднувалися на підставі договору товариства, який укладали переважно у письмовій формі, який передбачав утворення спільного майнового фонду. З цією метою всі члени товариства робили певні внески. Відповідно до їх вкладів (або порівну) вони ділили прибутки, несли один перед одним відповідальність за збитки, викликані несумлінним, безгосподарським веденням справ.

Товариства користувалися правом набувати через своїх представників майно (рухоме й нерухоме), розпоряджатися ним. У Афінах були відомі торговельні товариства, корабельні, банківські, товариства співтрапезників (звичайно нежонаті, вдівці об'єднувалися для організації спільного харчування), релігійні товариства, товариства поетів, артистів, музикантів (своєрідні клуби) та ін.

Афінське право знало й інші договори, наприклад, коли якусь річ передавали у безоплатне користування, договір - доручення. У афінському праві недозволені дії, правопорушення, які завдавали шкоду особі чи майну громадян, інколи тягнули за собою не кримінальні покарання, а штрафи на користь потерпілих. Ці штрафи нерідко були великими, іноді перевищували за розмірами шкоду, заподіяну деліктом. Отже, покарання винного, яке відбувалося з ініціативи і в інтересах потерпілого, було відчутним. Особа, майну котрої неправомірними діями іншої особи завдано шкоду, мала підставу для подання спеціального позову. Позов цей подавали, наприклад, на сусіда, з вини якого вода залила поле чи худоба якого потравила посів; на особу, з вини котрої

пожежа знищила майно чи втрачену річ. Можна було подати цей позов й особі, з вини якої зірвалася прибуткова справа чи позов про збитки, спричинені недбалим веденням справи, що була комусь доручена.

За шкоду, заподіяну чужому майну неповнолітніми, відповідав їхній батько, а рабом — його господар. В останньому випадку господар раба міг уникнути відповідальності, віддавши раба потерпілому. Проте єдиної думки в цьому питанні немає.

Шкода, завдана не майну, а особі, була підставою для інших позовів і скарг. Сюди відносять образу дією, словами, побої, різні насильства тощо. Тут вже йшлося, швидше, про злочини проти особи й суспільства, ніж про майнові інтереси.

Вступ у шлюб в Афінах був обов'язковим. Платон згадує про закон, який зобов'язував громадян укладати шлюб. Небажання одружуватись, однак, не каралося, а розглядалося як лихо, нещастя, оскільки безшлюбність призводила до припинення роду, культу предків. Безшлюбність не давала можливості займати деякі державні посади, наприклад, архонта-базилевса, стратегів та ін.

Важливе значення мала форма укладення шлюбу. Законним, особливо з часів Перикла, вважали тільки шлюб між повноправними афінськими громадянами. Одруження з негромадянами, чужинцями засуджувалось. Шлюбний вік для чоловіків був встановлений 18 років, тобто з досягненням повноліття і прийняттям у члени дему; для жінок — 14 років. Платон у своїх працях, однак, висловлює думку, що для жінок найкращим для шлюбу є вік від 16 до 20 років, для чоловіків — 30 - 35 років; Аристотель — відповідно 17 - 18 та 35 - 37 років.

У гомерівську епоху шлюб укладали у вигляді договору між батьком нареченої та нареченим про купівлю дівчини. Наречений платив батькові дівчини чи її опікунові худобою, золотом та іншими цінними речами, а батько, в свою чергу, робив нареченому подарунок.

Сліди договірної форми укладення шлюбу зберігаються і в пізніші часи. Першим і головним актом була угода, укладена між майбутнім чоловіком нареченої та її батьком чи опікуном. Наречена грала пасивну роль, її не питали згоди. Платня за наречену — гедна — і далі була необхідною умовою укладення

угоди. Обов'язковою була також присутність свідків. У процесі укладення угоди узгоджувався розмір приданого нареченої. На підставі цієї угоди вона переходила з-під влади батька під владу чоловіка, який ставав її опікуном.

Доповненням угоди була шлюбна процедура (гамос), поєднана з різними церемоніями, переважно релігійного характеру. Крім цієї, найпоширенішої форми одруження, існувала ще одна, коли шлюб оформлявся в присутності державних урядовців або в суді. Цю форму застосовували в особливих випадках: при виході заміж дочки-спадкоємиці, при одруженні усиновленого.

Дівчина-спадкоємиця (якщо у батька не було синів), згідно з афінським правом, мусила вийти заміж за найближчого кровного родича, щоб успадкована нею земля чи інше майно не потрапили до чужого роду (деми). Перешкодою до укладення шлюбу були: близька спорідненість по висхідній і низхідній лініях, між братом і сестрою. Між ними допускався шлюб, якщо спільним був батько, а різні матері.

Афінська сім'я була моногамною (парною), при цьому дружина займала у ній другорядне становище. Для чоловіка допускалося співжиття з рабнями, відвідування гетер — жінок легкої поведінки. Такі зв'язки не мали жодних правових наслідків. Дружина повністю підпорядковувалась волі чоловіка, вела замкнений спосіб життя. Вона мешкала в окремій, жіночій частині будинку, куди не допускали сторонніх чоловіків. Виходили жінки з дому тільки у супроводі рабинь чи служниць. Інтереси дружини обмежувались турботами про сім'ю, колом домашніх справ, управлінням рабнями.

Припинення шлюбу наставало у зв'язку зі смертю одного з подружжя, внаслідок позбавлення чоловіка громадянських прав (атімія) та через розлучення.

Розлучення для чоловіка не становило труднощів. Він міг у будь-який момент, без жодних формальностей відіслати дружину до батьків чи опікуна, повертаючи, однак, її придане. Якщо ж розлучення було зумовлене негідною поведінкою дружини, то приданого чоловік їй не повертав. Чоловік міг пробачити провинність дружини, але йому в такому випадку (якщо він все-таки не прагнув розлучення) загрожувало

позбавлення громадянських прав (атімія). Дружина, бажаючи розлучення, мусила звернутись з письмовою скаргою до архонта-епоніма, який і вирішував цю справу. Підпорядковане становище жінки в сім'ї дуже ускладнювало її домагання розлучитися із чоловіком. Чоловік міг (за згодою дружини) видати її заміж за іншого. Так, Перикл (за свідченням Плутарха) віддав свою дружину другові, а банкір Сократ видав свою заміж за вільновідпущеника Сатира.

Навіть перебуваючи у шлюбі, дружина підлягала, крім влади чоловіка, ще й владі батька (чи опікуна). Майнові відносини подружжя були наступними: придане залишалося власністю дружини, чоловік лише ним управляв. Воно переходило у спадок дітям. Для забезпечення його цілісності встановлювали заставу (іпотека) майном чоловіка. Якщо сім'я дітей не мала, то придане після смерті дружини повертали її батькам чи спадкоємцям. Предметами (речами) особистого вжитку дружина розпоряджалась сама.

Влада батька над дітьми також була дуже великою. Впродовж перших п'яти днів після народження дитини батько вирішував, чи це його дитина. Тільки після визнання дитини батьком вона ставала членом сім'ї. До Солон існувало право батька продати або віддати своїх дітей у рабство за борги. Солон ліквідував це право, але визнав право батька вигнати дитину зі сім'ї за недостатню повагу, публічно зректися її. У такому випадку сина виключали зі списку членів деми, позбавляли права спадкування батьківського майна. Батько міг віддати дитину на виховання в іншу сім'ю, міг призначити опікуна на випадок своєї смерті, вибирав для дочки чоловіка та ін.

Навіть дорослі діти, які мали сім'ї, повинні були слухати батьків, поважати їх, при потребі — утримувати. За невиконання цих обов'язків їх могли притягнути до відповідальності.

Відомим було усиновлення (удочеріння), на яке мали право повноправні, дієздатні громадяни, котрі були бездітними або мали тільки дочок. Усиновлювати можна було тільки при житті або в заповіті. Коли в усиновителя згодом народжувався син, то усиновлення все одно залишалося дійсним, а усиновлений був рівний у правах з рідними дітьми — і

спадкував майно батьків нарівні з ними. Не мав права усиновлювати той громадянин, який сам був усиновленим.

Здебільшого усиновлення мало, на меті збереження у сім'ї родинного майна, традицій, вшановування культу родинних богів, принесення жертв богам і померлим предкам тощо (це могли робити тільки чоловіки). Усиновлення спричиняло вихід усиновленого з фратрії і дему попередньої родини, припинення спорідненості, звільнення від будь-яких попередніх обов'язків.

Усиновлення могло бути розірваним тільки за взаємною згодою обох сторін. Усиновлений міг зробити це й односторонньо, з власної ініціативи, але тільки тоді, коли залишав названому батькові свого сина.

Поширена була й опіка, яку встановлювали над неповнолітніми, жінками й душевнохворими шляхом запису в заповіті або урядово (державою). Опікун повинен був утримувати підопічного, забезпечити навчання і здобуття професії, захищати його інтереси, управляти його майном. Опікуна за невиконання чи недобросовісне виконання обов'язків можна було притягнути до відповідальності. Таке право мала родина підопічного або архонт-епонім.

Опіка закінчувалася з досягненням підопічним 18 років і прийняттям його до складу дему або з одруженням дівчини. Опікун звітував про свою діяльність. Упродовж п'яти років після припинення опіки підопічний міг оскаржити дії опікуна.

На ранніх етапах розвитку афінське право знало тільки спадкування згідно зі законом. Реформи Солона встановили й спадкування за заповітом. Отже, згідно зі законом, спадок мали передусім сини померлого. Дочки при наявності синів не спадкували. Однак вони мали право при виході заміж на отримання від братів приданого. Між синами майно ділили порівну. Вони не могли відмовитись від спадку. Якщо син помер до отримання спадку, то його частку спадкували його сини.

При відсутності синів майно батька спадкували дочки. Позашлюбні діти прав спадкування не мали. Закон дозволив виділяти їм з батьківського майна не більше ніж по одній тисячі драхм.

Якщо померлий не мав дітей, то спадкували майно його

родичі — передусім брати і племінники (при їх відсутності — сестри й племінниці); потім — дядьки, двоюрідні брати та їхні діти. Чи мали право спадкувати батько та дід померлого — науці не відомо. В кожній покликаній до спадкування категорії кровні родичі ближчої лінії виключали родичів дальших ліній.

Спадкування за заповітом передбачало такі умови: заповідач повинен був бути дієздатний і правоздатний, при здоровому розумі, не складати заповіту під фізичним чи психічним примусом. Заповідати майно міг тільки той громадянин, у якого не було дітей чоловічої статі. Не могли заповідати неповнолітні й жінки, як і усиновлений син. Не мали права заповідати й особи, що обіймали державні посади, пов'язані з матеріальними засобами, аж до затвердження їх службових звітів. Якщо у спадкодавця була дочка, то він міг заповідати майно сторонньому, але за умови, щоб той одружився з нею (або з однією з них), а іншим виділив придане.

Заповіт укладали в присутності свідків у письмовій чи усній формі. Письмовий заповіт передавали на зберігання довірєній особі чи властям. Заповідач міг у будь-який момент відкликати (анулювати) свій заповіт. Злочином у грецькому праві впродовж тривалого часу вважали тільки таку дію, яка викликала будь-які негативні наслідки. До уваги не брали характер волі правопорушника (злочин вчинено з наміром чи з необережності), посягання на злочин (коли дія не наставляла з незалежних від волі злочинця причин) та ін. Однак уже Драконт у своїх законах розрізняв навмисне й ненавмисне вбивство. Проте й далі у питаннях про злочини й покарання зберігалось чимало пережитків первіснообщинного ладу. Це виявлялося насамперед у тому, що ініціатива у порушенні кримінальної справи, покаранні злочинця належала потерпілому чи його родичам, а не органам держави. Вважали цілком нормальним явищем домовленість родичів убитого з убивцею про матеріальну компенсацію за злочин. Якщо близьких родичів не було, то винагороду одержували 10 членів фратрії, до якої належав убитий. Позов, порушений родичами, мав приватний характер, а не публічний. Допускали й самосуд: чоловік міг убити коханця дружини на місці вчинення зради; убити на місці злочину можна було й нічного злодія.

Держава виступала ініціатором у порушенні справи й винесенні вироку тільки при скоєнні таких злочинів, як зрада, втеча до ворога, видання державної таємниці, ухилення від військової служби. Ці злочини вважали такими, що порушували інтереси загалу, суспільства. Власне тому й виникли два види процесу: приватне звинувачення та публічне. Причому до приватного звинувачення відносили дуже серйозні правопорушення, зокрема, як зазначалося, вбивство, підпал, пограбування, отруєння, зґвалтування та ін. У приватному процесі винний переважно відшкодовував потерпілій стороні матеріальним способом, а у публічному — ніс покарання аж до смертної кари включно. Потерпілій стороні нерідко надавали право вибирати між обома видами процесу. Є відомості, коли зі скаргою проти правопорушника виступала не тільки потерпіла сторона, а й будь-який громадянин Афін.

Згодом, у V-IV ст. до н. е., кримінальне право Афін досягло значного розвитку. Розрізняли такі злочини:

Антидержавні - насамперед сюди відносили зраду, яку тлумачили достатньо широко: перехід на бік ворога, видавання державної чи військової таємниці, якщо здавали ворогові міста або здавалися у полон, поїздка у ворожий край без дозволу влади, поселення у чужому краї та ін. Сюди ж відносили й спроби повалити існуючий лад, шкодити демократії, спроби відновити тиранію. За зраду загрожувала смертна кара з конфіскацією майна й вивезення тіла злочинця за межі країни. За спроби повалити існуючий лад — позбавлення громадянських прав (атімія), причому не тільки самого злочинця, а й близької його родини.

Антидержавними злочинами вважали також обдурювання народу (неправдива інформація, фальшиві обіцянки) та підробку грошей.

Проти порядку управління - належали розтрата державних грошей (розтратник повинен був повернути суму в 10-кратному розмірі); зловживання владою; несумлінне виконання дипломатичної місії.

Проти релігії: блюзнірство (богохульство); зневіра в існуванні богів; невиконання обрядів. Оскільки релігія мала державний характерно такі злочини карали смертною карою або вигнанням з конфіскацією майна.

Проти особи – насамперед, це злочини проти життя і здоров'я людини: вбивство, кваліфікованим видом якого було поранення інших людей при спробі когось убити, каліцтво, поранення. Сюди ж афіняни відносили й підпал.

Проти честі - це образи словесні й дійові. При дійовій зневазі, якщо зневажений у свою чергу відповів словесно чи дійовою образою, карали тільки ініціатора, призвідника.

Проти моралі - сюди відносили подружню зраду. Коханця дружини, спійманого на місці проступку, можна було безкарно вбити; не спійманому на аморальному вчинку, але винному, загрожувало безчестя. З невірною дружиною чоловік мусив розлучитися, в іншому випадку йому загрожувало позбавлення громадянських прав. Невірна дружина навіть після розлучення не мала права з'являтися на свята, видовища, у храми. До цих злочинів відносили розтління малолітніх — за це засуджувано до смертної кари або атімії.

Проти майна - це крадіжка (явна або прихована) — злодій мусив повернути викрадену річ і платив штраф у подвійному розмірі її вартості. До кваліфікованих видів крадіжки належала крадіжка з храмів, предметів культу тощо (смертна кара). Пошкодження чужого майна, вчинення комусь збитків також вважали злочином проти майна.

Покарання за вчинені злочини були різними. Одним з найсуворіших покарань була смертна кара, що здійснювалася різними засобами. Так, винних скидали у провалля або застосовували отруту. Злочинцеві пропонували прийняти її самому, іноді на вибір пропонували ще й меч чи шнурок. Розбійників, злодіїв і рабів зазвичай вішали або вбивали, закидаючи камінням, розпинали на хрестах.

Ще одним видом покарання був продаж у рабство. Іноді так карали розбійників і грабіжників, метеків чи вільновідпущеників. Воно не застосовувалось до афінських громадян.

Відомі й тілесні покарання. Найсуворішим було членопошкодження (відрубання рук і ніг, кастрація), яке застосовувалось тільки до рабів, чужинців та й то дуже рідко. Частішим видом було побиття батогами (рабів).

Поширеним видом покарання були штрафи і конфіскація майна. Остання була як основним, так і додатковим видом

покарання.

Ув'язнення як самостійний вид покарання не застосовували. В ув'язненні тримали злочинця тільки тимчасово, до суду, а державних боржників — до сплати боргу.

Достатньо широко застосовували позбавлення прав — атімію. Вона полягала у повному або частковому позбавленні політичних чи громадянських прав — на певний час чи пожиттєво. В деяких випадках атімія супроводжувалась конфіскацією майна. При повному позбавленні прав засуджений не міг обіймати жодних громадських чи державних посад, брати участь у Народних зборах, відвідувати храми, театри, видовища й свята, не мав права звертатися до суду. Ще одним видом покарання було тимчасове (наприклад, при остракізмі) або пожиттєве вигнання. Якщо засуджений до пожиттєвого вигнання зволікав з виїздом чи повертався в Афіни без дозволу, то він підлягав смерті. Карався і той громадянин, який будь-чим допомагав вигнанцеві (переховував його, годував та ін.).

Подавати скарги, порушувати судові справи могли тільки афінські громадяни чоловічої статі. За жінок це робили опікуни, за метеків — їхні простати, за рабів — їхні господарі. Уже відомо, що в Афінах розрізняли два види судових справ і відповідно два процеси.

Процес приватний — порушували за заявою потерпілої сторони або її законного представника. Процес публічний — починали з ініціативи державних органів або за заявою повноправного громадянина незалежно від того, чи були порушені його особисті інтереси чи ні.

Процес приватний потерпілий міг у будь-який момент припинити, а процес публічний обов'язково треба було довести до завершення справи (під загрозою штрафу в тисячу драхм). Жодних матеріальних вигод при виграші справи зазвичай ініціатор процесу не мав, а програвши справу, сплачував штраф у тисячу драхм, якщо при голосуванні у суді на його користь було подано менше 75 голосів суддів. Ініціатори приватного процесу сплачували судові мито. Ініціатори публічного процесу були від нього звільнені. Однак зауважимо, що при процесі громадянин у деяких випадках міг

мати матеріальну вигоду, а саме, якщо він скаржився на порушення фінансових інтересів держави (несплата податків, мита тощо) будь-якою особою. Якщо процес закінчувався виграшем, то ініціатор отримував частку конфіскованого майна чи штрафу, присуджену винному. Такий порядок призводив до появи специфічної групи людей — професійних донощиків (сикофантів). Водночас звинувачені громадяни мали право подати скаргу на дії сикофантів і почати проти них судовий процес.

Виклик обвинуваченого чи відповідача до суду здійснювали не органи держави, а потерпіла сторона, яка при свідках повідомляла його про день і годину розгляду справи. Якщо обвинувачений не з'являвся, справу слухали без його участі. Службова особа чи судовий орган, котрим подавали скаргу, вивчали справу. Відповідачеві (злочинцеві) давали можливість подати докази для свого виправдання. Доказами вважали власне признання, документи, показання свідків, у тому числі навіть рабів (їх допитували здебільшого під тортурами), присягу сторін. Жінки, діти і раби свідчити не мали права. Після закінчення попереднього слідства всі докази, зафіксовані в натурі та на письмі, вміщували в спеціальні посудини, які опечатували. Нові докази до уваги вже не брали. Після цього призначали день суду. На суді виступали сторони, яким надавався однаковий час: зачитували закони, документи, покази свідків та ін. Судове засідання закінчували таємним голосуванням суддів без попередньої наради. Голосували білими і чорними камінцями. При рівності голосів підсудного вважали виправданим. Оскільки не з усіх видів справ у законах було передбачено конкретне покарання, то відбувалося голосування щодо вибору міри покарання. Свої пропозиції стосовно цього могли вносити як потерпілий, так і засуджений.

У відомому процесі Сократа, обвинуваченого у зневазі богів, він не визнавав себе винним, заявивши, що за заслуги перед суспільством його належить нагородити, а у крайньому випадку він погоджувався заплатити невеликий штраф. Суд, однак, погодився з пропозицією обвинувача і засудив Сократа до смертної кари.

Судові рішення і вироки можна було оскаржити, подавши скаргу до гелієї. До неї можна було апелювати навіть

на рішення Народних зборів. Рішення геліеї було остаточним. Виконання вироку (смертна кара чи тілесні покарання) належало до обов'язків колегії одинадцяти. Засуджений до штрафу на користь держави ставав її боржником і якщо у вказаний термін штраф не був сплачений, то боржника ув'язнювали і тримали за ґратами, поки він не сплачував боргу. Через деякий час борг подвоювався. У приватних позовах боржнику також надавали певний термін для сплати боргу. При його порушенні позивач мав право захопити майно боржника, а при вчиненні йому опору — подати ще один позов, унаслідок якого боржник сплачував на користь держави ще й штраф, рівний сумі позову.

Карта Афінської держави.

Глава 5. ДЕРЖАВА І ПРАВО СПАРТИ.

Спарта є другою державою, на якій переважно зосереджується історія класичної Греції, представлена в традиціях, легендах і міфах, творах істориків та археологічних

розкопках. Це була своєрідна країна — у розумінні як соціального ладу і побуту, так і державно-політичного устрою та права. Значною мірою ці особливості пояснюються природними умовами. Спарта лежала у південній частині Балканського півострова — в Пелопоннесі. Південь Пелопоннесу, де була стародавня Спарта, — це Лаконська долина, зрошувана рікою Евротом, близько 30 км завдовжки і 10 км завширшки. З півночі вона була покрита високими горами, а з півдня болотами, які тяглися до самого моря. Для Лаконської долини характерні родючі землі, гарні пасовища, схили гір, покриті лісами, дикоростучими фруктовими деревами та виноградниками. Однак незначна площа цієї долини і відсутність зручних гаваней схиляли місцеве населення, з одного боку, до замкнутості, а з іншого — до загарбницьких походів на своїх сусідів, особливо на західну територію Мессенії.

Із найдавнішої історії Спарти, або Лакедемону, відомо, що її територія була населена племенами ахеян. У Спарті, за переказами, правив базилевс Менелай, чоловік прекрасної Єлени, через яку почалася Троянська війна. Близько XI ст. до н. е. усю Лаконіку завоювали дорійці, що просувалися з півночі. Переможені племена ахеян були частково перетворені на рабів — ілотів, а частково (у важкодоступних гірських районах) — поставлені в залежність від дорійців і обкладені різними повинностями. Спарта стала економічним і адміністративно-політичним центром дорійців, їх столицею. Дорійці були настільки впевнені у міцності свого панування над Лаконікою, що навіть не збудували навколо міста укріплення. Це було єдине неукріплене місто в Греції.

Підкорення Лаконіки, необхідність тримати в покорі завойовані племена та керувати завойованими територіями прискорювали розклад первіснообщинного ладу у дорійців, стимулювали процес утворення держави. Сприяли цьому й часті сутички з сусідами, внутрішня боротьба, ріст продуктивних сил, поглиблення майнової та соціальної нерівності. Таким чином, після завоювання Лаконіки у дорійців досить швидко — приблизно в X - IX ст. до н. е. — розкладаються родоплемінні відносини й утворюється рабовласницька держава.

Крім того, що вона виникла, як для Греції, дуже рано, держава мала тут ще й інші характерні особливості. Суспільно-економічний та державно-правовий розвиток країни відбувався повільно, носив застійний характер. Довгий час зберігалися численні елементи общинного ладу; міста, міське життя, торгівля й ремесло розвивалися слабо. Розташована на сприятливих для землеробства й скотарства землях Спарта стала аграрною країною. Землеробство було основним заняттям переважної більшості населення. Господарство мало натуральний характер, майже не будучи пов'язане з ринковими відносинами.

З іншого боку, необхідність підтримувати своє панування над масами поневоленого населення, кількість якого значно перевищувала число спартанців-дорійців, вимагала існування міцної держави, централізованого апарату примусу. Держава у спартанців набувала характеру військового табору зі збереженням аграрних рис.

Міцна, централізована влада у поєднанні з численними елементами первіснообщинного ладу, з домінуючим в економіці землеробством складають особливість всього спартанського (і взагалі дорійського) ладу.

Багато суспільно-політичних та державно-правових інститутів Спарти пов'язують з іменем легендарного мудреця і законодавця Лікурга, в образі якого злилися, згідно з легендою, риси людини і бога (VIII ст. до н. е.). Лікург, що був дядьком і вихователем спартанського царя, за повелінням дельфійського оракула склав збірник законів — ретру (буквально — «угоду»), оскільки в суспільстві на той час значно поглибилася майнова диференціація, загострилися соціальні відносини, росло незадоволення бідноти, почалися соціальні заворушення. Закони ці мали на меті згладити гострі суперечності, стабілізувати основи суспільного ладу й державного устрою країни.

Лікург, окрім того, провів велику земельну реформу, яка покінчила з існуючим доти засиллям аристократії, накопиченням в її руках земельних володінь. За переказами, Лікург поділив усю територію Спарти на дев'ять чи десять тисяч рівних ділянок (клерів) за кількістю спартанців-чоловіків, котрі становили ополчення. Кожен за

жеребкуванням отримав ділянку, якою користувався, але не міг повністю розпоряджатися (купувати, продавати, дарувати тощо). Вважаючи свою місію виконаною, він покинув країну, взявши з громадян присягу не порушувати встановлених законів і порядків. Після смерті Лікурга у Спарті збудовано храм на честь Лікурга, а сам він був оголошений героєм і богом. Згодом ім'я Лікурга для спартанців стало символом справедливого та ідеального вождя, патріота.

У наступні століття відбувається значне розширення території Спарти, оскільки загарбання сусідніх земель стало рушійною силою зовнішньої політики країни. Однією із перших було загарбано Мессенію, поневолено її населення. Далі захоплено ще декілька територій і міст — «полісів» Пелопоннесу, інші примушено вступити у створений Спартою так званий Пелопоннеський союз (Коринф, Мегари, Мікени, Мантиней та ін.). В результаті загарбницької політики Спарта стала однією з найвпливовіших і наймогутніших держав Стародавньої Греції.

Як зазначалося вище, суспільний розвиток Спарти носив застійний характер. У правових відносинах, побуті, сімейному житті зберігалися численні пережитки родоплемінного устрою, діяли старі звичаї, обряди, традиції.

Усе населення Спарти поділялось на три групи: спартанців, періеків та ілотів. Пануючою верствою були, звісно, спартанці. Вони були наділені всією повнотою особистих, економічних і політичних прав та привілеїв. Всі спартанці, які здатні були носити зброю і озброюватись власним коштом, тобто воїни, становили «общину рівних». Община довгий час поділялася на три дорійські філи (племени), ті, в свою чергу, на фратрії. Кожен спартанець належав до якої-небудь філи. Але все більше родовий лад витіснявся державним, і родові філи змінювалися територіальними. Щодо самих спартанців, то їхня держава, в статусі політичного режиму і право були демократичними, а щодо маси залежного населення — аристократичною формою правління, тиранічною за методами і суттю.

Рівноправних спартанців у IX-VIII ст. до н. е. налічувалося близько 9-10 тис. чол., а у V ст. до н. е. їх вже було не більше 6 тис. Рівноправним спартанцем вважався

тільки той, обоє батьків якого були громадянами Спарти.

Після досягнення повноліття — 20 років — спартанець ставав повноправним громадянином і воїном. Одне було невіддільне від іншого. Спартанець, який не був воїном не був повноправним громадянином спартанської держави.

«Община рівних» була військовою общиною з колективною власністю і колективною робочою силою. Всі її члени вважалися рівноправними. Матеріальну основу общини становила земля, оброблювана підкореним населенням, — ілотами. З колективної землі кожен спартанець за жеребкуванням одержував ділянку разом з ілотами, плодами праці яких і користувався. Ця земля передавалася у спадок, але не підлягала відчуженню: продажу, даруванню і т.п. Земельні наділи спочатку були однаковими, проте згодом з'явилася нерівність у майновому становищі різних громадян, хоч і надалі вони йменувалися як «рівні». Нерівність виникала насамперед внаслідок поділу землі між спадкоємцями після смерті батьків: кожен із спадкоємців мав меншу ділянку, ніж інший громадянин, який свою землю не ділив. Крім того, якщо землю успадковували дочки, то при одруженні з ними хтось, звичайно, збільшував своє землеволодіння.

Сам спартанець не міг займатися господарством, працювати. Він повинен був мешкати у столиці, яка була, по суті, військовим табором. Все життя в Спарті було підпорядковане військовій організації улаштування. Побут мирного часу спартанців мало чим різнився від умов воєнного часу. Більшу частину часу спартанці-воїни проводили разом в укріпленому таборі: займалися військовими вправами, гімнастикою, фехтуванням, боротьбою, бігом тощо. Кожен спартанець щомісяця вносив певну кількість продуктів для спільних трапез — так званий сиситій, участь в яких була обов'язковою. Нікому не дозволялось харчуватися вдома. Обов'язковою стравою на цих трапезах була юшка з бичачої крові, яка нібито додавала сили й мужності.

Ті громадяни, які через бідність не могли робити внески, виключалися з числа «рівних» і переходили в категорію «гіпомейонів» — збіднілих, опущених. Нових учасників спільних обідів приймали шляхом голосування (хлібними кульками). Якщо хоч один голос був проти (хлібна кулька

роздушена) — кандидата відхиляли. У побуті довгий час домінували звичаї колективізму, суворості простоти, невибагливості. Житло спартанця повинно було бути збудованим за допомогою сокири й пилки, як і всі меблі. В обігу були тільки важкі й громіздкі гроші (монети), найбільші з яких доводилось перевозити возами (щоб не з'явилося бажання до їх накопичення).

Виховання дітей у Спарті було справою держави. Новонароджену дитину батько повинен був принести геронтам, які вирішували: жити їй чи ні. Якщо дитина була слаба, мала фізичні вади, то її вбивали (вкидали у скелясте урвище). Залишали тільки міцних і здорових дітей, з яких виростали добрі воїни і матері. З семирічного віку хлопчиків забирали у батьків і віддавали у спеціальні табори, де вони під керівництвом особливих вихователів (педономів) проходили спеціальну виучку, їх виховували фізично загартованими, нечутливими до болю, голоду, втоми. Виховували почуття глибокого патріотизму, дисциплінованості, безумовного підпорядкування наказам властей і командирів. Дітей привчали споживати грубу, абияку їжу, одягатися в грубий, невибагливий одяг, спати на твердій постелі або й без неї, у простих житлах (без вікон і дверей) чи під голим небом.

Діти постійно перебували вкупі: разом вчилися грамоти, гралися, їли, спали. Голови стригли їм наголо, ходили увесь час босі. Голодним дозволялося самим здобувати собі додаткову їжу, навіть шляхом крадіжки. Але спійманих на цьому жорстоко били. Хлопці купались і мились тільки в холодній воді, нічим не змащували свого тіла. У старшому віці починалася військова виучка, яка тривала до 20-річного віку. Хлопців вчили скромності, невибагливості, маломовності. Спартанець повинен був висловлюватись просто і коротко.

Для перевірки фізичної витривалості у храмі Артеміді часто влаштовували справжні бичування підлітків. За екзекуцією стежили жерці. Підлітків призначали на важкі фізичні роботи, які вони мусили виконувати без будь-якого протесту. За поведінкою молоді стежили не тільки вихователі, а й усі громадяни Спарти під загрозою штрафу і безчестя за недбалість. В основу всього виховання був покладений принцип: перемагати в бою і підкорятися вождям. Це

робилось, як вважали, з благородною метою: процвітання держави і добробуту її населення.

У віці з 20 до 60 років кожен спартанець повинен був відбувати військову службу. З 20 років наставала й громадянська рівноправність (не з 30, як вважалося раніше). Правда, деякі права спартанець набував тільки з 30-річного віку — одружуватись, бути обраним на посаду ефора. Одруження було обов'язковим. Небажання одружуватись, затягування факту одруження чи відмова від нього з корисливих міркувань — підлягали покаранню.

Немалу увагу в Спарті приділяли й вихованню жінок, які займали в суспільстві дуже своєрідне становище. Молоді спартанки до заміжжя вчилися грамоти, ведення домашнього господарства, займалися тими ж фізичними вправами, що й юнаки: гімнастикою, бігом, боротьбою, киданням диска та списа й ін. Виховання жінок розглядалось як важлива державна справа, бо в їх обов'язок входило народження здорових дітей, майбутніх захисників батьківщини. Заміжна спартанка цілком віддавалася сімейним обов'язкам. Формою шлюбу була моногамна сім'я, хоч зберігалось ще чимало пережитків групового шлюбу. Бездітні шлюби розривалися аби чоловік міг брати ще одну жінку. З іншого боку, кілька братів могли мати спільну жінку; мужчина, якому сподобалася жінка його друга, за згодою останнього міг ділити її з ним. Не вважалося ганебним запропонувати свою жінку гостеві, подорожньому, від якого, до того ж, можна було сподіватися гарного потомства. Але таємне порушення подружньої вірності жорстоко каралось, аж до смертної кари включно. Жінки користувались у Спарті більшою повагою, самостійністю й авторитетом, ніж в інших грецьких державах.

Повертаючись до чоловіків-спартанців, зазначимо, що військові заняття, тренування, фізичні вправи були їх основним заняттям. Якщо спартанець порушив військову дисципліну, проявив на полі бою боягузтво, не допоміг товаришеві або втратив зброю — його позбавляли честі (накладали атімію), громадянських політичних і особистих прав. Тоді ніхто з ним не розмовляв, не подавав руки, не бажав знаходитись поруч. Земельна ділянка забиралась. Він потрапляв в категорію ніби прокажених.

На протилежній сходинці суспільної драбини знаходились ілоти (гелети). Як зазначалось, у процесі утворення Спартанської держави велику роль відіграли завоювання, внаслідок яких маси поневоленого населення було перетворено в рабів — ілотів. У їх положенні теж було немало своєрідного. Де не були приватні, домашні раби, були колективні, державні, котрі не мали ні політичних, ні цивільних прав. Вони були розписані за клерами (ділянками) спартанців — по 10-15 осіб. Могли мати сім'ю.

Спартанець міг ілотів карати, в тому числі вбити, міг з дозволу властей відпустити на волю чи передати іншому громадянину. Але не міг продавати. Ілоти не мали своєї землі, але мали свої житла і сільськогосподарський реманент. Ілоти були зобов'язані щорічно платити господареві-спартанцю натуральний оброк — 70 медимнів (мір) зерна та 12 мір його дружині. Крім того, давати ще певну кількість масла, вина, винограду, м'яса та ін. Зменшувати розмір оброку ілот не міг. Помимо стягування оброку господар міг використовувати ілотів у своєму домашньому господарстві. Там використовувались і військовополонені — раби, яких держава продавала на публічних торгах.

Ілоти були зобов'язані, при потребі, відбувати військову службу в легкоозброєній піхоті, яка починала бій, маючи на меті розладнувати ряди і тил противника. Після бою зброю в ілотів відбирали.

Як зазначалось, ілоти могли мати свої сім'ї, залишали собі частину вирощеного врожаю та інших продуктів.

Ілотів у кількісному відношенні було значно більше, ніж спартанців, вони неодноразово, як засвідчують грецькі історики, піднімали повстання. Ці повстання нещадно придушувались. Своє панування над ілотами спартанці підтримували методами залякування і терору, тому й жили вони, по суті, у постійній бойовій готовності, в умовах військового табору. Не вдовольняючись окремими актами терору стосовно ілотів, спартанці щорічно оголошували беззбройним ілотах «священну війну» (так звані криптії), під час якої вбивали сотні й тисячі найміцніших, найрозумніших, найвідважніших ілотів. Недарма в центрі своєї столиці спартанці побудували храм Страху, а в Афінах стояв храм

Милосердя.

При кожній нагоді і без неї ілотів нещадно били, щоб «вони ніколи не забували свій статус раба». Господарі-спартанці повинні були під страхом покарання вбивати тих ілотів, які виділялись з натовпу силою, добрим здоров'ям, розумом.

Отже, не дивно, що ілоти при будь-якій нагоді піднімали бунти і повстання, іноді дуже загрозливі. Так, під час землетрусу 464 р. до н. е. ілоти масово повстали, боролись майже 10 років, а Спарті навіть довелось просити військову допомогу в Афіні. Історик Ксенофонт, характеризуючи настрої ілотів, пише, що вони «готові були негайно з'їсти своїх панів зі шкірою і волоссям».

Іноді ілоти відпускались державою на волю, передусім за здійснені військові подвиги. Це мало місце, зокрема, під час Пелопоннеської війни, коли відразу 2 тис. ілотів надали волю. Щоправда, як розповідає Фулідід, вони тут же зникли невідомо куди. Очевидно, спартанці їх знищили. Відпущені на волю ілоти йменувались неодамоди. Про їх правове становище певних відомостей немає.

Періеки (грец. - дослівно – ті, що проживають довкола). Це жителі сусідніх зі Спартою територій, на які Спарта поширила вплив, підпорядкувала собі (але не шляхом завоювання, бо тоді підкорене населення перетворювали в ілотів). Порівняно з абсолютно безправними ілотами правове становище періеків було значно кращим. Вони були особисто вільні, мали сім'ї, майно, у тому числі землю, яку могли продавати й купувати. Займалися переважно ремеслом і торгівлею, скотарством, менше — сільським господарством, оскільки проживали здебільшого на неродючих землях, у гірських районах тощо. Могли укладати різноманітні торговельні угоди, вільно розпоряджались своїм майном. Проте політично вони залишалися безправними, оскільки не були громадянами Спарти. На них не поширювались правила виховання, побуту спартанців, їх права і привілеї. Виконували на користь держави різні повинності (фізичні роботи, сплата оброку натурою і грошми), служили у війську, в якості важкоозброєної піхоти (гоплітів).

У сфері управління користувались певною автономією,

обирали свою адміністрацію, різних службових осіб. Проте над ними був встановлений нагляд і контроль Спартанської держави в особі спеціальних урядовців-гармостів. Вказівки гармостів були обов'язковими до виконання. Для утримання перієків (а їх було значно більше, ніж вільних громадян) у покорі, спартанці також застосовували до них режим страху і терору. Зокрема, ефори без суду й слідства могли карати смертю будь-кого з перієків чи будь-яку їх кількість.

Ось таким був суспільний устрій Спарти. Наголосимо, що спартанці робили все для того, придумуючи всякі засоби і заходи, щоб утримати в рівновазі суспільний порядок, який історично склався.

Звідси походив їх консерватизм у поглядах, звичаях і традиціях, нормах поведінки, побуті, їх побоювання всього нового, невідомого і, що виходило за межі звичайного способу життя, підозріле ставлення до чужоземців та ін. Однак спартанський лад при всій його зовнішній стабільності і непохитності поволі руйнувався як ззовні, так і зсередини.

Основи державного ладу Спарти були, як вважають, закладені реформами Лікурга. Тоді ж, у VII ст. до н. е., при царях Полідорі та Феопомпі пройшли реформи державного устрою. Були розширені права ради старійшин, якій надано право анулювати рішення Народних зборів, створено новий орган державної влади — ефорат.

Отже, в кінцевому вигляді структура органів державної влади й управління Спарти виглядала так: два царі; рада старійшин — герусія; Народні збори — апелла; колегія ефорів.

Очолювали державу два царі, влада яких, поза всяким сумнівом, походила з влади племінних вождів гомерівської доби. Подвійна царська влада пояснюється об'єднанням, згідно з легендами, у давнину двох дорійських племен, очолюваних двома відгалуженнями знатного роду Гераклідів (потомків Геракла) — Агіадами (одне плем'я) і Єврофонтами (інше плем'я). Царська влада була спадковою. Після смерті батька царем ставав його старший син. У випадку передчасної смерті сина спадкував трон його син. Якщо цар не мав синів, то трон переходив до його найближчого кровного родича.

Владу здійснювали царі колегіально. Кожне їхнє рішення мало бути узгодженим. Це часто зумовлювало спори між ними,

конфлікти, які послаблювали царську владу, зміцнювали вплив інших органів, зокрема, ради старійшин і ефорів, які розглядали і вирішували ці спори. Існувала постійна ворожнеча і між двома царськими родами .

Посідаючи трон, царі перед ефорами і жерцями складали присягу, що будуть дотримуватись законів і звичаїв країни. Далі присягали ефори, що будуть шанувати владу царів, якщо останні дотримуватимуться присяги.

Спочатку царі мали дуже широкі повноваження: скликали Народні збори і раду старійшин, головували на їх засіданнях, оголошували війну й укладали мир, розглядали і вирішували будь-які спори і конфлікти громадян, здійснювали культові (жрецькі) функції, командували військом та ін. Згодом в їх компетенції залишились тільки військові, культові й деякі судові функції. Цареві у військовому поході належала вся повнота влади. Тільки він віддавав накази, йому доповідали про всі військові і невійськові справи. Рішення, наказ царя були обов'язковими.

За непослух, недисциплінованість, боягузтво цар міг карати воїнів на місці на свій розсуд — аж до смертної кари. Царі були зобов'язані очолювати військо у поході. Звільнялись вони від цього тільки у випадку фізичної неможливості йти в похід (наприклад, хвороба), а також при досягненні 60-річного віку.

З V ст. до н. е. у поході (чи на війні) кожного царя супроводжували два ефори, які контролювали його дії, але вмішуватись у командування військом не мали права. Потім вони складали звіт про дії царя і могли висувати питання про притягнення його до відповідальності. У такому випадку, суд над обвинуваченим царем чинили ефори, герусія і другий цар. Найлегшою карою, яка могла спіткати винного, був штраф, найтяжчою — смертна кара. Могло бути ще й позбавлення царського сану, вигнання, конфіскація майна.

Крім того, кожні дев'ять років ефори ворожили за зірками стосовно діяльності царів. Якщо на небі появилася літаюча зірка (яка рухається по небосхилу), то це означало негативну оцінку царської діяльності богами. Тоді здійснення влади царями призупинялося аж до отримання вияснення від так званого Дельфійського оракула або з Олімпії. Коли це

вияснення було негативним для царів (чи так його інтерпретували ефори), то царів судили і позбавляли влади.

Царі, як зазначалось, здійснювали культові функції. Вони вважались представниками народу і держави перед богами, приносили богам жертви, власкавлювали їх, просили допомоги й підтримки. Щодо судових функцій, то за царями було збережено право розглядати й вирішувати справи про спадкування майна померлого батька його дочками і їх видання заміж, усиновлення й удочеріння, будівництво і стан доріг.

Царям віддавали почесні, вони були оточені увагою й повагою, їм відводились спеціальні місця на зборах, іграх, видовищах, при їх появі усі вставали (крім ефорів). На користь царів встановлено з громадян різноманітні збори (переважно натуральні), вони отримували значну частину військової здобичі. Царів пишно хоронили, в країні оголошувалась десятиденна жалоба.

Другим важливим органом державної влади у Спарті була рада старійшин — герусія. Вона бере початок, очевидно, з колишньої родоплемінної організації — ради племінних старійшин. Проте з утворенням держави до її складу входили вже не просто люди досвідчені, заслужені, а представники знаті, верхівки суспільства. До складу герусії входило 30 осіб — два царі та 28 членів — геронтів. Обиралися геронти на Народних зборах, пожиттєво, з представників знатних родів, які досягли 60-річного віку, тобто не служили вже у війську. Вибори відбувалися примітивно: голосом, криком (за кого кричали голосніше, той і обраний).

Це відкривало можливості до зловживань з боку тих, хто керував виборами. Геронти не несли жодної відповідальності за свою діяльність. Герусію скликали спочатку лише царі, бо у ранню епоху вона вважалась дорадчим органом при царях. Вони й головували на засіданнях. Потім мали право скликати її й головувати на засіданнях також ефори.

Компетенція герусії, спочатку була невелика, з бігом часу зростала (в міру того, як звужувались повноваження царів). Уже з VI - V ст. до н. е. герусія стала, по суті, найважливішим органом влади й управління Спарти.

Отже, герусія розглядала й вирішувала усі важливі

державні справи стосовно внутрішньої та зовнішньої політики, приймала чужоземні посольства і відправляла свої, попередньо обговорювала питання, які вважала за доцільне винести на обговорення Народних зборів, готувала проекти рішень зборів, які від імені герусії доповідав на зборах хтось з геронтів. На обговорення зборів герусія виносила й ті державні справи, з яких серед її членів не було одноголосності, тобто панували розбіжності. Герусія мала право (з VIII ст. до н. е.) накладати заборону, призупиняти будь-яке рішення Народних зборів. Для цього достатньо було геронтам і царям встати й піти зі зборів.

Герусія мала й судові функції. Вона розглядала кримінальні справи, з яких обвинуваченому загрожувала смертна кара, вигнання або позбавлення честі. До таких злочинів належали, передусім, державна зрада, скоєння вбивства, зловживання владою, хабарництво й ін. Герусія розглядала й справи зі звинувачення царів.

З IV ст. до н. е., особливо під час Пелопоннеської війни, значення герусії почало зменшуватися у зв'язку зі зростанням у державному житті ролі ефорів.

Народні збори у Спарті, поза всяким сумнівом, можна вважати чи не найхарактернішим пережитком первіснообщинного ладу. Однак на відміну від демократичних Афін тут вони не відігравали домінуючої ролі, не мали такого ж великого, як у Афінах, значення. Участь у Народних зборах мали право приймати лише повноправні громадяни чоловічої статі, котрі досягли 20-річного віку, мали земельні наділи та тісно були пов'язані з їх володінням політичні права. Отже, спартанські жінки, молодь до 20 років, чужинці, переіки, ілоти в Народних зборах участі не брали.

Стосовно регулярності їх скликання, то одні дослідники вважають, що скликались Народні збори при потребі, інші — що регулярно, у певні строки, але не частіше одного разу на місяць. Заздалегідь вивішувався порядок денний. Скликали збори за розпорядженням царів, у пізніші часи — ефорів. Вони ж і головували на зборах — спочатку обидва царі, а приблизно з V ст. до н. е. — ефори.

Виступати на зборах мали право не всі, як у Афінах, а тільки царі, геронти, ефори, інші службові особи, чужоземні послы, іноді (з дозволу властей) деякі інші особи. Згодом цей

порядок дещо демократизувався і виступати дістали змогу й рядові громадяни. При необхідності могли скликатись позачергові, надзвичайні збори, в яких брали участь наявні на даний момент у місті громадяни. Ці збори називали малими (тікга ареіа).

Народні збори обговорювали і приймали закони, розв'язували питання війни чи миру, обирали геронтів, ефорів та інших службових осіб, командувачів військами, яких доводилось посилати на різні фронти, вирішували, хто з царів здійснюватиме верховне командування. Вони виносили рішення у випадку виникнення спорів з приводу спадкування престолу, укладення чи розірвання союзу з іншими державами, вибирали послів. Тут обговорювались справи "Пелопоннеського союзу", заслуховувались посланці його членів. Збори надавали або позбавляли громадянства.

Питання на засідання зборів і проекти рішень готували герусія та ефори. Народні збори могли їх прийняти або відхилити, але дискутувати з цього приводу, вносити поправки не могли. Голосування проводилось криком (у зачиненому будиночку спеціальна комісія слухала і вирішувала: кричать голосніше "за" чи "проти"). Якщо були сумніви, то учасники зборів розходились у різні сторони: в одну — ті, хто "за", в іншу — хто "проти".

Народні збори іноді виступали в якості судового органу. Це було тоді, коли порушувалось питання про усунення з посади за скоєний злочин будь-кого із службових осіб. Обвинувачем тоді виступав хтось з герусії або ефорів, а Народні збори лише голосували — усувати або ні.

Вони посідали у Спарті виняткове становище. Коли виник інститут ефорату — не встановлено. Не було єдиної думки з цього приводу навіть у стародавніх істориків. Одні дослідники вважають, що ефорат виник ще до Лікурга, інші — що його створив Лікург, ще інші — що цар Феопомп у 755-754 рр. до н. е., бо саме з цього часу збереглись листи й рішення ефорів та роки стали називати іменами ефорів — епонімів (тобто тих ефорів, які у даний рік очолювали колегію). Немає також єдиної думки стосовно компетенції ефорів у ті давні часи. Так чи інакше, при Лікургові вони вже існували. Та обставина, що у своїх реформах, рішеннях, законодавчих актах

Лікурґ про них не згадує — засвідчує, ймовірно, про те, що він не вважав за потрібне змінювати їх правове становище чи компетенцію.

Вважається, що спочатку компетенція ефорів була обмеженою: вони здійснювали нагляд за способом життя і поведінкою громадян, над належним вихованням молоді, над переїздами та ілотами. Під час Першої, так званої, Мессенської війни (середина VIII ст. до н. е.) царі Феопомп та Полідор, перебуваючи тривалий час у походах, доручили ефорам здійснювати судочинство.

Надалі влада ефорів почала все більше зростати. Вони, нібито, виступали в якості представників й захисників інтересів народу, а насправді — знаті, яка побоювалась царів, не була певна в їх відданості знаті, оскільки влада царів була спадкова, отже, мало залежала від знаті. Власне тому вона зробила свою ставку на ефорів, обрання яких узалежнила від себе. З цією метою було встановлено, що ефори призначатимуться не царем, а їх обиратимуть Народні збори (кандидатури пропонувала герусія, котра, як відомо, керувала тоді роботою Народних зборів). Час проведення цієї реформи невідомий.

Ефорів (п'ять осіб) обирали на рік. Вони створювали єдиний колегіальний орган — колегію ефорів, під головуванням ефора — епоніма, іменем якого називався рік. Рішення у колегії приймалися за більшістю голосів. Засідала колегія при потребі.

Отже, влада ефорів, як зазначалось, при підтримці знаті поступово зростала і у другій половині V ст. до н. е. досягла свого апогею.

Ефори скликали Народні збори та герусію і головували на їх засіданнях, очолювали їх діяльність. Причому, скликали ці органи незалежно від волі царів, а іноді і всупереч їхньому бажанню. Відали зовнішніми зносинами — вели переговори з іноземними послами, висували перед Народними зборами питання про війну чи мир з різними країнами. У випадку війни оголошували і керували мобілізацією війська, видавали наказ про виступ у похід. Двоє ефорів супроводжували кожного царя у поході та на війні, контролювали його дії, доповідаючи про все це усій колегії ефорів. Фактично у їхніх руках перебувало

все внутрішнє управління країною. Ефорам і далі належали функції нагляду за способом життя і поведінкою громадян, періеків та ілотів, а також вихованням молоді. Їм належали обширні поліцейські функції, зокрема, нагляд за дотриманням законів і звичаїв країни, збереженням правопорядку. Обіймаючи посаду, вони зверталися до всього населення з вимогою голити вуса й шанувати закони, тобто неухильно підпорядковуватись суворій дисципліні військового табору, за якою жила уся Спарта. Хоча самі ефори не так неухильно її притримувались. Так, вони не вставали при появі царів, харчувались не на спільних трапезах, а окремо.

Ефори контролювали всіх службових осіб, перевіряли їх звіти, у тому числі військових командирів, будь-яку службову особу за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків могли усунути з посади і віддати до суду: справу розглядала герусія або Народні збори. До відповідальності ефори могли притягнути й царів, котрих теж судила герусія чи Народні збори. Приватних осіб могли судити самі ефори, виносити й вирок — аж до смертної кари включно. Вони мали право видалити за межі держави (прогнати) й будь-якого чужоземця.

Ефорам належали судові функції зі цивільних справ громадян. У таких випадках вони розглядали справи одноосібно.

Після закінчення однорічного терміну урядування ефори звітувались про діяльність перед новообраною колегією ефорів. Остання могла при необхідності притягнути попередніх до відповідальності.

Окремих судових органів у Спарті, наскільки наuzzi відомо, не існувало. Судовими повноваженнями були наділені царі, ефори, герусія і Народні збори. Царі розглядали дрібні кримінальні справи, справи про спадкування, видання заміж дочок-спадкоємиць, спори про стан і користування дорогами, справи воїнів під час військових походів. Ефори розглядали кримінальні справи приватних осіб, у тому числі чужоземців, цивільні справи громадян, періеків і чужоземців. Герусія і Народні збори розглядали важливіші кримінальні справи, справи про службові злочини і проступки службових осіб, у тому числі царів.

Всі фізично здатні громадяни чоловічої статі у віці від

20 до 60 років були зобов'язані нести військову службу в якості важкоозброєних воїнів (гоплітів). Це ж стосувалося і перієків. При необхідності в якості легкоозброєної піхоти залучали ілотів. Перієки, ілоти, частково спартанці служили й на флоті, який, однак, не був великим. Гопліти поділялися на 12 лохів — по 500 воїнів у кожному. Очолював лоху лохаг. Лохи (згодом мори) поділялися на дрібніші військові загони — еномоти (по 40 - 50 осіб) на чолі з еномархами. Командував армією (чи окремими арміями) цар, котрого визначили Народні збори чи герусія. Якщо одночасно з однією армією йшли обидва царі — то один визначався старшим, головнішим. Помічниками царів у війську були полемархи. Кількість спартанців — гоплітів у різні часи коливалась від 7 до 9 тис. У часи Пелопоннеської війни їх було близько 6 тис. Тисячу воїнів — найбільш молодих і старих — виділяли для охорони міста і держави. У складі війська була й кіннота — невеликий загін у 300 осіб, де служили найбагатші громадяни, що могли мати й утримувати коней. У мирний час цей загін охороняв і супроводжував царів, забезпечував безпеку держави.

У війську панувала залізна дисципліна, безумовне підпорядкування наказам командирів. Утеча з поля бою, боягузтво, невірчення товариша вважались негідними спартанця. За це воїна позбавляли громадянства, земельного наділу, політичних прав, а іноді й карали смертю (залежно від тяжкості проступку). Хоробрість і стійкість воїнів у Спарті цінувались вище, ніж будь-які інші людські якості та цінності. Смерть на полі бою вважалась вартішою, ніж ганебне, непомітне життя.

Джерелами права у Спарті були звичаї, звичаєве право, потім закони. У VIII ст. до н. е. появився, як зазначалось, збірник законів — законодавство Лікурга. Однак незважаючи на це, у Спарті переважало неписане, звичаєве право. Законодавство тривалий час не отримувало помітного розвитку. Загалом право країни було спрямоване на забезпечення прав і привілеїв спартанців та закріплення безправного становища ілотів.

Пануючи над масами поневоленого населення, спартанці постійно мусили турбуватись про забезпечення повсякчасної консолідації вільних громадян, дотримання повної солідарності

між ними. Власне тому тривалий час у Спарті зберігалась общинна власність на землю, а керівники держави докладали чимало зусиль, щоб не допустити до різкої майнової диференціації серед «рівних».

Общинна земля, як зазначалось, була розділена на наділи, які щорічно за жеребкуванням розділялись між громадянами. Відчужувати ці землі не можна було. Проте згодом появилась і приватна власність на землю. Це передусім землі, які надавались державою громадянам за певні заслуги. Ними можна було вільно розпоряджатись. Далі — це землі, заселені періеками, тобто у гірських і передгірських районах, на окраїнах держави. Щоправда, їх купівля вважалась недостойною, мало чи не ганебною справою. Тому соціальна нерівність, у тому числі в земельних питаннях, все одно виникала.

У першій половині IV ст. до н. е. появилсь закон, який дозволяв дарування і заповідання будівель і земельних ділянок, що раніше суворо заборонялось. Хоч продаж-купівля землі все одно не допускалися, але це вже був серйозний крок до ще більшої майнової диференціації.

Існувала в Спарті й заборона її громадянам займатись торгівлею, ремеслом, але й це не слугувало ефективною гарантією проти появи приватної власності, до речі, як і введення важкої, громіздкої монети.

Помимо спільної земельної власності збереження елементів первіснообщинних відносин проявлялося і у тому, що вважалось допустимим безоплатно користуватись чужими рабами, чужим реманентом, кіньми, мисливськими собаками, навіть брати з чужих харчові припаси. Це не означає, що у Спарті зовсім не було торгівлі, норм зобов'язально-договірних права тощо. Вони, очевидно, існували, діяли, але загалом договірне право було нерозвинене, непоширене, бо в країні домінувала не приватна, а спільна, колективна власність, існували численні пережитки первіснообщинних відносин. Купівля-продаж, позичка, обмін речей тривалий час відбувались у простій, усній формі, щоправда, при свідках, зазвичай не за гроші, а у бартерній формі (товар за товар, річ за річ).

У Спарті існував парний шлюб, але з багатьма

специфічними рисами, елементами групового шлюбу. Як зазначалось, декілька братів могли мати одну дружину, а одна жінка — декілька чоловіків. Не вважалось ганебним "позичити" дружину товаришеві або запропонувати гостеві. Водночас жінки посідали у суспільстві високе становище, користувались повагою і пошаною. Спартанка сама вибирала чоловіка, без згоди дівчини шлюб не укладався. Жінки мали своє майно, розпоряджались ним, а коли у Спарті почали активніше розвиватись торговельно-грошові відносини, то появлялось немало багатих жінок, котрі мали свої землі, рабів, багатства.

У сім'ї жінка теж користувалась повагою, авторитетом. Вона керувала веденням всього домашнього господарства, вихованням малолітніх дітей, оскільки чоловік, постійно знаходячись у військовому таборі і там харчуючись, вдома появлявся нечасто. Однак влада чоловіка у сім'ї була великою, авторитет — беззаперечним, слово мужа — вважалось законом.

Розлучення відбувалося без зайвих формальностей, за згодою сторін. У випадку сімейного конфлікту справу розглядали царі або ефори.

Спадкування майна померлого батька чи чоловіка відбувалося згідно зі законом. Спадкували передусім сини, при їх відсутності — дочки. Дружині померлого поверталось її придане, залишались подарунки чоловіка. У випадку відсутності дітей майно померлого спадкували його найближчі кровні родичі за чоловічою лінією — брати, батько, дід та ін.

Норм кримінального характеру, як і інших галузей права, існувало дуже мало. Діяли звичаї, традиції. Норми кримінального права обмежувались зазвичай вказівкою на заборону, покарання за здійснення тих чи інших вчинків. Саме покарання обирали судді. Це могли бути штрафи, конфіскація майна чи навіть земельного наділу (клеросу), вигнання, позбавлення прав, позбавлення громадянства, смертна кара (мечем, задушенням чи скиданням зі скелі).

Позбавлення прав (атімія) вважають одним з найтяжчих покарань. Така людина не могла звертатися до суду для захисту своїх інтересів, брати участь у політичному житті, зазнавала постійної зневаги, бойкоту громади. Атімією карали

за боягузтво на полі бою, втечу з бою, здачу в полон ворогові. За вчинення надалі якогось героїчного поступку, подвигу атімію могли з воїна зняти.

Оскарження судових вироків не допускалось. Тільки у виняткових випадках засуджений міг апелювати до Народних зборів.

Судовий процес між громадянами мав змагальний характер, але часто звинувачення брали на себе державні органи — царі, ефори, геронти. Доказами слугували власне признання, покази свідків, речові докази, документи, присяга.

Впродовж декількох століть Спарта зберігала зазначені риси військово-землеробської держави, з владою аристократії, численними пережитками родоплемінних відносин. Більш - менш серйозні переміни в її суспільно-політичному ладі, економіці намітились аж у V -IV ст. до н. е. Сприяли цьому передусім греко-перські війни, а також Пелопоннеська війна (431-404 рр. до н. е.).

Ставши в VI - V ст. до н. е. наймогутнішою державою Пелопоннесу, в процесі греко-перських воєн Спарта стала, поряд з Афінами, фактичним організатором і керівником антиперської боротьби греків. Після перемоги у цій кривавій війні між Спартою і Афінами виник конфлікт, який завершився спочатку укладенням на 30 років перемир'я (446 р. до н. е.), а далі — Пелопоннеською війною. На боці Спарти виступили держави Пелопоннеського союзу та інші, де правила аристократія, на боці Афін — держави Афінського морського союзу та ті, де існувала демократія. Хоча чіткого такого поділу не існувало, бо, як засвідчують Фукідід та інші історики, у кожній грецькій державі постійно існували і боролись дві партії, дві сили — аристократична і демократична, і залежно від того, яка в даний момент перемагала, відповідно приєднувались одні до Спарти, інші до Афін.

Війна була виявом антагонізмів — економічних, політичних, соціальних, які давно вже визрівали, накопичувались, двох різних укладів, двох систем. Не останню роль відігравала й торговельна конкуренція між Афінами та деякими членами Пелопоннеського союзу. Війна продовжувалась 27 років і закінчилась перемогою Спарти з покладенням на переможені Афіни великої контрибуції.

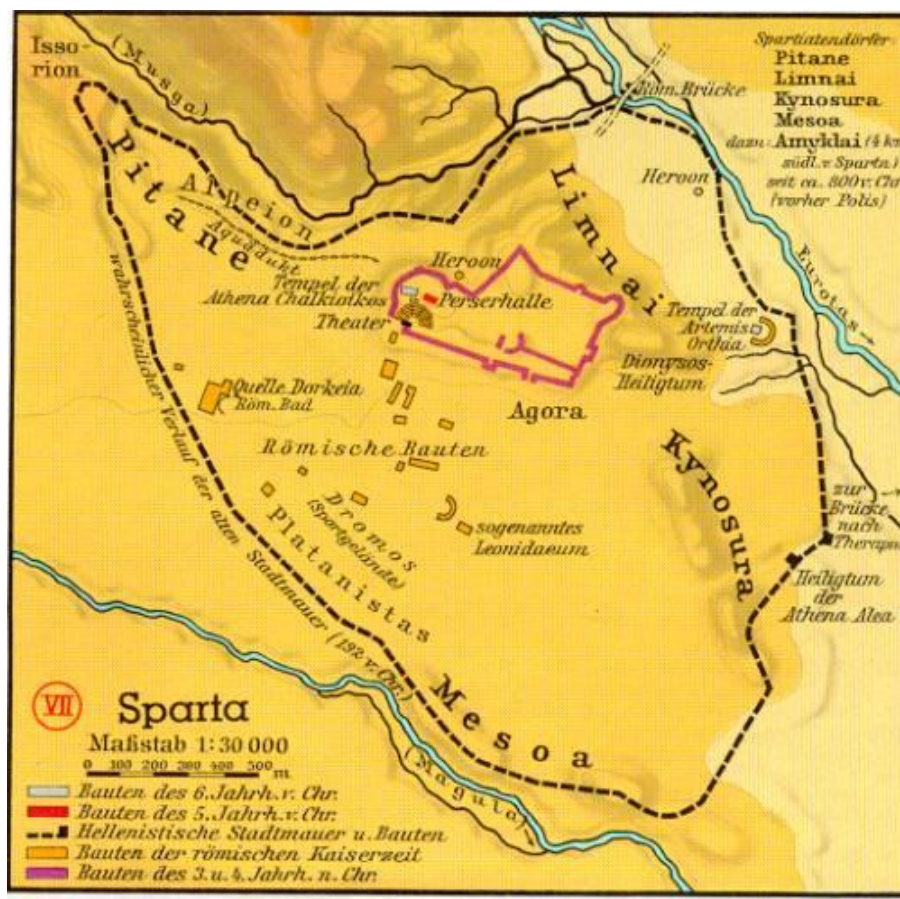
Пелопоннеська війна привела до серйозних змін в політичному житті багатьох грецьких держав. Розпався Афінський морський союз, втратили свою економічну і політичну гегемонію у південній Греції Афіни, у багатьох державах прийшли до влади або зміцнили свої позиції аристократичні кола та олігархи. Та й у самій Спарті перемога, притік афінського золота й срібла, призвели до послаблення Лікурівського устрою, поглиблення майнової диференціації, розвитку приватної власності, торгівлі. Війни значно скоротили кількість повноправних громадян — спартанців. У V ст. до н. е. їх налічувалось уже 8 тис, а наприкінці IV ст. — 2 тис, далі — ще менше. Власті намагалися запобігти цьому процесові, вживали заохочуючих заходів до збільшення народжуваності дітей. Так, громадянин, який мав трьох синів, звільнявся від військової служби, а чотирьох — ще й від будь-яких податків. Але, з іншого боку, це вело до роздрібнення земельних ділянок, і немало спартанців потрапляло в категорію так званих гіпомейонів. Багатьом з них не подобався постійний військовий режим життя, побуту. Перша відома спроба здійснити суспільно-політичний переворот відноситься до 399 р. до н. е., коли владу, щоправда, невдало, спробував захопити спартанець Кінадон (399 р. до н. е.). Однак змовники були видані зрадником і спартанці жорстоко розправилися з ними. Зростало невдоволення свавільним, диктаторським пануванням Спарти у багатьох грецьких державах, де спартанці настановили своїх гармостів (намісників). Першими виступили Фіви. У битві 371 р. до н. е. під Левктрами спартанці вперше у своїй історії потерпіли нищівну поразку. Гегемонії Спарти у Греції було покладено кінець.

Крім того, наслідком цієї поразки було чергове повстання ілотів і відродження держави Мессенії (369 р. до н. е.).

У 243 р. до н. е. проект докорінних реформ запропонував цар Агіс. Він спробував відновити суворі лікурівські звичаї і порядки, у тому числі щодо "спартанського" способу життя; з метою збільшення кількості повноправних громадян (яких тоді налічувалося всього близько 700 осіб) запропонував надати громадянські права частині періеків, деяким чужоземцям; провести перерозподіл землі, надавши кожному спартанцю

однакову ділянку; ліквідувати всі борги та ін. Він перший віддав усі свої землі і майно для перерозподілу. Проте знать і багаті виступили проти Агіса, проти його реформ, віддали його до суду герусії і домоглися страти.

Але на цьому спроби реформувати суспільно-політичний устрій країни не закінчились. У 226 р. до н. е. цар Клеомен III, спираючись на бідноту, періеків і найманців, яких було немало у війську, все-таки здійснив переворот. Він перебив ефорів та їх прибічників, ліквідував ефорат взагалі, а компетенцію герусії значно обмежив. Відновив сиссітії, спартанські методи виховання молоді. Надав громадянські права багатьом періекам, через що кількість повноправних громадян зросла до 4 тис. осіб. Проведено перерозподіл землі, лишки земель у знаті конфісковано. Дозволено ілотам викуплятися на волю, чим скористалося близько 6 тис. ілотів.

Карта Спарти.

Перелякана спартанська знать запросила на допомогу македонського царя Антігона. У 221 р. до н. е. військо Клеомена було розбито, він утік до Єгипту, де незабаром загинув. Усі його реформи у Спарті були скасовані. У кінці III ст. до н. е. тут знову розгортається широкий рух за реформи, в якому поруч з біднотою активну участь беруть ілоти. До влади приходить тиран Набіс. Він надав права громадянства всім періекам та ілотам, ліквідував борги, конфіскував землі у знаті та наділив ними всіх безземельних, створив сильну армію. Але знову ж таки проти нього виступили Македонія, власна знать та інші. Набіс був розбитий, незабаром його вбили. Спарту змусили вступити у, так званий, Ахейський союз, створений під егідою Македонії.

У 146 р. до н. е. Спарта разом з усією Грецією потрапила під владу Риму і стала союзним містом римської провінції Ахайя.

В 395 р. н. е. Спарту зруйнували готи під керівництвом Аларіха. Відродження Спарти затягнулося аж до 834 р. до н. е.

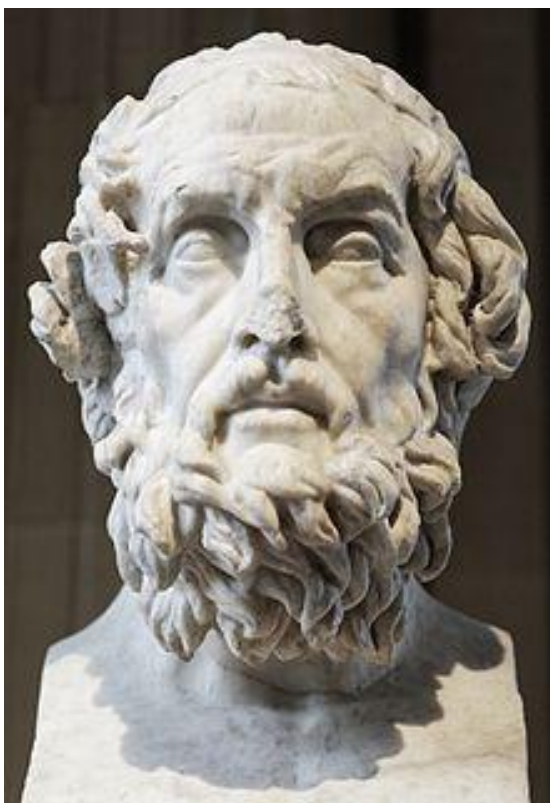
Із будівель античної Спарти вціліло на сьогодні не багато. Наприклад, залишилися уламки стін знаменитого святилища Артеміди Ортії (8 – 7 рр. до н. д). Поряд з ним знаходиться місто Амікли з відомим храмом Аполлона (збереглися залишки трона, який був створений Батіклом біля 500 р. до н. е.), а також руїни візантійської фортеці Містра.

Древні звичаї спартанців (із Плутарха).

- Кожного, хто приходив на колективні обіди (сиситії), старший вказуючи на двері мовив: «жодне слово за них не виходить».**
- Спартанці показували своїм дітям п'яних ілотів, щоб виховати їх в дусі боротьби з п'янством.**
- У спартанців був звичай не стукати в двері, а подавати голос із-за дверей.**
- Спартанці прогнали із країни Кефісофонда, який стверджував, що здатний цілий день говорити на будь – яку тему: вони вважали гарний оратор повинен проголошувати промову відповідно важливості справи.**

РОЗДІЛ II. ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ АНТИЧОЇ ГРЕЦІЇ

ГОМЕР (близько УІІІ ст..до н. е.)

- легендарний давньогрецький поет, основоположник античної та європейської літератур.

Вісім античних життєписів Гомера, які приписували Геродоту, Плутарху та іншим античним письменникам Античної Греції досить суперечливі і недостовірні. Як було доведено біографами знаменитого грека місцем народження могли бути ряд міст, і навіть островів, Греції. Це – Аргос, Афіни, Іос, Итака, Кіми, Кнос, Мікени, Пілос, Родос, Смірна, Хаос та інші. Із всіх перерахованих міст і островів найбільшу вірогідність претендента на батьківщину Гомера мають Смірна і о.Хіос. А час життя Гомера датувався по-різному – від Троянської війни до VIII ст. до н. е. На думку Геродота, Гомер жив за 400 років до нього, тобто в IX ст. до н. е. До його предків відносять співців Мусея і Орфея, а батьком вважають

бога Аполлона, бога ріки Мелет. Тому перше ім'я, яким його нарекли по народженню було Мелесіген, що означає - народжений Мелетом. Матір'ю поета називають німф Метиду, Калліопу, Євтеміду. Древні греки вважають, що він осліп (слово «гомер» у перекладі з еолійського діалекту означає «сліпий»), а Музи надихнули його на створення пісень. Це сталося на Малоазійському узбережжі, де він брав участь у поетичних змаганнях з Гесіодом.

А помер поет на острові Іос, де, нібито і, знаходиться його могила. На основі названих даних, вчені – дослідники гомерівської спадщини приходять до висновку, що ім'я Гомера, якщо він дійсно існував, пов'язане з м.Смірна (теперішнє турецьке місто Ізмир) і о. Хаос, де у VII – VI ст. до н. е. існував рід співців – «гомеридів», рапсодів, котрі вважали себе прямими нащадками і послідовниками Гомера.

Досить непросте питання авторства творів, які приписують Гомеру. Проблем було менше до епохи еллінізму, коли дослідники майже одноставно вважали його автором не лише «Іліади» і «Одіссеї», але і цілої низки інших творів тієї доби – це цикл із 33 «гомерівських гімнів», епоси «Маргіт» і «Війна мишей і жаб». Візантійська енциклопедія «Суїда» вважає його автором поем «Амазонія», «Війна павуків», «Війна журавлів» та інші. Хоча, пізніше, олександрійські вчені значно звузили перерахований список.

Загальноприйнятим в Античній Греції вважалось, що Гомер був неписьменним, а його поеми виконувалися лише в усній формі. І тільки афінський тиран Пісистрат, намагаючись підняти політичний статус Афін як загальноеллініського культурного і релігійного центру, особисто створив спеціальну комісію з редагування і запису «Іліади» і «Одіссеї».

Це сприяло тому, що на кінець VI ст. до н. е. Гомер був для всіх греків найбільшим авторитетом в поезії, моралі, релігії і філософії. Саме на записаних цих двох поемах тираном Пісистратом, які на жаль не дійшли до сучасного читача, відкривається нова історія тлумачення гомерівських текстів, що триває вже дві з половиною тисячі років.

Хоча в зазначений час були і інші негаразди з гомерівською спадщиною. Так, ряд філологів олександрійської школи епохи еллінізму (їх прозвали «хоризонти»), висунули

гіпотезу, що дві поеми «Іліада» і «Одіссея» створені різними авторами. Тобто, незважаючи на велику повагу до знаменитого грека, його земляки критично ставились до його творів, саме в аспекті релігійному, морально-педагогічному, естетичному і історичному.

Пітер Пауел Рубенс (1577 – 1640). Ахілл, Одісей і Діомей. 1617.

Ксенофан Колофонський (VI ст. до н. е.) різко засуджував Гомера за антропоморфне зображення богів. Платон, не дивлячись на власне захоплення Гомером за його поетичну майстерність, водночас рекомендував прогнати його з держави, оскільки поеми поети, на його думку, були аморальними, вони розбещували молодь. А трагічний критик Зоїл, якого за старогрецькими переказами, за «ганьблення», було піддано ганебній страті – розп'ято на хресті і скинуто зі

скелі, з позицій раціоналізму висміював «Іліаду» й «Одіссею» за «безглузді» міфологічні «вигадки» і «дивні» мовні звороти. Філософ-кінік Діон Хризостом (I – II ст.) у своєму «Троянському» виступі дотепно і з обізнаністю міфологічного жанру, Істрії, політики та мистецтва доводить, що сюжетна лінія «Іліади» невірна, що Троянська війна насправді закінчилася перемогою троянців і ганебним поверненням додому залишків розбитого грецького воїнства. Ця «серйозна-сміхова» критика гомерівського тексту мала і політичне підґрунтя: римляни, яким служив Діон, вважали себе нащадками троян. За історичні неточності і «ідеалізацію» героїв («Одіссея») в сюжеті поем Гомера критикували софістритор Філострат, автор повісті «Про загибель Трої» Даресом.

Захоплене ставлення до гомерівських поем не заважало вдумливому їх аналізу. Так, Аристотель, один з перших, почав тлумачити Гомера з позиції іманентних до мистецтва законів жанру, композиції та образної системи. Учень Анаксагора Метродор Лампсакський (V ст. до н. е.) увів «алегоричний» метод пояснення гомерівських персонажів і, в якійсь мірі, що було важливим для Античної Греції, згладив протиріччя саме в релігійному питанні. Згідно його методу постаті богів в «Іліаді» і «Одіссеї» є лише вираженням різноманітних сил природи. Хоча було ряд «перегинів» у прагненні відновити справжнього Гомера. Основоположник олександрійської школи філологів Зенодот (III ст. до н. е.), вилучив з гомерівських поем все, що на його думку, було «неподобним». Пізніше, відомий вчений Аристарх Самофракійський (III – II ст. до н. е.) відновив ряд епізодів викреслених з тексту поем попередником. Спираючись на погляди Аристотеля він трактує Гомерівський феномен як велике явище мистецтва, захищає його авторство щодо обох поем, веде принципову полеміку з «горизонтами». А неоплатоніки ставлять крапку в «гомерівському питанні» працею філософа Порфирія (III ст. до н. е.) «Гомерівські читання», де Гомер трактується алегорично – то у філософському, то у філологічному аспектах.

Найвидатнішим новаторством Гомера, яке дає йому право на статус творця всієї європейської літератури, є принцип синекдохи (частина натомість цілого), який був взятий знаменитим греком за основу побудови сюжету його

поем. Що це означає? Його поеми розглядаються не як цілих 10 років історії Троянської війни, а як лише 51 день, серед яких акцент зроблено на подіях, останніх, дев'яти днів («Іліада»). І вже не 10 років повертається Одисей з війни, а лише 40 днів, серед яких лише 9 наповнені важливими подіями («Одіссея»). Це дало можливість Гомеру створити «оптимальні» за розміром поеми (15693 віршовані рядки в «Іліаді» і 12110 рядків в «Одіссей»), що не перевищує розмірів середнього європейського роману. Тобто, Гомер випередив на 28 століть ту традицію, яка стала наявною в ХХ столітті, а саме – рекомендація романістам писати свої твори в обмеженому сюжетному варіанті одним або декількома днями. В «Одіссей» відтворюються події пізнішої пори, рабовласницька система тут значно розвинутіша. Цікавим для читачів є сцени воєних рад у ставці Агамемнона, обговорення найближчих і далеких перспектив кампанії, чвари та неузгодження між воєначальниками (сварка Ахілла з Агамемноном), діяльність розвідки, батальні сцени і натуральних опис їх наслідків – кров, болото, понівечені трупи – справжнє, без прикрас, обличчя війни. Фаталізм Гомера щодо війни та інших людських нещасть, зумовлені його вірою в незбагнену Долю, його оптимізмом і закоханістю в життя, вірою в красу, яка сприймається знаменитим греком як могутня магічна сила, як сліпуче сяйво, що освітлює все на світі, від щита Ахілла до трударів на владаревих нивах, котрі вміли колосся жати серпами, чи ясноока богиня Афін, чертоги олімпійців на Олімпі тощо.

Навіть символічна загибель Ахілла підкреслює філософську проблему про тлінність людського життя і ця «суєтність» зафіксована в поемі різким контрастом – Ахілл, наймогутніший і найпрекрасніший воїн з-поміж ахейців, непереможний герой, приречений на загибель у розквіті юності. Саме тому, випереджаючи Екклесіаста, Гомер говорить наступне:

Не допоможуть нічого найревніші сльози і ридання.

Долю таку вже богови нам, смертним, направили, нещасним,

- Жити весь вік у журбі.

Пітер Пауль Рубенс (1577 – 1640). Смерть Ахілла.

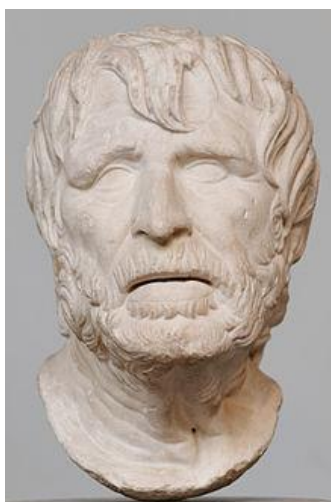
В Україні Гомер і його твори були відомі вже в XVII – XVIII столітті у різних навчальних закладах, зокрема в Київській академії та Львівській братській школі. Гомерівською темою в різні часи займалися Г. Сковорода, П. Білецький-Носенко, П. Куліш, Т. Шевченко, М. Рильський, М. Зеров та інші. Переклади на українську мову частково або повністю робили О. Навроцький, Леся Українка, І. Франко, А. Білецький.

Гомер був авторитетом для античних філософів і залишається сьогодні вагомим джерелом для вивчення світогляду стародавніх греків. Історики вивчають «гомерівську Грецію», побут і звичаї, соціальну організацію суспільства і матеріальну культуру докласичної Еллади.

Говард Девід Джонсон. Ахіллес тягне тіло Гектора.

ГЕСІОД (VIII - VII ст. до н. е.)

Перший грецький поет, якого знали давні греки по імені. До сучасного читача дійшли наступні твори: поема «Роботи і дні», де Гесіод прославляв працю селян, погрожуючи гнівом господнім тим, хто загрожує різноманітними утисками і приниженням гідності селянину. В наступній поемі «Теогонія» (родословна богів) Гесіод раціоналістично систематизує грецькі міфи. Батько поета був мореплавцем, вихідцем із Кіми

(Середня Азія), пізніше переселився в Аскру (Беотію, одна із центральних областей Греції з головним містом Фіви), де народився Гесіод. Спочатку Гесіод веде селянський спосіб життя. Батько побудував будинок, доручив синові невелику отару овець, яку майбутній поет випасав біля гори Гелікон. Сурові природні умови життя і гніт заможної знаті залишили в його душі відбиток на все життя. Він досить рано пізнає в своєму житті обман – брат Перс не зовсім вірними шляхами, підкупивши суддів, заволодів батьківською спадщиною. Судді «узаконили» несправедливість і вердикт Феміди був за братом. Пізніше, в поемі «Роботи і дні» він повернувся до судейського фарсу і звертаючись до брата і несправедливому правосуддю, прославляє селянську працю, намагається допомогти брату у формі моральних повчань. Своєму власному песимізму, який ґрунтувався на суспільних негараздах і суперечностях його епохи і, який просякнув протягом п'яти віків розтлінням світу і, відтворений був уже в перших казках античності – про яструба і солов'я, Гесіод протиставляє віру в торжество справедливості. Особисті поради, загальні правила життєвої мудрості, селянський календар і міфологічні вставки асоціативно зв'язані між собою в архаїчній багато барвистості. Хоча основна ідея, яка піднімається в поемі присвячена процесу розшарування в землеробських общинах Беотії, розвитку приватної власності на засоби виробництва. Поема умовно складається з чотирьох частин:

У першій частині поеми (1 – 212) Гесіод після звернення до брата розповідає йому кілька притч і одну байку, мораль яких наступна – у світі панує несправедливість, неправда. Тому людські справи, а саме – хліборобів, погіршуються. Перша притча – доля двох сестер Еріт, одна з них постійно сварить людей, вносить в контекст життя жахливі війни і злу ворожнечу, інша навпаки – допомагає людям у мирній справі. Друга притча – це легенда про хитру Пандору, жінку, створену й оживлену богами і послану Зевсом на землю як покарання людям за вчинення Прометеєм злочину – викрадення з неба вогню і передання його смертним. Шандора приходить до брата Прометея Епіметея і стає його дружиною. Незважаючи на заборону Зевса, вона відкриває подаровану ним скриньку і випускає на волю всі народні лиха – хвороби,

нещастя. Налякана жінка вмить закриває кришку, де залишилася сама надія.

Третя притча торкається проблем, пов'язаних зі зміною людських поколінь. Гесіод перший серед античних філософів порушує це питання і продовжуючи позицію ранніх грецьких філософів, приходить до невтішних висновків – людське суспільство деградує. В майбутньому його чекає регрес, поступова втрата людських цінностей, і, передусім, моральних. На його думку, був такий час, коли існувало найпрекрасніше золоте покоління людей, подібних до богів, люди проживали в злагоді і мирі. На зміну прийшло срібне покоління, надто погордливе, яке навіть відмовилося від богів. Його замінило грізне покоління людей-воїнів, яке розпочало кроваві війни. Життя стало кращим у вік героїв, але вік їх був надто коротким. Люті війни звели їх зі світу (Гесіод мав на увазі Троянську війну, Ліванську за царя Едіта). Але найбільше хвилює поета те покоління, серед якого доводиться жити йому. Його він називає залізним поколінням. «Не перепочити йому від труда, позбутися смутку. Долі не має. Турботи тяжкі від богів йому дана». Серед цього покоління більшість молодих людей. Гесіод досить відверто виказав свою версію, щодо майбутнього молоді його часів, особливо з побоюванням і недовірою він бачив молодих людей біля керма керівництва державою: «Я втратив всяку надію відносно майбутнього нашої країни, якщо сучасна молодь в перспективі візьме владу у свої руки, тому , що вона незносна, невитримана і просто жахлива».

Завершує першу частину байка «Про солов'я і яструба», де алегорія досить проста – поет фіксує той рівень стосунків в суспільстві, коли родові аристократи були ще всевладні, а бідні в повній залежності від них.

Згідно з даними поеми, у Беотії активно проходив процес майнового і соціального розшарування, що сприяло пожвавленому розвитку приватної власності. Нестерпною була доля селянина, постійні утиски і розорення з боку «даропожирателів» - басилеїв, проти яких біднякові ніде було шукати захисту. Гесіод змальовує становище бідняка в образі солов'я в пазурах яструба, який потрапив в руки до багача-землевласника:

Чого ти, нещасний, пишиш? – звертається яструб до своєї жертви, -

Адже набагато я сильніший від тебе.

Хоч як ти співатимеш, а я заберу тебе куди захочу.

І пообідати тобою можу я і пустити на волю.

Розуму нема в того, хто міряться хоче з сильнішим:

Не переможе він його – до приниження тільки горя додасть.

(Роботи і дні, 207 – 214).

Централізація земельної власності в руках родової знаті привела до упивання своєю владою останньої, роздроблення земельних наділів і збідніння селян, які вимушені були брати позику у багатих і знатних землевласників. Це неминуче приводило до поглиблення конфлікту між аристократією та селянством. У самій общині почався соціальний поділ, що привело до появи середнього та біднішого селянства. Нові соціальні групи вже не задовольнялися традиційними темами щойно народженої літератури. Гесіод засуджує панування басилеїв і різко виступає проти засилля знаті і несправедливості суддів:

Байку тепер і царям – хоч розумні вони – оповім я.

Ось що сказав соловейкові дзвінкоголосому яструб,

Високо в хмарах його несучи, в нього кігті встромивши.

Жалібно скиглив тоді соловей, прошитий кривими кігтями.

Той же на плач його так обізався сурово:

«Що ж ти розплакався нещасний? Я значно сильніший від тебе,

От і нестиму тебе, куди знаю, хоч ти й соловейко.

Схочу – тобою поснідаю і хочу – пущу тебе зараз.

Розуму брак не тому, хто з сильнішим надумає змагатись!

Не переможе такий, хіба сором свій болем побільшить».

Так йому яструб сказав, той птах прудкий, довгокрилий.

(Роботи і дні, 202 – 212)

У другій частині поеми, яку можна назвати «Поради» (213 – 380), Гесіод прославляє правду, що в буденному житті дуже часто порушується «царями – дароядцями». Поет нагадує їм що боги пильно стежать за їхніми діями, «Зевсові око все

бачить і всяку річ примічає». Тому люди і держави можуть бути щасливими там, де розквітає правда, яку дає Зевс:

А чоловікові правду він дав – найкоштовніше благо.

Хто, усвідомивши правду, її привселюдно шанує,

Щастя тому дає Зевс, що далеко сягає очима.

Як же хто, свідчачи, каже неправду й клянеться
брехливо,

Той справедливість порушив, самого себе загубивши.

Після такого й нащадки лишаться у світі нікчемні,

Хто присягає правдиво, у того й нащадки величні.

(Роботи й дні. 274 – 276, 279 – 285).

Гесіод засуджує насильство, несправедливість, зло, прославляє добродішність людини, її вміння слухати поради. Він з презирством ставиться до ледарів і нероб, протиставляє їм людину-трударя:

Голод - бо завжди товариш тому, хто не хоче робити.

Люди й безсмертні однако ненавидять тих, хто в
неробстві

Вік проживає, подібно до трутнів, позбавлених жала,

Щоб, не працюючи, бджіл працюючих з'їдають роботу.

Хай тобі приязно буде добром невеликим рядити,

Щоб своєчасно стодоли твої наповнялися хлібом

Все нам робота дає – і великі отари й багатство

Жодна робота не чинить ганьби, лиш неробство ганебне.

(Роботи й дні, 302 – 308, 311).

У третій частині поеми (382 – 764) під назвою «Роботи» мова йдеться про ті роботи, що їх повинен виконувати селянин протягом чотирьох пір року.

Гесіод кидає виклик родовій знаті. Він оспівує працю і творчу силу праці, а родова знать – це трутні, які живуть за рахунок «роботящих бджіл». Розвиток сільського господарства змінював і психологію самого селянства, який міцно приріс до клептика власної землі, якої раніше не було і в снах. Тепер цьому селянинові потрібні були такі твори, які б розповідали не про військові баталії і подвиги міфічних героїв, а про мирний селянський побут, твори які допомагали селянину у повсякденній тяжкій праці. Гесіод виступає виразником нових духовних запитів землеробів і засновником нового дидактичного епосу (давньогрец. «дидактос» - настановчий,

повчальний). Звертаючись до хліборобів, проповідуючи поміркованість і працелюбність землеробів, а також необхідність збуту частини виробленої продукції, дозволить, згідно його повчань і рекомендацій, побороти голод і «наїстися досхочу», тобто – пережити зиму. Поет звертається до такого землероба (і водночас сам виступає як виразник його інтересів), у якого вже є ділянка землі хата та пара волів. Але він не має рабів, він не експлуататор, а людина, яка пізнає красу у праці, де головним знаряддям є його власні руки. Попри пануючу в суспільстві несправедливість, невідповідність витрачених зусиль плодам роботи, Гесіод усе ж єдиний вихід зі скрути бачить у важкій, часом невдячній, але чесній праці, яку все одно поважає, любить і цінує, а працелюбність уважає чи не найголовнішою чеснотою людини. Добре вважай, коли вперше ти крик журавлиний почуєш,

Що з висоти, із-за хмар аж, щороку до нас долітає.

Знак подає він орати, віщує зими дощової

Хмарну добу і хапає за серце людей безволкових.

Дома у себе годуй у ту пору волів круторогих.

Зореш навесні, а вдруге улітку, та й будеш безпечний.

Пар своєчасно засій, поки поле тобі не затвердло.

Пар і в біді захистить, і маленьких дітей заспокоїть.

Прийде пора – і достигле колосся поникне додолу,

Якщо Кроніон призволить щасливий кінець дарувати,

Вибери геть павутиння із глеків. І, я маю надію,

Радісно буде тобі споживати добуті запаси.

Світлої діждеш весни при достатку і не будеш нікому

Заздрісно в руки дивитись. Ще й інший у тебе попросить.

(Роботи і дні, 448 – 452; 462 – 464; 473 – 478.).

Третя частина містить і ряд повчально-афористичних сентенцій, декотрі з яких є народними прислів'ями: «Кару накликати блаженних безсмертних завжди стережися», «Небалакучий язик для людей – то найкраще багатство», «Дій лише так: утікай від страшного людей поговору», «Справи роби своєчасно та й міру у всіх зберігай», «Міру в словах збережеш – і всякому будеш приємним».

Гюстав Моро (1826 – 1898 рр.). Гесіод і Муза. 1891

Четверта частина поеми (765 – 828) пов'язана з другою половиною назви – «Дні». Враховуючи народну думку і мудрість, Гесіод перелічує дні, щасливі і нещасливі для початку тієї чи іншої роботи. Він називає «святенні» дні – перед першим числом і четвертим, сьомий день – «народивсь Аполлон ліроносний», сюди слід віднести восьмий і дев'ятий день. Але особливої уваги заслуговують одинадцятий і дванадцятий день, як «чудові для людських звершень». Тринадцятого не потрібно починати сіяти, хоч він придатний для садіння городніх рослин.

Інші твори Гесіода дійшли до сучасного читача лише фрагментарно. Це «**Щит Геракла**» (збереглося лише 480 рядків), «**Каталог жінок**» і «**Великі праці**» – дійшли нечисленні фрагменти. Іван Франко переклав українською мовою «**Теогонію**», «**Роботи і дні**» (під назвою «Діла і дні»), написав дослідження «Гесіод і його твори».

ТЕСЕЙ (УІІ ст. до н. е.)

- «Тесей», також «Тезей»

— один з найвизначніших героїв у Давньогрецькій міфології, син афінського владаря Егея (варіант: Посейдона, або обох) і тройзенської царівни Етри.

За походженням Тесей не був афінянином, його батько Егей завоював Аттику. В античності Тесея вважали історичною особою (його біографію написав Плутарх). Згідно з найпоширенішим варіантом міфа, Егей, вирушаючи з Тройзену до Афін, показав Етрі меч і сандалі, які заховав під величезною кам'яною брилою, і сказав, щоб їхній син, коли виросте, зсунув брилу і забрав ці речі. Тесей виховувався в домі свого діда Пітфея і в п'ятирічному віці зустрівся з Гераклом. Герой погладив хлопчика по голові й провістив йому велике майбутнє. Відтоді Тесей мріяв стати таким, як Геракл.

Ставши юнаком, він, за порадою матері, забрав меч і сандалі й вирушив до Афін до батька. Дорогою він убив Гефестового сина; велетня Періфета, потім здолав Скірона, Сініса. В Елевсіні переміг велетня Керкіона, біля річки Кефісс (Аттика) убив Прокруста. Очистившись від гріха пролитої крові, Тесей прибув в Афіни до Егея. Егеева дружина Медея з страху, що Тесей забере в неї владу вмовила чоловіка отруїти героя. Егей, не впізнавши сина, погодився на цей злочин, однак під час бенкету глянув на меч та сандалі чужинця і зрозумів,

хто цей юнак. Медея втекла з своїм сином Медоном у Мідію, а Егей оголосив Тесея своїм спадкоємцем. Невдоволені сини Егеевого брата Палланта хотіли взяти Афіни силою, але Тесей усіх їх переміг. Щоб здобути прихильність народу, молодий герой звільнив Аттику від дикого бика, що спустошував околиці Марафона: він приборкав звіра і, провівши по всьому місту, приніс у жертву Аполлонові.

Проте ніхто не радів з того, бо Стародавні Афіни були в жалобі. З Криту, від царя Міноса, приїхали послы, вимагаючи сімох дівчат і сімох хлопців на поживу чудовиську Мінотаврові. Разом з приреченими афінськими юнаками й дівчатами Тесей вирушив на Крит, щоб убити Мінотавра. За допомогою Аріадни герой знищив монстра і звільнив Афіни від ганебної данини. Правлячи в Афінах, Тесей, за міфами, здійснив низку реформ та інших заходів: об'єднав Аттику й поселив її мешканців в одному місті (синойкізм), поділив населення на три класи, встановив панафінейські та синойкійські свята, завів деякі звичаї та релігійні обряди. Атичні іонійці вважали Тесея головним героєм і протиставили його дорійському Гераклові. Тесей брав участь у калідонському полюванні, в поході аргонавтів, у поході Геракла проти амазонок (є інший варіант: Тесей сам ходив походом на амазонок) тощо. З країни амазонок привів у Афіни свою майбутню дружину Антіопу.

Інший цикл міфів пов'язує Тесея з Пейрітоєм. Боротьба лапітів з кентаврами, героїчні подвиги Тесея й Пейрітоя стали улюбленою темою грецької скульптури та живопису. Разом з Пейрітоєм Тесей викрав із Спарти Єлену, яку згодом визволили Діоскури (інший варіант: Тесей тільки переховував Єлену, яку викрали Лінкей та Ід). Пейрітою і Тесей намагалися викрасти з Аїду Персефону. Схоплених Аїдом друзів визволив Геракл (інший варіант: визволити пощастило тільки Тесею). Поки герой перебував у підземному царстві, владу в Афінах захопив Менестей, під тиском якого відсутній Тесей був засуджений на вигнання. До кінця життя він прожив на острові Скірос у Лікомеда. Одного разу, блукаючи в горах, Тесей послизнувся і впав у безодню (інший варіант: загинув від руки Лікомеда). Після перських воєн дельфійський оракул звелів афінянам поховати кістки героя на батьківщині. Афінський

вождь Кімон в 475 р. до н. е., переніс останки Тесея на корабель і привіз до Афін. Починаючи з V ст. до н. е. Афіни святкують день міста, яке, вони вважають, заснував Тесей. Тут на честь героя спорудили величний храм Тесейон і встановили відповідні свята. Могила Тесея стала пристановищем для рабів та всіх тих, хто боявся якоїсь кривди. Охоплені гордістю мешканці Стародавніх Афін прагнули зробити з Тесея щасливого суперника Геракла. Афінські гончарі античної доби, оздоблюючи посуд міфологічними малюнками, з другої половини VI століття до н. е. майже забули про Геракла і замість нього зображували подвиги Тесея. У мистецьких творах він зовні дуже схожий на Геракла, від якого відрізняється хіба що юнацьким виглядом і поставою. Серед античних авторів Тесей був одним з найбільш улюблених персонажів Софокла, Еврипіда, пізніше Сенеки і Расіна. В сучасній літературній диалогії «Тесей» Мері Рено (диалогію складають романи «Цар має померти» - 1958 р. та «Бик з моря» - 1962 р., подано життєпис героя, який трактується максимально реалістично із залученням сучасних знань про крито-мікенську цивілізацію, зокрема про культ богині Матері Део (Деметри). Скульптурні зображення Тесея створювали Антоніо Канова, Етьєн Жюль Раме, Антуан-Луї Барі. Живописне зображення Тесея належать Леону Баксту.

Поєдинок Тесея з Мінотавром.

ЛІКУРГ

(згідно версії Аристотеля жив до часів першої
Олімпіади – 776 р. до н. е.)

Легендарний законодавець Спарти. Згідно легенди, по заповіту Дельфійського оракула («Велика Ретра») чи на зразок державної системи Крита створив між IX – VII ст.. до н. е. політичні інститути спартанського полісу. Стосовно Лікургового авторства законів Спарти існує кілька версій, які дозволяють простежити, як появи конкретної особистості в суспільному влаштуванні передую трансформований міф про Лікурга як божество. Проблемність Лікургової постаті в історії Спарти пояснюється ще й тим, що у Спарті відсутня власна історіографія. Тому і відомості про відомих спартанців досить обмежені. А ті питання, які вини кли навколо Спарти античної

у сучасній науці, з ініціативи французького дослідника називають «спартанським міражем». Ім'я Лікурга, саме як спартанського законодавця вперше згадується Геродотом, тобто в середині V ст. до н. е. У фрагментах Тиртея, поета архаїчного періоду, пропонується зміст великої ретри – головного законодавчого документа первісної реформи спартанського полісу. Це, в деякій мірі, свідчить про достовірність усієї легенди.

У своїй «Історії» Геродот вказує наступне: «Лікург, знатний спартанець, прибув у Дельфи спитати оракула. За словами деяких, піфія передбачила Лікургу навіть весь існуючий державний устрій. Але, як стверджують самі лакедемоняни, Лікург запозичив ці нововведення на Криті. Як тільки Лікург став опікуном царя, то змінив усі закони і суворо стежив, щоб їх не порушували. Потім він видав укази про поділ війська на енотомії; встановив тріакади і сиситії. Крім того, Лікург запровадив посаду ефорів і заснував раду старійшин. Ось так македоняни змінили свої безглузді закони на прекрасні» (Історія, I, 65, 2 – 66, I). Тобто, якщо орієнтуватися на Геродота, саме від Лікурга спартанці отримали евкомію (добре законодавство). Це сталося, на думку Геродота, в роки правління малолітнього царя Леобіта (X ст. до н. е.), дядьком і опікуном якого був Лікург.

Але найточніше дату життя Лікурга вказує Аристотель, прочитавши його ім'я та царя Еліді Іфіта на архаїчному диску з Олімпії (Плутарх. Лікург, 1,2.). Він вважає, що законодавець жив в часи першої Олімпіади (776 ст. до н. е.).

Усе, що було відоме про Лікурга до нього, зібрав Плутарх. Згідно його версії, законодавство Лікурга носило всеохоплюючий характер, тобто, зачіпало всі сфери життя Античної Спарти. Плутарх вказує, що Лікург належав до царського роду Еврипонтидів і був сином убитого під час заворушень царя Евнома. Після смерті батька Лікурга царський престол займав його старший брат Полідект, дружина якого була таємно закохана у майбутнього реформатора. Думаючи, що царський престол, зайнятий Лікургом, дозволить їй стати його законною дружиною, вона таємно підтримувала його і після смерті чоловіка. Вдова-цариця навіть хотіла витравити плід щоб стати дружиною Лікурга. Лікурга лякала її

жорстокість, але він поступив мудро – він відмовився від запропонованого, а зробив вигляд, що її пропозиція йому до душі. Однак плід його брата витравляти не потрібно, бо це відіб'ється на здоров'ї, а розумніше буде дочекатися народження дитини, яку він уб'є опісля. Так він обманув царицю, а коли почалися роди, він покликав свідків і наказав, якщо народиться дівчинка, передати жінкам, а якщо хлопчик, принести йому. В цей час він зібрав всіх своїх сановників за обіднім столом. Раби принесли йому народженого і він звернувся до присутніх: «Ось, спартанці, ваш цар». Він поклав хлопчика на трон і назвав його Харілаєм. Всіх потрясла його справедливість. Лікурґ був на троні лише 8 місяців, але встиг завоювати глибоку повагу від своїх земляків. Його поважали не лише за те, що він був царським опікуном, а, в основному за те, що спартанцям імпонували його моральні якості. Але були і ті, які намагалися перейти дорогу молодій і здібній особі. Особливо несло прохолодою від матері-цариці, яка не могла пробачити затію з Харілаєм. А її брат Леонід, знаючи законні претензії Лікурґа на трон, намагався знайти причини для того, щоб зробити його змовником. Лікурґ з глибокою обідою залишає батьківщину і подорожує по світу. Він відвідує Крит, вивчає його державне влаштування, розмовляє з різними людьми, які мають відношення до політики. Він переконав і вговорив переселитися в Спарту Фалета, одного із обдарованих островитян. Із Крита він відвідує Азію, вивчає різницю в способі життя азіатів, придивляється до їх державного влаштування. Тут він вперше знайомиться з поемами Гомера, найбільш вдалі, де ведеться мова про політичне життя, він списує і пізніше спартанці, уже з його інформації, ближче узнають про трагічного поета.

Єгиптяни стверджують, що Лікурґ був і в них, і, що йому сподобалося існування касти воїнів, яке пізніше він вводить в Спарті. А Аристократ, син Гіппарха, стверджує, що Лікурґ був і в Північній Африці і в Іспанії, а також подорожував по Індії. Спартанці неодноразово запрошували Лікурґа повернутися на батьківщину. А коли просьби поступили від царської влади, Лікурґ повернувся і почав реформувати існуючі порядки. Його думка була наступною: окремі закони не можуть мати глобального успіху в реформуванні різноманітних форм життя

Спарти. Потрібне відповідне законодавство на рівні Конституції.

Лікурґ відвідує Дельфи, приносить богу жертву і повертається додому з тим відомим оракулом, де піфія називає його «улюбленцем богів». Коли він попросив дати йому «кращі» закони, вона відповіла, що бог обіцяє йому, що краще його законів не буде мати ні одна держава.

Відповідь його задовольнила, він звертається до самих впливових людей Спарти за підтримкою. Поступово його зрозуміла більшість спартанців. Вибравши момент, він наказав тридцяти аристократам, при зброї, вийти на центральну площу, щоб поставити силою страху на місце тих, хто був його противником. Гермій зберіг імена самих знатних із них. Але самим відданим помічником при формуванні законодавства Лікурґа був Артміад. На початку знаменитої перебудови, цар Харілай з переляку тікає в храм Афін Міднодомної, він все задумане Лікурґом сприйняв як змову проти нього. Але, згодом, взявши в спартанців клятву, прийняв активну участь в перебудові суспільства.

Перша і, мабуть, сама важлива частина Конституції – заснування Лікурґом Ради старійшин (герусії), які контролювали царську владу і користувалися однаковою кількістю голосів, при вирішенні важливих державних питань. По влучному зауваженню Платона, даний пункт законодавства «надав державі внутрішній мир». До цього форми державної влади не мали міцного фундаменту, - то переважала влада царя, яка переходила в деспотію, або влада народу в формі демократії. Тепер влада старійшин встановлювала своєрідну рівновагу 28 старійшин підтримували царя, якщо потрібно було дати відсіч демократам, і навпаки – вони підтримували народ, якщо до влади рвалася деспотія. Аристотель зауважив, що число 28 було таким тому, що 2 відмовилося брати участь у Лікурґових перетвореннях зі страху. Плутарх мав своє бачення магічних цифр Лікурґа: «на мій погляд, старійшин було стільки для того, щоб разом з двома царями їх було б тридцять чоловік».

На Народних зборах ніхто не повинен виказувати свою думку. Народ міг лише приймати чи заперечувати думку царів або геронтів. В противному випадку, якщо народ буди вносити

свої пропозиції, царі в силі закрити Народні збори.

Другим важливим пунктом Конституції Лікурга був поділ земель спартанців. Всі дослідники тієї пори вважають цей розділ самим сміливим в законодавстві Лікурга. Маса бідних і безземельних жителів Спарти було постійною небезпекою для держави, а багатства були в руках не багатьох. Щоб знищити дві, самі небезпечні хвороби для суспільства – багатство і бідність, Лікург переконав громадян полісу відмовитись від володіння землею на користь держави, а потім зробити її новий розподіл, щоб жити на рівних умовах. Для здійснення своєї задумки, він ділить Лаконію на 30 тисяч земельних участків для жителів, що проживали біля Спарти, і 9 тисяч для самого міста.

Для знищення всякої нерівності, Лікург ділить всю матеріальну базу землевласників. Але спершу він конфіскує всю золоту і срібну монету, залишивши лише залізну, для якої не було в людей місця для збереження. Тепер багаті люди не мали ніяких переваг перед бідними. Переслідуючи розкішний спосіб життя, Лікург вводить спільні обіди (сиссітії), коли громадяни збиралися за одним столом, споживали здорову їду для власного здоров'я, і, в кінцевому рахунку, для держави.

Третім важливим пунктом Конституції Лікурга була реформа системи виховання. Причому, він починає здалеку. Законодавець звертає увагу на формування сімей, на яких умовах формувався шлюб, в яких умовах народжувалися діти. Він звернув увагу на виховання і жінок. Лікург розробив посібник з лікувальної фізкультури, заборонив майбутнім матерям сидіти самотньо дома і вести непристойний спосіб життя (переїдати, пересипати, не займатися гімнастикою). Одна іноземка сказала спартанській цариці, що буцімто спартанські жінки роблять, що їм заманеться зі своїми чоловіками. «Але ж ми і народжуємо мужчин» - відповіла цариця.

Особлива політика була запропонована в законодавстві відносно холостяків. Вони піддавались всенародному висміюванню, їм заборонялося бути присутніми на святі, де збиралися дівчата. Взимку їх примушували ходити голими на ринкових площах і співати про себе пісні, зміст яких був наступний – вони засуджені, причому, справедливо за

порушення законодавства. Особливим розділом у виховній політиці був той, щоб навчити молодих людей говорити конкретно і не довго. Якщо хтось говорив складно, але довго і не в тему, цар Леонід казав йому: « друже мій, ти говориш справно, але не по справі». Коли у племінника Лікурга, Харілея, запитали, чому він створив так мало законів, той відповів: «Тому, що хто мало говорить, тому не потрібно багато законів».

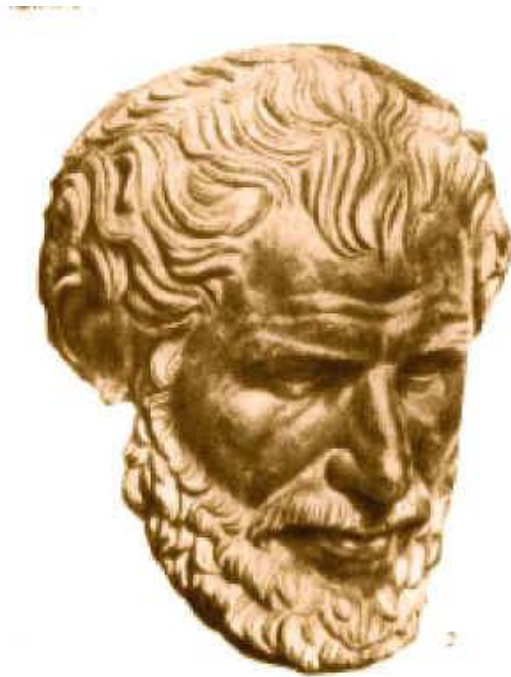
Досить цікавими були закони Лікурга, щодо поховань покійників. Він не заборонив хоронити померлих в межах міста, він дозволив ставити їм пам'ятники поблизу храмів, він хотів, щоб живі громадяни бачили подібні картини і привикали до них, щоб вони не боялися смерті. Він наказав не класти нічого в могили, встановив траур всього одинадцять днів. На дванадцятий приносилася жертва Деметрі і родичі покійного переставали плакати.

Щоб не завезти в Спарту вредних звичок, Лікург обмежив подорожі спартанців по інших полісах. Він виселяв тих іноземців, які приїздили в Спарту без будь-яких причин.

Коли Лікург побачив успіхи в реалізації задуманої законодавчої революції, він збирає народні збори і заявляє, що державний устрій приведено у відповідний порядок. Жителі поліса повинні зберігати свою Конституцію, а він, з їх дозволу, повинен виїхати за межі держави. Жителі Спарти на Народних зборах дали слово, що будуть оберігати його законодавство. Лікург приносить в храмі жертву богу і запитує його, чи гарні його закони, чи будуть вони служити людям. Оракул відповів, що закони його прекрасні, його держава буде знаходитися в зеніті слави до тієї пори, пока залишиться вірною його Конституції. Спарта зберегла Лікургові закони, на протязі п'яти століть вона була першою державою в Греції. Із 14 царів, від Лікурга до Агіда, ніхто не вніс в їх структуру змін. За різними версіями, Лікург помер в Кіре, але Апполотемід стверджує, що в Елладі, Тиммей і Арістоксен, що він закінчив життя на о.Крит. Кажуть, що у нього був єдиний син, Антіох. Він не мав дітей, і після смерті рід Лікургів закінчився. Хоча друзі великого законодавця створили гурток, який існував ще досить довго. Дні, коли збиралися його члени називалися «днями Лікурга». З слів Аристократа, сина Гіппарха, коли

Лікурґ помер на о. Крит, його друзі спалили труп і, по його заповіту, кинули в море: він боявся, що його поховать в Спарті, і спартанці будуть вільними від клятви, яку проголосили на Народних зборах

ДРАКОНТ (VII ст. до н. е.)

Історія утворення Афінської держави знайшла своє відображення у багатьох джерелах. Особливої уваги надав цій темі відомий грецький філософ Аристотель. Доречно тут згадати його праці «Афінська політія» та «Політика». Архаїчний період досліджували в своїх «Історіях» Геродот та Фулідід. Плутарх доніс сьогоднішньому читачу чудові біографії царя Тесея і законодавця Солона.

Усі дослідники Античної Греції одноголосно погоджуються, що Аттика була населена уже в епоху неоліту. В мікейський період на її території утворилося одне з найдавніших царств, афінська цивілізація, яке зійшло з політичної арени разом з іншими ахейськими державами в II тис. до н. е. Дорійці не змогли проникнути в Аттику, і вже в гомерівську добу тут повноправними були кілька знатних родів. Досить цікаву інформацію щодо визначення суті

феномену «рід» пропонує Роберт Нісбет: «Миладні вважати складним щось таке просте, як, скажімо, звичайні родові зв'язки, і, оскільки вони мають стосунок до статевої діяльності, народження потомства, зробити висновок, що рід – це своєрідне еволюційне відгалуження, породжене біологічними інстинктами. Це величезна помилка. Як започаткувалися родові зв'язки, на якій стадії історії людства, ми, звичайно, не дізнаємося, але чи не природніше припустити, що такі досконало скомпоновані структури, як клан і плем'я з їхніми складними вимогами ендогамії та екзогамії і чітко визначеними повноваженнями і обов'язками кожного, обмірковано створив якийсь Солон, а не інстинкт» (Роберт Нісбет. «Плюралістичне розуміння суспільства»).

Початок розкладу родового ладу почався в Аттиці у IX – VIII ст. до н. е. Соціальна диференціація населення і прояви перших ознак державності привели до народження полісної організації. Лідером в названих соціальних і політичних процесах в названому регіоні помітно виділялися Афіни. Афіни займали вигідне географічне положення, вони володіли чималими запасами якісної глини для керамічної промисловості. Держава була захищена склянистими акрополлями від морських піратів. А коли в Аттиці почався процес об'єднання 12 самостійних держав в одну (при царю Тесею), ліквідація окремих рад і створення єдиної, потрібно було визначатися, яке місто стане столицею об'єднаного полісу (синойкізм). Таким містом Тесей запропонував Афіни, на честь свята богині Афіни – покровительки міста (в грецькій міфології богиня війни і перемоги, а також мудрості, знання, мистецтв і ремесл. Дачка Зевса, яка народилася в повному озброєнні – шоломі і панцері.)

Влада в Афінах протягом декількох століть належала афінським басилеям, виходцем з яких був і сам Тесей. З'явилася карбована грошова одиниця із зображенням бика, що спрямовувало зусилля народу Аттики займатися землеробством. Останім афінським царем був Кодр, батько Солон. Після падіння царської влади на чолі Афін стояли вибрані радою архонти, на першому етапі їх обирали пожиттєво, згодом на 10 років, пізніше на 1 рік. Спочатку обирали одного архонта, який відав всім суспільно-політичним життям Аттики. Пізніше

обиралася колегія з девяти архонтів, які ділили, в міру компетентності, між собою питання управління Афінською державою. Після закінчення терміну перебування в статусі архонта, останній вступав в члени ареопагу – вищу державну раду. А так як членами управлінських структур могли бути лише заможні жителі Афін і члени найвпливовіших афінських родів, страждало землеробське населення. Воно попадало в пряму залежність до кредиторів і не могло викупити заставлений земельний наділ у басилеїв.

Народ афінської держави був незадоволений владою євпатридів, він неодноразово піднявся на повстання, щоб на полі брані вирішити, яка форма правління повинна бути в Афінах. Такою першою спробою була Кілонська змова в 640 р. до н. е. Кілон – переможець 35 Олімпіади «у подвійному бігові», аристократ за походженням, зять мегарського тирана Феогена. За підтримкою свого тестя, підмовивши своїх друзів і використавши період Олімпійських ігор Кілон захопив Акрополь, але утримати його не зміг. Народ не пішов за ним. Народ Афін не бачив перспектив в Кілоновій змові, була відсутня програма дій, невдоволення викликало використання іноземних найманців (їм не довіряли жителі Афін). Але саме головною причиною неучасті народу у повстанні було те, що вони були противниками такої форми управління як тиранія. Афіняни стали на бік архонта Мегакла із роду Алкмелнідів. Кілону і його брату вдалося втекти, а всіх інших бунтарів чекала страшна участь – всі вини жорстоко були знищені.

Таким чином, змова Кілона і її фінал стали навчальним уроком на майбутнє – що не потрібно вирішувати силою навіть у найбільш складних життєвих ситуаціях. Перемога над Кілоном не внесла полегшення в життя демократично налаштованого афінського демосу. Правляча еліта шукала способи вирішення доленосних питань. В чомусь їм допомагали і самі демократи, висуваючи гасла перевлаштування полісу: «Переділ землі і відміна боргів», «Рівність усіх громадян поліса перед законом», «Повна передача влади народу». Правлячій знаті було вигідно, що народний рух в Афінах був соціально неоднорідним. А тому і вимоги були різні. Якщо багатих купців і заможну частину полісу цікавила більше політична рівність і система управління

Афінами, то обездолені маси орієнтувалися отримати в майбутніх перевлаштуваннях майнову рівність, що означало – повернення до родового ладу і переділу земельної власності.

Аристократи, більшість яких була об'єднана в міську торговельну партію, зрозумівши серйозність і непередбачуваність ситуації, вирішили здійснити реформу законодавства, щоб виконати вимоги демосу вони дали згоду на запис законів. Ця подія відбулася в 621 р. до н. е. і її доручили архонту- фесмофетові Драконт (в Афінах обирали 6 архонтів-фесмофетів, тих що були охоронцями закону, головували в різних судових колегіях). Драконт був вихідцем із аристократичного роду, членом партії, яка знаходилася при владі. Він обнародує переглянуті, доповнені згідно ситуації, правові норми, які увійшли в історію під назвою «драконових законів» і стали епітетом для надмірно жорстоких законів взагалі. Пізніше їх називали «написані кров'ю», а сам термін «драконова міра» збереглася в народних поговірках ще і сьогодні.

Про закони Драконта сьогодні існує досить обмежена інформація, хоча і тієї, що є, достатньо, щоб зробити певні висновки щодо першої спроби реформувати античне законодавство. Хоча встановити, що він запозичив з сучасної йому законодавчої практики і, що додав, у вигідному ракурсі, від правлячої партії, встановити не можливо. Значення його законів полягало в тому, що вони встановлювали певні норми життя і поведінки жителям полісу замість існуючої сваволі. Від законів Драконта збереглися лишень закони про вбивства (вони були залишені в силі і в післясолонівську епоху та відомі нам в пізнішому записі кінця Пелопоннеської війни), крім цього небагато цитат і відзиви пізніших авторів, наприклад в судових документах ораторів IV ст. до н. е. У пізнішу епоху закони Драконта користувались поганою славою. За відомим відзивом оратора IV ст. до н. е. Демада, «їх було написано кров'ю». За крадіжку, як і за вбивство, призначалася страта. Хоча в дослідників тієї доби відсутні достовірні факти – в якій мірі законодавство Драконта було плодом його творчості. Проте є всі підстави припускати, що в цілому він обмежився записом сучасної йому сурової практики життя, яка відповідала епосі безмежного панування родової знаті,

вихідцем з якої був і сам законодавець. Природно, даний стан законодавства не влаштовував представників афінської демократії, коли жорстокі звичаї і традиції старовини застосовувалися тільки щодо населення рабів. В своєму кримінальному кодексі, в законах про вбивства Драконт, можливо, навіть трохи зм'якшив попередню судову практику. Так, в його законах розрізняються вбивства умисні і неумисні або викликані самообороною. За перші злочинців судили в ареопазі, за другі – в спеціальній колегії ефетів (числом 51). Колегію обирали з «кращих людей» полісу, очевидно, із аристократичних родів. Сам принцип обрання невідомий. Карою за неумисне вбивство було встановлено вигнання за межі полісу, причому, у вироку була суттєва поправка, схожа на амністію – в разі примирення з родичами вбитого або з членами його фратрії вигнанець міг повернутися на батьківщину. Тобто, вбивство вважалось приватним, а не державним злочином. Але відповісти на вбивство новим вбивством (у вигляді страти) теж не було оптимальним вирішенням проблеми. Найкращим виходом, за вироком спеціальної колегії, стало вигнання вбивці за межі країни. В законі вказувалося також, що навіть ненавмисний вбивця не може примушувати родичів жертви до примирення. Це повинна бути добровільна згода, яка гарантує амністію. А саме головне – вбивця, який залишав межі Аттики був захищений від кровної помсти. Тобто, Драконт обмежив право кровної помсти, встановив процедуру судового розгляду справ про вбивства.

Архаїчний характер драконтівського кримінального права полягав ще в тому, що до вигнання за межі країни присуджувалось однаково і тваринам, і навіть неживим предметам, які причетні були до смерті людини – їх просто викидали за межі полісу. Справу проти вбивці порушували не державні судові органи, а члени сім'ї, роду, фратрії загиблого. Це ще раз наголошує, що злочини проти особи (особливо ті, які приводили до її загибелі), розцінювалися в Античній Аттиці як приватна, а не державна справа.

Ряд дослідників приписують Драконту запровадження державного устрою, основою якого був поділ на майнові класи і громадянські права надавалися тільки тим особам, які мали

зброю. Можливо, що майновий поділ на класи уже намітився до Солона, в першій половині VII ст. до н. е., в зв'язку з запровадженням навкратій. Встановлення навкратій було пов'язане з системою певних повинностей і оподаткуванням населення. Тоді виникла посада скарбника і мабуть у той час починається процес поділу населення за майновою ознакою.

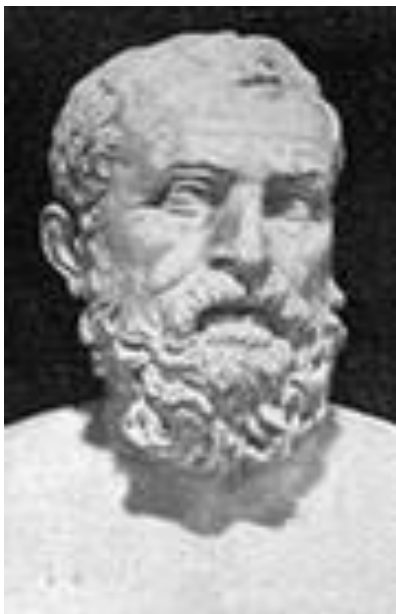
Законодавство Драконта, яке становило насамперед запис тодішніх звичаєвих норм і вносило мало нововведень, ні в якій мірі не могло пом'якшити класові суперечності, які на кінець століття загострилися до краю.

Зрозуміло, що не можна заперечувати того факту, що демос звільнявся від всевладдя євпатридської знаті в результаті кодифікації Драконта, яка повністю до цього тримала в своїх руках тлумачення неписаних правових норм. Не слід лише перебільшувати цього факту. Навряд чи в VII ст. до н. е. рядові аттичні селяни були письменними. Тому законодавство Драконта – це кодекс життя для заможного населення Аттики. Історична його місія в тому, що це була перша спроба запису усного звичаєвого права в Античній Греції. А ця процедура мала уже загальнонародний характер. Доречними, мабуть будуть тут слова Джона Адамса: «Різні законодавчі системи – це експерименти, здійснювані в житті людей та їхній поведінці, експерименти зі суспільством та урядуванням. Вони можуть бути порівняні з філософами, що експериментують зі стихіями. Біда лишень, що політичні експерименти не здійснюються в лабораторії і їх не увібгати в кількогадинні рамки. Така операція, раз почавшись, оббігає цілі материки, і їй кінця не видно й через багато тисячоліть». (Джон Адамс. «Розважальні конституції Америки»). Ці слова пророчо звучать і для архонта-правовика Античної Греції Драконта.

У цілому, закони Драконта – перша відома пам'ятка давньогрецького (афінського) права. Вони певною мірою обмежували свавілля знаті, яка, в ті часи, довільно тлумачила звичаї і нехтувала інтересами демосу. Водночас ці закони закріплювали засади рабовласницького ладу, чим сприяли ліквідації родового устрою. Збереглася лише їх частина, та, що стосується кримінальних злочинів. Вона була відтворена в афінському написі 409 – 408 рр. до н. е. Існує кілька припущень щодо мотивів запису Драконтового законодавства.

Так, окремі фахівці вважають, що записи законів було здійснено під тиском демосу і частини евпатридів після повстання під проводом Кілона. Але є й протилежне міркування (К. Беккер), згідно з яким криваве повстання Кілона стало наслідком жорстокості самого законодавства Драконта.

СОЛОН **(біля 640 – біля 559 рр. до н. е.)**

Один з найпопулярніших представників античності, політичний діяч і реформатор, був прихильником сильної держави, заснованої на засадах закону. На зразок семи чудес світу стародавні греки вшановували і «сімох мудреців», до яких долучали, передусім, і реформатора Солона. Як поет і реформатор, законодавець і ерудит, державний муж і воєначальник, він відіграв в свою епоху неоцінену роль у становленні афінського поліса. Навіть не враховуючи того факту, що ряд реформ знаменитого афінянина були незавершеними, вони однозначно сприяли ліквідації пережитків родового ладу і панування родової аристократії. Але головним підсумком запропонованих реформ Солона було те, що вони сформували державний устрій Афін і сприяли появі основ афінської демократії. Солон визначив, навіть, термін дії свого законодавства. Він запропонував посадовцям період на 100 років, і посадові особи дали клятву вірності його

законам. Проте, коли великого реформатора не стало, більшість з них забули виголошену клятву на народних зборах афінської спільноти і жбурнули афінську демократію на терези політичних амбіцій і гострої боротьби.

Солон походив зі знатного аристократичного афінського роду Кодридів. Встановлено, що одним із його відомих предків був легендарний афінський цар Кодр. За переказами древніх греків, дельфійський оракул віщував, що у війні дорян з афінянами Афіни не будуть захоплені і знищені, якщо прийме смерть їхній цар. Кодр спасає місто. Він зодягається жебраком, провокує бійку з ворогами і гине в нерівній двобої за майбутнє Афін.

Значно складнішим до політичного подіуму був шлях Солона. Батько Екзекестид не зміг дати йому відповідної освіти, оскільки був людиною бідною. А коли помер, то лишив майбутнього законодавця без будь-яких засобів на існування, хоча по матері передав родинні зв'язки з Пісистратом, який у 560 р. до н. е. захопив верховну владу в Афінах. Хоча, як показало подальше життя, ці родинні зв'язки не принесли для Солона очікуваних результатів. Солон зайнявся комерцією – він завозив крам з чужих країв в заміні на афінські товари і отримував, за цю досить ризикову працю, чималі прибутки. Не лишень справа наживи цікавила юнака в заморських країнах. Він знайомився з різноманітними звичаями людей, вивчав їх спосіб життя і порівнював з тими процесами, що були характерні афінським будням.

А в Афінах точилася гостра боротьба партій. Особливо страждав від цих катаклізмів простий народ, який не мав земельної власності, знаходився в кабалі у евпатридів (знатних афінян). «Бідні, - підкреслював Аристотель, - не тільки самі були поневолені, але й їхні діти та жінки. Називались вони пелатами і шестидольниками, бо на таких орендних умовах обробляли поля багатих. А вся земля в цілому була в руках не багатьох. Якщо бідняк не в спроможності віддавати орендної плати, можна було забрати в кабалу і їх самих і їх дітей. Та й позики у всіх забезпечувались особистою кабалою аж до часів Солона». (Аристотель. «Афінська політія»). Непоправного боржника, як говорив великий реформатор, або перетворювали на раба безпосередньо, або продавали за кордон.

Солон без вагань підтримав вимоги народу, суть яких була наступна – боротьба за волю і землю. Незабаром прості люди побачили в ньому свого захисника – чудесний талант поета і організатора Солон поставив на плаху служінню знедолених (громадяни Афін пом’ятали «Елегії» Солона, в яких він у поетичній формі описує становище в Аттиці напередодні реформ, а саме головне – доводить до афінського люду суть своїх перетворень і їх майбутнє.).

Становлення його як політичного діяча проходило в той час, коли вирішувалося питання боротьби за острів Саламін, за право володіти яким, претендували жителі міста Мегарами. Суть конфлікту зводилася до того, що втрата острова могла заважати ввозу хліба в Афіни. А свого зерна афінянам не вистачало. Тому місту постійно загрожував голод. Для багатих евпатридів, що були при владі, ця життєдайна проблема, як і вся заморська торгівля, була не актуальна. Тому вони видають закон, який під загрозою смерті забороняв піднімати на народних зборах питання про Саламін. Для простого люду припинення морської торгівлі означало розорення і убогість.

Солон вдається до поетичного слова: «Поспішайте на Саламін, поборемося за острів бажаний, щоб швидше подолати ганьбу». Народ підтримав заклики поета, суровий закон був відмінений і почалася війна. Афінське військо очолив Солон і Пісистрат. Саламін було захоплено. Солон веде полеміку з Спартою, яка була найсильніша на той час в грецькому полісі, і яку мегерці вибрали в посередники, щоб установити істину в конфлікті. В даній ситуації проявилися політичні навички майбутнього реформатора. Він мистецьки намагається довести спартанцям давні права афінян на Саламін. Як аргумент, він робить посилання на поему Гомера «Іліада», де цитує спартанським суддям, що ще в гомерівську епоху острів належав афінянам. Хоча ще в давнину вважали, що це місце поеми, не авторство Гомера, а пізніша вставка афінян, для доказу своїх прав на Саламін. Але фінал судейського діалогу був наступний – п’ятеро спартанських представників Феміди, уважно вислухавши обидві сторони, присудили острів Саламін у власність Афінської держави. Ім’я Солона стала знати вся Аттика, він стає визнаним вождем міського, а пізніше і сільського населення. У 594 р. до н. е. його обирають архонтом

(грецьке - (регент). За рішення народних зборів, афіняни щорічно обирали дев'ять вищих посадовців, які вирішували всі господарські, політичні, військові і міжнародні проблеми в Афінах. Після Солона посада архонта втратила політичне значення у зв'язку з піднесенням ролі стратегів і заміни демократичних виборів виборами по жеребкуванню).

Солон був наділений надзвичайними повноваженнями і вирішив скористатися ситуацією. Тим паче, що він мав свою програму і перспективне бачення причин афінської кризи і шляхів її ліквідації. Тому перше державне зло він відслідковував в безконтрольному розширенню крупних землеволодінь. Це привело до зубожіння дрібних землевласників, вони впадали в борги або залишалися без власності на землю і ставали рабами. Значно пізніше, на вихід з подібної ситуації вказував Жан-Жак Руссо: « Аби правильно визначити те, яка точка зору відповідає загальній волі, вкрай важливо, щоб у державі не було жодного часткового суспільства і щоб кожен громадянин висловлював лише власну думку. Такою була унікальна і велична інституція великого Лікурга. Якщо ж часткові суспільства все ж існують, то слід збільшити їхню кількість і запобігти виникненню нерівності між ними, як робили Солон, Нума, Сервій. Лише ці запобіжні заходи є справжньою запорукою того, що загальна воля завжди буде добре висвітленою і народ ніколи не помилятиметься». (Жан – Жак Руссо «Суспільна угода, демократія і представництво»).

Солон стає посередником між партіями, що боролися. А так, як він отримав право скасовувати або зберігати існуючі закони, чи вводити нові – обидві сторони покладали на нього надії, щодо вирішення проблеми. Приводили в приклад висловлювання Солона, котрі він виказував раніше і які влаштовували обидві сторони – «рівність не спричиняє війну». Були і такі, які переконували його стати тираном. І тут доречними, мабуть мають бути слова Джона Мілля, виказані в наш час: «Я, проте, аж ніяк не схильний засуджувати тимчасове запровадження диктатури абсолютної влади за ситуацій, коли це конче потрібно. За давніх часів вільні народи з власної волі вдавалися до такої влади, яка була чимось на кшталт необхідних ліків від хвороб даного політичного

устрою, яких годі було позбутися м'якішими методами. Проте запровадження такої форми врядування хай навіть на вкрай обмежений термін – можна виправдати лише тоді, коли диктатор (подібно до Солона чи Піттака) застосовує всю отриману владу задля знищення перешкод, які не дають народові користуватися своєю свободою. Загалом ідеал доброго деспотизму геть хибний, і навряд чи існує щось химерніше, безглуздіше та небезпечніше, ніж спроба його практичного втілення (за винятком тих ситуацій, коли деспотизм тимчасовий). Зло породжує зло, але й добрий деспотизм у країні, бодай трохи цивілізований, завдає більшої шкоди, ніж лихий деспотизм оскільки набагато більшою мірою розслабляє та знесилює думки, почуття та енергію народу». (Джон Стюарт Міль. «Представницьке врядування»).

На пропозицію встановити тиранію в Афінах, Солон відповів, що «тиранія – це фортеця, з якої немає виходу: людина, яка силою захопила владу в рідному місті, не захоче від неї відмовитися і неминуче застосує її проти співгромадян». Солон повертає селянам ділянки захоплені за борги, хоча справедливого переділу землі не зробив – не збільшив селянські наділи за рахунок багатіїв. Але скасовує усі боргові зобов'язання і забороняє на майбутнє боргове рабство. Для цього, він наказує зняти боргові кам'яні плити, які ставили евпатриди чи лихварі на землях боржника. Селян, яких було продано за борги в рабство за кордон, наказано було повернути за кошти афінської казни в країну. Ці процедури Солон називалися «сисахфія», що означає «звільнення від тягара». Хоча не обійшлося без зловживань. Його звинувачують в нечесності. У цьому випадку бібліографи Солон згадують випадок з трьома його друзями, яких, ніби, він попередив про видання закону про борги, що сприяло їх збагаченню. Однак скоро ситуація прояснилась і Солон приступив до другої своєї реформи – перетворення державного ладу. Часто, при цьому, згадують життєвий випадок. Досить правдоподібно його передає Роджерс Стратон: «Солон, якого запитали, яка є найкраща форма правління, відповів : «Для кого? І коли?» Саме конкретна країна, конкретна історія, конкретна форма життя викликає повагу та спрямовує енергію політиків, і хоча вони можуть мати гарне уявлення про інші реальні або ідеальні

установлення, вони не заглиблюються в них, як вони заглиблюються в своє власне суспільство» (Роджерс Стратон. «Авторитет, відданість і традиції»).

Влада в Афінах належала евпатридам. Народ не брав участі в управлінні державою. Процедура була наступна – усі справи вершила влада знаті, вона призначала архонтів і формувала суд. Народні збори не впливали на державні процеси, тому біднота була незадоволена таким станом в державі, і в повітрі постійно витав дух бунту.

Враховуючи наявність неконтрольованого народного гніву, Солон, по – перше - скасовує стародавні закони Драконта, що були надто жорстокими і ніяк не вписувалися в контекст державних стосунків Афін епохи Солона. (Драконт – афінський законодавець, із аристократичного роду, в 621 р. до н. е., записав ряд правових законів, згідно яких було заборонено право кровної помсти родової аристократії, а каральні функції були надані ареопагу. Проте переслідуючи ціль захисту приватної власності, Драконт вводить ряд законів, які переслідували сурові міри для захисту власності. Наприклад, за крадіжку зерна чи овочів злодія чикала смертна кара. Не дивлячись на те, що Солон лишив їх жорстокої категоричності, в пам'яті греків залишилася надовго їх занадто жорстокий зміст – з IV століття їх називали «написані кров'ю»). По – друге, він залучає до управління державою крім евпатридів, багатих людей простого походження. Вищим джерелом влади, сувереном права, за конституцією Солона, визнавався весь народ, а політичним органом, який відображав волю народу, були народні збори (еклесія), в яких брали участь усі дорослі афінські громадяни. Поряд зі старими органами влади Солон створив нову демократичну раду – буле, яка складалася з 400 представників, обраних із родових філ (кожна з 4-х філ делегувала до ради по 100 своїх представників). Рада 400 стала основним дорадчим органом в стародавніх Афінах, яких займався підготовкою різноманітних законів і рішень і пропонував їх для затвердження народними зборами.

Солон ділить усіх громадян на чотири розряди відповідно до розмірів прибутків і майнового (земельного) цензу. Прибуток визначався в мірах зерна, вина або олії.

Перший розряд – прибуток 500 мір (зерно, вино чи олія).

Вони отримали назву в народі пентакосіомедимни – п'ятсотмірники;

Другий розряд – громадяни з прибутком більше 300 мір трикосіомедимни (трьохсотмірники);

Третій розряд – громадяни, що отримували понад 200 мір (зевгіти);

Четвертий розряд – належали всі інші верстви населення (крім рабів), їх називали фетами.

Поділ громадян на розряди суттєво впливав на проходження їхньої служби у війську. Так, п'ятсотмірники несли відповідальність за спорядження кораблів і постачання війська, трьохсот мірники – служили, в основному, в піхоті, громадяни третього розряду складали основу піхоти, а четвертого – були веслярами на флоті або легкоозброєними воїнами в піхоті.

По – третє, Солон відбирає судову владу в евпатридів і передає її простому народу. Народний суд (або гелієя) при Солоні складається з різноманітних верств населення, яке проживає в Афінах і тому став народним. Ця мудра постанова приборкала судову вакханалію багатих. На запитання, яка держава найзразковіша, реформатор відповів: «Та, у якій всі громадяни однаково відстоюють скривджених, переслідують і карають несправедливість». Хоча народні збори стають у Афінах вищою законодавчою владою, але народ не сам вирішував долю законодавчих актів. Цьому передувало переднє обговорення раді 400. Лише потім громадяни Афін повинні виносити вердикт тому чи іншому документу. У народних зборах могли брати участь лише повноправні афінські громадяни – раби, жінки і метеки не мали доступу до всенародного обговорення.

Заслугують на увагу ряд інших законодавчих актів Солона. Наприклад, син може не годувати батька, якщо останній не навчив його ремеслу; під час громадянської смуги, кожен житель полісу повинен визначитися і примкнути до тієї чи іншої сторони. Громадяни повинні були бути небайдужими до суспільних справ.

Закони Солона повинні були діяти протягом 100 років. Вони були написані на дерев'яних дощечках і вставлені у чотирикутні рамки, які оберталися на осі, для зручності в

читанні.

Солон помер глибоким старцем близько 559 р. до н. е., у 80 – літньому віці. За посмертним бажанням мудреця, його кості перенесли на о.Саламін і там спалили, після чого – розвіяли по всій території острова. Безперечною його заслугою було те, що він ліквідував більшість привілеїв родової аристократії, що відкрило дорогу для розвитку рабовласницької демократії. Але солонівські закони не привили до припинення політичної боротьби в Афінах. Законами була не вдоволена не лишень стара родова знать (з відомих причин), але і дрібні землевласники і ремісники – вони не отримали тих політичних прав, якими паралельно з ними, володіли громадяни Афін вищих розрядів. Хоча істинні причини загострення боротьби в Афінах після смерті Солона, слід шукати в в самій суті компромісного характеру солонівського законодавства. Це і різкі майнові контрасти у питаннях влади, це і введення активного виборчого права, що лишень підносило престиж і політичні переваги багатих. І самим важливим чинником конфліктної ситуації уже в після солонівських Афін - це відсутність такої животворчої ідеї, яка б змогла об'єднати державу. Але основне було зроблено – законодавство Солона заклало основи афінської полісної демократії, зміцнило становище демосу для подальшої боротьби зі знаттю.

Цікавий підсумок Солонівським реформам зробав Лорд Актон: «Світ було врятовано від всезагальної деградації найбільш обдарованою із націй. Афіни, які подібно до інших міст були спантеличені й пригнічені привілейованим класом, уникнули насильства й призначили Солона, аби той виправив їхні закони.

Це був найщасливіший вибір, який тільки знала історія. Солон був не тільки наймудрішим чоловіком в Афінах, а й найбільш проникливим політичним генієм античності. Легка, безкровна й мирна революція, якою він завершив звільнення своєї батьківщини, становила перший крок на шляху до успіху, що ним пишається йти далі наша доба, а також заснувала владу, яка більше за всі інші чинники, окрім відкриття релігії здобула для відродження суспільства».(Лорд Актон. «Свобода як головна політична цінність»).

На відміну від Драконта, його законодавство не «писалося кров'ю». Вищий клас залишився володіти правом встановлювати і впроваджувати закони, і він його собі залишив, лише передавши багатству те, що раніше було привілеєм за походженням. Багатих, які тільки й мали засоби, щоб нести тягар громадської служби, оподаткування і війни, Солон наділив часткою влади пропорційно вимогам щодо їхніх майнових ресурсів. Найбідніші класи було звільнено від прямих податків, але їх не допустили до службових посад. Солон надав їм право голосу під час виборів суддів із середовища вищих класів та право покликати їх до відповідальності. Ця поступка, на вигляд така незначна, започаткувала надзвичайно великі зміни в античному законодавстві. Вона вперше в історії політичного знання за маніфестувала ідею, що людина повинна мати голос у виборах тих, чийй порядності і мудрості вона змушена довіряти свою долю, долю своєї сім'ї і, в кінцевому рахунку, життя.

Ця ідея перевернула сторчма поняття людського авторитету, відкрила епоху владарювання морального впливу, коли вся політична влада ставилася в залежність від моральної сили. На зміну врядування за примусом прийшло урядування за угодою. Піраміда, яка стояла вершиною донизу, була перевернута на підніжжя. Щось подібне було пророблено класиками марксизму з діалектикою Гегеля для пояснення матеріалістичного дослідження природи та історії. Але то було ХІХ століття. Солон робить кожного громадянина захисником своїх власних інтересів, що сприяло введенню в його систему управління демократичного елементу. Крилатий його вислів - найвища слава правителя – це створити популярне врядування. Вважаючи, що жодній людині не можна повністю довіряти, Солон підпорядкував усіх, хто здійснює владу пильному контролю з боку тих, задля кого вони роблять свою справу.

Єдиним до цього часу засобом проти політичного безладу була концентрація влади. Солон надає простому людові такі можливості діяти, на які, як він гадав, той був здатний, аби звільнити державу від свавілля в управлінні. Суттю демократії, казав він, є не підкорятися жодному володареві, окрім закону. Солон визнавав принцип, згідно якого політичні форми не є остаточними або завершеними й

мають пристосуватися до фактів; він настільки добре все передбачив у справі допрацювання своєї конституції, запобігаючи порушенню спадкоємності й втраті стабільності, що упродовж віків по його смерті оратори Аттики приписували саме йому всю структуру афінського законодавства та посилялися, при нагоді, на його ім'я. Напряму розвитку законів було визначено фундаментальним вченням Солона про те, що політична влада має бути співмірна із громадянським служінням. За Перської війни функціонування демократичних служб затьмарило порядки патриціату з тієї причини, що флот, який звільнив Егейське море від азіатів, було укомплектовано з афінської бідноти. Клас, який врятував державу й зберіг європейську цивілізацію, виборов право збільшити свій вплив та привілеї. Державні служби, які були монополією багатих, широко відкрилися парад бідними, й для певності, що клас отримає свою частку, керівні пости, окрім найвищих, було розподілено як заманеться.

Два людських життя вкладаються у часовий інтервал між першим визнанням народного впливу на владу, що сталося при Солоні, до падіння держави. Їхня історія становить класичний приклад ризику, на який наражається демократія за винятково сприятливих умов. Адже афіняни були не тільки хоробрими, патріотично налаштованими та здатними на шляхетну жертвовність, а й найбільш релігійними з усіх греків. Вони шанували Конституцію, яка забезпечила їм процвітання, рівність, свободу, й ніколи не піддавали сумніву фундаментальні закони, що регулювали аж надто велику владу народних зборів. Вони допускали значне розмаїття думок й широку свободу слова; їхня ж людяність щодо власних рабів викликала гнів навіть у найрозумніших прихильників аристократії.

Таким чином, афіняни стали єдиним народом античності, який звеличив себе завдяки демократичним інститутам, фундамент яким було закладено реформами Солона. Філософія, яка була тоді на злеті, навчала, що немає вищого закону, аніж той, що виходить від держави, - законодавець, далєбі, вище закону.

Сьогодні найзнаменитішого афінського законодавця вважають то революціонером, то, навпаки, консерватором,

який прагнув стримати поміркованими перетвореннями радикальні зміни епохи, то реформатором, який тягнувся до компромісу між різними верствами населення для досягнення єдності і стабільності поліса.

Саме остання точка зору, як нам здається, є найбільш достовірною, зваженою, вільною від крайнощів, як була вільною від крайнощів політична творчість самого Солон – цього першого відомого нам в історії «центриста».

ПІСИСТРАТ **(біля 600 – 528 рр. до н. е.)**

- розраховані на 100 років закони Солон в своєму первісному вигляді не проіснували і кількох років. В момент революційного перевороту саме та середня позиція, яку займав Солон, який представляв верхи міського населення, викликала нападки однаково з боку обох крайніх партій, що вступили в боротьбу за владу. «Народ, - писав Аристотель, - розраховував, що він проведе переділ всього, а знатні – що він поверне знов колишній порядок або тільки трохи його змінить. Але Солон пішов проти тих і інших.» (Аристотель. «Афінська політія»). В результаті всіх цих нападок і загального роздратування Солон вирішив, мотивуючи цей факт як для вирішення особистих торговельних операцій, піти з Афін у добровільне десятирічне вигнання.

Після Солон боротьба відновилася ще з більшою запеклістю. З одного боку, проти його законодавства виступила знать, що потерпіла від сейсахтії і була невдоволена тими надмірними змінами, за словами Аристотеля, які запропонував Солон. З другого боку, як стверджує Плутарх, Солон не здійснив саме тих змін, які влаштовували б і народні маси. В яких саме формах проходила політична боротьба в ті часи - інформація обмежена. Відомо, що на п'ятий і десятий роки після архонства і прийнятого законодавства Солон, заворушення в Афінах стали настільки суперечливими, що були зірвані вибори в архонти. Обраний, пізніше, архонт Дамасій зміг утримати владу 2 роки і 2 місяці. Повалення його режиму привело до тимчасової демократизації державного ладу. На 581 - 580 р. до н. е. було обрано не 9, а 10 архонтів. Половина була представлена евпатридами, троє були від сільських жителів (агройків) і двоє представляло деміургів (ремісників і торговців). Тобто, в уряді були представники всіх трьох ведучих партії Афін – педфаки (педієї) - жителі рівнинних районів Греції, діакрії – жителі гірських районів і парали (паралії) – жителі приморської частини Греції. У порядку названих партій їх очолювали Лікурґ, із роду Алкмеонідів; Пісистрат, із роду Нелеїдів, внук пілоського Нестора; Мегакл, внук того Мегакла, який брав участь у Кілонській змові.

В умовах жорстокої боротьби коли родова знать була настільки ослаблена, що не могла повернути своє, як в минулі часи, політичне керівництво, а демократичні елементи ще не настільки були міцними для боротьби із знаттю, верховну владу в Афінах захопив у 560 р. до н. е. Пісистрат. Як своїм соціальним походженням, так і своїми особистими поглядами, Пісистрат був близький до Солон. Як свідчить Гераклід Понтійський, «вони були навіть родичі – сини двоюрідних сестер».

Це було однією із причин, що Конституція Солон була реальним дійством і при новому тирані. Була, лишень, одна відмінність – над нею стояв і управляв нею один державний лідер. Джерельна база з давньої Греції відтворює політичний портрет Пісистрата як людини лагідної в повсякденному житті, він умів вести принциповий діалог з представниками

різноманітних партій і політичними опонентами, без конфліктів розумівся з усіма верствами населення полісу.

«Його вважали, - читаємо у Плутарха, - великим прихильником рівності і одночасно ворогом тих, хто, бажаючи повалення існуючого ладу, прагнув до нововведень». Але крім особистих характеристик Пісистрата, його позиція визначалась і становищем того класу, до якого він належав. «За нього, - пише Аристотель, - стояла більшість як знатних, так і демократів». Досить згадати і Солонову ситуацію, коли його підтримувала більшість греків. Це виразна позиція поміркованих кіл, у даному разі міських торговельно – промислових класів, які виступили одностайно як проти родової знаті, так і проти крайніх вимог народних низів.

Початок свого владарювання Пісистрат розпочав з того, що заявив на Народних зборах про існуючу загрозу для свого життя збоку політичних противників. Збори дозволили йому для охорони, своєї персоні, набрати довірливих йому людей. Що і було зроблено – спочатку появився особливий загін із 50 охоронців (дубинщиків), потім їх стало 400

Незабаром з їх підтримкою і, можливо, при співчутті і підтримці народних мас Пісистрат захопив Акрополь і став тираном (561 р. до н. е.). Прихильники Лікурга і Мегакла, об'єднавши свої зусилля, вигнали знаменитого грека на шостому році владарювання (555 р. до н. е.). Хоча союз їх був нетривкий, і уже сам вождь параліїв Мегакл, втративши довіру народу до своєї партії іде на компроміс з тираном і сприяє поверненню Пісистрата в Афіни, встановлює з ним ділові відносини і погоджується на шлюб новоспеченого тирана зі своєю дочкою. Однак влада і цього разу не утрималася в його руках, Пісистрат на сьомому році владарювання залишає Афіни. Друге його вигнання тривало 11 років.

Третій прихід до влади Пісистрата був вдалий і продуманий до дрібниць, причому він повертається на батьківщину за допомогою зовнішньої сили. Пісистрат вперше вкладає власні кошти в політику. Володіючи в Пангеї, у Фракії, золотими і срібними копальнями, він зібрав найманий загін з аргосців, пішов в Еретрію і при підтримці ліванців та вершників, що правили тоді в Еретрії на Евбеї (це ще один важливий доказ того, що Пісистрат не був радикальним

революціонером), переправився в Аттіку. Він займає Марафон, об'єднує навколишнє сільське населення і перемігши своїх противників (афінське ополчення) в битві при Паллені, здобуває Афіни. Крім того, Пісистрату допомагає тиран Лігдамід. Цього разу він зберігає владу до смерті (527 р. до н. е.), передавши її своїм синам.

Близький до торговельно-аристократичних кіл, Пісистрат не був радикальним новатором, хоч і виступив в ролі представника широких народних мас. Його заходи щодо селянства відображали ту саму тенденцію, що і законодавство Солона, тенденцію в напрямі зміцнення селянських господарств як основи для зростаючого вивозу сільськогосподарських продуктів. З цією метою Пісистрат запровадив сільськогосподарський кредит. Він позичав гроші тим, у кого була потреба розвивати своє господарство. Крім грошей, селяни могли взяти у кредит худобу, насіння. Особлива увага надавалася розвитку площ масличних насаджень під малий податок. В інтересах селянства були запроваджені місцеві сільські суди, суди по демах. Як стверджує Аристотель в «Афінській політії» всі заходи в селянському питанні пов'язані з тим, щоб тримати землеробів далеко від міста, а значить – від політики.

З метою централізації державної влади Пісистрат вводить загальнодержавний прибутковий податок у розмірі 1/3 урожаю. Це дало йому можливість створити постійну армію на державному забезпеченні у вигляді особистої гвардії.

Ідеї державної централізації слугувала і релігійна політика Пісистрата. При ньому з великою пишністю стали святкуватися Панафінеї і було введено нове загальнодержавне свято в честь землеробського культу Діоніса – Діонісії Бога - покровителя афінського виноградарства і виноробства. Крім цього, було запроваджено нові культу – Зевса Олімпійського і Аполлона Дельфійського, збудовано святилища цим божествам в Афінах і Деметрі. Всі ці заходи сприяли піднесенню Афін як загальноеллінського культурного і релігійного центру.

Головну увагу Пісистрат спрямовував на посилення економічної могутності Афін, він намагався створити нові зовнішні і внутрішні ринки для збуту продукції (олівкової олії та вина) та ремісничих виробів. Столиця держави

перетворилася в могутній економічний центр Середньої Греції. Була розвинута широка діяльність по налагодженню доріг в масштабі держави, які, за задумом Пісистрата, повинні були сходитись до єдиного центру в Афінах, біля храму 12 богів.

Особливої уваги Пісистрат надавав питанню зовнішньої політики. Спираючись на сильний флот, він, подібно до інших тиранів, систематично проводив політику зовнішньої агресії. Остаточно було вирішено на користь Афін питання з островом Саламін, завдано відчутного удару Мегарам, здобуто було їхню гавань Нісею та острів Наксос, де призначено тираном Лігдаміса. Маючи в руках обидва береги Геллеспонта, Пісистрат фактично тримав у своїх руках морські шляхи в область Понта. Він встановлює тісні торговельні зв'язки з Єгиптом, розширяє державний пантеон грецького полісу Фессалією, Еретрією, Фівами, Аргосом, Спартою. При ньому, було споруджено храм Афін Паллади в Акрополі, храм Зевса Олімпійського, біля ріки Елліна, храм Деметри в Елевсині, водопровід і водоймище в Еннеакрунах, біля підніжжя Акрополя. В галузі мистецтва і літератури він провів остаточну редакцію гомерівського епосу, при ньому зародилася аттична драма в особі першого визначного драматурга Феспіса. До двору його синів було запрошено в Афіни найвидатніших поетів того часу, Сімоніда і Анакреонта.

Активна зовнішня політика вимагала збільшення витрат і додаткових зборів коштів на утримання вірних режиму найманців. Це примусило Пісистрада збільшити податкові стягнення, що зачепило інтереси всіх верств населення, особливо землеробів. Економічний розвиток Античної Греції привів до зростання демократичних елементів, для яких була обтяжливою тиранія і вони її скинули.

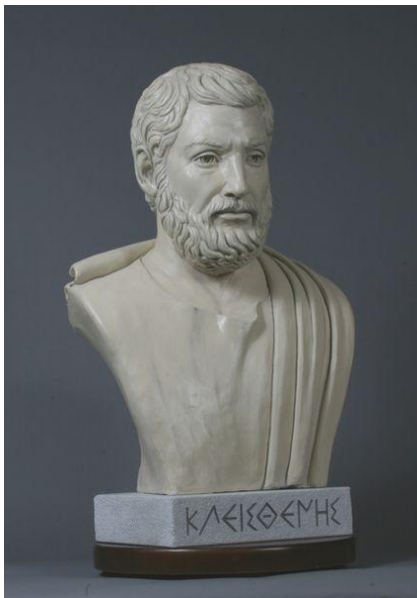
Особливо відкриті виступи проти тиранії почалися після смерті Пісистрада (527 р. до н. е.), коли правили його сини Гіппій і Гіппарх. Після загибелі Полікрата Самоського, з яким Пісистрад підтримував в свій час дружні стосунки, афінська тиранія втратила зовнішню опору.

Влада тиранів стає не лишень тягарем для представників родової знаті, але і для аристократів, які очолювали торгівлю Афін. Гармодій і Арістогітон організовують змову проти синів Пісистрада, але вбито було лише Гіппарха. Гармоній загинув

під час змови, а Арістогітона стратили, після тортур.

Згодом, уже при іншій владі, вони були прославлені як борці за свободу. Друга змова була за ініціативи вигнанців з Алкмеонідами на чолі, але у бою при Лейпсідрії Гіппій змовників переміг. І лише в 510 р. до н. е. з допомогою спартанського царя Клеомена тиранія в Афінах перестала існувати. До рук змовників потрапили діти Гіппія, яких він таємно відправив з Акрополя за кордон. Для врятування їх він пожертвував своєю владою: зобов'язався впродовж п'яти днів покинути Аттику. Невдовзі Гіппій зі своїм сімейством втік в Сигейон, а потім під захист персів.

КЛІСФЕН **(біля 600 – 565 рр. до н. е.)**

На чолі народного руху проти тиранії Пісистрата і його сімейства стояв рід Алкмеонідів в особі Клісфена, сина вождя партії перелів Мегакла, внук Клісфена, тирана із Сикіона, який реформував систему розподілу громадян на філи і знищив всі переваги родової знаті у своєму полісі. Таким чином, влада знову опинилася у руках міських промисловців і торговельних верхів, які уже були на політичному олімпі, коли підтримали Конституцію Солона. Клісфен був продовжувачем справи свого знаменитого куміра, хоча пройшло з того часу майже 80 років. Він мав більше шансів за Солона перебудувати всю державну будівлю на новій

соціальної базі. Його Конституція остаточно розгромила залишки родового ладу і завершила утворення рабовласницького поліса в тій його демократичній різновидності, яка була специфічно характерна для Афін.

Але, перш ніж провести в життя нову Конституцію, яка б назавжди похоронила родові стосунки, Клісфену довелося витримати політичний діалог з представниками родової знаті, яка ще завзято і вперто трималася за свої «вчорашні» привілеї і не хотіла добровільно залишати політичну арену. На чолі залишків тиранії, що огризалася, стояв Ісагор, якого було обрано архонтом на 508 - 507 р. до н. е. Проти демократів об'єдналися всі консервативні сили – стара аристократія і прихильники Пісистрата. Спартанці, які допомагали Клісфену прогнати із Афін Гіппія побачили, що їх розрахунки, посилити політичний вплив на Афіни, не оправдалися. Вони швидко поміняли політичні орієнтири і перейшли на сторону Ісагора. Клісфен тікає з Афін, разом з ним примусово залишають країну 700 афінських сімейств, в яких були демократичні переконання перебудови держави. Як засвідчує Аристотель, афінські олігархи і спартанський цар Клеомен зробили спробу відмінити солонівське законодавство і запровадити в Афінах олігархічну владу. Але проти цієї політичної авантюри повстав афінський демос. Народ проганяє із Афін Ісагора і його прихильників разом із спартанським гарнізоном і Клеоменом, який уже встиг «обжити» Акрополь.

Тут потрібно внести деякі уточнення щодо часу, коли проходили названі події, тому що хронологія їх не зовсім ясна і, навіть, в якійсь мірі, не тільки не зрозуміла, але констатується різними дослідниками по-різному. Наприклад, Геродот говорить, що Клісфен спочатку здійснив переворот, а потім вів боротьбу з Ісагором. Аристотель, в своїй «Афінській політій» пише, що боротьба з Ісагором і його вигнання з Афін, навпаки, передують зміні Конституції, хоч тут же говориться про те, що новий устрій було запроваджено в рік архонства Ісагора. Очевидно, саме невдача в партійній боротьбі проти Ісагора, спонукала Клісфена виступити з своїм проектом демократизації державного ладу і, можливо, частково здійснити його, що в свою чергу і спричинилося до звернення Ісагора по допомогу до Спарти. Приводом для втручання

Спарти була вимога вигнати всіх Алкмеонідів і Клісфена із Афін. На їх руках, вважали спартанці, ще не висохла кров за вбивство прибічників Кілона. Тому Клеомен, який прийшов з військом найманців, до репресивних заходів першочергово включив вигнання за межі країни всіх, хто співчував Алкмеонідам. Але його спроба розпустити афінську раду і встановити олігархічне правління «трьохсот» прибічників Ісагора привела до повстання. Можливо, послідовність такої версії, більш правдоподібна.

Клісфен повертається до Афін і звертається з прямою апеляцією до демосу, пропонує йому нову програму реформ. Він добивається обрання новим архонтом свого родича Алкмеона, оскільки обнімати названу посаду, згідно законодавства, сам не міг двічі підряд.

За 80 років, які минули з часів Солона, співвідношення суспільних сил в Аттиці значно змінилось. Розвиток промисловості і торгівлі Афін, яким сприяла політика Солона і особливо тиранія Пісистрата, досягнули небаченого злету. Афіни вирости у великий центр рабовласницької промисловості. На відміну від Солона, який у своїх реформах спирався на населення села, Клісфен центром своїх політичних проектів зробив місто. Його менше цікавили аграрні проблеми, він зайнявся виключно політичною перебудовою держави.

Першорядним завданням його Конституції було остаточне усунення зі всіх державних постів родової знаті і пернесення центра політичного життя поліса з сільських районів до міста. Солон зберігав поділ населення на філи, тритії (по три у Філі) і навкратії. Метою Клісфена, як засвідчує Аристотель, було «перемішати» населення. Замість чотирьох філ він пропонує новий поділ на десять філ. І хоча він лишив поряд з новим поділом і старий (навіть давав право старому складу обирати своїх філобасилевсів), проте вони втрачали право участі в політичному житті суспільства, за виключенням деяких сакральних функцій.

Право громадянства визначалося не належністю до роду, а до дему на чолі з демархами. Дем був одночасно господарською, адміністративною, культовою, військовою і політичною одиницею. Всіх, хто жив в одному демі, Клісфен об'єднав в одну общину демотів з метою, щоб вони називали

один одного по батькові, не виявляли тим самим нових громадян, але називалися по демах. При досягненні 18-річного віку кожен громадянин Аттики заносився виборним демархом у громадянські і військові списки, оголошувався повнолітнім і вважався здатним носити зброю. А з 20 років він отримував всі громадянські права. Ту ж мету – дати в політичному житті перевагу міським елементам, переслідувало і включення до складу нових десяти філ тритії з різних частин країни. Розрахунок Клісфена був на те, щоб у кожній філі на одну сільську припадала одна міська і одна приморська тритії. Такий розклад давав можливість при виборах службових осіб забезпечити перевагу саме міській і приморській частині населення.

Клісфен вніс значні корективи і в організацію органів управління. Число членів Ради (буле) було збільшено на 100 осіб і тепер становило 500 (по 50 від кожної філи). Кожен громадянин міг бути обраним за жеребом в члени буле. Змінена була і внутрішня організація Ради. Тепер члени Ради згідно новому кількісному складу філ, були поділені на 10 пританій по 50 чоловік, які протягом року чергували у визначені періоди, керували справами демосу і скликали, при надобності, загальні збори Ради чи Народні збори. Існує версія, що з часів Клісфена існувала колегія 10 фінансових чиновників (аподектів), по одному від філи, які проводили грошову політику у країні.

Уже в 501 - 500 р. до н. е. обирається колегія з 10 стратегів (воєначальників) при архонті-полемархові (цей архонт керував афінським ополченням і відав відносинами з іншими державами). Пройде час і колегія стратегів відсуне з політичної арени не лише полемарха, але й взагалі всю колегію архонтів.

Для успішної боротьби з політичними противниками демократичних перетворень, Клісфен запровадив ostracism (суд черепків). Суть його зводилася до наступного: щорічно, переважно весною, спеціальні зібрання віщували, чи є прояви людської діяльності, яка небезпечна для існування держави. Якщо такі знаходилися, то скликалися народні збори, як мінімум 6000 громадян, кожен записував на черепку свою думку і ім'я того, хто небезпечний для держави. Засуджений

більшістю виганявся з Аттики на 10 років. Остракізм, як засіб боротьби з тиранією, використовувався пізніше як засіб політичної боротьби. Першим, кого піддали остракізму, був родич вигнаного тирана Гіппія, Гіппарх, син Харма з роду Холарга. Достатньою причиною для дійства вигнання була заява персів, що вони допоможуть поверненню Гіппія до Аттики.

Змінюючи соціальну базу державного ладу, Клісфен водночас залишив у силі солонівський поділ соціальної структури Афінської держави на майнові класи. Був залишений без зміни і сам принцип обрання на різні державні посади за майновим цензом. Хоча сам зміст цензу був іншим. Так як центр політичного життя перемістився до міста земельний ценз було замінено на грошовий.

Реформи Клісфена не могли не впливати на інші грецькі общини. Демократичний рух отримав прописку і в інших грецьких полісах. Тому проти Афін почала створюватися сильна зовнішня опозиція. Ініціатором походу на Афіни був спартанський цар Клеомен, який об'єднався з беотійцями, Халкідією і островом Егіною.

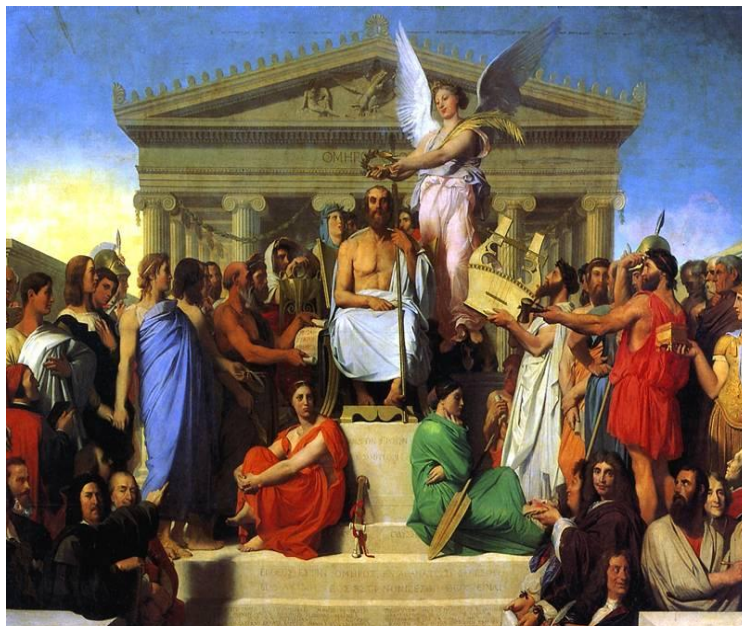
Однак афінян врятували суперечності у таборі об'єднаних сил союзників. Бачачи розбрат у таборі суперників, афіняни почергово розгромили коаліцію, конфіскували ряд територій, на яких поселили афінських колоністів. Цей захід поклав початок колонізаційній політиці Афін.

Таким чином, Конституція Клісфена відіграла значну роль в політичній пербудові Афінської держави і розглядається дослідниками грецького полісу як завершальний етап революції розпочатої Солоном. Греки вважають його родоначальником грецької демократії. Досить високу оцінку перебудовчій програмі Клісфена дали, як представники Античної Греції, так і пізніших часів. Так, Геродот говорив, що Клісфен установив демократію в

Афінах (Історія. – ч.І). Аристотель відзначив, що після Клісфена афінський державний лад став набагато демократичніший, ніж за Солона (Афінська політія, ХХІІ).

Цікаві висновки запропонував у сімдесяті роки ХІХ століття Фрідріх Енгельс: «Виникнення держави у афінян було вищою мірою типовим прикладом утворення держави взагалі, тому що воно, з одного боку проходило в чистому вигляді, без будь-якого втручання зовнішнього чи внутрішнього насильства, - захоплення влади Пісистратом не залишило жодних слідів свого короткого існування, - з іншого боку, тому, що в даному випадку дуже розвинута форма держави, демократична республіка, виникає безпосередньо з родового суспільства» (Ф.Енгельс. «Походження сім'ї, приватної власності і держави»).

Хоча, до перемоги реформ Солона і Клісфена, оціненої античними авторами як поміркована форма демократії, належало цивілізації пройти ще чималий часовий простір, щоб принцип громадянського рівноправства набув статусу політичної цінності.

Жан Огюст Домінік «Апофеоз Гомера». 1825.

ФЕМІСТОКЛ (525 – 460 рр. до н. е.).

В 493/492 рр. до н. е., незадовго до першого походу персів проти європейської Греції, Фемістокл, багатий афінянин і представник радикального крила торговельної партії, був обраний на архонта. Він ставить перед собою стратегічну мету – перетворити Афіни в сильну морську державу, без чого, на його думку, неможливо перемогти таку державу як Персія. Тому початок його політичної діяльності спрямований був на укріплення порту в Піреї, що поряд з Афінами. Він закладав нові верфи і зайнявся будівництвом нових, значно більших, ніж у персів, морських суден. Для досягнення своєї мети Фемістокл використовував всі засоби, якщо тільки вони вписувалися в його плани. Для прикладу – під час його архонства була поставлена п'єса Фрініха «Здобуття Мілета», яка справила разюче враження на глядачів Афін і не викликав сумніву той факт, що це було особисте замовлення архонта.

У 492 р. до н. е., в Афіни повертається правитель Херсонеса фракійського Мільтіад. Він побоювався, що перси помстяться йому за участь у іонійському повстанні. Як представник консервативних аристократичних кіл, він активно включився в політичну боротьбу і висуває свою версію оборони Афін від персів. Мільтіад критикує морські плани Фемістокла і спрямовує орієнтири військової доктрини Греції

на сухопутні війська. Така військова доктрина була підтримана консервативною землевласницькою партією і мала підтримку в Аттіці. Бо великі землевласники побоювалися в разі виклику на військову службу широких мас бідноти піднести політичний імідж бідноти. Тому політичні заходи Мільтіада перешкодили програмі реорганізації флоту, яку пропонував Фемістокл.

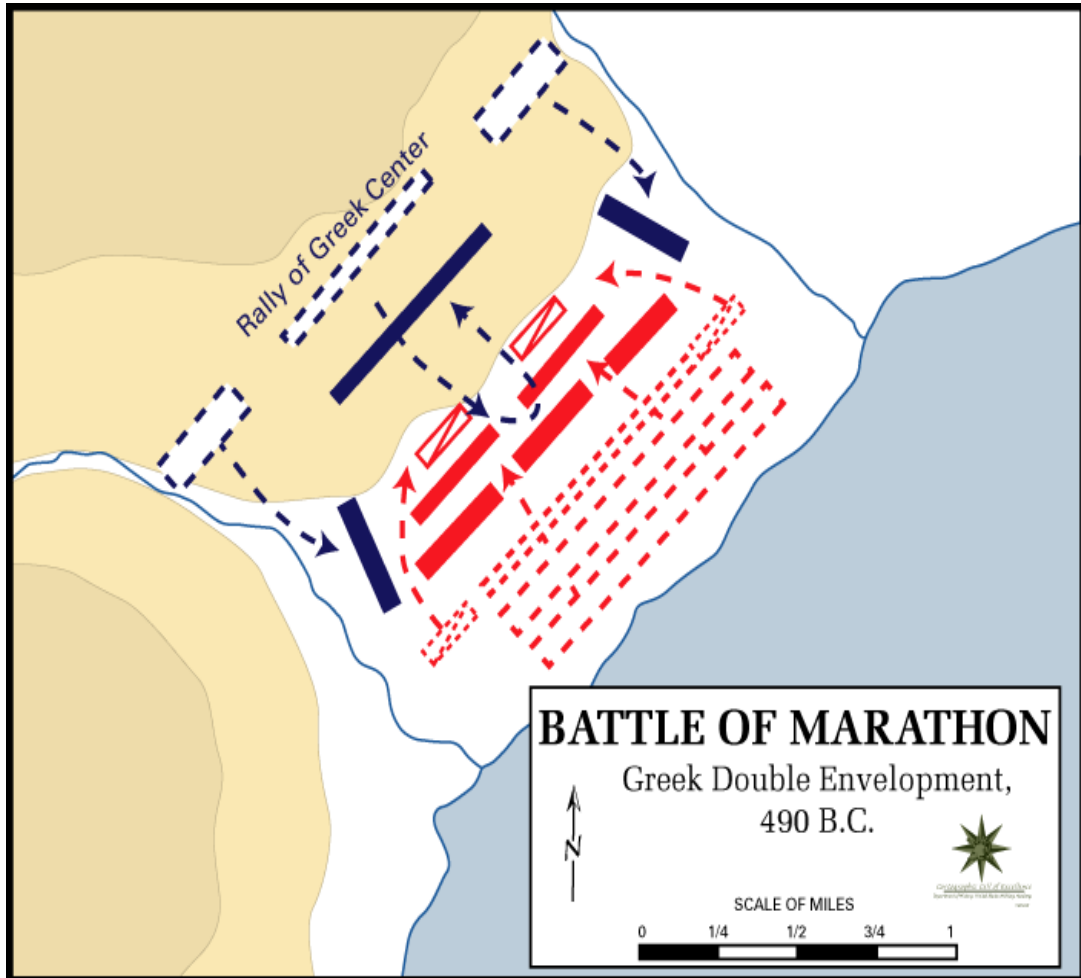
Незабаром починається перша перська воєнна експедиція – до Греції відправляється велика армія, яку очолював Мардоній. Але загибель частини флоту під час шторму і втрати живої сили від постійних нападів фракійських племен заставили Мавродія відмовитися від вторгнення в грецький поліс і повернути військо назад.

Перський цар готує нову експедицію. Суть її заключалася в тому, що Греція не мала великого флоту (на морі панувала Персія), і тому Дарій вирішив переправитись до Афін на кораблях, не роблячи великого кругу через Фракію, як задумав в свій час Мардоній. У 490 р. до н. е., перські полководці Датіс і Артаферн переправляється через Егейське море до Афін. Спочатку був спустошений острів Наксос, далі сухопутна армія рушила на Еретрію, а перський флот на Евсею. Після взяття Еретрії, за порадою Гіппія, якому пообіцяли повернути тиранію в Афінах, перси висадились на східному березі Аттики, в Марафонській долині.

Так як скорої допомоги від Спарти чекати було неможливо, бо з релігійних мотивів спартанці обіцяли виступити тільки під повний місяць, 10 афінських стратегів ведуть військо до Марафонської долини, знаходять досить вдалу позицію біля підніжжя гори Пантелікон і закривають шлях до Афін.

І тут у Мільтіада (він був одним із стратегів), проявився талант військового стратега. Він відкинув версію інших архонтів про відступ військ до Афін, щоб захистити себе мурами міста. Згідно задуму полководця, військо було вишикувано так, щоб центр був слабший. Флангам Мільтіад делегував основну ударну функцію, розраховуючи на прорив персів у центрі і наступним маневром флангів греків оточення і знищення перського війська, яке мало чесьельну перевагу. Як показав хід Марафонської битви, Мільтіад вірно прогнозував подальші події – перемога була повною. Греки виграли

компанію і відтягнули новий напад персів на цілих 10 років. Хоча, цією перервою скористалися тільки афіняни.

Карта Марафонської битви

Після перемоги при Марафоні в Афінах спершу був святковий настрій. Мільтіад був героєм дня, він відправляється з військом проти грецьких островів виконувати каральну місію за підтримку персів. Під час облоги о. Пароса його було поранено, а коли він повернувся, з ініціативи Алкмеонідів, його було притягнуто до суду. Мільтіад був посажений в тюрму, де незабаром помер.

В Афіни знову повертається Фемістокл. Він прекрасно розуміє, що Марафонська битва не знищила Перську імперію і новий цар Ксеркс (Дарій помер в 486 р. до н. е.), не

відмовиться від ідеї помститися Афінам за програну баталію 10 років тому.

Марафонська битва (490 р. до н. е.).

Фемістокл виступає на Народних зборах з планом політичної реформи. Він із власного політичного досвіду розуміє, що провести свій план в рамках чинної афінської Конституції буде не просто. Для проведення в життя свого плану державної реформи він вдається до ostracismu – силового усунення з політичної арени своїх противників. Спочатку афіняни виганяють родича Пісистратидів Гіппарха (в 487 р. до н. е.), потім черга підійшла до Алкмеоніда Мегакла (в 486 р. до н. е.) і нарешті сталася розправа з Ксантиппом, родичом, по дружині, Алкмеонідів. Так як на чолі державного правління Афін стояли архонти, які обиралися народним голосуванням із середовища знатних і багатих родів, Фемістокл вводить принцип жеребкування при обранні архонтів з 500 кандидатів, які делегуються філами. Тобто, при заміщенні посади архонта впливовий вождь партії не міг

розраховувати на отримання цієї посади в певний рік. Тому політичне значення архонату починає втрачати свою попередню дієвість. У Афінах залишалася ще рада 500, яка брала участь в розв'язанні важливих державних питань, але члени ради обиралися теж на один рік. Тим паче, що питання управління державними структурами не було її компетенцією.

Досить солідно на час владарювання Фемістокла виглядів ареопаг, члени якого обиралися з колишніх архонтів. Він також не брав участі в управлінні, а дбав лише про охорону встановленої Конституції.

Тому, теоретично влада в Афінах належала народові, але оскільки ні народні маси, ні Народні збори не могли виконувати функції управління державою, керівництво переходить до вождя народу. Щоб мати таке право, народний «демагог» повинен мати державне «крісло». Такою посадою могло бути лише обрання стратегом, яке проводилося на один рік, але ним допускалося бути кілька років підряд переобраним. Будучи обраним стратегом Фемістокл приступає до реалізації задуманого. Його підтримала Спарта, де царем було обрано ефорами брата Клеомена Леоніда I. Клеомена оголосили божевільним і заарештували.

Тим часом, Ксеркс почав відкрито вести підготовку до реваншу. Він будує канал через Афон, щоб обійти заляте місце загибелі флоту Мардонія. По його наказу створюється система магазинів для провіанту у Фракії, готуються понтони для переправи через Геллеспонт. Знатні роди Фессалії, Фів, Аргосу були на боці Ксеркса. Але він хотів більшого, щоб вигнані з країни греки боролися зі своїми бувшими земляками. Відкриті приготування до агресії однозначно переконали Фемістокла в необхідності мати міцний флот. Більшість населення була за нього, а політичний противник Аристид був підданий ostracism. Всі прибутки, які раніше ділилися між народом від розробки Лаврійських срібних копалень Афінської держави, були кинуті на будівництво флоту. Таким чином, було створено майже 200 трієр. Фемістокл поповнив флот 27 тисячами чоловік, створив особливий загін стрільців з 800 чоловік. Ті, що раніше не брали участі у воєнному захисті країни, реформою Фемістокла були притягнуті до відбудови військової служби. Фемістокл, за словами Платона, заснував

демократію, зрівнявши в правах з аристократією масу населення.

**Імперія Ахеменідів (558 – 330 рр. до н. е.) –
Найбільш відомими її представниками були Кір II,
Дарій I, Ксеркс I, Артаксеркс III.**

Але і були слабкі сторони у воєнній доктрині Фемістокла. І першою була та, що між грецькими полісами не було політичної єдності. Їх зв'язувала релігія, спільна мова й культура, свідомість племінної єдності. Проте цей зв'язок, не міг об'єднати політично розрізнені народи і частини Греції. Греція зі своїм колоніальним світом займала область від берегів Чорного моря до узбережжя Африки і Сіцилії, при чому кожен окремий поліс жив своїми місцевими інтересами і на однаковість у боротьбі з Ксерксом, тяжко було розраховувати. Ряд полісів займав позицію нейтралітету, а

знать Фессалії і Бестії нетерпляче чекала приходу персів. Частина полісів уже допомагала персам, а дельфійський оракул, до якого греки звернулися за порадою, дав невтішну відповідь. Він радив грекам скоритися долі. Восени представники ряду грецьких полісів зібралися на Істмі для розв'язання питань про спільну оборону. Було відпрацьовано стратегію і тактику ведення військових приготувань і сам механізм військової доктрини.

По- перше, був проголошений загальний мир в Греції і проведена політична амністія;

По-друге, керівництво над флотом, як і сухопутними військами, було надано Спарті.

Є різні версії щодо чисельності війська персів. Геродот стверджує, що персів було 1 млн. 700 тисяч пішого війська, 80 тисяч вершників і 3 млн. обозу. Німецький вчений Дельбрюк відстоює цифру лише 45 - 55 тисяч піхоти, хоча, однозначно вказують всі – їх було значно більше ніж греків.

Боротьба почалася боєм на морі. Так як афінський контингент у флоті (127 суден) був найсильнішим, то

вирішальний вплив на хід подій належав командувачу афінським флотом Фемістоклу. Як показали подальші події афінський флотоводець був від природи надзвичайно честолюбцем, судячи по його дотепних висловах. Коли його обрали головним на флоті, він не займався нічим, а всі текучі справи лишав на останній день, щоб виконуючи зразу все, справити у присутніх враження людини надзвичайно грандіозної і сильної. Антифонт спочатку відносився до Фемістокла з неповагою, але коли до нього прийшла слава, став йому прислужуватися. «Юначе, - сказав йому Фемістокл, - ми обидва, хоча і пізно, стали розумніші». Із всіх претендентів на руку його дочки, він віддав переваги хорошій людині, хоч і не багатій, тому що, говорив він, шукав людину, якій потрібні гроші, а не гроші, яким потрібна людина.

Морська битва між греками і персами.

Уже в перший день Фемістоклу вдалося захопити кілька суден персів. А на третій день, захищаючи Фермопільську ущелину, героїчно гине спартанський цар Леонід. А далі була красива перемога біля острова Саламін, де Фемістокл розгромив перський флот. Перси віступили спочатку у Фалерську гавань, а потім Ксеркс наказав залишкам свого війська повертатися до берегів Малої Азії.

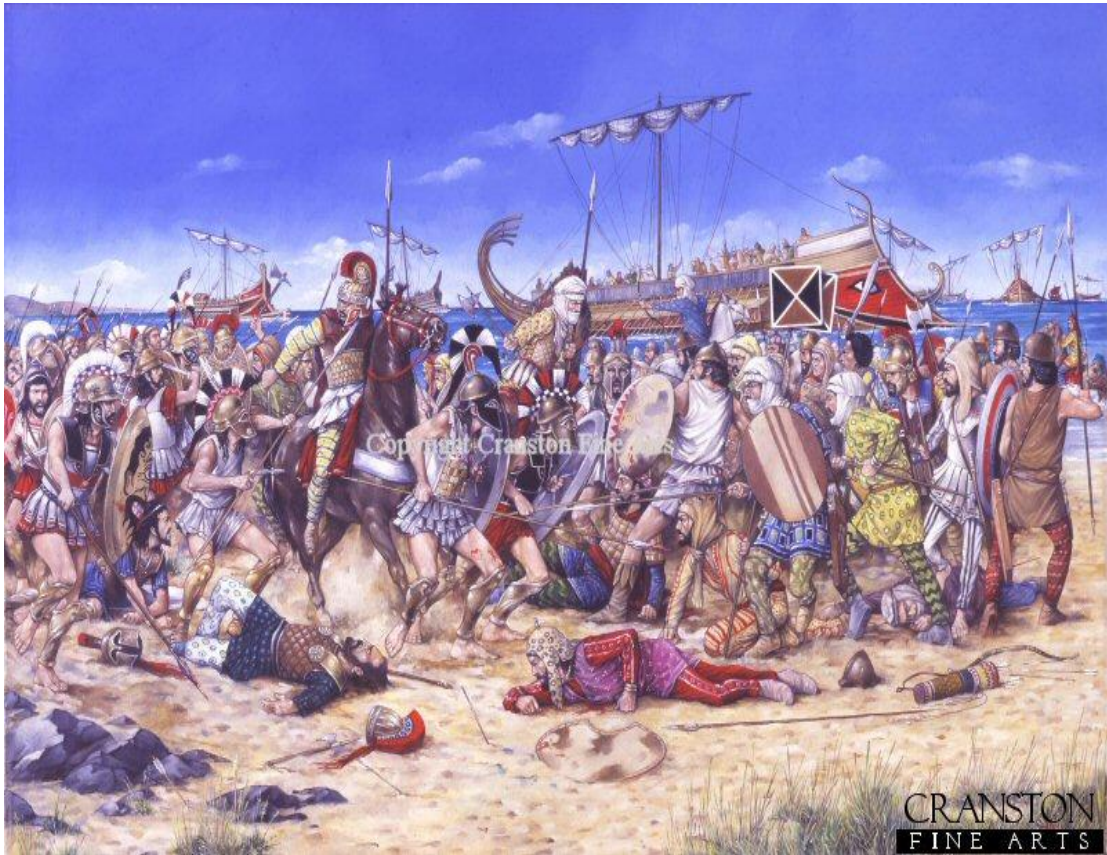

Карта Саламінської битви 480 р. до н. е.

Фемістокл спочатку хотів переслідувати недобите перське воїнство, але пелопоннесці виступили на військовій раді проти цього задуму, вважаючи його надто ризикованим. Тому він обмежується лише каральною експедицією проти тих, хто підтримав ворогів грецького полісу. Тобто, історія повторилася за сценарієм Мальтіада як і в часи після Марафонської битви.

У Греції залишалася ще сухопутна армія персів, яка перебувала в Бестії, правляча знать якої підтримувала Ксеркса і навіть воювала проти Фемістокла. Очолював її Мавродій. Він відмовився іти проти Пелопоннесу і почав вести переговори з Афінами на предмет визнання суверенітету Персії над усією Грецією. Взамін обіцяв повну свободу афінянам, розширення

їхньої території і панування над усім грецьким полісом.

Греко-перська битва

Афіняни рішуче відкинули цю пропозицію. Помінялися їх погляди на подальшу долю народів Малої Азії. Спартанці, і особливо Єврібіад, були за продовження війни на території Малої Азії. Але проти тепер були афіняни. Вони все частіше стверджували, що план Фемістокла був невірний. Політичний вплив його падає і на наступний рік (весна 479 р. до н. е.), його не обирають головним стратегом. Ними стають ті, що були піддані ostracism раніше – Аристид і Ксантиппа. Саламінська морська перемога, героєм якої був стратег Фемістокл, мала велике історичне значення. Вона сприяла об'єднанню міст-полісів, що давало можливість грекам переходити в контрнаступ, тобто вести наступальну війну. Тим паче, що Греція стала уже, дякуючи Фемістоклу, і морською державою.

У 478 р. до н. е. з ініціативи Афін був створений

Делоський морський союз, який отримав назву від острова, де проходила ця подія. На чолі союзу стали Афіни, політичною метою яких було продовження військової баталії з Персією і визволення всіх грецьких держав від влади персів. Така поступливість Спарти не могла не викликати подиву, оскільки вона залишалася найсильнішою у військовому відношенні державою грецького полісу. Та і керівництво об'єднаною армією з 477 р. до н. е., належало також спартанцям. Хоча після взяття Візантія союзники відмовилися підкорятися спартанському керівництву.

Виникає питання – чому спартанці відмовилися від військової гегемонії, яка по праву належала їм? Фукідід пояснює, що Спарта боялася, щоб «відправлені за кордон полководці можуть бути підкуплені.» Подібну причину приводить і Плутарх. Важливу роль у цій справі відіграв спартанський цар Павсаній. Фукідід цитує два листи переписки Павсанія з Ксерксом. Програвши війну, Персія вирішила виправдати політичну ситуацію шляхом дипломатичних інтриг. Одна з них – спроба Ксеркса підкупити Павсанія.

479 р. до н. е. вніс суттєві корективи в політичну ситуацію на грецькому полісі. Досить швидко були забуті декларації про єдність еллінів, про спільну боротьбу за свободу.

Особливо відчутними стали протиріччя між Спартою та Афінами, які бажали використати сумісні перемоги у своїх цілях. Аристократи були за союз зі Спартою. Афінські громадяни ще не могли усвідомити те, що говорив Фемістокл – Спарта в майбутньому стане основним ворогом Афін

Але всі інші події відбувалися уже без Фемістокла. У 471 р. до н. е., його звинувачують у зраді, як доказ – були пред'явлені листи переписки із Спартою, піддають остракізму і виганяють з Афін.

Він поселяється в Аргосі, пізніше вимушений втікати до нового перського царя Артаксеркса Першого в Сузи, який довірив знаменитому еллінському полководцю управління містами в Малій Азії. Не бажаючи виконувати накази правителя Персії і воювати проти своїх земляків, Фемістокл покінчив життя самогубством. Говорять, що він випив швидко діючий яд.

Саламінська битва (480 р. до н. е.).

Інші дослідники стверджують, що він випив бичу кров. На той час Фемістоклу було 65 років, із яких більшість він присвятив політичній діяльності. Коли перського царя повідомили про смерть Фемістокла, той відчув до нього повагу. Його похоронили в Магnezії, де поставили за заслуги перед грецьким народом, досить вишукану і багату гробницю.

Хоча існує і інша версія про останні роки життя знаменитого грека – нібито перський цар віддав йому у довічне володіння місто Магnezію в Малій Азії на ріці Меандрі, де Фемістокл прожив останні роки і помер як васал царя.

ПАВСАНІЙ (510 – 468 рр. до н. е.)

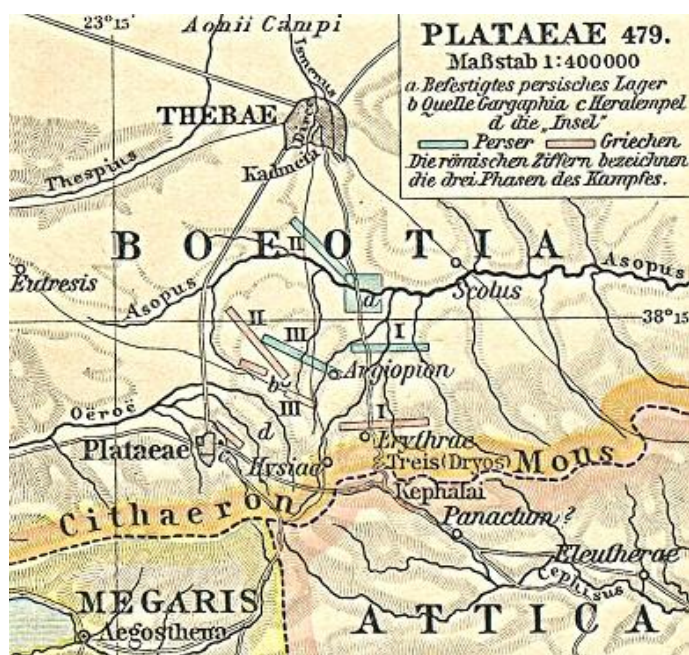
Цар спартанців, наступник Леоніда і регент малолітнього його сина Плістарха. Командувач об'єднаним грецьким військом проти персів при Платеях (26 вересня 479 р. до н. е.). Битва при Платеях, вважають дослідники Античної Греції, була найважливішою битвою в період греко-перських війн. При Марафоні і Саламіні могутність персів була лише підірвана, а при Платеях греки повністю знищили перське військо і на довгі роки відбили охоту азіатським завойовникам нападати на Грецію.

Залишений в Північній Греції полководець царя Ксеркса Мардоній діяв рішуче. Він підняв авторитет перського війська на півночі Еллади, особливо у Фівах. А весною 479 р. до н. е., знову вдерся до Аттики з 100-тисячною армією. Перси знову господарюють в Афінах, жителі яких уже другий раз залишаються на розтерзанні ворогам. Підтримує Мардонія македонський цар Олександр. Спарта не прислала допомогу, хоча побоюючись прогнозованого союзу між афінянами і персами, спорядила для підтримки, уже розгромлених Афін, сильний корпус під командуванням Павсанія. Та і самі греки боялися відпадиння Афін від союзу. Тому пелопоннеське союзне військо почало збиратися на перешийку, де уже перебувала решта грецьких загонів. Всі рушили на визволення Афін. Мардоній відступив з Аттики в Беотію через Кіферон, намагаючись заманити союзу армію, якою командував Павсаній (так було вирішено керівництвом союзу), на рівнину,

де господарювала перська кіннота. Перси обрали позицію на березі Асопа, що між Фівами і Платеєю, а Павсаній зупинився із війською чисельністю 50 тисяч, на відрогах Кіферона на позиціях гірського хребта, звідки, як на лодоні, була видна перська армія. Навчений попередніми баталіями, Павсаній розміщає своє військо наступним чином: на лівому фланзі він ставить афінян, справа – спартанців, в центрі – загони союзних міст-полісів. Розпочалася вичікувальна політика – хто розпочне перший? Першим підвели нерви у Мардонія. Він посилає легку кінноту в тил до Павсанія із завданням – знищити грецькі обози і лишити військо міцного тилу. Перська кіннота отруїла водневі джерела. Сам Мардоній облюбував собі нову позицію на сході від міста Платеї, де не було проблем з водопостачанням.

Але розвідка Павсанія вчасно виявила хитромудрі ходи Мардонія. Він, в прискореному темпі, направляється до міста Платеї і першу атаку лучників приймає на себе не центр, як було заплановано напередодні, а правий фланг спартанців. Вони проявили героїзм і непохитність і відбили всі атаки Мардонія, не поступившись ні квотою перед грізним суперником. У свою чергу, афіняни лівого флангу нанесли знищуючий удар по персах і їх союзниках і відкинули останніх до річки Асопус. Павсаній відчув перелом у битві – він дає наказ діяти більш рішуче фалангам. Перси кинулися тікати. Перемога була повна – була занята ставка Мардонія, сам він загинув, місто Платея було оточено і через деякий час прийняло ультиматум Павсанія і здалося на милість переможців.

Перська армія втратила майже 50 тисяч воїнів. Вважається, що залишилися в живих жалюгідні залишки ще недавно грізної армії Ксеркса – всього півтори тисячі воїнів-персів. Втрати армії Павсанія визначає Плутарх в своїх історичних працях. Так, ось – втрати в грецькій армії становили 1360 воїнів. Виграна баталія прославила спартанського царя Павсанія. Вона поставила його в один ряд з іншими знаменитостями Античної Греції. З персами було покінчено – вони були відкинуті далеко від кордонів Греції, а цар – невдаха Ксеркс був вбитий пізніше змовниками з середовища персидської знаті.

Карта битви при Платеях

Переможцям при Платеях дісталися багаті трофеї і вигляді дорогоцінностей. Десяту частину переможці присвятили богам – Аполлону Дельфійському, Зевсу Олімпійському і Посейдону. Те, що лишилося, було поділено між воїнами, при цьому значну частину отримав Павсаній.

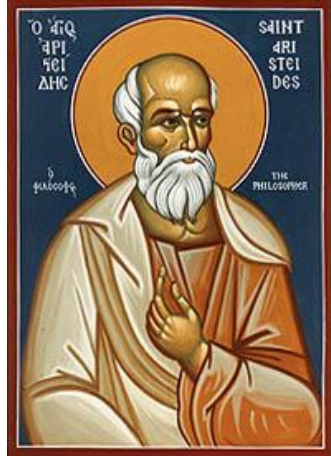
Після серії перемог Павсаній починає себе поводити як перський сатрап: оточив себе азійською пишністю, почав носити костюм сатрапа, а під час об'їзду Фракії його супроводжувала охорона із єгиптян і мідійців. Навіть карав своїх підданих як азійський тиран. Існує версія, що він хотів одружитися з дочкою перського царя, зблизитися з перською елітою і отримати «щедre придане» Павсаній веде активну переписку з перським царем. Фулідід цитує два листи із переписки Павсанія з Ксерксом. Програвши війну, Персія вирішила виправити ситуацію шляхом дипломатичних стосунків. Ксеркс вирішив підкупити перського полководця. Не випадково, Фулідід в своїй «Історії» пише, що Спарта боялася, щоб «відправлені за кордон полководці можуть бути підкуплені» («Історія», 1, 96, 7); його підтримує Плутарх («Аристид», 23). Підозра стає реальною, коли Павсаній повертає перському царю з грецького полону всіх його

родичів, які були полонені після взяття Візантія. Такі приценденти траплялися під час військових баталій, але рішення про полонених приймалося за загальною згодою однієї із сторін. Павсаній здійснив цей акт за власної ініціативи.

Павсаній продовжував переписку з Артабазом, полководцем Ксеркса, який командував одним із корпусів перської армії при Платеях, але ще до закінчення битви втік в Малу Азію. Спартанський цар дивувався своєю поведінкою союзників. Він хотів для здійснення своїх планів залучити на свій бік ілотів, щоб з їх допомогою скинути в Спарті ефорів і встановити необмежену монархію. Допомогою в цьому була Персія і її золото. Монархічні замашки Павсанія проявилися уже під час битви при Платеях, коли він гордовито зробив надпис, де переможцем об'явив лише себе, а не коаліцію міст-держав. Скандал виник тоді, коли листоноша, який приносив пошту, відкрив черговий лист Павсанія до Артабаза і ефори взнали страшну правду. Павсаній намагався використати грецький звичай, який давав право злочинцю звернутися за захистом до божества. Він намагається звернутися до божества і заховався у храмі. Скоро його знайшли відповідні служби, він був побитий до смерті. Труп хотіли викинути в провалля, Кеаду, куди завжди скидали афіняни злочинців. Але згодом поховали, з дозволу дельфійського оракула, перед подвір'ям храму Афіни Міднодомної. Падіння і страта Павсанія пов'язана, в більшій мірі, з ним самим. Йому потрібно було не купатися в розкошах і почивати на лаврах, а діяти більш рішуче, ставши царем Спарты. Але цього Павсаній не здійснив.

Таким чином, спартанці, як афіняни в 40-х роках УІІ ст.. до н. е. (коли була розкрита змова Кілона), вчинили святотатство, порушивши недоторканність священного сховища – коли Кілон з братом втекли з Акрополя і залишили змовників без керівництва, останні зібралися біля вівтаря Афіни на Акрополі і благали захисту. Архонт Мегакл пообіцяв зберегти заколотникам життя. Однак, коли прибічники Кілона здалися і покинули священне місце, вони були перебиті.

АРИСТИД (помер в 468 / 467 р. до н. е.)

Політичний діяч в Афінах, один із тих лідерів афінської демократії, який підтримав законодавчу реформу Клісфена. Аристид ріс чесним, справедливим, з урівноваженим характером, що згодом дало йому можливість отримати прізвище Справедливий. Під час Марафонської битви (490 р. до н. е.), був одним із стратегів, командував спартанським ополченням під час битви при Платеях і, як один із стратегів, відмовився переслідувати персів за пропозицією Фемістокла, в 468 - 467 рр. до н. е., став першим архонтом. Аристид був прихильником інтересів крупних землевласників, він приєднався до опозиції проти морських проєктів Фемістокла. Як наслідок – був підданий ostracism і залишив Афіни на 10 років. Після амністії брав активну участь в Саламінській битві. У 478 р. до н. е., обирається командувачем грецьким флотом і одночасно стає ініціатором створення Афінського морського союзу, яким командував, згідно займаної посади (у його компетенцію входило призначення квоти долевої участі союзників в загальних розтратах). Саме Аристиду були зобов'язані афіняни, оскільки без силової політики і розриву із Спартою, отримали статус морської держави і надалі безперешкодно змогли розвивати свій військовий потенціал і будувати морський флот. А війна на морі з Персією продовжувала приносити перемоги. Греки звільнили Боспор і Геллеспонт, була налагоджена торгівля з Північним Причорномор'ям. Як уже відмічалось вище, з ініціативи Афін було створено об'єднання Делоської симахії.

Союз являв собою федерацію грецьких держав, які мали рівноправні умови членства, повинні були поставляти для служби на морі кадри і виділяти кошти на будівництво нових суден. Загальносоюзні конференції (синоди) проходили на острові Далосі при храмі Аполлона, де знаходилася і загальносоюзна скарбниця. Хоча членство було добровільним, але звільнені від персів міста включалися до складу союзу примусово. Загальна сума данини союзників була встановлена Аристидом – 460 аттичних талантів, що означало 650 тисяч золотих карбованців.

Після організаційних питань по створенню союзу Аристид запропонував його членам скласти присягу на вірність союзу. Текст присяги він проголосив від імені Афін особисто. Символічно було кинуте в море кусок металу, що означало – клятва втратить силу тоді, коли метал спливе. Через деякий час загальна кількість членів союзу сягала до 200 держав, він міг утримувати флот у 200 трієр з екіпажем 40 тисяч веслярів, 10 тисяч гоплітів, 1 тисяча вершників. Організувавши союз, Аристид повертається в Афіни. Починаючи з 477 р. до н. е., знаменитий грек відходить від політичної діяльності, передавши справи лідеру консервативної партії Кімону, афінському стратегу, сину славного Мільтіада і Ігісіпілі, дочки фракійського царя Олора, відомого в грецькому світі як представника землеробської знаті. Сам Кімон, як показав час його правління, був прихильником ідеї непохитного союзу із Спартою. Згідно тієї інформації, що дійшла до сучасного читача, Аристид увійшов у історію, як зразок справедливості і непідкупності. У силу своїх моральних переконань, він не бере участі в розправі над Фемістоклом, хоча їхні характери і політичні погляди були діаметрально протилежні, а помирає в бідності у 467 р. до н. е., залишивши сім'ї мізерний спадок, якого не вистачило навіть на похорони.

Аристида Греція поховала за державні кошти. Було споруджено солідний пам'ятник своєму кумиру. Співвітчизники були вдячні знаменитому греку за його самовіддану службу і призначили обом його дочкам видати по 3000 драхм, а синові Лісимаху – 100 мін срібла і 100 клерів, покритих лісом, і стільки ж землі без лісу. Коли помер Лісимах, його дочку утримували за державний кошт.

МІЛЬТІАД (550 – 488 рр. до н. д)

Мільтіад, син Кімона, в 524 р. до н. е. був архонтом в Афінах, а потім (біля 518 р. до н. е.) правителем, в статусі тирана, Херсонесом Фракійським, як спадкоємець дядька, Мільтіада Старшого та брата Стесагора. Був одружений на дочці фракійського вождя Олора, від шлюбу з якою народився син Кімон. Молоді роки провів в місті Херсонесі, оскільки його предки втекли від переслідувань тиранії Пісистрата.

Супроводжував Дарія Гістаспа в поході на скіфів і був разом з іншими греками залишений охороняти побудований персами міст на річці Дунай; коли про Дарія довго не було ніяких вістей, Мільтіад запропонував зламати міст і, відрізавши таким чином повернення персам, дарувати свободу іонійським грекам, але припущення це зустріло відсіч з боку Гістієя Мілетського, а також інших тиранів, які розуміли, що, нелюбимі народом, вони тримаються лише під персидським впливом.

Під час повстання іонійських греків Мільтіаду вдалося приєднати острів Лемнос до Афін. Коли повстання потерпіло поразку, Мільтіад з великою небезпекою повернувся в 494 до н. е. до Афін, причому син його Метіох потрапив в полон до ворогів. В Афінах він був звинувачений в тому, що став тираном у Фракії; але він виправдався вказівкою на добробут Херсонеса, якого той досяг, завдяки Мільтіадові. Суд врахував і ту обставину, що Мільтіад завоював о.Лемнос і подарував його співвітчизникам.

Коли персидське військо під проводом Датіса і Артаферна почало наближатися до меж Аттики, Мільтіад був вибраний в число 10 стратегів для майбутньої війни. Знайомий з персидською тактикою і зустрівши підтримку своїм планам у полемарха Каллімаха, правителів міста Ксантипа (сина Перикла) і Аристида (сина Лісимаха), Мільтіад переконав військову раду Афін дати битву персам у відкритому полі. Отримавши, завдяки добровільній поступливості решти стратегів, головне керівництво над військом, Мільтіад скористався всіма вигодами місце розташування, зайняв вичікувальну позицію і чекав спартанців, які обіцяли допомогу, але у зв'язку з святом Аполлона, затримувалися до появи повного місяця. Не було згоди щодо плану дій і серед командувачів афінською армією.

В критичній ситуації Мільтіад звертається з патріотичною промовою до воїнів: «Або ми накладемо на Афіни гніт рабства, або зміцнимо свободу». Полководець посилює фланги до 8 рядів у глибину, залишивши в центрі лише 2 ряди, рішучи натиском приголомшив ворога і отримав над ним блискучу перемогу (12 вересня 490 р. до н. е.) при Марафоні. Афіняни захопили 7 кораблів, за даними Геродота – загинуло 192 гопліти, в т. ч. полемарх Каллімах, стратег Стесилай та інші знатні афіняни. Їх імена були занесені на пам'ятну стелю, встановлену на братській могилі.

Після перемоги афінський воїн Філіппід приніс у Афіни радісну звістку про перемогу. «Радуйтеся афіняни – ми перемогли!» - сказав він і впав мертвим. Перед битвою він збігав через гірський перевал у Спарту, щоб просити у союзників допомоги. Подолавши за два дні 200 км, кращий афінський бігун, не відпочивши (є версія, що він був поранений), побіг у Афіни. На пам'ять про цей історичний епізод, згідно рішення олімпійського комітету, на Олімпійських іграх встановили марафонську дистанцію 42 кілометри 195 метри – відстань від місця Марафонської битви до афінської агори.

Афіняни присвятили героям Марафонської битви дві епітафії, в одній із них, сказано:

Була у цих бійців негасима мужність у серці.

Протистояли ворогам біля марафонських воріт,

Так захищали Афіни, б'ючись за місто і славу,
Щоб повернути назад могутню силу ворогів.

Особливої слави заслужив Мільтіад. Йому спорудили постамент на полі бою, статую було поставлено в Пританей, народних зборах, поряд з статуями Гармонія і Аристокітона. Перемога мала величезне моральне значення, бо сталася тоді, коли ряд грецьких міст готові були стати підвладними Персії. Та і в самих Афінах було неспокійно і готувалася зрада і зміна влади. Тому, у свідомості наступних поколінь Марафонська битва залишилася в пам'яті народній як перемога еллінської свободи над східним деспотизмом.

З «Опису Еллади» Павсаній, у другому столітті нашої ери, даючи характеристику славним подіям Марафонської апопеї, зауважив, що в битві разом з вільними громадянами Афіньської держави, брали участь і раби. «Тоді вперше, в історії грецького полісу, раби билися з еллінами», - писав Павсаній.

У 489 р. до н. е. афіняни здійснили похід проти островів, що відпали від них і були на боці персів під час війни. В цьому поході Мільтіад брав досить активну участь. Під його керівництвом афіняни взяли в облогу острів Парос, але блокада закінчилася невдачею.

Сам Мільтіад був поранений і, побоюючись наближення персидського флоту, повернувся до Афін, не досягнувши вагомих результатів. Вороги знову звинуватили його перед народом, цього разу у зловживанні загальною довірою і в обмані народу. Він був засуджений до штрафу в 50 талантів і, оскільки не зміг сплатити таку суму, був кинутий до боргової в'язниці, де і помер, вірогідно, від отриманих при облозі Пароса ран (є версія, що його отруїли). Пізніше, його син Кімон, виплатив батьківський штраф. І лише в 60-ті роки У ст.. до н. е. його славне ім'я було реабілітоване і повернуте до контексту характеристики знаменних історичних подій.

Фідій виготовив його статую для святилища в Дельфах, де була викарбована надпись:

**«той, хто переміг персів на полі
Марафону, пішов у небуття, не отримавши
вдячності громадян і батьківщини».**

ЛЕОНІД I (508/507 – 480 рр. до н. е.)

- спартанський цар з 488 р. до н. е., син Анаксандрида, зведений брат і нащадок Клеомена, царя Спарти, який у 494 р. до н. е. отримав перемогу над головним противником Спарти – Аргосом. Клеомен відмовився вести боротьбу проти персів і не підтримав повстання іонійських міст у 500 р. до н. е. проти перських завойовників, які загарбали названу територію у другій половині VI ст. до н. е. Леонід - видатний полководець, герой третьої Греко-перської війни. Вона почалася з того, що армія Ксеркса, по сконструйованих перськими інженерами двох наплавних мостах через протоку Геллеспонт (Дарданелли), без будь-якого опору з боку греків, перейшла на європейський берег. Як стверджують історичні документи – це було ціле переселення народів, які представляли 46 націй і народностей світу, при всій різноманітності їх національного одягу і озброєнні. Сім днів і ночей підряд персидські війська, а це майже 800 тисяч піхотинців і 80 тисяч вершників переходили через міст на чолі з царською гвардією (10 тисяч «безсмертних»). По другому мосту безперервно рухалися вози з провіантом. Рядом з сухопутним військом протоку форсував царський флот – 3 тисячі транспортних суден, 1,2 тисячі військових кораблів. Організація третього походу персів досить добре була продумана, ніхто не сумнівався в перемозі. У поході були присутні всі члени царської сім'ї, всі Ахеменіди. Піхотою командували шість головнокомандувачів, кіннотою – три, із

них два – сини Датіса, царською гвардією командував Гідарн.

Греки відмовилися від наступальних дій, вони не утримували позицій біля Олімпу, а обрали позицію в горах Ети, у тилу Фермопільського переходу. Як завжди запізнювалися головні сили спартанців, ходили зрадливі плітки серед пелопоннеського війська, що потрібно і далі відступати в глибину країни до Істми. Флот нараховував 271 корабель, він був зібраний біля острова Евсея. Військом командував спартанський цар Леонід, флотом – спартанець Еврибід.

Перші сутички відбулися на морі, між розвідкою обох армій. Потім перська ескадра у складі 200 суден намагається зайти грекам в тил і допомогти основним силам флоту, які наступали з фронту. Маневр був задуманий геніально, і якби він вдався, як стверджували самі елліни, всіх їх чакала загибель. Але буря на морі стала на перешкоді царської ескадри і коли вони досягнули південної частини острова Евсея, морська битва між двома флотами, при Артемисії, уже закінчилась. Хоча її епілог був в цілому за греками, але в кінцевому рахунку він нічого не вирішував.

Біля Фермопільського переходу справа практично була втрачена. Перське сухопутне військо, не зустрічаючи опору з боку греків, підійшло до названого переходу з боку рівнини південніше міста Антикіри. На протязі п'яти днів перси стояли спокійно, не атакували – Ксеркс чекав, що греки віддадуть позицію без бою, коли побачать перед собою його багаточисельне військо. Але вони прорахувалися, цар Леонід думав по іншому. Він вирішив стояти на смерть, хоча війська у нього було досить мало. Йому було уже за 50, він був людиною досвідченою. Коли загін виходив із Спарти, він сказав крилату фразу: «Щоб перемогти, і тисячі замало, а щоб вмерти, досить і трьохсот».

Загін, який перекрив Фермопільський прохід, нараховував 7 тисяч воїнів – гоплітів (списоносців) і обмежену кількість лучників. Самих спартанців (вважають, що то була царська охорона), було лише 300 чоловік. Чи могли союзні грецькі міста виділити більш солідні збройні сили? Так, могли, але вони не думали про захист переходу і збирали всі сили для оборони Коринфського перешийку.

Жан Луї Давид (1748 – 1825). Леонід при Фермопілах. 1814р.

На шостий день персам була подана команда наступати. Першими відчували міць Леонідової оборони мідійці. Вони уже чули про спартанських гоплітів, один, з яких, міг впоратися з кількома противниками. Такі чутки були серед перського війська. Тепер вони відчували це в реальному двобої. Мідійців змінили кіссійські стрільці із луків, потім загін перської гвардії, але зрушень не було – загін Леоніда два дні не зрушив з місця. Перси відмовились нападати з фронту. Вони почали шукати людину, яка знала іншу гірську дорогу до села Альпен, що виходила в тил загону Леоніда.

Геродот зберіг для наступних поколінь ім'я зрадника, який цю дорогу вказав персам. Його звали Ефіальт. Він провів перський загін «безсмертних» на чолі з Гіданом, який знищив тисячний заслін греків і вийшов в тил Леоніду. Спартанський цар зрозумів, що вирватись із оточення він не зможе. Він наказав головним силам відійти за Фермопіли, залишивши з

собою 300 спартанців, 400 фіванців і 700 фесіян. Прибулий до Леоніда перський гонець запропонував йому здатися зі словами: «Безумець, наші стріли закриють сонце». Леонід відповів: «Тим краще, будемо битися в затінку».

Смертельна битва почалася з того, що Леонід із перших воріт ущелини наніс удар по персам. В цій страшній січі він загинув сам, а з ним і два брати Ксеркса. Але з тилу поспів Гідарн і всі захисники Фермопіл героїчно прийняли смерть. Вдалося врятуватися лише одному воїну, який лежав хворий у сусідньому селі. Його спартанці прокляли і піддали ostracism. Ксеркс після битви наказав відтяти голову Леоніду і розіп'яти на хресті, чим осоромив себе на всі віки. Спартанці, на честь своїх героїв, спорудили на пагорбі, де загинули останні захисники Фермопіл, кенотаф (пусту гробницю) з кам'яним левом і надписом, складеним Симонідом: «Зі звірів я – найсильніший; з людей сильніший усіх той, кого я стережу тут у кам'яній гробниці». А усім загиблим поблизу Фермопіл присвятили наступні слова: «Із тримільйонним військом тут колись билися чотири тисячі пелопоннесців». Всі захисники Фермопіл стали героями Античної Греції, як і їх вождь Леонід.

КІМОН

(біля 504 – 449 рр. до н. е.)

- полководець і відомий політичний діяч Афін періоду греко-перських війн. Син Мільтіада і Ігісіпіли дочки фракійського царя Олора, належав до до дему Лакіади. Представник землеробської партії.

Появився на політичній арені завдяки успішному одруженню своєї сестри Ельпиніки з представником афінської знаті Калієм. По зовнішньополітичним орієнтирам був прихильником ідеї міцного союзу з Спартою, захоплювався спартанськими звичаями і порядками, як і решта аристократів Афін. Навіть свого сина Кімон назвав Лакедемоній.

Першою битвою, де прізвище Кімона прозвучало, була битва при Саламіні. Обраний стратегом в 478/477 рр. до н. е., разом з Аристидом приймав участь у створенні Деллоського союзу. В 476 – 475 рр. до н. е. взяв фортецю Еон (Фракія), зайняв острів Скірос. Ці перемоги підняли політичний імідж Кімона, якого, до того ж, обрали лідером олігархічної партії і політичним суперником Фемістокла. В 469 р. до н. е., Кімон отримав значні перемоги над персами в Малій Азії, оволодів багатьма містами в Карії і Лікії, розгромив персів на ріці Евримедонт. У зовнішній політиці орієнтувався на Спарту, в 464 р. до н. е. піднімав питання про надання допомоги Спарті в боротьбі з бунтом мессенців. Хоча, спартанці з недовірою віднеслися до афінського загону, який незабаром був відізваний до Афін. Як досить часто було в політичному житті Античної Греції доля не завжди була вдячною до її відомих лідерів. Так було і з Кімоном. У 465 р. до н. е., в Спарті відбувся сильний землетрус, в результаті якого в столиці не зруйнованими залишилося лише 5 будинків.

Скориставшись панікою постраждалих, підняли повстання ілоти і почалася Третя Мессенська війна, яка принесла нежданні жертви – загинуло майже 20 тисяч лакедемонян. Але захопити Спарту ілотам не вдалося. Цар Архівам підняв тривогу, вишикував знаменитий спартанський бойовий порядок, який злякав ілотів і вони відступили. Спарта звернулася до Афін за допомогою, і, Кімон, незважаючи на суперечливі політичні перспективи з боку демократів, як діяти надалі, вирушив особисто із загonom 4 тис. афінських гоплітів у Спарту.

Повстання придушити не вдалося, тоді Спарта звинуватила афінян у зв'язках з повсталим народом і запропонувала знаменитому стратегу покинути межі держави. Політичні суперники піддають його ostracism (461 р. до н. е.) і виганяють із Афін. Але через 10 років він знову в Афінах,

знову воює з персами. Через два роки очолює морську експедицію проти персів у визволенні Кіпру, де був смертельно поранений під час взяття міста Кітійон. Помираючи, Кімон сказав: «Мою смерть збережіть у таємниці. Що стосується облоги кіпрського міста, її треба припинити, бо у нас мало продовольства.».

Стало зрозумілим, що продовження військових дій не принесе бажаної перемоги. Тому Афіни приймають пропозицію Артаксеркса про мирні переговори. У Сузи було направлено афінське посольство, яке уклало у 449 р. до н. е. Вічний мир, названий Калієвим.

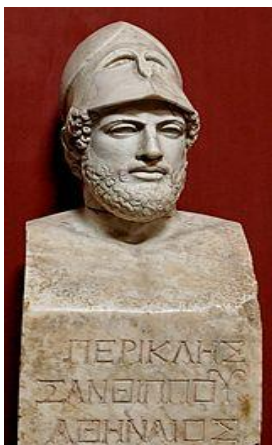
Укладений договір починається такими словами: «Кораблі царя персів не будуть входити в Егейське море, для них будуть визначені прикордонні пункти біля північного і південного узбережжя Малої Азії. Сухопутне військо царя не буде наближатися до берегів моря ближче тієї відстані, яку кінь пробіжить за один день. Афіняни зобов'язуються не посилати своїх воїнів на землі і не допомагати тим, хто посміє повстати проти царя».

Рубенс (1577 – 1640). Іфігенія і Кімон.

ПЕРИКЛ

(близько 500 – 429 рр. до н. д .)

Перикл — державний діяч, [стратег](#), [оратор](#) і полководець у [Стародавніх Афінах](#). Період правління Перикла називають [«золотим століттям Афін»](#), визнаючи його добою найвищого внутрішнього розквіту [Греції](#). Подробиці життя Перикла відомі майже виключно за працею [Плутарха](#) «Порівняльні життєписи». Він народився у [філі](#) Акамантиди, [дем](#) Холарга. Як з батьківського, так і з материнського боку, походив із знаменитих сімей та родів. Батько його, [Ксантіпп](#), який розгромив полководців перського царя в [битві при Мікалі](#), був одружений з Агарістою, онукою [Клісфена](#), славний тим, що вигнав [Пісистратидів](#), сміливими діями поклав край [тиранії](#), дав афінянам закони і встановив державний лад, який мав мішану форму з метою забезпечити згоду й добробут громадян. За переказом, Агарісті наснилося, начебто вона породила [лева](#). Через декілька днів з'явився на світ Перикл. Тілесних вад він не мав, тільки голова була довгаста й надто велика порівняно з тілом. Через те він на всіх статуях зображений із [шоломом](#) на голові. Очевидно, скульптори не хотіли зображати його негарним. Втім [давньогрецькі комедіографи](#) називали його схінокефалом, тобто «цибулиноголовим». Перикл навчався музиці, [біології](#), [астрології](#). Саме вивченню астрології, на думку Плутарха, приписується «високе мислення та піднесеність мови». Історії відомий такий випадок: «Одного разу, незважаючи на те, що якийсь невихований грубіян не вгавав ганьбити його й ображати, Перикл цілий день перебував на площі, зберігаючи

весь час мовчання і заодно полагоджуючи якісь невідкладні справи. А ввечері він спокійно пішов додому, хоч той чоловік далі переслідував його й ганьбив на всі лади. Коли Перикл підійшов до дверей свого дому, вже добре посутеніло. Тож він велів своєму слугі взяти ліhtar і провести цього образника додому». У молодості Перикл боявся народу. Своім зовнішнім виглядом він був схожим на [Пісистрата](#). Його приємний голос, жвавий і дотепний спосіб розмовляти бентежили літніх людей, настільки він нагадував мову Пісистрата. Перикл також боявся стати жертвою [остракізму](#), адже був багатим, походив із знатного роду, мав друзів серед впливових персон. Тому він спочатку уникав займатись державними справами, проте на війні відзначався хоробрістю і не уникав небезпек. Перикл присвятив себе державній діяльності цілком свідомо, причому, врахувавши державницьку спадщину попередників, став на бік [демократії](#): добробут маси бідняків він ставив вище від вигоди купки багатіїв, хоча зробив це всупереч своїй природі, аж ніяк не демократичній. Він побоювався, щоб його не запідозрили у прагненні до тиранії. Також він бачив, що [Кімон](#) визнавав і підтримував аристократичні погляди і через те став дуже цінним для [аристократів](#). Крім того Перикл поступався Кімону багатством і засобами, якими той прихилив до себе бідноту. Так, Кімон щоденно давав безплатні обіди бідним афінянам, роздавав одяг людям похилого віку, у своїх маєтках наказав знести огорожі, щоб кожен, хто забажає, міг користуватися тим, що там вродило.

Перикл, фактично переможений цими підступами, за чисеюсь порадою вдався до роздачі державних грошей. Відпусканням грошей на видовища, платою суддям, всілякого роду винагородами та роздаванням грошей Перикл швидко підкупив народні масі і скористався нею у боротьбі з [Ареопагом](#), членом якого він не був, тому що його не було жодного разу обрано жеребкуванням ані [архонтом](#), ані [полемархом](#), ані [тесмотетом](#).

Ці посади з давніх-давен були виборними за жеребом, і ті, хто, пройшовши перевірку, займали ці посади, ставали членами Ареопагу. Отож Перикл, домігшись великого впливу в народі, применшив значення Ареопагу. Так, відповідно до пропозиції [Ефіальта](#) (оратор Перикла), в Ареопагу відібрано

право вирішувати більшість судових справ, а Кімон був вигнаний як прихильник [спартанців](#) і ворог демократії, хоч щодо багатства та знатного походження він не поступався нікому з громадян та ще й одержав блискучі перемоги над [варварами](#) й наповнив міську скарбницю великою кількістю грошей.

Такий був великий вплив Перикла в народі. Відповідно до цього він змінив свій спосіб життя. У місті можна було побачити, як він ходив лише по одній вулиці — тій, що вела на площу і в Раду. Він не відвідував звані обіди і відмовився від усілякого товариського життя, так що під час своєї довготривалої державної діяльності не був на обіді ні в кого з друзів, за винятком того випадку, коли одружувався його племінник. Подібно до цього Перикл влаштував свої стосунки з народом: щоб не набридати йому, він виступав зрідка, говорив не в будь-якій справі і не завжди з'являвся на [народні збори](#). Проте обов'язково брав участь в особливо важливих справах, а в усіх інших випадках діяв через своїх друзів або підсилав інших ораторів.

Одним з них був [Ефіальт](#), який підірвав могутність [Ареопагу](#) і був вождем демократичної партії. Він, за висловом [Платона](#), «щедро наливав своїм громадянам незмішаного вина свободи». Скуштувавши її, народ, неначе норовистий кінь, почав сваволити і, як кажуть комедіографи, «нікого вже не хотів більше слухати й почав кусати [Евбею](#) та кидатись на інші острови». Вороги підіслали до Ефіальта найманого вбивцю і вождь демократів загинув від його руки.

На чолі партії залишився один Перикл. За переказом, коли противники Перикла виступили проти надмірного витрачання державних коштів, він звернувся до народних зборів із запитанням, чи багато грошей він витратив. Коли йому відповіли, що дуже багато, він сказав: «У такому разі нехай ці витрати рахуються за мною, а не за вами, але посвятні написи на будівлях нехай містять моє ім'я». У відповідь на ці слова всі, чи то захоплені його великодушністю, чи то з честолобства, - самі бажаючи прославитись цими спорудами, — закричали, щоб він усі витрати покривав з державних грошей і витратчав, нічого не шкодуючи. Нарешті у боротьбі з [Фукідідом](#), Перикл опинився у небезпеці: дійшло до того, що

остраки мали вирішити, хто з двох повинен бути вигнаним. Периклові вдалося вигнати Фукідіда й розгромити ворожу партію.

Зрештою під остракізм підпали і Кімон, і Фукідід. Першого вигнали за те, що він організував похід на допомогу Спарті, яка воювала з повсталими ілотами. Навіть блискучі перемоги над персами не допомогли Кімону оправдатися перед народом Афін. Коли, в такий спосіб, був повністю усунений розбрат, і в державі запанували єдність і згода, Перикл нав'язав свою владу Афінам і підкорив собі все, що належало афінянам: внески союзників, військо, флот, море. Він домогся величезного впливу, який простягався як на греків, так і на варварів, його влада назовні ґрунтувалася на підтримці підкорених племен, дружніх стосунках з царями та на союзах із різними володарями.

Тепер Перикл став іншим, він більше не був слухняним знаряддям народу, вже не поступався юрбі. Замість попередньої м'якої, а часом трохи й поступливої демагогії, схожої на приємну й ніжну музику, він почав провадити політику, схильну до аристократичного і монархічного ладу, провадив її послідовно й непохитно, маючи на увазі загальне добро. Переважно він, переконуючи й повчаючи, вів за собою народ згідно з волею самого народу. Однак траплялося, що народ виявляв незадоволення, тоді Перикл, йдучи проти волі народу, вів його шляхом, корисним для держави. Головними інструментами впливу Перикла на народ були надія на його незаперечну підтримку, навіть часом страх. У такий спосіб він то стримував надто зухвалі ідеї, то підбадьорював і втішав демос у зневірі. Цим він довів, що Платон має рацію, коли красномовство називає мистецтвом керувати душами, і що головне завдання красномовства — правильно підходити до різних вдач і пристрастей, немов до якихось тонів і звуків душі, що потребують відповідного доторку або удару.

Втім причиною успіхів Перикла була не лише сила слова, а, за словами Фукідіда, «слава його життя й довір'я народу до нього, бо він виявився непідкупним і безкорисливим». Хоча Перикл перетворив Афіни на найбільше й найбагатше місто, і власною політичною могутністю перевершив багатьох царів і тиранів, він однак не збільшив

своїх статків, які залишив йому батько, ні на **драхму**. Суть влади Перікла визначив Фукідід, а комедіографи вдавались до злісних наклепів на нього. Вони називають друзів з його оточення новими **пісистратидами**, а від самого Перикла вимагають клятви, що він не думає стати тираном, указуючи на те, що його високе становище несумісне з демократичним ладом і надто обтяжливе для нього самого. **Телеклід**, наприклад, вказував, що таке становище не було наслідком щасливого збігу обставин, або вдалого керівництва державою, чи вдячності народу за це.

Перикл сорок років стояв на чолі держави, маючи таких славетних сучасників, як **Ефіальт**, **Леократ**, **Міронід**, **Кімон**, **Толмід** і **Фукідід**. Після падіння й вигнання Фукідіда, він протягом не менш як п'ятнадцяти років, був безперервно наділений одноосібною владою, оскільки його щорічно обирали **стратегом**. Попри таку владу Перикл залишився непідкупним, хоч не можна сказати, що грошові справи були йому байдужі.

Перикл мав маєток, який він законно успадкував від батька. Щоб цей маєток не змарнувався від його недбайливості, щоб не завдавав йому клопоту і не віднімав часу зважаючи на його зайнятість, Перикл придумав такий спосіб завідування, який видався йому найзручнішим і найнадійнішим. Увесь річний врожай з полів, він продавав повністю, а відтак усе найнеобхідніше для щоденного вжитку купував на ринку.

Перикл і Аспасія у майстерні Фідія біля Діви Афін

Як і загалом у житті, так і в харчуванні він дотримувався суворого порядку й бережливості. Це не було до вподоби його дорослим синам та їхнім дружинам, для яких Перикл не виявився щедрим. Сини нарікали на розписані за днями і якнайточніше визначені видатки.

Одружений Перикл був на [Аспасії](#). Це була його друга дружина, з першою він розлучився. Він настільки був захоплений Аспасією, що дозволяв їй порушувати афінські звичаї – виходити до гостей чоловіка мужької статі, брати участь у дискусіях. Вороги висміювали стратега за цю слабкість і запевняли, що і війни Афіни ведуть тапер, головним чином, для того, щоб зробити приємність іноземцям і звеличити її (Аспасії) батьківщину Мілет.

Відомо також, що його господарство сумлінно вів слуга Евангел. Усе це різко суперечило поглядам [Анаксагора](#) (вчителя Перикла, який пізніше став його радником), який покинув свій дім і залишив угіддя необробленими під пасовиська для овець. Втім, між життям філософа-споглядача й державного мужа не було нічого спільного: перший скеровує свої думки на прекрасне, не відчуваючи потреби ні в знаряддях, ні в зовнішній допомозі, для другого, якому доводиться мати справу з чисто життєвими потребами, багатство не лише стає просто-таки необхідним йому самому, а й засобом творити людям добро, як це було на прикладі Перикла, котрий допомагав бідності. Про Анаксагора ж існує такий переказ. Одного разу, коли Перикл цілком був зайнятий державними справами, Анаксагор, уже глибокий старець, усіма забутий, лежав хворий без догляду. Він окутав собі голову плащем і задумав піти з життя, заморивши себе голодом. Перикл, дізнавшись про це, налякався й негайно побіг до Анаксагора і почав гаряче просити його, щоб той відмовився від свого наміру й зглянувся, якщо вже не на себе, то хоч на нього, хто в особі філософа втратить незрівнянного дорадника в державних справах. Тоді Анаксагор відслонив обличчя і з докором сказав: «Перикле, коли кому потрібний світильник, той наливає в нього оливу». Перикл зрозумів натяк і щедро обдарував свого вчителя. Недарма, сучасники Анаксагора, називали його «Розумом». У своєму творі «Про природу» вчений зумів показати, як із дрібних часток матерії утворилася

земля, моря і навіть зірки, які, на думку марновірних греків, з'явилися тоді, коли боги брали на небо якогось героя який відзначився на землі подвигом. Щоб зрозуміти природу зірок, Анаксагор вивчав метеорити і прийшов до висновку, що світіння зірок пов'язане з тим, що при швидкому польоті «шматки каменю» розжарюються. Сонце, на думку філософа, зовсім не божество, як вважали житулі давнього світу, а розпечений шматок каменю. Внаслідок віддаленості воно здається нам малим, а насправді значно більше всієї Греції. В своїй філософській теорії Анаксагор не залишає місця богам, тому релігій люди його ненавиділи і завжди мріяли піддати ostracism. І лише особисте захоплення Перикла Анаксагором спасало останнього від прогнання за межі держави.

Зростаюча могутність Афін викликала побоювання Спарти, якій ще з часів греко-перських війн належала керівна роль в еллінському світі. Перикл вирішив зібрати в Афінах з'їзд представників усіх держав для вирішення організаційних питань в яких були зацікавлені всі країни грецького полісу. Однак, Спарта не дозволила бути присутнім на з'їзді тим країнам, які були залежні від неї. Ідея Перикла зазнала невдачі, хоча народ Греції побачив стратегічні його плани.

Мабуть, найбільше цінували афіняни свого стратега як полководця. Він ніколи не сподівався на удачу, не вступав у битву, якщо результат її був сумнівний. Тому Перикл не програв жодної битви. Він не лише сам не ризикував, бо це пов'язано було з людськими втратами, але і інших застерігав від легковажних рішень. Так було і з полководцем Толмидом, який хотів сторгнутися в Беотію. Перекл намагався його стримати словами: «Якщо ти не хочеш слухати Перикла, то вибери наймудрішого з радників – час». Через кілька днів Афіни узнали про поразку Толмида і загибель його соратників.

Перикл стояв на чолі військ у фракійському поході, розгромив фракійців і захистив афінських колоністів. Він організував компанію на берег Понта Евксинського, звідки греки постачали хліб. Щоб показати могутність Афінської держави і втягнути в Афінський союз грецькі міста-держави Причорномор'я, Перикл почав далекий морський похід (437 р. до н. е.). Його ескадра пройшла протоки, вийшла на Чорне море. Він виконав всі прохання проживаючих на узбережжі

греків, забезпечив їх військовою підтримкою, а варварам показав могутність Афін.

Але далеко не завжди Перикл погоджувався на загарбання інших країн. Він відмовив афінян від походу на Єгипет, Сицилію і Карфаген. Усі сили він спрямовував на захист уже наявних держав побоюючись в них повстань, коли основні сили будуть за межами країни. Прикладом йому служила поразка Толмида, коли ряд міст відійшли від Афін. Перикл ліквідував заколот на острові Евсеї, розібрався мудро з конфліктом в Мегарах. А коли два учасника Морського союзу, Самос і Мілет, затіяли війну між собою, Перикл наказав їм припинити війну і вирішити спірні питання третейським судом. Коли Самос не прислухався до поради, він сам командує ескадрою, яка в запеклій битві перемогла і підкорила Самос. Перикл зруйнував стіни міста, відібрав всі кораблі, наклав великий штраф і взяв заручників. Його військо повернулося переможцем в Афіни, відбулися урочисті поховання загиблих. Промова Перикла справила на присутніх велике патріотичне враження.

У 433 р. до н. е., Перикл вмішався в морську битву біля Сибатських островів. Коринфяни, які входили в Пелопоннеський союз звернулися із скаргою до Спарти, про порушення перемир'я з союзом. До них приєдналися Мегари. Потидея оголосила про вихід із Союзу і Перикл обложив її військом. Коринф вимагав у Спарти допомоги, але спартанський цар Архідам до війни готовий не був. Заборона торгувати спасала Мегари від голодної смерті, але дозвіл міг дати лише Перикл. Він був повний рішучості не поступатися Спарті і ігнорував всі посольства, які надсилали спартанці. «Якщо ви поступитеся пелопоннесцям, - говорив він, - то вони негайно висунуть вам ще тяжчі вимоги, думаючи, що ви пішли на поступки зі страху». (Плутарх. Перикл, 30).

Вороги Перикла боялися виступити проти нього, але вони знайшли його друзів. Фідія, який керував будівельними роботами на Акрополі, звинуватили у крадіжці золота, виданого на статую Діви Афін. Перикл порадив Фідію зробити золотий одяг статуї так, щоб при нагоді його можна було зняти і зважити. Наклеп не вдався. Тоді Фідія звинуватили у святотатстві. Він був ув'язнений і помер, чи отруїли, у

в'язниці. Хотіли розправитися з Анаксагором, але Перикл допоміг учителю зникнути. Звинуватили в безбожництві Аспасію, Перикл особисто захищав її в суді, і просив суддів не піддавати її покаранню.

Карта Греції і Малої Азії на початку Пелопоннеської війни (431 - 404 рр. до н. е.)

Почалася Пелопоннеська війна (431 до н. д). Спартанці вторглися в Аттику і незабаром оточили Афіни, Перикла звинувачували в бездіяльності. Однак, не дивлячись на військові невдачі і епідемію чуми, Перикл готує експедицію до Спарти. Він споряджає флот із 150 кораблів, але чума почала косити його військо і похід Перикла не виправдав надій. Його не обирають стратегом, почалися сімейні сварки. Його син, Ксантипп, від першої дружини, був схильний до марнотратства, Перикл відмовився платити його борги. Ксантипп помирає від епідемії. Горе остаточно зломило його,

коли хоронив меншого сина Парала. Тоді великий стратег вперше в житті заплакав. Він віддалився від політики і, практично, не виходив до народу.

Перикл виступає перед народом Афін.

Народ Афін запрошує його знову зайняти посаду стратега, але Перикл, убитий горем не виходить з будинку. Тоді його просять друзі і Народні збори обирають Перикла стратегом на 16 рік. Перикл звертається до народу Афін з проханням зробити виняток в законі про незаконнонароджених і визнати його сина від Аспасії афінянином, так як у нього не було іншого спадкоємця. Афіняни його просьбу підтримали.

Однак Периклу не судилося стати на чолі Афіньської держави знову. Він захворів на чуму і помер. Його останні слова були наступні: «Адже за роки мого правління жоден афінянин не був страчений за моїм наказом».

ПРОМОВА ПЕРИКЛА

Із другої книги «Історії Пелопоннеської війни»

Отже, виголосити промову про перших, що загинули на війні, було обрано Перикла, сина Ксантігша. І коли настав час, він, зійшовши з могили, піднявся на високу трибуну, щоб його було чути якомога далі в юрбі, і почав промовляти так: Більшість, котрі вже тут виступали, хвалили того, хто перший додав до похоронного обряду надмогильне слово, бо, справді, личить виголошувати, його про тих, що гинуть на війні. Як на мене, то мені б здавалося досить і того, щоб людям, які виявили мужність своїми вчинками, і шану віддавати так, само вчинками, а що тепер на цьому похороні так і зроблено, ви сами бачите, бо його взяла на себе громада. Але мені здавалося б недоречним одній людині, яка може промовляти то краще, то гірше, доручати судити про доброчесність багатьох, і саме тому, що їй усе одно в цьому разі повірять. Важко оповідати стримано про таку справу, в якій уже сама видимість істини переконує. Справді, обізнаний слухач, мабуть, уважатиме висловлене промовцем за недостатнє. З порівняно до того, чого він бажає і що він знає, а необізаному здаватиметься. І це перебільшенням через заздрість, коли він почує таке, що перевищує його власні можливості. Адже слухачі лише тоді можуть терпіти похвали іншим людям, коли вони сами себе вважають здатними зробити таке, про що їм розповідають; а коли це вище за їх можливості, вони ставляться до цього із заздрістю та недовірою. А тому, що наші предки вважали це за належне, треба і мені і йти за цим звичаєм і намагатися якнайбільше досягти того, чого кожний із вас бажає і сподівається. Я почну спершу від предків, бо личить і разом з цим справедливо в такому випадку шанувати їх спогадом. Адже вони завжди жили в цій країні, де одні заступали інших аж до цього часу, і завдяки своїй відвазі вони залишили; нам її в спадщину вільною. Отже, і вони гідні хвали, а ще гідніші їй наші < батьки, бо вони до успадкованого додали тяжко здобуту ними владу та залишили її нам, теперішньому поколінню. Ще більше зміцнили її ми сами, що живемо тепер у розквіті, літ, і ми зробили наше місто цілком самостійним і підготованим і

для війни, і для миру. Я не казатиму про подвиги на війні, якими все це здобуто, чи про те, як ми сами або наші батьки завзято відбивали напади прибулих сюди ворогів: чи еллінів, чи варварів. Я не хочу довго промовляти серед тих, хто вже знає про це. Виклавши спершу, в який спосіб вони досягли цього і через який державний устрій і через що стала могутньою наша держава, я перейду і до похвали полеглим, гадаючи, що тут до Речі сказати про це і всім присутнім нашим громадянам і чужинцям корисно буде послухати.

У нас державний устрій не схожий на спосіб життя наших сусідів: ми скорше самі даємо зразок іншим, ніж наслідуємо їх. Отже, і називається він демократія через те, що основа його не меншість, а більшість, громадян*. Вона згідно з нашими законами дає всім громадянам рівні права, що ж до суспільної поваги, то в нас кожний користується нею, але не тому, що якась частина громадян його підтримує, а тому, що сам він має певну доброчесність. А коли хто зробив щось добре для міста, то навіть бідність не позбавляє його поваги. Ми живемо вільні в нашій державі: ми не плекаємо в нашому щоденному житті підозри один на одного, ми не виявляємо гніву до ближнього, коли він учиняє щось для своєї насолоди, не показуємо йому нашого незадоволення, хоч і не шкідливого, але здатного засмутити. Не обмежені примусом у приватному житті, ми не порушуємо законів у житті громадському найбільше через повагу до них. Ми завжди слухаємося тих, хто стоїть при владі. Ми шануємо зокрема ті закони, які встановлено на користь скривджених, і хоч ці закони не записані, вони завдають загальновизнаної ганьби тим, хто їх зневажає.

Давні греки класичної епохи протиставляли демократію, тобто правління всього народу (демос), олігархії, тобто правлінню нечисленної групи (олігой). Деякі автори, зокрема Арістотель, уживали слово демократія в негативному сенсі (охлократія- правління юрби), протиставляючи їй найкращу з їх погляду форму правління державою - політію, тобто демократію в позитивному розумінні.

На нашу думку, ми влаштовуємо добрий відпочинок від праці нашому розуму змаганнями та офірами, котрі відбуваються що два роки, а також і привабливою обстановою

в кожного вдома, яка щодня відганяє смуток. Наше місто таке велике, що до нас надходить звідусіль все, що тільки існує, і тому воно здається нам, коли ми ним користуємося, таким звичайним, неначе б воно було тутешнє, а не від чужих людей.

Ми відрізняємося від наших супротивників і своїм ставленням до військових справ. Ми показуємо наше місто всім і не буває в нас так, щоб ми через ворожнечу до чужинців не дозволяли комусь учитися в нас чи дивитися на видовища з побоювання, що хтось з ворогів, побачивши щось неприховане, скористується з цього, бо ми вважаємо, що найважливіше для нас не військове устаткування і не військові хитрощі, а наш бойовий дух у військових діях. І щодо виховання, вони важкими вправами ще з ранньої юності досягають мужності, а ми, живучи в добробуті, зовсім не гірше них виступаємо на боротьбу проти рівносильних ворогів. І ось вам доказ: лакедемоняни йдуть у похід на нашу землю не сами, а з усіма своїми спільниками, а ми сами нападаємо на землю сусідів і там на чужині здебільшого перемагаємо тих, хто боронить своє майно. Жоден ворог іще не зустрівся з усією нашою силою, бо ми піклуємося і про флот і на суходолі висилаємо в походи наше військо. Коли вороги нашої хуються на якийсь один загін то, подолавши його, вихваляються, нібито подолали всіх нас. А, коли трапляється ми їх відганяємо та перемагаємо, вони запевняють, ніби всі ми разом їх перемогли. Хоч нам радше через байдужість, ніж через нахил до важких вправ, радше не через звичай, а через мужність, властиві нашій удачі, доводиться наражатися на небезпеки, проте ми не виснажуємо себе передчасно тими халепами, що їх маємо терпіти, а, наразившись на них, зносимо їх, здається, не менш відважно ніж ті, хто загартовується у важких вправах. Ось і щодо цього наше місто гідне подиву, як і щодо іншого.

Отже, ми любимо красу з простотою та мудрість без кволості. І багатство буває потрібно нам при нагоді більше для діла, а не для того, щоб хвалитися ним. І не сором у нас визнавати себе бідним, а ганебним вважається не уникати бідності працею. Годиться в нас тим самим людям і про свої хатні справи і про державні справи дбати, а всім іншим, що віддані своїм власним справам, розумітися, так чи інакше, і на державних справах. Лише ми сами вважаємо того, хто не бере

участі в них, не ледачим, а некорисним. І ми сами судимо наші вчинки або намагаємося правильно оцінити їх, не вважаючи, що розмови можуть пошкодити справам, але буває навпаки, коли без попереднього обговорення приступають до справ. Несхоже в нас із ними й те, що ми виявляємо відвагу і водночас обмірковуємо саму справу, яку розпочинаємо, а в інших незнання веде до відваги, і роздумування - до нерішучості. Справедливо вважати за найвідважніших духом тих, хто якнайбільше знає і прикре і приємне, а проте не уникає небезпеки. І ще собі на користь ми відрізняємося від багатьох, бо ми заводимо собі друзів не тим, що приймаємо від них послуги, а тим, що робимо їм послуги. Надійніший друг є той, хто зробив послугу, бо він своєю прихильністю до того, хто прийняв послугу, зберігає в ньому вдячність до себе, а той байдужіший, бо знає, що йому належить віддячити благодійникові, якому він заборгував. Лише ми сами робимо послуги без побоювання, не стільки сподіваючись мати від цього користь, скільки через довіру, яку нам дає свобода.

На закінчення я скажу, що наше місто є осередком освіти всієї Еллади. Мені здається, що в нас кожна людина, яка розуміється на багатьох речах і вміє робити їх майстерно і навіть вишукано, може досягти незалежного стану. А що всі ці слова не якісь теревені, а сама правда, це доводить могутність нашого міста в такий спосіб набута. Бо з усіх теперішніх міст лише наше виявляється краще, ніж чутки про нього. Лише воно не викликає обурення у ворогів, що нападають на нього і зазнають поразки. Воно не викликає зневаги в підданців, що ними, мовляв, керують недостойні керувати. Ми досягли могутності, для якої не треба ні багато доказів, ні свідоцтв, і за це нам дивуватимуться і наші сучасники і наші нащадки. І нам не потрібний ні Гомер, який нас вихваляв би, ні хтось інший, хто своїми епічними творами дав би нетривалу насолоду, якщо правда про дійсність могла би її зіпсувати. Адже всі моря і всю землю ми зробили собі приступними своєю відвагою. По всіх усядах ми поставили вічні пам'ятники наших добрих і лихих учинків. Ось за таке місто загинули на полі бою ці воїни, які вважали своїм обов'язком бути до кінця вірними місту, а кожен, хто залишився живий, повинен віддати йому всі свої

сили. Тобто, воно є краще, ніж про нього кажуть як його вороги, так і його друзі.

Я тому так довго говорив тут про наше місто, щоб якнайкраще довести, що в нас із нашими ворогами нема нічого схожого, і ми воюємо не за однакове. Своїми доказами я хочу зробити яснішим похвальне слово тим, про яких тепер ідеться. Найважливіше вже було висловлено, бо доброчесність їх та їм подібних прикрасила місто, вславлене в моїй промові. І небагато є еллінів, вчинки яких, як і вчинки тих, про котрих мовлю, відповідали б похвальним словам про них. Здається мені, що загибель їх уперше виявила і остаточно довела їх мужність. Справедливо, щоб усі вади людей закреслювала виявлена ними на війні за вітчизну відвага, бо вони добром знищують лихо і приносять усій громаді більше користі, ніж своїми хибами завдали шкоди. Ніхто з них не прагнув для себе багатства і не став боягузом у надії запобігти бідності та забагатіти, уникаючи жахливого кінця. Вони вважали, що покарати ворогів найважливіше, що наражатися на небезпеки - найкраще. Отже, вони побажали покарати ворогів, зазнавши небезпеки, і зректися своїх сподіванок. Вони залишили собі надію на непевний успіх, а сами в боротьбі поклалися на власні сили. Вони вирішили краще загинути, відбиваючи ворогів, ніж відступити і врятувати своє життя. Вони уникли ганебних слів, рятуючи справу, вони згубили своє тіло і в коротку вирішальну хвилину не стільки позбавилися страху, скільки досягли вершини своєї слави.

І ось вони показали себе цілком гідними свого міста. А тим, що залишилися живими, слід бажати собі безпечнішого життя, але вони також не менш відважно повинні поводитися з ворогами. Не зважайте на те, що тут перед вами лише на словах ідеться про користь мужності. Хтось там може надто докладно розповідати, хоч ви і не гірше за нього знаєте про це. Він скаже вам, яка це добра справа відбивати напади ворогів. Але цього замало: щодня захоплено споглядайте велич нашого міста в дії, любіть її щиро і, коли зрозумієте його велику славу, не забудьте, що це здобули відвагою та розумінням обов'язків люди, які в своїх вчинках ставили честь над усе. Якщо вони зазнавали колись невдачі, то, звичайно, не вважали можливим позбавляти рідне місто своєї доброчесності і віддавали йому

життя. Отже, офірувавши свої тіла державі, вони здобули собі вічну славу і право на урочистий похорон і могилу не лише оцю, де вони тепер лежать, а таку, де їх незабутня слава і в словах і у вчинках зостанеться назавжди. Про їх славу та їх подвиги свідчитиме не лише надмогильний пам'ятник у рідному краї і напис на ньому, але й у суміжних краях неписана пам'ять кожної людини: бо для славних людей вся земля - пам'ятник. Не забувайте про небезпеки на війні, яких зазнали ті, кого ви хотіли б наслідувати, вважаючи, що їх щастя було в свободі, а їх свобода - у величі духу, знайте, що слід оберегати своє життя не тим, хто живе в злиднях, не тим, у кого нема надії на краще, а тим, у кого все може змінитися на гірше, якщо вони стануть боягузами. Для розважної людини багато тяжче зносити зневагу від інших за слабодухість, ніж непомітно зустріти смерть, відчуваючи свою" силу та маючи надію врятувати громаду.

Отже, я не стільки співчуватиму батькам загиблих, скільки втішатиму їх. Адже згадуючи, за яких різноманітних життєвих змін вони зростали, вони знають, що справжнє щастя, яке випадає на долю людей - померти так, як померли ці воїни, і відчутти таку скорботу, яку довелося відчувати їх батькам. Я розумію, звичайно, що важко мені вмовляти вас, бо ви часто згадуватимете, бачачи в інших, те щастя, якому ви й сами колись раділи. Справді, ми сумуємо не за тим, чого не мали, а за тим, що в нас було, до чого ми звикли і що ми втратили. Тим, хто перебуває ще в такому віці, коли вони можуть мати дітей, слід утішатися надією на народження інших дітей. Ці, які мають народитися, допоможуть якоюсь мірою забути про тих, яких уже нема. І для міста вони виявляються подвійно корисними: не дадуть йому збезлюдніти і стануть на його захист. Було б несправедливо на рівних правах брати участь в обговоренні справ тим, хто не зазнав небезпеки втратити дітей, разом із тими, хто їх утратив. А всі ті, хто за віком не може мати дітей, утішайтесь, що більшу частину життя ви були щасливі, а тепер уже вам залишилася менша частина. Нехай слава ваших дітей полегшить ваше горе. Адже не старіє лише бажання слави. І в похилому віці нам дає насолоду не стільки прагнення прибутку, як запевняє дехто, скільки прагнення честі.

Щодо присутніх тут дітей, братів і сестер загиблих, то їм іще, я бачу, доведеться добре позмагатися, бо за звичаєм кожний хвалить того, кого вже нема. Добре було б, коли про вас із усією вашою надмірною доброчесністю пішла слава хоч і не така, як про загиблих, а нехай навіть трохи менша.

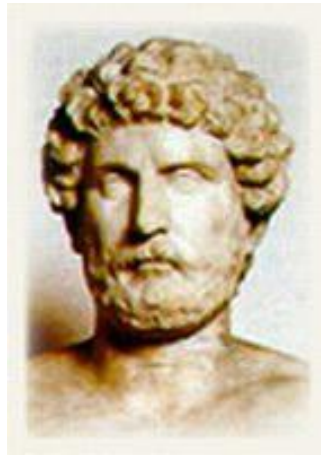
Заздрість суперників заважає нам змагатися в славі з тими, кого вже нема. Якщо мені слід згадати тут і про доброчесність жінок, що тепер овдовіли, я звернуся до них із дуже короткою порадою. Будьте не слабкіші, аніж вам дозволяє ваша природа, бо це для вас велика слава, хоч чоловіки найменше кажуть про неї, коли їм доводиться її хвалити чи гудити.

У своїй промові згідно із звичаєм, я висловив усе, що вважав за потрібне. Що ж до справи, то ми вже належно вшанували померлих, а дітей їх наше місто візьме на своє утримання, аж поки вони стануть дорослими. Це буде почесна нагорода і живим і тим, хто поліг у боротьбі. Адже, де за доброчесність дають найвищу нагороду, там урядують найкращі люди. Тепер же, оплакавши, як належить, померлих, нехай кожний повертається додому.

СОФІСТИ

(V – IV ст. до н. е.)

Софісти — давньогрецькі мудреці 5-4 століть до н. е., які були мандрівними експертами з різних предметів, включаючи **ораторське мистецтво**, **граматику**, **етику**, **літературу**, **математику**, та елементарну **фізику**. Вони не формували якусь певну школу, але мали певні спільні інтереси. У філософії вони атакували тлумачення реальності елейців і намагалися пояснити феноменальний світ. Їхня освітня програма базувалася на віруванні, що чесноту можна навчити. Через їхнього противника **Платона**, вони набули поганої слави — філософських шахраїв, зацікавлених в грошах і престижі, аніж у правді. У римський період термін софіст означав просто вчителя **риторики**.

Протагор із Абдери (480 – 410 рр. до н. е.)

Слово «*софізм*» означає міркування, побудовані таким чином, що містять навмисне допущену помилку і, звичайно, приводять до хибних висновків. Часто диспути софістів перетворювалися на безрезультатні суперечки, звідки й одіозне значення **софіст** - людина (оратор), яка готова за допомогою будь-яких прийомів захищати певні тези, не враховуючи об'єктивну істинність чи хибність цих тез.

Початково «софіст» мало значення майстер, художник, мудрець, однак з другої половини **V ст. до н. е.** термін набув спеціального змісту, що пов'язане власне з діяльністю софістів. Софісти — це перші в світовій історії платні вчителі мудрості, давньогрецькі педагоги.

Найвідомішими серед них були **Протагор, Горгій, Антифонт, Продік, Гіппій, Фрасімах, Лікофрон**. Софісти також були першими в історії сучасної цивілізації представниками **інтелігенції**. Софізм породив новий тип соціальних стосунків між вчителем та учнем — рівноправне взаємовигідне спілкування. Вони навчали самостійно мислити і переконувати інших людей, що нерозривно пов'язано із утвердженням **демократії у давньогрецьких полісах**. Хоча у пізній період розвитку софізму головним акцентом було не змістовне оволодіння знаннями, а вміння їх використати в політичних дискусіях. Поступово це вчення трансформувалося у софістичний метод мислення, де головним було вміння обґрунтувати будь-яке твердження, незалежно від його

істинності. Поняття софістика у цьому розумінні перетворилося на загальну назву.

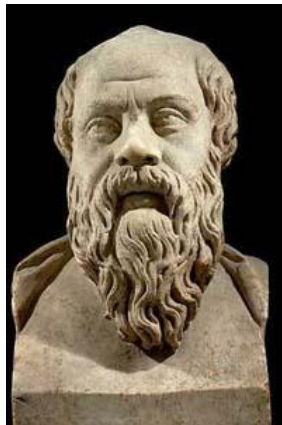

Демокріт і Протагор

У давньогрецькій **натурфілософії** людина ніяк якісно не виділялася із природи, що не могло задовольнити софістів, які вважали саме людину, а не **атом**, у якості початку всіх речей. Крім того, натурфілософія не виробила ніякого придатного світогляду, що забезпечував би свободу індивіда від колективу, а навпаки, повністю підкоряла його інтереси інтересам держави. Проте софісти були спадкоємцями прадавньої філософії, багато хто з них були учнями натурфілософів. Так **Протагор** був учнем **Демокріта**, що сам обрав собі його в учні, побачивши, як той струнким **геометричним** способом зв'язував дрова, коли був їхнім носильщиком.

Софісти на відміну від натурфілософів, поставили проблему буття не як проблему речовини, а як проблему **свідомості**. Вони вперше висунули ідею про «буття для себе»,

у той час як раніше мова йшла про «буття в собі». Якщо натурфілософія була заснована на безпосередньому сприйнятті кругообігу речовини у світі, то у софістів об'єктивний, інтуїтивно даний космос відійшов у бік, поступившись місцем суб'єктові і його звільненому мисленню.

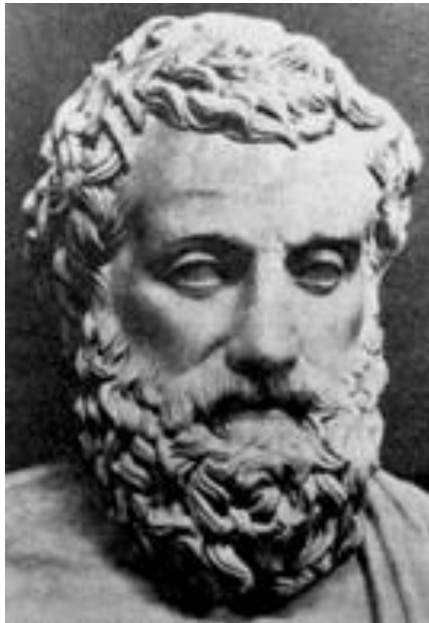
Горгій із Леонтіни (485 – 380 рр. до н. е.)

Софісти були суб'єктивістами, скептиками, раціоналістами, сенсуалістами, індивідуалістами. Основою їхнього світогляду був вислів **Протагора** «Людина є міра всіх речей». Їхній **суб'єктивізм** проявлявся в тому, що істина не мислилася ними як щось єдине для всіх. Софісти вважали, якщо всі думають по-різному, то й **істина** в кожного своя, і уявлення про прекрасне й потворне в кожного своє, і взагалі всі поняття як філософії, так і моральності відносні.

Гіппій із Еллади (біля 400 р. до н. е.)

Факт відносності всього — головна засада всього світогляду софізму. Якщо все відносно й залежить від суб'єктивного смаку, що розуміється як єдиний критерій істинності, то виходить, що геть усе істинне. Однак саме суб'єктивізм, привнесений у теорію **пізнання**, сприяв тому, що вперше в історії філософії могло бути поставлене питання, як співвідносяться із навколишнім світом наші думки про нього.

Фрасімах (459 – 400 рр. до н. е.)

Філософія, що стояла на щаблі космологічної об'єктивності, в принципі не здатна була задатися таким питанням, тому що мислення вважалось тотожним із буттям. Це приводило до нерозвиненості форм доказовості й логічних визначень.

В області **гносеології** софісти не виробили певної теорії, цьому заважала їхня надто велика увага до психологічних процесів, цікавість до строкатості людського життя. Вони прагнули перевести об'єктивні цінності на мову відчуттів, що приводило їх до **сенсуалізму**. Для софістів те, що не підпадає під відчуття, було примарою.

Софістам був також властивий **скепсис** щодо можливостей людини пізнати буття. Так **Горгій** (483—375 р. до н. е., учень

Емпедокла), приїхавши в Афіни в 427 до н. е., вразив усіх красномовством, тому що міг висловитись без підготовки на будь-яку тему. У своїх промовах він розвивав скептицизм, основні положення якого зводив до наступних трьох пунктів:

- зовсім немає ніякого буття;
- якщо воно і є, то непізнавано;
- якщо воно є й пізнавано, все-таки істину про буття передати неможливо.

Антифонт із Афін (V ст.. до н. е.)

Протагор говорив наступне: «Про богів я не можу знати ні того, що вони існують, ні того, що їх немає. Тому що багато чого перешкоджає мені: і неясність питання, і стислість людського життя». Відомо, що він був вигнаний афінянами за безвір'я, а його книги відбиралися й спалювалися. Разом з тим неможна назвати софістів **атеїстами**. Вони переборювали абстрактну мудрість натурфілософії скептично, деструктивно, не бачили у бутті ніяких об'єктивних опор для людських культурних цінностей, для моральності, а просто перетворили його в об'єкт довільної, суб'єктивно-ігрової активності свідомості.

Добро є те, вважали софісти, що корисно людям. Душа є почуття і більше нічого. Але, незважаючи на цей свій **сенсуалізм**, софісти віддавали пріоритет внутрішньої моральності перед законом, передбачивши в цьому філософію

Сократа. Так **Лікофрон** вважав, що держава повинна піклуватися не тільки про закон, але і про моральність громадян, тому що непідкріплений внутрішнім переконанням закон перетворюється у простий договір, гарантію особистих прав, зробити ж громадян добрими й справедливими він не може. **Гіппій** вважав, що наклеп — гірше за все, навіть злочинство, тому що за допомогою нього втрачається найдорожче — ставлення близьких.

Платон вважав, що з діяльності софістів почалася загальна зарозумілість і беззаконня. Всі стали безстрашні, безбоязність у свою чергу породила безсоромність. Софістів він називав найманими мисливцями за багатими юнаками, торговцями наук, борцями, що займаються словесними змаганнями й сперечаннями (Платон. Софіст. 231 D). Так, **Протагор** одного разу вимагав плати зі свого учня Еватла, а коли той зауважив, що ще не виграв справи у суді, Протагор відповів: «Якщо ми подамо в суд, і справу виграю я, то ти заплатиш, тому що виграв я; якщо виграєш ти, то заплатиш, тому що виграв ти».

Аристотель також вважав, що софістика є мудрість гадана, а не справжня, і софістів тими, хто вміє наживати гроші від вигаданої, але не справжньої мудрості. По-іншому до своєї діяльності ставилися самі софісти. **Протагор** говорив своєму учневі: «Пробувши день із мною, ти повернешся додому, ставши кращим». Протагор вважав, що він очищав юнаків від думок, що перешкоджають засвоєнню наук, які стосуються душі.

Справа в тому, що софістами називали себе багато тих, хто дійсно були знавцями мудрості, так і ті, хто займався лише словесними сперечаннями. Тому неможливо дати однозначну оцінку їхньої діяльності. Хоча із софістів почався занепад філософії як вільної духовно-пізнавальної творчості, тому що вони першими виявили прецедент викладання філософії за гроші.

Складно перелічити те, що першими відкрили софісти, хоча все це пов'язане не із **космосом**, математикою й **геометрією**, а мовою, **логікою** та життям людини у суспільстві. Протагор першим висловив думку: «Про всяку річ є дві думки, протилежні одна одній». З них він створював **діалог**. Із цього висловлення видно, що саме софісти дали поштовх розвитку

діалектики, поштовх мистецтву не тільки сперечатися, але й доводити, шляхом суперечки пізнавати істину.

Протагор також ввів словесні змагання — диспути. Введення діалогічної мови змушувало розвиватися думку, що рухається між протиріччями та шукає з них вихід. Софісти залучали у міркування те, що нині називають «софізмами», і не приділяли належну увагу міркуванню по суті, розвиваючи лише словесне красномовство. Однак цей етап діалогів необхідно було пройти, щоб виховати мовну та духовну стійкість.

Протагор також першим поділив мовлення на чотири типи: прохання, питання, відповідь, наказ. Ці види він назвав «корінням мовлення» (на відміну від натурфілософічного формулювання — «корінням промов»). Взагалі необхідно відзначити, що софісти вперше приділили належну увагу мові. Їх можна назвати першими мовознавцями та філологами. Софісти вперше почали вживати складені мовні конструкції та вишукані поетичні обороти. Вони значно збагатили лексику не тільки за рахунок створенням нових слів, але й поверненням із забуття старих.

Софізми — це міркування, засновані на навмисному порушенні законів логіки, на вживанні помилкових аргументів. Спочатку софісти вчили прийомам доказу і спростування, відкрили ряд правил логічного мислення, але незабаром відійшли від логічних принципів і всю увагу зосередили на розробці логічних прийомів, заснованих на зовнішній схожості явищ, на тому що подія витягується із взаємозв'язку подій, на багатозначності слів, на підміні понять і так далі. Вважається, що широке використання софізмів характерне молодшим софістам (Фразімах, Критій, Алкідам, Лікофрон, Нолемон, Гіпподам). Розрізняють такі види софізмів:

- софізм «учетверіння терміну» — силогічний умовивід, в якому порушено правило простого категоричного силогізму: у кожному силогізмі повинно бути лише три терміни. Зумисне помилкове міркування будується із використанням нетотожних, але зовні схожих понять. Наприклад, «Злодій не бажає придбати нічого поганого. Придбання хорошого є справа добра. Отже, злодій бажає добра».

- софізм недозволенного процесу — силогічний умовивід,

в якому порушено правило простого категоричного силлогізму: термін, не розподілений (не узятий у всьому об'ємі) в одній з посилок, не може бути розподілений (узятий у всьому об'ємі) у висновку. наприклад, усі птахи мають крила — деякі яйцеродні мають крила.

- софізм збірного середнього терміну — силлогічний умовивід, в якому порушено правило простого категоричного силлогізму: середній термін має бути розподілений (узятий у всьому об'ємі) принаймні в одній з посилок. Наприклад, деякі люди вміють грати на скрипці — всі дипломати-люди — всі дипломати уміють грати на скрипці.

Таким чином, поява у Стародавній Греції софістів – явище закономірне. Софісти навчали красномовству – Риториці і вмінню вести суперечки – Евристиці. Мистецтво слова і мистецтво доведення високо цінували в містах Афінського союзу, утвореного після перемоги афінян у греко-перських війнах. Це був період розквіту античної демократії. Створювалися нові інституції – Народні збори, суди. Тому вміння говорити і переконувати ставало життєво важливим. Софісти навчали захищати будь-яку думку, не зважаючи на те, чи вона була істинною, чи ні. Тому слово софіст з самого початку набуло зневажливого, осудливого відтінку. Софісти вміли довести тезу, а потім не менш успішно – антитезу. Ф.Бекон – видатний англійський філософ Нового часу – порівнював тих, хто використовує софізми з лисицею, яка вміє добре запутати сліди, а тих, хто їх розпутує із гончою собакою, яка налаштована на цю делікатну роботу.

В одному із своїх діалогів Платон описує сцену, коли два софісти заплутують просту людину на ім'я Ктесипп. «Скажи, у тебе є собака?». «Є, і дуже зла» - відповів Ктесипп. «А у неї є цуценята?». «Є, і також злі». «А їх батько, мабуть тоже собака?». «Так», - відповів Ктесипп. «А він і твій батько?». «Так», - відповів Ктесипп. Софісти роблять несподіваний висновок: «Значить, ти стверджуєш, що твій батько собака і ти брат цуценят!». А в софізмі «Рогатий», софісти формулюють попереднє твердження: «Той хто чогось не втрачав, той це має». Потім ставиться питання: «Ти не втрачав роги?». – «Ні.» - «Отже, ти їх маєш».

Сократ (470/469 – 399 рр. до н. е.)

- давньогрецький мислитель, один із фундаторів діалектики, «філософії людини» й майєвтики як методу пізнання моральних, правових і політичних понять та процесів і, як стверджують дослідники - діалогічної форми пізнання навколишнього світу, основоположник філософії як «науки про дух». Незаперечним є те, що для всіх наступних епох Сократ став втіленням ідеалу мудреця. Хоча сам мудрець і його філософське бачення світу, якщо спиратися на факти, що дісталися нашому поколінню від учнів Сократа, запропонований наступним поколінням у досить суперечливому та неординарному баченні. У поглядах Сократа чергується як критика влади більшості, так і повага до законів суспільства та їх обов'язкове виконання. Іронія і сумнів в Сократа мешкають і вживаються поруч з глибокою вірою в моральність людини. Намагання досягнути ідеального буття ніскільки не заважає мудрецю у вирішенні інших земних

проблем. Дельфійський оракул назвав Сократа наймудрішим із греків. Тому діалогічну філософію Сократ запропонував своїм опонентам не як ще один (на рівні з існуючими донині), з специфічних способів цікавого проведення земного життя, а як цілеспрямований тренінг підготовки до основного діалогу – майєвтики життя.

Слухачів і учнів Сократа завжди приваблювала його манера розмовляти у відвертій формі, по-дружньому, довірливо і навіть інтимно. Але, водночас досліджувана істина сприймалася ним в незвичній для аудиторії і небаченій донині іронічній манері, що відрізняло його метод пізнання від методу софістів. Це приводило співбесідника до розгубленості, коли він раптом усвідомлював своє невігластво і необізнаність у житейських проблемах, які донині були для нього, принаймні, на його думку, майже вирішеними. Питання Сократа про те, що таке краса, справедливість, дружба, мудрість, хоробрість змушували людей замислюватися не лише над філософськими проблемами світоустрою. Їх все частіше починали цікавити проблеми сенсожиттєвих цінностей індивіда. Сократ в доступній формі, намагався роз'яснити слухачам сутність призначення людини в суспільстві, її правила поведінки і обов'язки щодо ушанування богів, не цуратись питань освіти, - тобто активніше впроваджувати життєдайні принципи практичної орієнтації людини в навколишньому світі, яка, в першу чергу, повинна керуватися в своїх вчинках насамперед совістю, справедливістю і громадянським обов'язком.

Сократ обрав філософію, чи, точніше, філософія обрала Сократа для того, щоб навчати і творити кращими громадян із дема Алопеки, місця, де народився філософ. (Аттика була поділена Клісфеном у VI столітті до н. е. на 10 адміністративних округів - філ, кожна з яких, в свою чергу, була поділена на 10 менших одиниць демів.). Завдання філософа, як стверджували давні греки, «допомогти людині народитися до нового життя, до придбання дійсних та істинних моральних норм». «Я поставив своєю життєвою метою надавати кожному в його індивідуальному духовному житті посильну допомогу, намагаючись накреслити шляхи, ступаючи по яких кожний з вас міг би стати кращим і розумнішим», -

говорив він у «Апології». Апологія – захисна промова, яку виголосив Сократ на афінському суді у 399 році до нашої ери, після того як були вислухані всі звинувачення проти нього. Відтворена була значно пізніше в діалогах Платона і, на думку дослідників – сократиків, являла собою стилізоване і художнє дооформлення останньої промови знаменитого грека. Це своєрідна спроба реабілітації перед наступними поколіннями і сучасниками несправедливо засудженого до страти Сократа. Хоча відомі нині і інші апології Сократа, які здебільшого читачам незнайомі. Найвідоміші серед них – «Апологія Сократа», яку створив Ксенофонт (Ксенофонт Афинский. Сократические сочинения. Пер. С.И. Соболевского. М.,1935.).

За свідченням візантійського лексикону суду, «філософ – стоїк Теон із Антіохії написав свою апологію Сократа». У свою чергу, Аристотель в «Риториці» згадує Теодекта із Фаселіди в Лікії, оратора і трагічного поета, учня Платона і Ісакрата, автора однієї із апологій Сократа. Діоген Лаєрцій повідомляє, що апологію Сократа написав також Деметрій Фалерійський, учень Феофраста (Диоген Лаэртций. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Пер. М.Л.Гаспарова. М., 1986.).

Майже через 600 років відомий ритор Лібаній відтворив новий текст промови Сократа на афінському судилищі, яка дійшла до нинішнього читача серед так званих декларацій знаменитого вчителя красномовності. Тобто, судова розправа над Сократом в Афінській круглій палаті була досить гучною подією в стародавньому світі, до її інтерпретації зверталися ще протягом багатьох століть відомі історіографи класичної Греції. Хоча присвятивши себе справі формування філософської культури, Сократ не завжди був послідовним, а іноді віддавав перевагу ірраціональним факторам і досить серйозно ставився до сновидінь і оракулів, часто слідував своєму внутрішньому голосу, який, як запевняв філософ, знав значно більше, ніж він сам (якщо вірити Ксенофонту, Сократ називав цей голос «божим голосом»). І сновидіння, і оракули, і «внутрішній голос» – усі ці чинники далеко не є раціональними в нашому сучасному розумінні, хоча саме вони були тим імпульсом, який штовхав Сократа до філософських роздумів і сприяли вибору грецьким філософом подальших

орієнтирів свого життєвого шляху і світоглядних цінностей. І на заключному етапі свого життя, коли він розмірковує про те, що коїться з людиною по смерті, неможливо не помітити, що Сократ твердо вірить в безсмертя і що невпевненість, яку він висловлює, - це хитросплетені лабіринти, а іноді і явні хитрощі в контексті його роздумів і міркувань.

До 25 років Сократ працював підмайстром у батька (батько працював в майстерні по оброблені каменю) та займався самоосвітою. У цілому перша половина його життя аж до вступу до філософських лабіринтів мудрості маловідома дослідникам його діалогічної мудрості. І тільки аналізуючи другорядні питання тієї епохи нам вдається іноді відшукати деякі факти із життя людей Древньої Греції, а, отже, глибше пізнати спосіб життя Сократа. Орієнтуючись на дані про освіту в стародавніх Афінах, що не є таємницею сьогодні, які через тисячоліття досить прозоро дійшли до нас, ми можемо відтворити і рівень освіти, яку міг отримати філософ в Давніх Афінах. Оскільки початкова освіта була обов'язковою для стародавніх греків і починалася з семи років, можна достовірно стверджувати, що саме тоді Сократ почав відвідувати початкову школу. В історії Греції відома і навчальна програма початкової школи. Державну освіту стародавні греки починали з читання, письма і отримували ази з арифметики. Вивчення мов, географії, історії, природознавчих наук та інших галузей знань в часи життя Сократа не практикували і програм з їх освоєння не існувало. Принаймні, на сьогоднішній день, їх не виявлено. Але натомість з двома предметами грецькі юнаки були обізнані - вони сьогодні практично вилучені з програм загальноосвітніх шкіл – гімнастикою і музикою. А пояснити цей факт можна так.

Історично склалося так, що древні общини не знали ні постійних армій, ні поділу жителів на військових та цивільних. Кожний член общини повинен був досконало володіти мечем чи луком, вміти обробляти землю плугом і на перший поклик виступити в похід для захисту своєї вітчизни. Тому тілесні вправи розглядалися в древній Греції як предмет державної необхідності. Особливо велику роль вони відігравали в Спарті і Афінах, де військову справу було піднесено до рівня мистецтва. Тому і недивно, що нечисленні, але фізично

налаштовані і дисципліновані армії греків розгромили більш численні, але дикі полчища персів, які зазіхнули на їх незалежність. З історії воєн відомо, що в 490 році до н. е. перський цар Дарій віроломно напав на Грецію, але в битві під Марафоном зазнав жорстокої поразки. Радісну звістку в Афіні приніс воїн, який пробіг 40 кілометрів і увічнив себе як родоначальник марафонського бігу. А коли 10 років опісля перси знову порушили мир, 300 спартанців і їх союзників загинули в бою біля селища Фермопіли, але знекровили переважаючі полчища перського полководця, що переважали їх кількісно. Незабаром у морській битві біля острова Саламін грецька армада отримала перемогу над персами. Цим перемогам греки, насамперед, повинні були б завдячувати своїй науковій системі гімнастичних вправ, яка обов'язково була включена в навчальні плани початкової освіти стародавньої Греції.

У свою чергу, музика була тісно пов'язана зі всією релігійно-моральною системою, яка була основним підґрунтям грецького суспільства. Тому для всебічно розвинутої людини часів Древньої Греції важливою рисою в формуванні її світогляду було не тільки вміння володіти музичним інструментом, але і вивчення віршів національних поетів, як, наприклад Гомера і Гесіода – цих неперевершених і майже головних авторитетів у сфері релігії і моралі. У структурі музичного мистецтва особливе місце належало і танцям, які завжди були в центрі уваги під час релігійних і державних церемоній і багато значили в суспільному житті Греції, збагачуючи церемоніальну насиченість важливих подій грецького полісу.

Мабуть усього цього навчався і Сократ, хоча можна сьогодні, враховуючи інформативний матеріал тієї доби і письмові свідчення учнів та друзів філософа, стверджувати, що на формування його світогляду вплинули й інші чинники. Так, коли Сократу виповнилося майже двадцять років, відправився він набиратися софістичної премудрості до Продіка Коського, майже свого ровесника, софіста, який пріоритетне місце в софістичному загальному навчанні надавав моральним принципам. Продік вивчав філософію мови, цікавився різноманітністю смислових ознак слова. Можливо, захоплення

красномовністю дало можливість Сократу пізніше познайомитися з Аспасією, другою жінкою Перикла, яка була відома в стародавній Греції як своєю пристрасною любов'ю до філософії, так і рідкісною жіночністю і красою. Через багато років, уже в zenіті своєї слави, Сократ згадував Аспасію як одного з кращих учителів риторики, від якої за свою забудькуватість отримував неодноразові ляпаси. Можна було б піддати сумніву цей біографічний факт із життя Сократа, якби він не згадав і не переказав учням в усній формі слова промови, яку написала дружина Перикла для свого чоловіка, виголошену останнім на похоронах воїнів-афінян героїв Самоса. Аспасія пережила Перикла (він помер від чуми в 429 році до н. е.) на 23 роки. У 406 році до н. е., коли афіняни стратили Перикла-молодшого, її сина, якого звинуватили в порушенні військових традицій стародавньої Греції, Аспасія з горя і відчаю випила чашу цикути.

Аспасія, знаменита афінська гетера із Мілета, прославилася не лише своєю жіночністю і красою, але й неперевершеною освіченістю і винятковим складом інтелекту і розуму. Познайомившись з нею на початку 40 - х років V століття до нашої ери, Перикл залишив свою першу дружину і двох дітей і майже у півстолітньому віці одружився з Аспасією. Як підтверджують джерела тієї доби, Аспасія мала рішучий вплив на свого мужа, особливо на формування його політичного світогляду. Хоча після його трагічної смерті вона недовго бідкалася самотньою і одружилася з посередніх здібностей політиком, торговельних справ громадянином Афін Лісіклом, який пізніше був обраний стратегом. Безперечно, останньому своєму статусу він повинен дякувати своїй дружині. Перікл, неодноразово даючи характеристику своїй дружині, вказував з посиланнями на Діодора, що вона «у філософії – учениця Сократа», а, посиляючись на Есхіна – сократика, акцентував увагу слухачів на тому, що Аспасія завжди наставляла Перікла в політичних промовах та під час державних дискусій.

Плутарх свідчить, що багатий Крітон, який пізніше став учнем і товаришем Сократа, зустрівши його в юнацькі роки, був здивований його розумом і обдарованістю. Це наскільки вразило Крітона, що він забрав його із батьківської майстерні і

направив за свій рахунок вчитися мудрості до кращих вчителів того часу. Достовірність цього факту можна піддавати сумніву, але те, що Сократ слухав відомих філософів своєї доби і вивчав під їх керівництвом надбання наукової думки того часу, зафіксовано в спогадах його сучасників. Він добре орієнтувався в філософських системах Парменіда, Геракліта, Демокріта, Анаксагора і Емпедокла. Захоплення риторикою поєднувалося із заняттями музикою, якої навчав Сократа Дамон, наставник Перикла, а пізніше – Коннон. А музика, в свою чергу, привела його до астрономії і геометрії. Сократ неодноразово брав уроки у Феодора із Кірені, вченого геометра, астронома і музиканта.

Є свідчення древніх греків, що Анаксагор був його учителем, настільки цей факт достовірний, судити категорично досить складно. Однак, є чітко відображені історичні закономірності тієї чи іншої епохи, аналізуючи які, ми зможемо з достовірністю зафіксувати і такі факти. Анаксагор був досить відомою особистістю в Афінах сократівської пори, саме в роки могутності Перикла. Попри на те, що вони з Периклом були однолітками, це не завадило Анаксагору навчати його філософії. Анаксагора, Перикла і Аспасію об'єднувала довготривала і міцна дружба, всі вони народилися в містах Іонійського побережжя. Анаксагор був знайомий і з драматургом Еврипідом. У Греції його вважали порядною людиною і вільнодумцем. Його книги, де він заперечував божественну природу небесних світил, були у вільному продажу – їх можна було придбати за доступну ціну в кілька оболов. Молодь Афін цікавилася проблемами, які піднімав в своїх книгах Анаксагор.

Сократ, який на той час цікавився софістичними поглядами, але відрізнявся від останніх допитливістю в пізнанні інтелектуальних і духовних здібностей людини, не міг не використати можливості повчитися мудрості і в Анаксагора. Спілкування з Анаксагором значною мірою вплинуло на формування моральної позиції мудреця. Це віддзеркалюється не лише у формуванні натурфілософських поглядів Сократа. Досить згадати презирливе ставлення Анаксагора до багатства і всякого рівня відзнак, відмова від власності на користь родичів, байдужість до заможного життя.

Можна помітити названі характеристики та інші подібні ситуації і в житті Сократа. Наприклад, порівнюючи вислів Анаксагора: «пізнання - високе благо і кінцева ціль життя», з терміном, який вкладає в уста Сократа Платон: «життя без випробувань не має ціни для людини» («Апологія»), нескладно помітити схожість життєвих позицій цих оригінальних людей, двох знаменитостей Стародавньої Греції, хоча і в різному часовому просторі. А коли Анаксагора засудили до смертної кари (страту було замінено висланням за межі країни близько 434 р. до н. е.) і одночасно повідомили про смерть дітей, він відповів: «Що ж, природа давно винесла свій вирок і мені, і їм (суддям)», а про дітей зауважив, що «він знав, що створив їх смертними». Є подібні слова і в Сократа («Апологія»), де він сміється над людьми, які винесли йому смертний вирок, щодо того, що вони збираються жити вічно, навіть не будучи засудженими до страти.

У пам'яті Сократа закарбувалися на все життя судейські дійсва над Анаксагором, затіяні ворогами Перикла. Такого безчестя ще не бачили Афін, - зібралися судити мудреця за філософське вільнодумство. Вирок суду був таким: «вважати державним злочинцем того, хто не поважає богів за встановленими звичаями чи пояснює науковим чином небесні явища». І лише заступництво Перикла змогло врятувати Анаксагора від смертної кари. Його прогнали з Афін, він проживає в Лампсаке і помирає в 428 році до н. е., коли Сократу виповнилось сорок літ. З того часу Сократ відчув покликання – навчати людей мудрості, пошуку істини і справжнього знання. Хоча з впевненістю можна заявити і таке: на формування світогляду Сократа названі мужі стародавньої Греції вирішального впливу, зрештою, не мали.

Філософська думка в Греції на той час уже залишила космофізичну точки зору мудреців старої школи, і Сократ так і не знайшов в їхній філософській культурі відповіді на питання, які його хвилювали на той час. Тому він без особливої симпатії розглядав філософські опуси названих мудреців, вважав їх мрійниками, які даремно витратили час і здоров'я на предмети, які, здебільшого були недоступними для людського пізнання і малоефективними для практичного оволодіння світом. Тому основним вчителем Сократа було саме життя: це

була та школа, яка значною мірою, замінила йому теоретичну підготовку, забезпечила розумову практику і життєву дисципліну. Хоча, по-перше, в zenіті своєї слави як вчителя філософії Сократа оточували здібні учні, які після смерті, продовжили ідеї свого вчителя в різноманітних школах і філософських напрямках. По-друге, займаючись діалогічною філософією, Сократ неодноразово зустрічався в суперечках різного рівня з багатьма відомими філософами, істориками, поетами, де удосконалював свою філософську культуру, формувався як вчитель філософського знання. Мабуть такий спосіб філософування зробив рішучі корективи в формуванні його світобачення, був головним чинником становлення Сократа як мудреця.

Не варто нехтувати тим чинником, що діяльність Сократа в епоху розквіту афінської демократії після перемоги над персами (перша половина V ст. до н. д.) була обумовлена грандіозною зацікавленістю до людини і її особистості. Піднесення наук, мистецтв, філософії, духовного вільнодумства і освідомлення сили та незалежності окремої особистості стали настільною темою в давньогрецькій трагедії. Саме тут, в драматургії Есхіла, Софокла, Євріпіда був представлений той сучасний грек, який рішуче вступив в конфлікт з древніми традиціями і релігійними настановами. Пройшли ті часи, коли людина не могла себе уявити поза родовим колективом і усвідомлювала себе як значущу частину матерії-природи, яка бере активну участь в круговерті життя і смерті. Філософи (VI – V ст. до н. д.), які навчали проблемам буття, розкриваючи таємниці природи під однією назвою «Про природу», поступово, але впевнено, хоча, на перший раз, боязко, зачіпали етичні проблеми. Оскільки природа була поза моральною опікою, древній грек вважав мірилом всього те, що людський вчинок відповідав законам природи.

То був один із найпрекрасніших періодів в історії становлення європейської цивілізації. Закінчилися Персидські війни, і Схід змушений був відступити перед об'єднаними силами Еллади і вперше усвідомити свою територіальну єдність і спільність культур. Такий злет народного духу був наслідком не лише в галузі свідомості, але водночас і корінним переворотом в галузі економічних, політичних і моральних

відносин в досліджуваному регіоні, що дало значний поштовх до розквіту і емоційного піднесення поезії і мистецтва в різноманітних його формах. Усі ці зміни в духовній сфері не могли не мати виховного значення на формування особистості Сократа. Афінам як батьківщині Сократа випала історична місія – бути в центрі всіх подій ренесансного піднесення в громадянському і політичному житті стародавньої Греції. Кожному члену афінської общини був забезпечений максимум особистих і громадянських прав, які він міг реалізувати за відсутності колективного принципу представництва в управлінні суспільством, на рівні особистої участі в реалізації своїх політичних функцій. Сам народ як суб'єкт політичної діяльності був одночасно зреалізований у трьох номінаціях: законодавчій, судовій і адміністративній. Це був перший прецедент в історії, коли теорія демократичного устрою суспільства знайшла втілення в афінській політиці. Народні збори – агора – стали вищим законодавчим органом країни: жителі обирали на них посадових осіб, обговорювали в ході принципових дискусій внутрішню і зовнішню політику, приймали бюджет країни, видавали закони і мали верховний нагляд за адміністрацією, релігією і суспільною мораллю. Такий різновид політичних стосунків відтворив і відповідні рейтинги в розвитку інших сфер життя, включаючи і культуру філософування, яка розповсюджувалася в формі діалогових диспутів і випробувань, і могла бути реальністю лише на основі громадянських відносин. Сам метод бесід, в основі якого були запитання і відповіді, познайомив Сократа з дивовижною жінкою, Діотімою, жрицею і пророчицею, яка, згідно легенді, навіть змогла відвести на десять років нашість чуми на Афіни. Ця мудра жінка здивувала Сократа гнучкістю розуму і вишуканою логікою. Тому, говорячи хто і як вплинув на формування світогляду грецького філософа, непотрібно принижувати і роль жінки, оскільки Греція ще з давніх віків славилася своїми поетесами, такими, як Сапфо (VII – VI ст. до н. е.) і Корінна (VI – V ст. до н. е.). Відомими жінками-філософами були Феано, Тіміха, Арістоклея і Фемістоклея, а на заході античності прославилась жінка-філософ і видатний математик Гіпатія. У Платона образ Діотіми в «Бенкеті» є прикладом жіночності і мудрості.

Існує легенда про те, що ще двадцятилітнім юнаком Сократ зустрівся з Парменідом, знаменитим засновником елейської школи, автором поеми «Про природу». Як свідчать спогади Платона, ця зустріч відбулася в будинку багатія Піфодора, який розповів про цей факт через багато років Антіфону, зведеному братові Платона.

Кажуть також, що Сократ слухав Архелая, одного із найздібніших учнів знаменитого Анаксагора. Архелай ще в 475 р. до н. е. відкрив в Афінах філософську школу. Його уже в той час називали «фініком» або «фізіологом», тобто тим, хто вивчає космологію і буття як сукупність різнорідних елементів природи, землі, води, вогню і повітря, хоч на той час названі ідеї вважалися архаїзмом.

До Сократа приходили ті, хто ґрунтовно і щиросердечно хотіли знайти шляхи до істинного знання, але приходили і такі, кого зачарувала слава мудреця. Виникає питання: - яких було більше? Були різні: і молоді, і ті, що пізнали життя, але не знайшли відповідей на питання, які воно їм поставило. Сократ був в дружніх стосунках з філософами-піфагорійцями, зовсім юними, як він сам – Сіммієм і Кебетом. У нього були друзі в різних куточках Греції: у Фессалії, Фівах, Мегарі, Еліді. Так, Евклід із Мегари під час війни зі Спартою здійснив шлях до Афін ночами, з ризиком для життя, бо так хотів побачити і почути Сократа. Федон із Елади, який був полонений і відданий в рабство, пізніше викуплений при сприянні Сократа, стане одним із найближчих друзів і найздібніших учнів грецького мудреця. Інші, такі, як Херефонт, Аполлодор, Антісфен, Арістодем чи Гермоген, обожнювали Сократа і готові були пожертвувати всіма земними благами в ім'я його філософії і натомість слухати мудрі настанови Сократових діалогічних диспутів і принципових суперечок.

Цікавий штрих із життя Сократа зафіксований його учнями під час знайомства з письменником, філософом, істориком Ксенофонтом. Згідно легенди, Сократ одного разу зустрів Ксенофонта і, заступивши йому дорогу, ввічливо запитав, де можна закупити їстівні припаси до обіднього столу. На відповідь Ксенофонта він знову запитав, а де люди стають доброчесними. І коли Ксенофонт змовчав, Сократ власно наказав йому: «Іди за мною і навчайся». Ось чому, коли

Ксенофонту потрібно було їхати в Малу Азію командувачем військами до персидського царевича Кіра Молодшого, він радився ще до того – як себе бачити в новому статусі, саме з Сократом, який делегував його в Дельфи до оракула Аполлона.

З Сократом шукали дружби пихаті аристократи Алківіад, Крітій і Каллікл, македонський цар Архелай запросив знаменитого грека в придворні філософи, але отримав відмову. Відмовився Сократ бути вчителем філософії і придворним оракулом можновладцям Скопасу і Еврілоху в Фессалії і Ларіссе. Його не приваблювала філософія найманця, він надавав перевагу філософії творчості, істина якої не примітивне замовлення, а пошуки її в реальному житті, серед простого люду, якому вона конче потрібна.

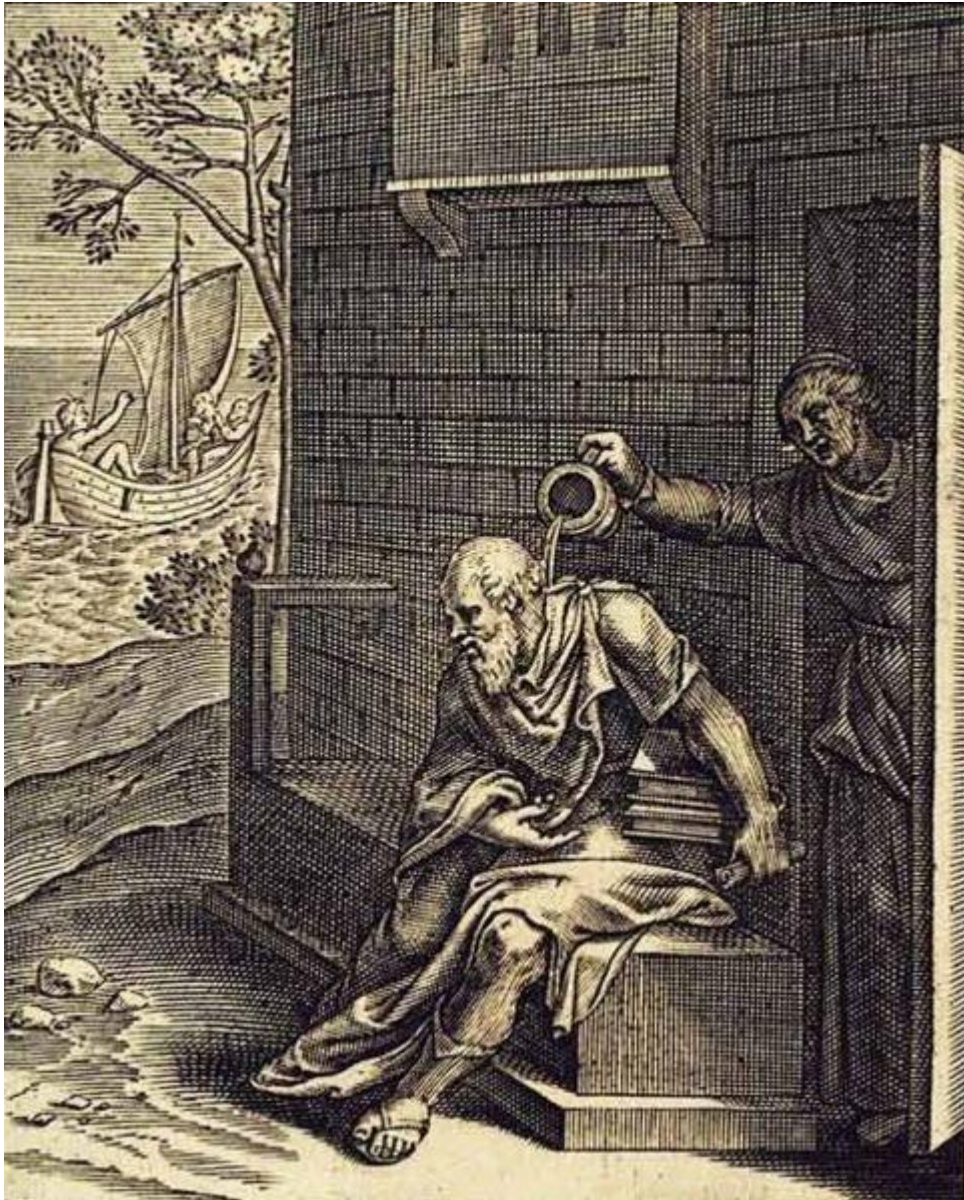
Саме в такому середовищі і формувався світогляд Сократа. Від батька він успадкував його ремесло. Очевидці стверджують, що аж до II століття від Різдва Христового по дорозі в Акрополь всім іноземцям показували групу зодягнених в покривала Харіт (грацій), які, на їх думку, створив Сократ. У сьогодішніх дослідників відсутні факти, які доводять істинність названих тверджень, як і не можуть вони вважати достовірною інформацію про причетність до формування світогляду мислителя Протагора і Аспасію. Сократівська філософія була закономірним явищем тієї епохи, а тому була похресницею і Аспасії, і Протагора, і Продіка, яким Сократ був зобов'язаний і без особистого знайомства з ними. Він досить рано відчув потяг до філософської діяльності, але лишень згодом, майже після 20-річної роботи над удосконаленням своїх філософських поглядів, про що в сучасників відсутні факти, Сократ вирішив посвятити наступні роки свого життя філософуванню в статусі вчителя філософії. Але це не означає, що зміна діяльності відбулася як миттєва дія – до появи системи діалогічної філософії пройшли ще довгі роки, аж поки Сократ не наважився винести на широкий суд афінської спільноти своє бачення низки проблем, які неодноразово були предметом дискусії з друзями і однодумцями. Хоча настав такий переломний етап в його житті, коли він все ясніше усвідомлював свою зверхність над опонентами, він стає популярним і бажаним серед простих людей і афінського бомонду.

Одного разу в його житті відбулися зміни, які стали переломними в біографії філософа. Херефонт, один із близьких друзів Сократа, відвідав священне місто Дельфи і зустрівся з оракулом Аполлоном. Він запитав бога, чи є на землі людина мудріша за Сократа? Відповідь піфії легенди трактують по-різному. Перший варіант, ніби піфія вказала на те, що немає нікого мудрішого за Сократа, другий варіант – «Софокл мудрий, Євріпід мудріший, Сократ – наймудріший із всіх людей». Така категоричність піфії наскільки вразила Сократа, що він вирішив присвятити своє життя благородній місії – навчанню людей, своїх земляків істинному знанню, оскільки завжди вважав, що на землі є лишень «одне благо – це знання, і одне тільки зло – невігластво». Лише тоді Сократ залишає батьківське ремесло і цілком присвячує себе новій діяльності. І уже в той час він не належить собі і ближче до 430 р. до н. д., коли Сократу було майже 40 років, він займає в житті той почесний пост, який гідно обіймає аж до моменту своєї смерті. Нова діяльність настільки його надихнула, що Сократ забув в філософському пошуку істини і доброчесності і сім'ю, і попереднє ремесло, яке гарантувало йому стабільний шматок хліба, і, навіть, політику. Він був малозабезпеченою людиною, яка ледь зводила кінці з кінцями, і казки про те, що батько залишив йому ділянку землі і 80 мін грошима, на превеликий жаль, в реальності не знайшли підтвердження. Це слід розцінювати на рівні чергової брехні, яку розповсюджували після його смерті епікурейці та інші філософські опоненти і політичні противники. Є більш точніші свідчення Ксенофонта, людини, яка найближче спілкувалася з філософом. Ксенофонт стверджує, що вся наявна власність Сократа оцінювалася не більше п'яти мін (одна міна – давньогрецька грошова одиниця, по номіналу дорівнює 100 драхам або 436,6 грамам срібла.). Це була досить скромна сума, яка прирівнювалася в ті часи вартості одного раба. Той самий Ксенофонт писав, що одного із рабів можна було оцінити в одну міну, інший і половину міни не коштує, третій 5 мін, а деякі і 10. А гарний кінь, наприклад, коштував 12 мін.

Софіст Антіфонт, намагаючись принизити Сократа, в присутності його слухачів, заявив: «Ти живеш так, як таким чином не захотів би жити ні один раб у свого господаря, їжу і

напої ти споживаєш не розкішну, одяг носиш не лише бідний, але вона для тебе незмінна протягом року, завжди ти без взуття і без хітона». Та й сам філософ заявив на тому роковому судилищі: «Моя робота наскільки захоплює мене, що не лишається навіть часу, щоб займатися питаннями політики чи піклуватися про свій матеріальний стан. Тому я бідний, дякуючи своїй покірності і велінню Бога».

Таке протиріччя із земними благами не могли не позначитися на його долі. Доля нагородила його вульгарною і сварливою дружиною, яка мала приблизно таку репутацію, як інша відома в стародавній історії грецька дама Пенелопа. То була знаменита Ксантіппа, яка стала легендою при своєму житті, і притчі про яку живуть і понині. За деякими джерелами – у Сократа була і ще одна дружина Мірто, дочка чи внучка самого Аристиди, на якій філософ був одружений, за одними джерелами – до Ксантіппи, за іншими – після. Треті були впевнені, що Сократ був у шлюбі з двома одночасно, хоча низка фактів із життя філософа наскільки надумані, що бібліографи сьогодення просто не беруть їх до уваги. Про Мірто збереглося мало даних, хоча до наших часів дійшов анекдот, який пішов від Арістоксена. Суть його зводиться до того, що Мірто і Ксантіппа після взаємних сварок кидалися на Сократа, з ціллю його побиття. Свої пізнання в сімейній філософії, він запропонував в крилатій мудрості: «Одружишся ти чи не одружишся – все одно жалкуватимеш». Утішаючи себе, Сократ говорив своїм друзям і учням, що коли чоловікові випала погана жінка, це підсвідомо робить його філософом. «Люди, – говорив Сократ, – які бажають стати добрими вершниками, беруть собі коней гарячих, думаючи, що якщо приборкають таких, то легко упораються з усіма. От і я ...взяв жінку собі в тому переконанні, що якщо витримуватиму її, то мені легко буде мати справу зі всіма людьми». Алківіад часто нав'язував йому думку, що лайку Ксантіппи неможливо терпіти, на що Сократ спокійно відповідав: «А я до неї вже звик, як до вічного скрипу коліс. Ти можеш переносити гелготання гусей?». – «Але від гусей я отримую яйця і гусенят до столу», – сказав Алківіад. «А Ксантіппа народжує мені дітей», – відповідав Сократ.

Сократ і Ксантипа.

Усі сучасні дослідники стародавньої Греції стверджують, що вирішальну роль в його долі все-таки відіграла одна жінка - Ксантиппа. У Сократа і Ксантиппи було три сина – старший Лампрок і молодші – Софронікс (в пам'ять про свого батька) і Менексен. Але, як і інша б жінка на її місці, вона не могла сприйняти спосіб життя Сократа, коли він залишав її з трьома дітьми, не лише без елементарних засобів для існування, але навіть без шматка хліба. Особливо їй було

не до вподоби, коли вона бачила подібних Сократу любителів пофілософувати, які збагачувалися кожен день від аналогічної праці. Сократ ходив в старезному хітоні, відмовлявся від подарунків, які йому часто пропонувалися різними людьми – починаючи від Архелая, македонського царя, і закінчуючи його власними учнями. Один, із його учнів, Арістоден, побачивши його одного разу в сандалетах, був дуже здивований. Виявилося, що Сократ зібрався на званий вечір до відомого поета Агафона з приводу його блискучої перемоги в афінському театрі. Спостерігаючи суперечливе життя свого мужа, Ксантіппа влаштовувала йому такі сцени, що він вимушений був тікати з дому. Один раз вона облила його відром харчових відходів, на що філософ добродушно зауважив, що подібної катастрофи і слід було чекати, адже після грому завжди буває дощ. Але Ксантіппа була непередбаченою не лишень в сімейних стосунках. Вона часто випроваджувала з дому його друзів з такими нецензурними наворотами, на що спроможна була лишень вульгарна жінка. Хоча більшість дослідників списують їх міжособистісні стосунки на нерозуміння Ксантіппою тих особливостей життя її мужа, який зміг створити сократівську філософію людини, але свою дружину як індивідуальність, так і не зміг зрозуміти. Без сумніву, Сократ не був зразковим сім'янином, він так і не зумів примирити інтереси сім'ї з вимогами моральних норм перед суспільством. Але оскільки почуття відповідальності перед вітчизною стало сенсом його життя і зробило другорядним в його світобаченні все інше, яке не вписувалося в його конструкцію світосприймання, ми повинні скоріше дивуватися його благо чинності, ніж піддавати критиці сцени із його особистого життя. За своїм глибоким переконанням, не міг Сократ зробити із своєї філософської діяльності кар'єри чи професії, яка гарантувала б йому і його сім'ї засоби для існування. На його думку, взаємна оплата за вчительські послуги або навіть прийняття дарунків не залежно від кого, але за названу роботу, є одним із головних актів аморальності, який тільки може скоїти філософ, бо йому найдоступніша саме ця сфера життєдіяльності людини.

Віддаючись повністю проблемам філософського знання, Сократ перестав бачити і відчувати прекрасне в природі,

милуватися її красотами, він хотів мати справу лише з людьми, цікавився ними не тільки як зі специфічними документами для його діалогічного експерименту, вони ставали для нього рідними, братами по духу, по спільному баченню і вирішенню всіх проблем, над якими трудилося людство і які, в першу чергу, потребували розумової і моральної просвіти.

З раннього ранку його можна було зустріти на вулицях і площах Афін, хоча строго визначеного місця і постійного електорату слухачів він не мав. Тобто там, де можна було побачити людей, що цікавилися питаннями філософії і етики. Сама постать ритора, його манера триматися в дискусіях уже могла справити враження на слухачів в Афінах – центрі і своєрідному фокусі античної цивілізації. Низького зросту і лисий, з помітним животом, товстою і короткою шиєю, витріщеними очима і роздутими ніздрями: за такого портрета Сократ більше був схожий на сатира, який несподівано зірвався з постаменту і з'явився серед людей. Але давайте залишимо на мить особливу тему про несправедливість природи, яка здатна надати зовнішню красу людям бездарним, з убогою душею і обмеженим розумом і водночас обділити найбільш цікавих і достойних. М.Монтень з гіркотою констатував це протиріччя саме на прикладі Сократа: «Як болісно мені, що Сократ, який може слугувати прикладом всіх чеснот, був, як стверджують очевидці, бридкий обличчям і станом, - це так не відповідає красі його душі: адже він був до божевілля закоханий у все прекраснее». Не зважаючи на те, що все оточення погоджувалося в тому, що Сократ був дуже не гарний; і його кирпатий ніс, і чимале черево; і заява Ксенофонта («Бенкет»): «він був бридкіший від усіх Силенів у драмі з сатирами». Одягався завжди в стару витерту одягу і ходив повсюди босоніж. Йому були байдужі як холод, так і спека, як голод, так і спрага. Алківіад, який брав участь з Сократом у військових походах, дивувався його людськими можливостями в складних і неординарних бойових епізодах: «Його витривалість була просто дивовижна, - пише він в «Бенкеті» – коли, відрізані від наших, ми бували змушені йти в похід, нічого не ївши – в таких випадках, що часто траплялося у воєнний час, він переважав не тільки мене, а й будь-кого іншого: нікого не можна порівняти з ним... Його витривалість

супроти холоду була теж дивовижна. Стояв лютий мороз, бо зима в тих краях таки грізна, і всі інші або сиділи в наметах, або, коли виходили надвір, мали на собі хтозна-скільки одягу й були тепло взуті, обгорнувши ноги в повсть чи хутро; посеред усього цього Сократ у звичайній одежі ступав босими ногами по кризі й ішов краще, ніж інші воїни, що були взуті, і вони дивились на нього розлючено, бо він неначе глузував з них».

Судячи з усього сказаного, Сократа така «несправедливість» природи мало цікавила; одного разу він з іронією вказав, що краса є недовговічним царством. Він був схожий на Силена, що означало перемогу внутрішньої, духовної краси над зовнішньою непривабливістю. З приводу сказаного є в Сократа змістовний вислів, який він часто пропонував молодим своїм учням. «Молодим людям потрібно частіше розглядати себе в дзеркалі: красивим, щоб не соромитися своєї краси, потворним, щоб вихованням скрасити свою потворність».

Наскільки могутнім був вплив Сократа на своїх слухачів, що навіть таке нещире серце, як Алківіад, один із колишніх учнів Сократа, слухаючи вчителя отримував грандіозне задоволення. «Скільки разів я молив богів, щоб він скоріше помер! Але водночас я усвідомлював, що, якби це сталося насправді, моєму горю не було б меж, - воно було б значно глибшим, ніж моя радість, і я сам не знаю, за чим жалкувати».

Але не тільки своїми промовами чаклував мудрець. Той самий Алківіад, але в інших умовах порівнює Сократа з статуетками Сіленів, які були в торгівлі в Стародавній Греції. Якщо їх розкрити, можна помітити зображення богів, в цьому якраз і відповідь на таємницю привабливості Сократівської особистості – під цією страхітливою і вульгарною оболонкою була схована така сильна і водночас урівноважена натура, яка в уяві греків могла належати тільки богам. «Великі думки,- писав Вовернаг, - ідуть від серця, і під льодом Сократівських роздумів дійсно вирували пристрасті. То була жага його до істини, - саме не любов, а жага, ненаситна і палка, для якої задоволення не в тому, що ти її осягнув. Істина для Сократа була найвищою цінністю: він був її рабом, який для її відкриття міг стукати в будь-які двері». Тобто, Сократ не є

володарем істини, її жрецем, він тільки шукає правильний шлях до істинних тверджень і вважає своїм святим обов'язком виправляти помилки тих, хто претендує на абсолютну істину. Сократ виходить з установки, що людина володіє повнотою знання, її свідомість щодо загального розуміння істини бере з самої себе і лише звідти вона черпає це розуміння. А звідси і впливає завдання філософа – допомогти людині народитися для нового життя, для придбання дійсних та істинних моральних норм.

В історії античної філософської думки відомо, як Сократ, а пізніше – Платон і Аристотель, піддавали конструктивній критиці софістів тільки за те, що вони брали платню за прослуховування лекцій і називали її головною умовою при зарахуванні до учнівських колективів. Софіст Антифонт одного разу зауважив Сократу: «Очевидно, якби ти вважав свої співбесіди чого не будь вартими, то, безперечно, брав би за них гроші не менші їх вартості, але може ти і справедливий в цьому випадку, тому що нікого не обманюєш здирством грошей там, де ти переконаний в тому, що це нічого не коштує». Ідеальні мужі від філософії в часи афінської демократії категорично засуджували грошові стосунки між вчителем і учнем як злочинну торгівлю найсвятішим в людській подобі – її розумом і свободою. «Навчати мудрості, - стверджували стародавні греки епохи Сократа, - це рівносильна акція формування в серцях своїх учнів моральних ідеалів і посвячення їх в таємниці природи і життя. Цей акт є святим обов'язком кожної людини, яка здатна бути педагогом». Тому спроба зробити названі стосунки предметом купування і продажу розцінювалася як нечуваний злочин. Такі погляди і така практика (за винятком софістів) були притаманні всьому стародавньому світові, де наймана праця практично не існувала. Щодо Риму до 1 століття від Різдва Христового адвокатський гонорар вважався негідним для людини явищем. «Ми всі знаємо, Антифон, - говорив Сократ одному із своїх друзів, - що мудрістю, як і красою, можна розпоряджатися по-різному. Якщо жінка обирає собі в друзі людину, яку вона вважає чесною, ми вважаємо її також чесною; але якщо жінка продає свою красу тому, хто готовий заплатити за неї визначену вартість, то ми називаємо її жінкою

легкої поведінки. Аналогічно можна трактувати і мудрість: того, хто в дружніх стосунках з чесною людиною і навчає його тому, в що вірить і знає сам, ми також називаємо його чесною людиною; але якщо він продає свою мудрість за гроші будь-кому, хто здатен її купити, він для нас не що інше, як софіст - повія у філософії». Важко щось додати до сказаного, всі, хто знав Сократа, стверджували, що слова і справи у його життєвій практиці завжди були органічно переплетені і він ніколи не змінив своїх переконань на користь практичних переваг.

Рід Сократа походить з древньої афінської родини, де батько Софронікс був скульптором, різьбярем, а мати Фенарета – повитухою, яка була уже раз в шлюбі і мала від першого шлюбу сина Патрокла. Досить цікавими є спроби дослідити родову знаменитого філософа. Так, біографи стверджують в категоричній формі, що рід Сафронікса не лише древній, але й знаменитий. Він виокреслює свою генеалогію від Дедала, який згідно грецької міфології запровадив в Афінах різноманітні мистецтва і ремесла. Син Дедала Ікар зробив фантастичну спробу піднятися на воскових крилах до сонця і, згорівши в його променях, став ідеалом людського стремління до оволодіння божественним ореолом. Сам Сократ потім говорив з гумором, що всі свої здібності в мистецтві, які допомогли людям у справі духовного народження (Платон «Бенкет»), він їх успадкував від батьків. У молоді роки він багато вчився. Павсаній говорить про нього як талановитого скульптора (йому приписується витвір «Три грації»). Уже мабуть тоді в його серце закралися філософські роздуми, яким пізніше було присвячено все його життя. «Досить дивно,- говорив майбутній філософ,- що автори всіх кам'яних статуй борються завжди над тим, щоб надати каменю людської подоби, але не думають ніколи про те, щоб самим не перетворитися в камінну подобу». А потім пізніше, він знову повертається до названої теми і заявляє таке: «Скульптор повинен в своїх творах відображати стан душі».

Сократ був непоганим музикантом. Він безвиїзно все життя прожив в Афінах, за винятком трьох випадків. Уперше Сократ залишив Афіни, коли брав участь у військових походах. Алківіад свідчить, що Сократ був хоробрим і терплячим воїном, він був задіяний у трьох військових

компаніях під час Пелопоннеської війни, в битвах біля Потідеї (432 р. до н. е.), Делії (424 р. до н. е.) і Амфіполі (422 р. до н. е.). Героїзм і відчайдушність під час бойових походів викликали загальний подив і повагу серед учасників названих баталій, особливо під час сутичок з тиранами. У битві при Делії Сократ рятує життя Ксенофонту, який впав з коня і мало не потрапив в полон. А коли військо відступило, він з великою мужністю пробивався разом з відомим своєю хоробрістю Лахетом. Це відбувалося з такою настирливістю, що навіть на відстані було видно, що така людина гідно за себе може постояти.

Про військові походи його і побратимів по зброї залишилося багато цікавих спогадів. Найбільш характерними є два, які логічно вписуються в його стиль життя, і невід'ємні при характеристиці Сократа, як воїна.

У 406 р. до н. е., після багатьох поразок і прорахунків полководців, афіняни нарешті отримали жадану перемогу біля Аргінузьких островів (острови біля берегів Малої Азії). Ейфорія досягнула такого рівня, що на радостях всі раби, які були у складі бойових екіпажів, отримали свободу і навіть деякі права громадянства. Але урочистість була затьмарена повідомленням, що навархи (адміralи) не тільки не підібрали тіла загиблих, буря на морі заважала їм це зробити, але й не зробили ніяких спроб, щоб надати допомогу понівеченим в жорстокій битві воїнам. Така поведінка щодо останніх була завжди злочинною у всі часи існування стародавньої Греції. Крім того, тут потрібно було враховувати і те релігійне значення, яке стародавні греки надавали похоронному обряду. Вони вважали, що нездійснений обряд над загиблими прирікає останніх на вічні муки і проживання на березі підземної річки Стікс без притулку до кінця світу (досить згадати, наприклад, Софоклову драму «Антігону», яка повністю відтворює сцени давньогрецької міфології.).

Від радощів місто пройняв смуток, гнів переможців було спрямовано проти злочинних навархів. Натопп вимагав справедливого суду над ними, всупереч писаним законам Конституції і встановленими афінською демократією основних принципів громадянської свободи. Громадяни Афін не хотіли і слухати, що в деяких полководців були об'єктивні причини

непричетності до скоєного. Народ злісно реагував на всі спроби виправдати адміралів, враховуючи їх заслуги перед державою, вимагав термінового і колективного покарання. Притани – головуюча триба (адміністративна одиниця грецького полісу. Аттика була поділена на десять триб, кожна із яких щороку делегувала в раду п'ятдесят своїх представників, які в статусі «пританів» протягом 1/10 року виконували функції ведення всіх поточних справ ради. Послідовність правління філи визначалася жеребкуванням) – після деяких роздумів проявили безвольність і вирішили долю стратегів поставити на відкрите голосування. Тільки один із пританів, а саме Сократ, в цей день він був головою Ради – епістазом, відмовився дати згоду на протизаконну дію суду. Він був обраний в 406 р. до н. е. членом афінської «ради п'ятиста» («буле»), членом якої міг бути кожен, хто досягнув тридцятиліття. Сократ був делегований від дема Алопеки, який входив в філу Антиохіду. Він вносить пропозицію, що долю кожного полководця, потрібно розглядати окремо. Завжди незалежний і справедливий, Сократ різко виступив проти поспішного вирішення долі шести стратегів, які повернулися на батьківщину в надії на справедливість афінської демократії. Ксенофонт, сучасник тих подій, пізніше в знаменитій «Грецькій Історії», і пізній історик Діодор, досить ґрунтовно торкнуться тих трагічних подій. У такій ситуації, стверджував Сократ, можна було б врахувати ті їхні заслуги перед афінським народом, які було здійснено стратегами протягом всього життя. Є історичні факти, що серед стратегів, долю яких вирішувала рада п'ятдесяти, був син Перикла – Перикл – молодший. Можливо, в Сократа спрацювала пам'ять про свого старого товариша, а, можливо, навіялися спогади про Аспасію, матір молодого полководця, але він проявив неабияку послідовність і настирливість, тому рада вирішила не загострювати протиріч з досить напруженого питання, а почекати, коли призначать, згідно регламенту, нового епістата. Не дивлячись на дикі погрози народу, Сократ спокійно обґрунтував свій протест і залишив засідання зборів, віддаючи перевагу мученицькій смерті самого себе, ніж бути співучасником скоєного злочину. На наступний день, коли повноваження на керівництво радою Сократом були вичерпані

і раду очолив новий епістат, стратегів було засуджено до страти і вони прийняли чашу з цикутою. Через деякий час афіняни розкаялися за здійснену розправу над адміралами, і Рада виносить справедливий вирок тим, хто проголосував за страту полководців. Головний обвинувачував Калліксен – «помер з голоду, проклятий всіма» (Ксенофонт. Греческая история). Пройде кілька років, і вже на своєму власному судовому процесі, Сократ відчує подих помсти колишніх колег, вершителів людської долі, з одною лише різницею – тепер питання стояло по - іншому, чи буде жити він сам.

Інший випадок в житті Сократа стався двома роками пізніше, коли в 404 році владу в Афінах за підтримки спартанського наварха Лісандра захопили «тридцять тиранів. Очолили державний переворот Критій і Ферамен. За час свого правління, яке продовжувалося вісім місяців, «тридцять тиранів» знищили без суду і розслідування 1500 афінських громадян, більшість тих, хто залишився в живих, боячись розправи, вимушені були втекти з Афін. Захопивши владу за допомогою спартанських мечів, ця гордість аристократичних якобінців вдалася до репресій і знищення всіх тих, хто не погоджувався з вакханалією тиранів. Конфіскація власності громадян, тюрма і заслання за межі країни тих, хто суперечив і не подобався новій владі, страти та інші насильницькі дії, сипалися на голови демократів. Боячись гострого слова Сократа, нова влада ще на початку свого правління видала указ, який забороняв філософам навчати мистецтву, вести аргументовану полеміку під час вирішення спірних питань. Сократ мало не заплатив за свої демократичні вислови життям. Засуджуючи численні страти, філософ прилюдно висловив думку, що «в той час, коли пастухи, у яких отари з різних причин зменшуються, вважаються нікчемами, правителі, при управлінні державою яких населення також з таємничих причин зникає, продовжують розглядати себе як професійно здатних для здійснення своєї керівної ролі?» За цю «провину», тирані призначили Сократу аудієнцію, де порадили тримати язик за зубами, забути притчу про пастухів, бо скоєнню подібного, він може посприяти також, але за рахунок своєї власної персони, скороченню народної отари. І лишень заступництво Критія, колишнього учня Сократа, а нині

головної особи серед тридцяти тиранів, відвела, і на цей раз, біду від філософа.

Хоч є свідчення Ксенофонта, що Сократ поводи́в себе мужньо і незалежно в управлінні тридцяти тиранів (404 р. до н. е.). Він відмовився, і, до речі, єдиний із п'яти пританів, брати участь у страті Леонта Саламінського. «Коли до влади прийшли олігархи тридцяти, мене і ще чотирьох громадян Афін викликали в Круглу палату і наказали нам привезти із Саламіна саламінця Леона, щоб його потім стратити. Але я довів не словами, а своєю участю, що смерть для мене сама пуста справа, а засуджувати беззаконня і безбожжя – це для мене головне», - говорив Сократ у своїй «Апології».

Що найбільше в запропонованих читачеві вчинках Сократа є характерне для нього як для особистості? Це повна відсутність драматичних моментів, які автоматично передаються нам, коли ми бачимо зіткнення егоїстичних інтересів з вимогами переконань людини, які стали складниками його способу життя. Сучасному обивателю, світосприйняттю якого спотворене в пошуках історичної істини, з його навіяними, далекими від істинних, а тому хворими ідеалами, а в більшості – нездоланими ідеологічним комплексом, особливо в тих суспільствах, де визначальними чинниками життя є соціальна невлаштованість і конфлікти, досить не просто достойно оцінити внутрішню красу цієї простої і благородної натури. Але античному суспільству, яке ще не встигло дійти до духовного роздвоєння і яке не бачило більшої краси, ніж в гармонійно розвинутій особистості, постать Сократа була найвищим проявом божественного генія, одним із удосконалених ідеалів щасливого людства («нус»). «Нус» – одна із основних категорій давньогрецької філософії. За Анаксагором, який уперше вводить її в літературний і філософський лексикон, «нус» – світова душа, світовий закон; у Платона і Аристотеля – найвище, якщо мати на увазі субстанцію душі, яке притаманне лише людині. Саме в названій іпостасі, Сократ був неповторним явищем навіть в очах своїх сучасників: «Ви можете собі легко уявити, - що, наприклад, Брасід (спартанський полководець) та інші були схожі на Ахілла, а який-небудь Перикл - на Нестора і Антенора (гомерівські герої, які були відомі ораторським

мистецтвом). Подібне можна тлумачити про інших знаменитих людей, але не про Сократа: цій дивній людині не можливо знайти аналога, який би хоч як був схожий на неї, а ні серед тих, хто живе нині, а ні серед тих, хто мешкав до нас». Логічно виникає питання – чи слід звинувачувати людину в руйнуванні суспільної моралі, коли з характеристики людей, які близько його знали, вимальовується зовсім інша картина?

У проміжках між воєнними баталіями Сократ продовжував займатися філософією, підтримував зв'язки, знайомився з творами, а при можливості - вів дискусії як зі знаменитими софістами, так із іншими мислителями тієї епохи: Горгієм, Продиком, Ксеніадом, Гіппієм, Антифонтом, Крітоном, Аполлодором, Антисфеном, Арістодемом, Гермогеном, Ксенофонтом, Алкідамом, Полом, Фразимахом, Критієм, Калліклом, Протагором, Лікофроном, пізніше – з Платоном, Меноном, Теететом, Лісієм та ін. «Ті, хто дійсно відданий філософії, - стверджував Сократ, - займаються лише одним – процесом помирання і самою смертю. Люди, як правило, цього не помічають, але, якщо все це дійсно так, то було б безглуздо все життя намагатися дійти до цілі, а коли вона буде поряд, себе ненавидіти, що так довго і з такою настирливістю намагався досягнути її».

Саме в цей час Сократ отримав широке громадське визнання як «наймудріший» з усіх людей. Випробовуючи інших на мудрість, Сократ аж ніяк не погоджується претендувати на звання мудреця, на його думку, такий соціальний статус може личити лише богу. «Філософ, - говорив Сократ, - займає проміжне місце між мудрецем і невігласом». Якщо людина самовдоволено думає, що вона знає готові відповіді на всі питання, які поставило життя, то такий індивід для філософії є живим трупом, бо йому немає більше необхідності орієнтуватися в своїх поглядах на пошуки відповіді на ті питання, які виникли під час розв'язання попередніх ситуацій. У такої людини відпадає необхідність рухатися далі нескінченними лабіринтами пізнавальних можливостей індивіда. А якщо це так, то активний період в такого дослідника закінчується, він може лише почивати на лаврах істини, що аж ніяк не личить вчителю філософії».

Джорджоне (1476 – 1510) . Три філософа.

«Я знаю тільки те, що нічого не знаю». Це улюблений вираз, який став життєвим каноном сократівської особистої позиції і філософії людини. Бо стверджуючи, що «я нічого не знаю» – це означає, що як би далеко ми не просунулися в лабіринтах думки, ми не повинні заспокоюватися на досягнутому, не обманювати себе ілюзією, що впіймали жарптицю істини, бо процес пізнання нескінченний.

Даючи характеристику філософським роздумам Сократа слід пам'ятати, що в тернистому шляху його життя були не лише друзі і однодумці, не тільки захоплюючі погляди його супроводжували, але й погляди сповнені ненависті і ворожнечі. Особливо ненавиділи філософа ті софісти, які намагалися зробити мистецтво служительською неправди і темних людей. Першим напівжартівливим звинуваченням проти Сократа була спроба принизити його в комедії Арістофана «Хмари, яка побачила світ в 423 р. до н. е. У ній Сократа зображено майстром «кривих мов», людиною, яка заперечує існування

Зевса, брехуном і низькопробним фантастом. Це звинувачення більш грізно, ніж офіційне звинувачення, бо це була перша спроба його недругів показати пантеїстичну, і зрештою, атеїстичну природу роздумів свого колишнього вчителя. Звинувачення в запереченні богів і знищенні устоїв традиційної релігії, яке пред'явив Арістофан Сократу, а пізніше, судді, на останньому судилищі в його житті в 399 р. до н. е., безперечно, було спрямовано за адресою і підтверджувалося реальними фактами з професійного життя філософа. Хіба міг Сократ зі своїм оригінальним баченням проблем влаштування світу в епоху розквіту грецького відродження і, будучи одним із фундаторів просвіти в Афінах, вірити нісенітницям про традиційних і нетрадиційних богів, як це приписують йому Ксенофонт і Платон, перший відверто, інший, безперечно, фальшиво. Але з усією достовірністю можна запевнити читачів, що за тридцять років до своєї смерті Сократ висловлювався значно влучніше і тоді було більше причин звинуватити його в запереченні богів і атеїзмі. Пізніше, відбулася низка судових процесів проти пантеїстичних та атеїстичних філософських роздумів, які вразили своєю жорстокістю Афіни. Це вигнання Анаксагора в 484 р. до н. е. Анаксагор із Клазомен – філософ, сучасник Сократа, товариш Перикла, був вигнаний із Афін за свої філософські погляди. Він писав і прилюдно заявляв, що Сонце – це не що інше, як нагріта глиба, а Місяць – це тіло, яке подібне Землі. На судовому процесі Анаксагора звинуватили в неповазі до існуючих богів, і члени Афінської Ради внесли пропозицію « вважати державними злочинцями тих, хто не поважає богів згідно встановлених звичаїв або пояснює науковим чином небесні явища». Потім було переслідування Діагора 415 р. до н. е., процес проти Протагора 410 р. до н. е.

Сократ став більш обережним, а якщо точніше, хитрішим у тлумаченні різноманітних релігійних питань. Тому тільки у сліпців могло скластися таке враження, що Сократа не цікавили питання про Творця. Проте ми не можемо в категоричній формі засвідчити, що Сократ піднявся до безперечного признання одного Бога і до чіткої концепції про безсмертя і потойбічне життя. Грецький політеїзм з його наївним антропоморфізмом уже більше не міг нікого здивувати

і, тим більше, задовольнити. Сократ бачив в Богові Розумного Творця і Спасителя всесвіту, на що поняття нашого кінцевого розуму майже не впливають. Уже тоді він навчав, що ніхто і нікого не зобов'язував робити богам пожертвування, виходячи не з засобів існування індивіда, тому що в очах божества той, хто приносить мало із малих можливостей, не є гіршим за того, хто приносить більше, але із більших можливостей. У протилежному випадку – багаті і злі віруючі були б більше бажані небу. Боги в подарунках не мають потреби, а якщо і цікавляться пожертвуваннями, то винятково лише постільки, оскільки в них відображено пошану того, хто виконує дію, до божества.

Одним із головних дійових осіб в «Хмарах» був дідусь Стрепсіад, який заплутався в боргах з провини свого безтолкового сина Фідіппіда. Вирішивши вправити клепку своєму синочку, Стрепсіад звертається за допомогою до софістів. Біля софістичної школи його зустрічає учень софістів і «повідомляє страшну таємницю про нове відкриття Сократа, так званий комариний спів». А коли батько запитав Сократа, який рід його занять, мудрець, який на той час ще був з софістами, сказав, що він те і робить, що літаючи в хмарах, думає про долю небесних світил. І Сократ, мирно відпочиваючи в гамаку, розкрив легендарну істину старцю, що він заперечує олімпійських богів, тому єдиними богами для нього є хмари. Бідний старий не зміг зрозуміти й усвідомити високі філософські матерії Сократа, оскільки не володів необхідним обсягом знань, тому вся надія пізнати сказане Сократом покладалася на сина. Але син Фідіппід швидко розібрався з філософськими лабіринтами софістів і вирішив сам провчити батька – ті батьки, які хотіли поставити своїх синів на шлях істини винуваті подвійно, тому і пробачати людям похилого віку їхнє невігластво непотрібно. Розгніваний саме таким доведенням своєї вини, а у винуватці напрошувалися софісти, Стрепсіад підпалює школу Сократа. Мораль тут одна – вже на ранньому етапі у Сократа з'явилися перші критики і заздрісники. І хто міг подумати в той час, що через 20 років, висвітлене в «Хмарах» буде одним із аргументів на судовому дійстві.

Одночасно з «Хмарами» був написаний «Конн» Аміпсія,

де Сократа зображено, знаменитого серед небагатьох, безглузлого серед небагатьох, бідного, який не мав навіть пристойного плаща, без взуття, але який ніколи не мешкає як дармоїд. Через два роки, в 421 р. до н. е., Евполід в своїх «Підлизах» зображає Сократа як бідного балакуна, який піклується про що завгодно, лишень не про те, де він мусить сьогодні обідати; «це ніякий ні натурфілософ, ні софіст; ми впізнаємо тут того Сократа, якого спотворив Ксенофонт, Сократа Апології».

У 406 р. до н. е., будучи вже відомим ритором, Сократ обирається членом афінської ради 500. Тут він прославився як «правдошукач», постійно вступав у конфлікти і з демократами, і з олігархами (тиранія тридцяти), і з тиранами, і з аристократами (останні не сприймали його новаторські ідеї). Кількість особистих ворогів поступово накопичувалася. Троє з них подали підступний донос, звинувативши Сократа у підриві старовинних ідеалів держави, релігії і сімейного життя, єресі (введенні нових богів і демонів) та розтлінні (неправильному вихованні) молоді.

І ось, в квітні чи травні, точної дати не знає ніхто, в 399 р. до н. е., жителі Афін прочитали виставлений для загального ознайомлення документ, зміст якого насторожив своєю категоричністю: автором його був молодий і трагічний поет Мелет – син Мелета, також маловідомого афінського поета, який не одноразово був об'єктом насмішок з боку знаменитого афінського комедіанта Арістофана (для прикладу, його твір «Жабенята»). Другим, що поставив свій підпис під документом, був багатий афінський майстровий, один із активних демократів і учасник звільнення Афін від владарювання тридцяти тиранів 401 р. до н. е., відомий оратор – Лікон, який досить часто піддавався критиці за те, що скаржився на свою бідність (Ксенофонт. Греческая история. Пер. С.Лурье. – Л., 1935.).

Формально першим обвинувачувачем був Мелет, але, по суті, головна роль у звинуваченнях проти Сократа належала відомому афінському правдолюбцю Аніту, який висунув основні аргументи проти грецького оракула з позиції консервативної благонадійності останнього, порівнював його погляди з софістською філософією і бачив у Сократі злісного

критика давніх ідеалів державного, релігійного і сімейного життя.

«Це звинувачення написав і клятвено засвідчив Мелет, син Мелета, проти Сократа, сина Софроніскулла з будинку Алопеки. Сократ обвинувачується в тому, що не визнає богів, яких визнає місто, і вводить інших нових. Обвинувачується він і в тому, що розбещує молодь. Неминуче покарання – смерть». Шахраї не могли простити Сократу його іронії і риторичних навиків як основних аргументів і нищівної зброї в діалогічній філософії великого грека. В обвинуваченні було сказано, що Сократ не тільки заперечував існування визнаних державою богів, а й висунув своїх власних; однак Мелет заявляє, ніби Сократ цілковитий безбожник, додаючи: «Він твердить, ніби Сонце – з каменю, а Місяць – із землі». Сократ відповідає, що Мелет, здається, згадує Анаксагора, чиї вислови можна почути в театрі за одну драхму, що цей новий закид щодо цілковитого безбожжя суперечить офіційному звинуваченню. Бо саме за такі погляди більше 30 років тому постраждав Анаксагор.

Афінська феміда готує розправу над Сократом

Серед захисників Сократа на суді були його учні. Платон був майже на всіх судових засіданнях, і лише через хворобу на кількох з них був відсутній. Діалог, який більшість

дослідників розглядають як останню промову на суді – це «Апологія» Сократа. Однак, це не стенографічний запис, а те, що лишилося у пам'яті Платона через кілька років після вироку суду в його літературному оформленні. А оскільки Платон був на основних судових засіданнях, то, безперечно, можна уявити, що «Апологія» – це Платонові спогади в дусі Сократівських іронічних висловлювань. Тоді вимальовується сам задум автора – написати такий історичний твір, щоб запропонувати читачам певний образ неперевершеної Сократівської натури.

Сам Сократ поважився під час розгляду справи з притаманними йому поважністю, зовнішньою байдужістю та іронією, говорив тільки те, що думав, а не те, що могло б його виправдати і зрештою врятувати. Як розповідає Платон («Теетет»), Сократ настільки був впевнений в позитивному закінченні судового процесу, що на перших засіданнях був відсутній, мирнолюбно вів бесіду з геометром Феодором Кіренським і юним Теететом, майбутнім відомим вченим і філософом, людиною благородною і мужньою.

Справа Сократа отримала непередбачений, як стверджував би простий обиватель, резонанс. Сама процедура судових засідань відбувалася в одному із 10 відділків суду присяжних, або гелії, в склад якої входило 5 тисяч громадян і 1 тисяча запасних, які кожного року обиралися жеребкуванням від кожної із 10 філ Аттики. У відділенні, яке розглядало справу Сократа, було 500 громадян. До цієї кількості приплюсували при голосуванні ще одного присяжного, щоб кількість присутніх в суді була непарною.

Сократ повинен був з'явитися в суд і виступити, згідно афінської традиції, з промовою, щоб захистити себе. Питання стояло настільки трагічно, що схвилювало всіх, хто знав, або мав нагоду слухати Сократа, - від близьких його друзів, до учнів і простих мешканців афінського полісу. Біда стукала в двері. Для більш об'єктивного виступу перед присяжними, коли потрібно за досить короткий час переконати шановану публіку в своїй непричетності до злочинів, які інкримінував йому Мелет, потрібно було мати хоч мінімум відведеного для виступу часу, а в Сократа такого часу майже не було, свою допомогу запропонував йому і навіть написав промову

знаменитий на той час судовий оратор Лісій, двадцять років тому в будинку його батька Сократ, проводячи діалогічні змагання, вів розмову про ідеальну державу. За час, який минув з тієї пори, Лісій втратив батька, який став жертвою тиранії Тридцяти, і сьогодні він, відомий оратор, намагався захистити афінського мудреця від демократів консервативного напрямку, які найбільше могли нашкодити його товаришу і вчителю.

Сократ вирішив сам переконати суд у своїй непричетності до злочинів, які приписували йому Мелет і його компанія, ту аудиторію, де згідно з демократичним принципами Афін обов'язки присяжного могли виконувати кухарі і корабели, вчителі і музиканти, лікарі і теслі та багато інших, з якими на площах міста вів свій діалог грецький мудрець. Багато з них, мабуть, згадали залізні сократівські обійми логіки його майєвтичного методу, своє приниження перед натовпом собі подібних і звинувачення їх всіх, зрештою всіх дійових осіб діалогу в невігластві і дурисвітстві. І на додаток до цього старші люди пам'ятають, як невідступно за Сократом слідували Алківіад і Крітій, вихвалялися перед всіма, що вони учні і друзі самого мудрого Сократа. А скільки горя, дякуючи їм, зазнали Афіни, коли вони в часи тиранії Тридцяти входили в її керівництво, скільки порядних громадян безвинно загинуло?

Після виступу офіційних обвинувачів, слово для захисту було надане Сократу. Однак, що міг сказати він за такий короткий час на свій захист? На видноті було встановлено клепсидру – водяний годинник. Оскільки звинувачення було двадцятилітньої давності ще до часів «Хмар» Аристофана, і вони, практично, не були конкретними, можна було спрогнозувати, що у судовій залі готувався злочин. Хіба могли учасники клевету на нього, бездарність і дурість яких він ганьбив у принципових суперечках і змістовних діалогах, протягом всього свого життя, вибачити сьогодні йому своє моральне падіння в минулому?

Як підтвердження цьому, слід навести слова Діогена Лаєртського, який згадуючи епізоди із життя діалогової філософії Сократа, вказував: «Оскільки в суперечках він завжди був сильнішим, то досить часто діалоги закінчувалися

фізичними розправами – Сократа били, тягали за волосся, а ще частіше – піднімали на сміх і лайку. Він усе це переносив мужньо і не суперечив. Одного разу, отримавши чергового стусана, він відповів: «Якби мене штовхнув віслук, хіба міг би я на нього подати до суду»? Ясно, що подібні алегорії не залишилися поза увагою його колишніх діалогових опонентів, і вони чекали нагоди, щоб вчинити самосуд.

Про це довідався сам Сократ, коли вже на початку процесу він зрозумів, що боротися йому потрібно буде сьогодні з невідомими тіннями і чутками. Але він був переконаний у своїй правоті, навіть в такий критичний момент свого життя. Не приховуючи жодного недостойного факту зі своєї біографії, він розповідав своїм суддям і про оракула, який колись засвідчив, що він наймудріший, і про таємничий голос, який постійно утримував його від недостойних вчинків, і про те, як він мужньо і достойно чинив опір тиранії Тридцяти, і про те, що він нікого спеціально не навчав, а, отже, і не брав грошей. У свідки він пропонує своїх друзів, які присутні були на розправі свого вчителя. Серед них найповажніший за віком і мудрістю Крітон та його син Крітобул, Есхін із Сфетта і його батько, Антіфон і Нікострат. Тут перебували Аполлодор зі своїм братом і сини Арістона, Адімант і Платон. Сократ не благає суддів поступитися істиною та порушити присягу. Він шукає у цьому запрограмованому і театралізованому дійстві лишень одне - справедливість.

Після перерви, судді порадившись, зачитують вирок. Через тисячоліття до нас дійшли ці скупі на правду слова. Одних бісила гордість мудреця, адже не просив він сльозливо шановну аудиторію про помилування. Інші боялися Сократа як людини, і не приховували своєї заздрості до того, кого Аполлон визнав наймудрішою особистістю: тоді риторично виникало питання - а хто вони? Але найчисельнішу аудиторію зібрала і об'єднала проти афінського мудреця непохитна позиція і впевненість Сократа в своїй правоті. Це викликало гнів гелієї: за свідченням Платона, за виправдання Сократа було подано 221 голос, проти – 280. Йому не вистачило всього 30 голосів, оскільки мінімально потрібно було набрати 251 із 501 голосу присяжних, які присутні були у залі.

За афінськими законами обвинувачувач, який не зібрав

однієї п'ятої голосів, повинен був заплатити штраф 1000 драхм. Він позбавлявся права в подальшому подавати в суд подібні звинувачення. Але наявність, крім Мелета, двох інших обвинувачів – Аніта і Лікона – дало можливість забезпечити потрібну кількість голосів для Мелета, який в письмовому звинуваченні вимагав смертної кари. Хоча, згідно знову таки афінського законодавства, Сократ мав право сам собі запропонувати кару, а після закінчення судового процесу мав можливість втекти з тюрми, але відмовився і гордо прийняв смерть, випивши отруту. Тут виявився полум'яний патріотизм мислителя, його повага до матері, батька і всіх предків. Коли друзі запропонували втечу і спасіння від смерті він заявив: «Я був афінянином ще в утробі матері, ним я і помру».

Останній акт життя Сократа можна вважати ключем до його вчення і розуміння сутності його особистості, яка втілювала винятковий приклад цілковитої відповідності теорії і практики. У промові на суді, з великою художньою силою відтвореною пізніше в спогадах Платона, вражає те, що Сократ сам, свідомо і навіть рішуче відрізає собі всі шляхи до порятунку і, засуджуючи розправу над ним, іде назустріч смертному вироку. Платонові розповіді про Сократа дуже складно оцінювати однозначно у зв'язку з багатьма невідомими чинниками. Питання потрібно ставити і вирішувати так: чи Платон хоче дійсно відтворити історичний образ Сократа, чи він тільки апелює в своїх діалогах до персонажа, якого йому хочеться бачити в статусі свого знаменитого вчителя, але не як реальної історичної особистості, а як рупора своїх власних переконань? Адже відомо, що, крім створеного ним значно пізніше філософського вчення, Платон був, насамперед, талановитим письменником, йому приписуються ліричні твори, трагедії і комедії. Під його прізвищем до наших часів дійшло біля 25 віршованих мініатюр-епіграм з притаманним йому даром творчого підходу до створення тих образів, які він досліджував. Знайомство з Сократом і повна присвята філософським проблемам посприяли тому, що Платон спалив свої віршовані твори і почав філософствувати. Тому розмови, наведені в його «Діалогах», відбувалися в дійсності так, як цього хотів він сам, людина, якій притаманні були особливості літературного

бачення того часу. Його Сократ – цілісний і надзвичайно цікавий персонаж, такого не могла б створити уява більшості людей, але Платон, віддаючи данину своєму учителю, зробити це міг. А ось чи зробив – це вже інше питання.

В адресованому друзям та прихильникам Діона звертанні (швагер автократа Діоніса, володар Сіракуз) сімдесятип'ятирічний Платон, приблизно так згадував про цей союз: «Коли я був молодим, мені жилося як і багатьом: я гадав, що як тільки я буду сам собі паном, то прямісінько піду на службу державної спільноти. То був час падіння демократії та встановлення аристократичного владарювання Тридцяти, і серед нових владарів було чимало родичів та знайомих. Коли це сталося, одразу ж запросили мене до співпраці». Сповнений юнацьких сподівань, Платон спочатку ставився прихильно до цього, однак незабаром лиходійства правителів його напоумили. «Між іншим, всупереч декотрим із громадян, вони хотіли вислати разом із іншими мого давнішнього друга Сократа, котрого я без побоювання міг би назвати найсправедливішим чоловіком того часу. Вони, на мою думку, насильно довели його до смерті. Вочевидь Тридцять тиранів хотіли у цей спосіб зробити Сократа своїм невільним співучасником. Однак він відмовився від покори: ліпше він візьме на себе найгірше, ніж стане поплічником у їхньому злому дійстві».

В останніх міркуваннях Сократа відтворюється акт тієї закулісної моралі, носіями якої були афіняни його доби. Тому неможливо зрозуміти розправу так званої афінської демократії над Сократом, не знаючи тих катаклізмів, які сталися з нею на час страти афінського мудреця.

Початок Пелопоннеської війни в 431 р. до н. е. і смерть Перикла в 429 р. до н. е. означали настання похмурого періоду у втіленні в життя основ афінської демократії. Афіняни ще зберігали перевагу на морі, однак спартанці поступово їм диктували свої правила на суходолі, що приводило до неодноразового загарбання Аттики (за винятком Афін). Побоювання бути знищеними фізично привело до Афін багато незахищеного люду. Від перенаселення в місті спалахнула чума, що привело до масового вимирання населення. Намагаючись проявити себе на міжнародній арені, в 414 р. до

н. е. Афіни відрядили велику військову експедицію на Сіцилію, сподіваючись захопити Сіракузи, що були союзниками Спарти, але ця спроба зазнала поразки.

Війна зробила афінян жорстокими і мстивими. У 416 р. до н. е. вони захопили острів Мелос і винищили там усіх чоловіків, які за віком здатні були носити зброю. Решту жителів острова було продано в рабство. Евріпід в своїх знаменитих «Троянках» категорично засуджує подібне дійство і насильство над людською сутністю, це своєрідний протест проти небаченого геноциду і варварства в історії давньогрецької цивілізації. Названий конфлікт мав ідеологічну основу, бо Спарта орієнтувалася на олігархічну політичну владу, тоді як Афіни впроваджували в своїй державі демократичну форму правління. Афіняни мали всі підстави підозрювати деяких своїх аристократів у зраді, яка, на їх думку, привела до остаточної жорстокої поразки греків в бою під Егоспотомами у 405 р. до н. е.

Коли Пелопоннеська війна закінчилася, Спарта встановила в переможених Афінах олігархічне урядування, яке увійшло в історію державотворення як «тиранія тридцятьох». Деякі з тиранів були Сократові учні, у тому числі і їх поводитир Критій. За майже рік їхнього правління, вони так підірвали свою репутацію в народі, що обурені афіняни відлучили їх від влади і спробували знову відновити демократичну форму правління. Але то був уже озлоблений варіант демократії, який тільки амністією утримувався від помсти своїм внутрішнім ворогам за попередню зраду. Проте демократи чекали будь-якої нагоди, щоб надати роботу своєму каральному мечу.

Саме в такій напруженій атмосфері відбувся суд над афінським філософом і його, як вважають більшість біографів Сократа, упереджений вирок. Існує ще одна версія, представники якої стверджують, що страта Сократа не що інше, як політична розправа над філософом. Оскільки його учні були послідовними захисниками інтересів аристократичної партії, то немає впевненості в тому, що і їх учитель не поділяв їх поглядів. А коли аристократи прийшли до влади і заподіяли багато шкоди своєму народу і за це поплатилися, то, логічно, напрошується висновок – таку участь повинні були поділити всі, хто мав відношення до тиранії.

Хоча цю причину страти філософа не можна було висувати як основну й у відвертій формі, враховуючи право на амністію.

Але давайте повернемося до того місця, де закони Афінської демократії гарантували надію на спасіння саме через визначення покарання самому собі. У подібних випадках підсвідомо спрацьовувало неписане правило – підсудний повинен був пропонувати кару достатньо серйозну, хоча вона могла бути значно меншою, ніж того вимагала протилежна сторона. Самим реальним, що гарантувало якоюсь мірою життя – Сократ повинен був просити вигнання за межі держави. Мабуть, враховуючи заслуги філософа в минулому, його героїзм під час військових походів, що він батько трьох синів, його сиву голову і низку інших суттєвих заслуг перед народом Афін, суд зміг би вирішити питання на користь Сократа. Друзі, які не лишали свого вчителя ні на хвилину, наполягали на саме такому, менш жорстокому, вироку. Але Сократ категорично відмовився залишати той край, де народився і стався, як особистість. Він згоден був померти, але на Батьківщині, ніж провести залишок років серед чужих людей. «А хіба є гарантія, що через деякий час, у вигнанні, подібне не стане знову реальністю? – запитує він своїх учнів. - І тоді він знову буде втікачем».

«Що можу я, афіняни, запропонувати Вам? Я, котрий все своє життя пропрацював, не знаючи втоми, не піклуючись про багатства, про сім'ю, про військові почесті і нагороди, не беручи участі в народних зборах і різноманітних партіях. Що можна запропонувати людині бідній, майже жебраку, людині, якій потрібна забезпечена старість»? І Сократ без іронії, цілком щиро приходить до висновку: оскільки його заслуги і подвиги відомі в Афінах (під час війни він був хоробрим воїном, в одній із компаній він здійснив подвиг, який завжди був почесним в древньому світі – ризкуючи власним життям, Сократ рятує від ворогів і виносить з бою свого пораненого учня), то найкращим вироком для нього, стверджує філософ, було б утримання за рахунок суспільства в Прітанії аж до скінчення життя. Така нечувана неповага і зухвалість до суддів остаточно похоронила надію на спасіння – Сократ свідомо йшов назустріч своїй долі. Присутніх учнів цей жест учителя настільки вразив, що вони почали просити Сократа не

йти свідомо назустріч своїй загибелі, а попросити суд вирішити проблему шляхом присудження штрафу; така кара, як сплатування визначеної судом суми в правовій практиці стародавніх Афінах іноді траплялася. Сократ погодився з учнями, але як людина бідна він спроможний був заплатити за свій, так званий, «злочин» лишень одну мину, «хоча Платон, Крітон, Крітобул, Аполлодор і інші мої друзі, - замітив Сократ, готові за мене поручитися на суму в 30 мин. Цей штраф в 30 мин, я і пропоную як плату за здійснену провину».

На той час це була чимала сума, але гнів суддів уже не знав меж, і навіть така значна кількість грошей, запропонована суду, але, на їх думку, в такій зухвалій і образливій формі, уже не могла йому слугувати як аргумент для порятунку. Суд наскільки був розгніваним, що присудив його до страти більшістю голосів – 320 голосів проти 180 висловилися за те, що внаслідок доведеної вини Сократа в злочинах, але, мабуть, найбільше - недостойної поведінки на суді – мудрець повинен був померти через вживання отрути. Сократ не захотів уникнути смертної кари ціною компромісу, на противагу він повинен був визнати свою провину. Після винесення вироку, Аполлодор плачучи, сказав Сократу: «Мені особливо тяжко, Сократ, що тобі ухвалили вирок смертної кари несправедливо». Нащо почув відповідь мудреця: «А тобі було б приємніше бачити, щоб я був приговорений справедливо»?

Перед винесенням вирішального вироку терпець у Платона урвався. Він намагався зійти на центральний поміст, викрикуючи слова: «Громадяни афіняни, я – наймолодший зі всіх, хто сюди сходив», але судді, як навіжені, закричали: «Геть! Геть!». Такого в практиці афінської демократії ще не було, щоб почесний суд відмовився вислухати аргументи сина Арістона, одного із найближчих родичів тих, хто верховодив в епоху олігархії Тридцяти.

Філософ покійно схилив голову перед рішенням суду і після незначної паузи отримав право на висловлювання свого останнього слова. Відкидаючи всі закиди на свою адресу і звинувачення в риторичності, він проголошує, що єдине красномовство, яке він закликає – це красномовство правди. Він виказав суддям свій докір, суть якого полягала в тому, що вирок винесений йому - це поспішний акт. Судді повинні були

почекати, поки він, старий чоловік, помре своєю природною смертю. За здійснений акт його прямого вбивства, наступні покоління їх проклянуть. «А тепер, о люди, що засудили мене на смерть, я відповім Вам пророцтвом; бо я маю померти, а в годину смерті люди, бувають, наділені пророчою силою. Тож я й провіщаю Вам, своїм убивцям, що, негайно, після моєї кончини на Вас неодмінно впаде куди тяжча кара ніж та, яку Ви накликали на мене. Якщо Ви вважаєте, що, вбиваючи людей, зможете утримувати когось в покорі і без осуду Ваших нечестивих життів, то помиляєтесь: такий спосіб втечі від загальнонародного осуду не тільки не достойний честі, він нічого взагалі не вартий». Діоген Лаєртський писав, що афіняни невдовзі після смерті Сократа в знак розкаяння, поставили йому бронзову статую і жорстоко обійшлися з його вбивцями. Можливо, Діогена Лаєртського спонукали до таких слів природні і шляхетні почуття, визнати, хоча і з запізненням, заслуги дорогої людини, що було своєрідною розрадою після тяжкої втрати.

Сократ продовжив свій останній діалог: «Для нього померти не страшно, - мовив він, - тому що зло не може доторкнутися до чесної людини ні при житті, ні після смерті. Тому він вибачає своїм суддям, вони особисто не завдали йому жодної шкоди, але у нього є одне прохання до присутніх». Сократ формулює його так: «якщо його діти виростуть і в їх свідомості більше перемаже прагнення заможності й інших земних спокус та, водночас, будуть мало цікавитися тим, що властиве людській сутності і будуть вимагати для себе більше, ніж на те матимуть право, він благає суд вчинити з ними так, як би личило йому самому». «Таким чином, - завершив він, - час розлуки настав: ми розходимося: я – щоб померти, а ви – щоб жити; але що краще, - знає один Бог». Пізніше, коли Сократ чекав вироку, хтось виголосив фразу: «Афіняни засудили тебе, Сократ, до смертної кари», на що він спокійно відповів: «А їх до смерті засудила природа».

Згідно законодавства Афін, Сократ мав випити чашу цикути наступного дня, але обставини склалися так, що чекати скорбної хвилини йому судилося в кайданах ще 30 днів. Справа в тому, що після грецько - перських війн острів Делос, де, згідно переказів, народився Аполлон, став фінансовим

центром Афінського морського союзу (в храмі Аполлона зберігалася скарбниця). У 425 р. до н. е. Афіни запровадили Делійські ігри, своєрідне свято Аполлона, яке відбувалося кожного року в структурі Делійських випробувань. Для участі в названих урочистостях афіняни делегували своїх учасників, які протягом місяця відстоювали інтереси свого полісу. За традицією під час названого дійства заборонялося страчувати будь-яких злочинців, якщо корабель з делегацією залишав межі держави.

Саму драму життя Сократа не потрібно пов'язувати лише з трагізмом його останніх днів, коли його, одного із наймудріших афінян, примусили свідомо вибирати смерть як один із достойних методів зведення рахунків з дійсністю. Причиною трагізму життя філософа були ті обставини, які створили його вчителем філософії, адже не всі, хто професійно займається філософією може бути філософом за покликанням. Тому, будучи філософом від народження, мислителем за покликанням і являючи собою приклад «персоніфікованої філософії» (К.Маркс), Сократ був людиною, яка не ординарно сприймалася всіма, хто оточував філософа. Звинувачення Мелета слід розглядати як обсолютно випадкове завершення конфлікту, який десятиліттями визрівав в тому суспільстві, де формувалася метод діалогічних роздумів Сократа.

Не слід бути категоричними стверджуючи, що більшість присутніх на судилищі не знали істинної причини – за що судять знаменитого грека? Деякі, звісно, знали. І серед таких знавців був Аніт, який, як обвинувачувач, повинен був виказати своє бачення проблеми суддівській аудиторії. Але сказати правду, яка була не вигідна офіційному звинуваченню, означало розкрити реальні призначення і сутність того, що коїлося в судовій залі. І шкірник за фахом, а, можливо, і за «історичним покликанням», Аніт не набрався духу пролити світло правди на самому суді, а вже після вироку відкрив всю підступність своїх помислів в особистій розмові з Сократом. «Ти нам всім заважав, - сказав він Сократу перед смертю. – Розумним тому, що багато з того, що спадало на думку тобі, спало на думку й їм. Але вони мовчали. А коли хтось мовчить, йому зовсім не приємно, коли говорить інший. Ти заважав дурням – бо вони тебе не розуміли. Ти заважав тим, хто не був

віруючими людьми, бо вимагав віри. Ти заважав тим, хто вірив, тому що їх дратувала твоя віра, яку завжди потрібно було ставити під сумнів – істинна вона чи ні».

Аніт, судячи з його слів, також в молоді роки захоплювався філософією. Пізніше прийшов до висновку, що справжній людині вона потрібна до тієї межі, аж доки не стане надокучати надлишковою мудрістю. Тому для практичного Аніта діалог з філософом Сократом не що інше, як пуста розмова, яка немає ніякого відношення до нормального життя грецького оракула. Його думку поділяли ті хто заздрили, яких насторожували і дратували намагання Сократа скрізь знайти істину і його категоричність в твердженні про неможливість досягнення абсолютного ідеалу, як і абсолютної істини.

Не для всіх дослідників намагання знайти істину є сенсом життя. Деякі так і не спромоглися протягом всього свого життя зреалізувати цей пошуковий процес. Вони виправдовують свою бездіяльність формулою, досить таки сумнівною, стверджуючи, що щастя людини не в пізнанні невідомого, а якраз сутність щастя в наявності самого невідомого. Але вони так і не змогли вибачити філософу його формулу щастя, сутність якої він пояснював так. На питання, кого можна вважати щасливою людиною, він відповів: «Того, у кого чесний спосіб думання і гострий Розум».

Тому Сократ – експериментатор, який все своє свідоме життя присвятив служінню діалогічній риториці, досліджував межу людського невігластва, тому люди для нього були, насамперед, лише експериментальні тварини; їх боги, релігія, мораль і інші чуттєві життєві цінності – це тільки нервові сплетіння і м'язи експериментальної тварини, подразнюючи які, він досліджує людську наївність і її безглуздя. Тому, що для експериментатора наявна лише одна цінність – здійснення його експерименту і в майбутньому – аргумент на істинність. Звідси, всі індивіди, які задіяні в експерименті, є дійовими його суб'єктами і перебувають в єдиному полі виміру.

Згідно філософських роздумів Сократа – Бог і невіра в Бога, моральність і аморальність – це атрибути, які достойні бути фігурантами при експерименті. Тому і експериментувати потрібно щодо всіх елементів одномірно і рівнозначно. Тобто

грецький філософ діяв за принципом – ти нікчемний дослідник, якщо до своїх чи чужих переживань не можеш підійти з позиції експериментатора. Він так осягнув і ввійшов в роль експериментатора, що, навіть перебуваючи в лоні інтимного, підсвідомо експериментував над своїми і чужими почуттями. І отримував від цього задоволення, хоча розумів, що поступок його суперечить моральності щодо здійсненого, але при цьому переконував себе, що насамкінець дослідник повинен бути циніком, бо оправдати все в майбутньому можуть лише результати здійсненого експерименту.

Яскравим прототипом є протилежний персонаж Сократа – Продік. Це зібраний образ із впливової на той час школи софістів, які досить скоро із риторів та вчителів філософії перетворилися в фокусників від філософії, які досить майстровиті були щодо жонгливання парадоксами життя, намагаючись відійти від його сутності. Красивий, не знає, що таке голодувати, із усвідомленням власної величності Продік зверхньо поглядає на Сократа, мудрість якого завжди для нікчемного знавця азів філософії Продіка уявлялася дурним і непотрібним заняттям. Але він, що не спробував знайти в своєму житті жодної істини і навіть не здійснив на цьому шляху жодного жесту чи потуги, в душі заздрив Сократу. Цікавий парадокс – багатий заздрить бідному, красивий – страховиську, той, хто створив і написав свої праці, але які ніхто не читав, тому, хто створив цілу діалогічну систему, категорично відмовився записати хоча би слово, але його знають Афіни зі слів, а не творів, всі і без будь-яких підтверджень на те, що він не є автором жодного опусу?

На відміну від Сократа багатий Продік ніколи не ускладнював своє життя суперечностями. В контексті його життєвих перепитій ніколи не було ситуацій, які створювали б напругу і незгоди. Прожити життя, не думаючи над його наслідками, і обґрунтовувати свої вчинки на моралізуванні інших значно практичніше, ніж навантажувати свою свідомість складними проблемами буття, або бідкатися в пошуках істини. Буває незнання, писав М.Монтень, «повне сили і благочинності, в мужності і честі нічим не поступається знанню, незнання, для досягнення якого потрібно ніскільки не менше знання, ніж для права називатися знавцями». «Тих, які

стверджують, що не знають, можна навчити. Не можна навчити тих, хто не хоче знати. Тому мудрість – справа наживна. Головне – було б хотіння», - говорив Сократ.

Вміння філософувати, аналізувати і думати над процесами, що відбуваються в реальному житті, в сократівському розумінні не є привілеєм окремої когорти людей, «торгашів мудрістю». Це здатність такої людини, яка потенційно є невід'ємним складником її сутності, і яка допомагає оволодівати своїм розумом, своїм духом і істиною. Це вміння прийшло до Сократа значно пізніше, коли він почав особисто вдумуватися в знаменитий вислів: «Пізнай самого себе!». Тяжка праця самоосвіти і пізнання привела його до усвідомлення того, як мало він ще знає, хоча знав набагато більше від тих, хто лише пишався своєю освіченістю. Всупереч такій несправедливості Сократ виводить і на практиці діалогічної філософії обґрунтовує знамениту формулу «Розуму» і «людської обмеженості», яка є актуальною і неперевершеною і нині: «Я знаю, що нічого не знаю, а інші не знають навіть цього». Усвідомлення відносності людського пізнання про довкілля і самого себе, стало з тих давніх часів своєрідною умовою загальнокультурних можливостей розвитку особистості, суттєвим чинником її духовної зрілості. «За цю людину я мудріший, - часто повторював Сократ, - тому що ми з ним насправді обидва нічого розумного і потрібного не знаємо, але він, не знаючи, уявляє, що щось знає, а я, якщо не знаю, то і не уявляю».

Останні дні завершення життя знаменитого грека проходили в філософських роздумах і активному спілкуванні з друзями та рідними. Десь за кілька днів до рокової дати його відвідав Крітон - один з найближчих друзів, неостання людина за соціальним статусом в Афінах і запропонував Сократу погодитися на втечу в Фессалію. На той час було підкуплено тюремщика і втікачів чекав корабель. Аргументи Крітона зводилися до наступного – мудрець не має права помирати, коли в нього є можливість жити і працювати на своє благополуччя, благополуччя своїх рідних і учнів. «Ніхто не має морального права народити дітей, а потім осиротити їх, не визначивши в житті», - аргументував Крітон. Відомі філософи-піфагорійці із Фів, Сіммії і Кебет, були готові надати

допомогу своєму товаришу і заплатити відповідну суму кому потрібно. Спостерігаючи за поведінкою тюремщиків, можна було зрозуміти, що їм також не подобалося те, що здійснив суд над Сократом. Тому вони формально несли службу і готові були закрити очі на несподіване зникнення відомого в'язня.

«Послухай, Сократ, ти мене, - звернувся Крітон, - і не відмовляйся від свого спасіння. Адже, якщо ти загинеш, це буде не єдиною бідою: окрім того що в мене не буде вірного друга, якого мені неможливо буде більше відшукати в цьому світі, багатьом іншим, які знають наші дружні стосунки, вважатимуть, що я не захотів тебе врятувати, хоча міг це зробити, якщо витратив би кошти. А хіба може бути гірша слава ніж та, що ми цінуємо гроші більше, ніж друзів? І чи не злякався ти, що рятуючи тебе, ми, цим самим нашкодимо собі? Якщо ти так думаєш, то залиши в спокої подібні думки, тому що справедливість вимагає, всупереч придуманому судилищу, що ми, твої друзі, вчинили саме так, а не всупереч законам моралі. Послухай мене, Сократ, і не вчиняй по - іншому».

«Ти, Сократ, - продовжив Крітон, - намагаєшся створити собі ту біду, яку намагаються нав'язати тобі твої вороги, які намагаються тобі помститися і знищити фізично. Мало того, на мою думку, ти лишаєш без батька своїх дітей під заставу долі, хоча міг їх виховувати і забезпечувати всім необхідним. І це буде твоєю провиною, що жити вони будуть як безбатченки і житимуть як прийдеться.»

«А чи буде справедливим той факт, - втрутився в розмову з учнями Сократ, - що я буду намагатися втекти звідси всупереч повелінню афінян, чи, може, це буде несправедливою дією. Якщо сам факт втечі буде справедливим, то спробуємо так і діяти, а якщо ні – то залишим все так, як воно є на сьогодні. Що ж стосується твоїх роздумів щодо витрат, суспільної думки, виховання дітей, то щиро кажучи, скажу тобі, Крітон, чи не є це точкою зору тих людей, які однаково можуть стратити людину, а потім воскресити її. І якщо ми їм будемо платити за ці дії, то ми цим аморальним вчинком порушимо принципи справедливості як основу існування соціуму. Тому краще померти, Крітоне, але справедливість не порушувати».

І ось тут напрошується таке: яку силу може мати мораль,

коли вона стає переконаннями і повсякденною нормою поведінки людини? Сократівська мораль проявляє свою реальну силу саме тоді, коли вона стає вчинком, дією, тобто творчістю індивідуальної волі особистості. Він обґрунтовує свою категоричність проти втечі тим, що може порушити афінські закони, які донині його влаштовували. У платонівському діалозі «Протагор» Сократ, перебуваючи в ув'язненні, говорить, що краще терпіти несправедливість, ніж несправедливо вчинити. Втікати в інше місто – це відповісти своїй батьківщині злом, а зло, за Сократом, – це відмова від проголошених ним самим моральних принципів, це відмова від своїх власних переконань. «Мені дуже хочеться жити... Але тобі буде соромно, - звертається він до одного із своїх учнів, - якщо твій вчитель Сократ зрадить своїм переконанням на користь свого власного життя». Чи не впадає Сократ в протиріччя, коли, з одного боку, зізнається, що хочеться жити, а з іншого – обґрунтовує неможливість діяти по - іншому, окрім, як погодитися з вироком суду? Виявляється, що ні. Сократ не виключає такої життєвої ситуації, коли суспільний закон може стати предметом рефлексії розумного індивіда, бути прийнятим чи відторгнутим ним залежно від того, чи трактується він як істинний. У цьому якраз і розкривається пафос створеної Сократом «моральної філософії», зміст якої в тому, що потрібно в своїй життєвій поведінці завжди обґрунтовувати і, особливо, практично підтверджувати непорушну єдність знання і моралі, суспільного і особистого.

І він, Сократ, знаменитий еллін, вчитель філософії, який завжди навчав моралі, який стверджував в своїх діалогах принципи поваги до батьків, як святої повинності людини і її добродетельності, чи міг би він, навіть в критичний час, але для свого власного спасіння, порушити ті закони, які становили його сутність? «Адже закони нікого не стримують, - говорить Сократ, - і якщо вони комусь не до вподоби, той може їх засуджувати і відмовлятися від них, але якщо людина, яка має вибір чи втекти чи лишитися, зупиняється на останньому, вона повинна діяти в їх правовому полі». Сократ прожив на світі 70 років, він мав достатньо часу, щоб обдумати - чи до вподоби йому лад його батьківщини чи ні, але оскільки він безвиїзно прожив все своє життя в Афінах, майже не цікавлячись тим,

що відбувалося в інших країнах, то ми маємо можливість робити висновок, що найбільше за все він любить лише свою країну і тільки її закони. **«У нас, Сократ, є докази того, що тобі завжди подобалися ми, Закони і наше місто, тому що не просидів би ти, Сократе, все життя в ньому, як цього не зробив жоден афінянин, якби тобі не подобалося наше місто. Ніколи ти не залишав міста ні на свята чи деінде, а лише один раз на Істму (національне загальнодержавне свято в Греції з легкої атлетики присвячене Зевсу в Олімпії і Немії Аполону Піфійському в Дельфах і Посейдону на Істмі). Та ще на війну. Тобі було важливе понад усе наше місто, його люди і Закони Афін, інших законів ти не шукав; ти і дітей народив саме в цьому місті лише тому, що воно тобі подобалося понад усе».** А йому, всупереч логіці його переконань, пропонували призначити самому собі вигнання в інший регіон, за межі Афін, до інших законів і людей. І він відмовився. **«Такий, дорогий мій Крітон, - після роздумів говорить Сократ, - такий голос звучить у моїх вухах, подібно флейті, який присутній у вухах священнодіючого у таїнствах. Цей голос звучить з такою силою, що заважає мені почути щось інше, і я впевнений, що все сказане тобою, буде марною витратою часу. Але, якщо ти хочеш ще щось сказати, я послухаю».**

Жак – Луї Давід. «Смерть Сократа»

Події, які відбулися в останній день життя великого вчителя, досить детально запропоновані читачеві в діалозі «Федон». Хоча самого Платона не було в ті рокові години, через хворобу, вирок суду настільки вразив кращого учня Сократа своїм нелогічним змістом, що приголомшив його. Тому розповідь ведеться від імені Федона, найулюбленішого учня Сократа, але висока достовірність фактів не підлягає сумніву.

В той день, коли в його келії зібралися друзі, Сократ був уже без кайданів в товаристві Ксантіппи і всієї сім'ї. Побачивши їх, Сократ попросив дружину і дітей дати йому можливість поспілкуватися в останнє зі своїми учнями. Сьогодні неможливо з достовірністю засвідчити точний зміст останніх настанов видатного елліна своїм наступникам, які запропонував нам, в своїх діалогічних роздумах, Платон. Хоча, зі знанням структури філософських роздумів Сократа, можна запевнити читачів, що йшлося про сутність душі людини, її безсмертність, про життя в потойбічному світі. Це

був не простий діалог вчителя зі своїми учнями, розмова з рівними, з тими, хто продовжить його справу. Обличчя учнів були похмурими, на очах стояли сльози, з грудей проривався стогін. Пестячи локони Федона, Сократ заспокоював друзів, говорив про те, що життя не вічне, і необхідність померти буде у всіх. А коли сонце почало сідати за обрій, він перейшов в сусідню келію і прийняв ритуальну купіль, яка символізувала очищення тіла від гріхів земного життя, після чого попросив покликати дружину і синів, дав їм необхідні настанови, ніжно попрощався, доручив Крітону піклуватися про них і залишився знову з друзями. Незабаром в келію зайшли тюремщик і раб зі смертельною чашою, він перепросив Сократа простити за цю печальну церемонію, яку йому як стражу закону належить вершити. Сократ взяв чашу розтертої отруйної цикути (болиголов, або, як кажуть в народі, – свистуля) із рук служителя афінської Феміди і здійснивши молитву богам, спокійно спорожнив посуду. Раніше в Афінах засудженого до смерті скидали зі скали. Але час минув, змінилось звичаєве право, і мабуть, у зв'язку зі збільшенням смертних вироків більш цивілізованою стала процедура страти.

Не витримали нерви в друзів - Федон, закривши голову хітоном, залився слізьми, і у відчаї повернувся до стіни. Молодий Аполлотор розплакався надривно і навіть старець Крітон не стримався і гірко заривав. Сократ попросив друзів не плакати, він нагадав їм, що людина повинна помирати в побожній мовчазності. Сократ ходив по келії аж до тих пір, як почали німіти ноги. Він ліг на тапчан і юний Аполлотор запропонував своєму кумиру надіти свою розкішну мантию. Сократ посміхнувся і категорично відмовився. «Як? – запитав Сократ. – Невже моя особиста одіж годилася мені в житті, але не годиться, щоб в ній померти?»

Коли холод наблизився до попереку, Сократ скинув ковдру і сказав Крітону: «Ми повинні віддати Асклепію півня. Віддайте, не забудьте». Це були останні слова Сократа. Жертвоприношення півня сину Аполлона Асклепію, богу зцілення, приносили, як правило, за одужання. Сократ і тут залишився філософом – він мав на увазі одужання його душі після смерті і символічне звільнення її від тлінного тіла.

Так помер Сократ – один із дивовижних людей, яких

коли-небудь знало людство. Серед всіх велетнів філософської культури, якими багата Стародавня Греція, мабуть, найпопулярнішою є постать Сократа. Пройшло 23 століття відтоді, коли в тюремній келії в останніх променях сонця закінчив свій тернистий шлях афінський мудрець. Змінювалися народи і країни, нові ідеали і нові інтереси чергувалися, як в калейдоскопі. Але ніяка зміна подій не змогла хоч на хвилину заступити від поглядів людства величність життєвого подвигу Сократа. Грецькому філософу не потрібна реабілітація – пам'ять про нього не вмерла разом з ним, його образ назавжди лишився надбанням людства як прекрасний, недосяжний ідеал.

Згідно легенди, обвинувачувачі Сократа відчували на власній долі його передбачення. Кажуть, що афіняни, отямившись і зрозумівши, що скоїли злочин, вигнали головних судових виконавців із міста, позбавили їх води і вогню, і їм лишився лише один вихід – закінчити своє життя самогубством. Нащадкам дуже хотілося, щоб помста коли-небудь знайшла убивць великого грека. Мабуть, тому і з'явилася легенда про те, що Анїт, головний підбурювач і переслідувач Сократа, був побитий камінням афінської громади і помер в страшних муках.

Якщо спробувати дати загальну оцінку суспільно-політичним поглядам Сократа, то при цьому, безперечно, слід враховувати і орієнтуватися на той характер, який носила тодішня епоха. Афінська політія була на той час ще в повному розцвіті, і всі намагання та спроби поземельних класів усунути з політичної арени народні маси та поставити біля владних важелів керівництва аристократичну олігархію на перший випадок не гарантувало суттєвих змін у формуванні громадянської самосвідомості. Усілякі методи вирішити державотворчі питання силовими екзекуціями закінчувалися кожного разу негативними наслідками. Тому афінський народ залишався і надалі носієм державності як в конституційній теорії, так і в практиці державного життя. Водночас, при тлінному впливі грошового господарства, яке перетворило одну частину населення в ненаситну комерційну буржуазію, а іншу – в паразитичний міський простолюд, основи афінського суспільства непомітним чином почали підточуватися

моральною і політичною деморалізацією, що вимальовувало на горизонті суспільних перетворень все чіткішу тінь деспотизму і рабства. У людському колі з'явився симптом неспокою за майбутнє демократії, ті, які взяли на себе місію оракула, при нагоді вказували, до якої безодні прямує афінське суспільство. З'явилися відповідні прогнози, почали аналізуватися причини катаклізмів Афінської держави, пропонувалися рішучі заходи, для їх ліквідації. Деякі політики намагалися спрогнозувати корені насильства та зла в некомпетентності і неготовності до політичного життя в нових історичних умовах керівної частини суспільства, яка повинна була б вчасно виявляти всі негаразди і скоректувати життя відповідно до нових змін. Причому, це однаково було характерно як для демократичної форми владарювання, так і для тих, хто представляв олігархічні структури влади. Логічно напрошувався висновок, - ні демократія, ні олігархія уже не були тими формами правління, щоб в юридичному полі претендувати на моральну підтримку народу, в якому б статусі він не був, чи то бідний, чи безмежно багатий. То де потрібно було шукати спасіння від поневірянь і ошукування афінському люду? Відповідь одна, яку підтримував і Сократ – потрібно, щоб у державницького керма стояли найдостойніші, а ними були аристократи, кращі із кращих, за інтелектом і освіченістю.

В історії політичної думки чітко зафіксовано, що першим представником філософії політики, який надавав статусу аристократії як форми державної влади, був Платон. Ніхто не піддає сумніву його систематичний підхід до проблем державотворення, але ніхто не сумнівається, що вчителем Платона був Сократ. Для Сократа, що було характерним для будь-якого грека того часу, особистість не могла жити осторонь проблем суспільства і суспільних інтересів, та всупереч пізнішій порослі мудреців від стоїків і епікурейців, він невпинно вимагав, щоб кожен громадянин суспільства виконував громадську роботу і в будь-який спосіб слугував державі. І ось тут, щоб правильно усвідомити політичну концепцію грецького філософа, слід ознайомитися з сократівською концепцією людського покликання і відповідальності політичного лідера, якщо він дійсно хоче внести свій вагомий внесок в державотворчі процеси.

У зв'язку з цим, Сократ, по-перше, вимагав для всіх, без винятку, хто хотів займатися державними справами, наявності спеціальної освіти. Тому він готовий був звільнити від державної служби кожного, хто через неосвіченість нездатний був займати ту чи іншу посаду в галузі зовнішньої і внутрішньої політики.

По-друге, такий сократівський підхід в освітянській культурі був своєрідним джерелом і мірилом його поглядів заперечливого ставлення до панівної форми правління. Так, він завжди з іронією висміював теоретиків демократії за те, що вони вважали вирішальним способом вибору посадових осіб не за діловими якостями, а за результатами жеребкування. «Хіба ми вибираємо таким шляхом, - говорив він, - керманіча, флейтиста, архітектора чи іншого якогось спеціаліста? Адже недоречності, які вони можуть скоїти при виконанні своїх обов'язків, мізерні в порівнянні з помилками державних людей?» Правити державою повинні найкомпетентніші люди. Царями і правителями повинні бути не ті, які носять скіпетри, не ті, які обрані на посади відомими вельможами, і не ті, які дісталися державного крісла засобом таємного жеребкування або насиллям, брехнею, але ті, які вміють управляти.

По-третє, Сократ був категоричним, коли стояло питання довіри і визначення майбутнього держави неосвіченою міською біднотою. Тому, його огида до народних зборів, які складалися виключно з невігласів, часто переходила всілякі кордони. Так, звертаючись до Харміда, який соромився виступати з промовами перед простими жителями Афін, Сократ застерігав останнього: «Я повинен тобі зауважити, що в той час, коли ти, не соромишся виступати перед наймудрішими і тими, що володіють реальною владою, ти соромишся говорити перед невігласами і тими, що цієї влади не мають. Невже ти тремтиш перед теслями, ковалями, шкіряниками, матросами і ринковими працівниками, в думці яких лишень одне – як продати подорожче, а купити подешевше? Але тільки із таких і складаються Народні збори». Під час судового засідання, звертаючись до ради 500, більшість яких проголосувала за його страту, Сократ сказав пророчі слова, які були його життєвим переконанням: «Я вам повинен сказати відверто, - звернувся він до народу і Афінської Феміди, - і ви

не ображайтеся: оскільки в суспільстві творяться масові безчинства, жодна людина не може розраховувати на безпеку, якщо вона не погоджується з натовпом або виступає проти нього. Той, хто присвятив своє життя боротьбі за справедливість, але паралельно тремтить над своїми шкурними проблемами, повинен тікати від політики і займатися приватними проблемами життя і не чіпати життя публічне».

Було б несправедливо, якби ми забули й іншу сторону медалі. А саме, Сократ ніколи, навіть подумки, не обмежував простий народ в державності. Він, навпаки, завжди вважав народну санкцію законом і заходи, які пропонувала правляча еліта, були для Сократа необхідною умовою суспільного благополуччя і прогресу. Кожний уряд, в руках якого влада, чи то аристократія, чи то плутократія, і який здійснює цю владу як втілення волі народу, Сократ вважав нормальним явищем. Інший уряд, що вступав в сутичку з волею народу, він називав тиранією, мабуть, чи не найстрашнішим словом в тодішній афінській демократії. «Тиранія – це влада, яка ґрунтується не на законах, а на свавіллі правителя, така влада – проти народу», стверджував філософ.

Тому закони, які санкціювалися як колективна воля народу, займали в політичному світобаченні афінського мудреця найпочесніше місце, яке можна було порівняти хіба що з єдиним джерелом права, як стверджував сам автор сказаного, – то були синоніми справедливості. «А хіба ми не можемо називати справедливим того, хто вчиняє справедливо, а несправедливим того, хто несправедливо діє», - запитує Сократ у свого опонента. «Без сумніву», - відповідає той. «У такому випадку, хто поступає згідно вимог закону, справедливий, а хто, порушує їх, несправедливий». Навіть така категоричність не змогла врятувати мудреця від вироку суду, хоча при докладному розгляді, коли воля народу є основним фігурантом при законотворчості, не може бути ніякої апеляції, тому що іншого законодавства не існувало.

Розуміння правових проблем Сократом було близьким до софістських концепцій природного права і виходило з власного фундаментального гасла «я знаю, що нічого не знаю» (вживаючи його, майже всі дослідники відкидають другу частину висловлювання: «а інші не знають навіть цього»). Але

Сократ, на відміну від софістів, ніколи не протиставляв природні і писані закони. Не розмежовує він і природне та божественне право, вважаючи, що неписані закони є «братами законів людських», встановлюються богами і мають однакову силу повсюдно, незалежно від волі людей. Божественне походження перетворює природні закони на моральний стрижень всього чинного права, робить їх критерієм, еталоном для права людського, а тому писані закони повинні повністю відповідати законам божественним. Для мислителя справедливість і законність - поняття абсолютно тотожні. Несправедливих законів для нього не існує. Навіть у разі невідповідності писаних законів божественному праву їх треба дотримуватися, оскільки це все одно краще, ніж сваволя та беззаконня. Саме, виходячи з таких переконань, Сократ відмовився тікати з в'язниці, де очікував смертної кари. Його відповіддю Крітону стали нові запитання: «Хай ми маємо намір тікати; раптом приходять закони і, заступаючись за загальну справу держави, говорять: «Скажи нам, Сократе, що це ти задумав? Мабуть, хочеш влаштувати загибель нам, законам, і всьому суспільству? Хіба суспільство може існувати, якщо судові рішення у ньому не мають ніякої сили?» Тому і помітна замовлена форма розправи над мислителем, коли третій звинувач Лікон заявив на суді геліастів таке: «Він порушує закони держави». Геліасти – в Афінах вибрані народні судді в кількості 6000 людей, які за свою діяльність отримували 2–3 обола (обол - найдрібніша грецька монета, яка прирівнювалася одній шостій драхми) в день. 500 геліастів кожен місяць приходили на зміну один одному. Назва «геліея» (Народний суд в Афінах) означає «сонячне місце»(для зборів). І це заявили йому, який вірою і правдою слугував закону, жив згідно його канонам, і помер, свято вірячи в їх доброчесність. «Ти знаєш, - заявив Сократ Гіппію в розмові з ним, - що Лікурґ Лакедомський ніколи не зміг би підняти велич Спарти над іншими державами, якби не ввів в обов'язок в ній послухність закону? Хіба тобі не відомо, що в державах ті правителі є мудрим, яким громадяни найбільш зобов'язані повагою до законів? І та держава, в якій громадяни найбільш додержуються законів, щаслива під час миру і непереможна під час війни».

Закони для громадян, вважав Сократ, дорожчі за батька й матір. Люди вступають у договірні відносини з державою і на основі священного дотримання законів і своїх громадянських обов'язків зберігають право на безперешкодне пересування, вільне обрання місця мешкання, на вступ у громадянство, на участь у політичному житті. Політична свобода, на думку Сократа, — це «прекрасний і величний скарб» як для людини, так і для держави. Важливою у цьому аспекті є теза, що закони обов'язкові не тільки для громадянина, а й для правителя, що повинен постійно турбуватися про підданих як «пастух про отару».

Погляди Сократа на питання походження держави залишаються невідомими, хоча саме йому приписується пріоритет у згадках про «золотий вік» як дуже далеке минуле. Він розглядав державу як порядок, що ґрунтується на божественному задумі і не є продуктом егоїстичної сваволі. Але афінську демократію, підірвану невдачами у Пелопоннеській війні, зловживаннями партійних провідників, розгулом професійних демагогів, мислитель не сприймав очевидно. Відштовхнула його і плутократія, і тиранія, і олігархія тридцяти тиранів. Ось чому він віддавав перевагу аристократії (але не родовій), ставлячи за взірець сучасні йому спартанський та критський державні устрої, а також помірковані у той час режими Мегар і Фів.

Як підтвердження сказаному слід звернути увагу на аргументацію Б. Рассела: «Головні факти суду над Сократом не лишають місця для сумнівів. Судове переслідування ґрунтувалося на закиді, що „Сократ - лиходій і химерник, він розкопує все під землею й дошукується на небесах, виставляючи гірше за краще і навчаючи всього цього інших». Справжньою причиною ворожого ставлення до Сократа було майже напевне те, що його вважали зв'язаним з аристократичною партією; більшість його

учнів належала до неї».

Мислитель проти влади більшості, оскільки учасники афінських Народних зборів «ніколи не думають про справи державні», а, складаючись із ремісників і торгівців, займаються лишень проблемами, «як купити подешевше і продати подорожче». Найголовніше призначення держави - виступати гарантом втілення у життя загального поняття про справедливість, а найкращим державним управлінцем є той, хто знає, «що таке справедливість».

Владування, на його думку, це «царське мистецтво» мудреців, «обтяжених знаннями», вишколених гідним вихованням та освітою.

Якщо законність він ототожнює зі справедливістю, то знання — з чеснотами правителя, і звідси виводить два важливі правила: той, хто знає, не може творити зло і йти на негативні вчинки; будь-хто може стати добрим, набувши додаткових знань. Царі для Сократа - не ті, хто «обраний ким попало», чи отримали владу оманю або насильством, а ті, «хто вміє управляти». Головний постулат мислителя у цьому аспекті - принцип компетентного управління державою. Через П'ятистоліття, уже в епоху Петра Великого, один із наймудріших мужів в українській політичній думці, Феофан Прокопович назве виказану умову державного владарювання освіченим абсолютизмом. Знаючи відтінки політичної палітри Сократа, можна з впевненістю констатувати, що освічений абсолютизм Прокоповича і компетентне управління суспільством, яке запропонував знаменитий грек, - майже синоніми. Найвищим проявом мудрості правителя він вважав вміння відрізнити справедливе від несправедливого, розмежовувати добро і зло. Політику і державне управління

Сократ вважав «найважливішими справами людськими» і різко засуджував тих, хто, не оволодівши цим мистецтвом, дозволяє собі про них судити. Навіть декотрі з Ксенофонових ремінісценцій вельми переконливі. Він (як і Платон) сповіщає, що Сократ весь час був заклопотаний проблемою, як привести до влади тямущих людей. Він нібито мав за звичай ставити такі запитання: «Якби мені треба було полагодити взуття, до кого б я звернувся?» На це той чи той кмітливий юнак нібито

відповідав: «До шевця, о Сократе». Далі він питав те саме про теслярів, мідників і так далі, а наостанку кидав, приміром, такі запитання, як: «А хто має лагодити корабель Держави?» Коли ж він зайшов у конфлікт із тридцятьма афінськими тиранами, то Критій, їхній проводир, що знав Сократові погляди, бо вчився в нього, заборонив йому навчати молодь в подібній манері і додав: «Облиш краще своїх шевців, теслярів та мідників. Ти їх уже стільки попоганяв, що вони, мабуть, уже й п'яти собі постоптували».

Це сталося під час недовгого олігархічного режиму встановленого спартанцями під кінець Пелопоннеської війни. Але здебільшого Афіни були супердемократичні настільки, що навіть найвищих воєначальників обирали голосуванням або жеребкуванням, не вдаючись до його здібностей і вмінь стратегічного мислення.

Сократ натрапив на одного молодика, який хотів стати воєначальником і переконав його, що добре було б трохи повчитися мистецтва війни. Отож, молодик пішов і трохи повчився тактики. Коли він повернувся до Сократа, той, насмішкливо похваливши його, послав продовжувати своє навчання. Ще одного молодика він послав вивчати основи фінансової науки. Такий самий метод він випробовував на багатьох людях, аж до головнокомандувача.

Для Сократа, як для кожного грека тієї доби, особистість окремо від суспільства і суспільних інтересів була немислимим явищем. Тому він постійно стверджував в своєму політичному діалозі, щоб кожен громадянин виконував державну службу незалежно від форми її прояву. Водночас, він намагався заохотити до політичних справ людей, які здатні були вирішувати доручені їм народом завдання і настанови в управлінні державою.

Найточнішим методом пошуків критерія істини Сократ вважав самопізнання. Пізнання починалося з ретельного аналізу самого себе, як духовної особи, що мислить і діє

. Після завершення аналізу механізму свого духовного апарату, на думку Сократа, мудрець міг правильно вирішити проблему життя, тобто пізнати об'єктивно існуючу істину.

Після цього мудрець повинен був навчати цієї істини якома більшу кількість людей, так як істина – пізнається в спорі. Такий метод ведення спору отримав назву Сократової індукції, або діалогу.

Рафаель Санти. Сократ і молодий Ксенофонт

Філіпп II Македонський (бл. 382 – 336 рр. до н. е.)

-Філіпп II Македонський — цар Македонії з 359 р. до н. е. Батько Александра Македонського. В 359—336 рр. до н. е. завоював Фессалію, частину Іллірії, Епір, Фракію. До 338 р. до н. е. (після битви при Херонії) встановив гегемонію Македонії над Грецією. Філіпп II був вбитий юнаком на ім'я Павсаній, власним охоронцем, під час святкувань з нагоди заміжжя дочки Клеопатри у Вергіні, стародавній столиці Македонії.

Історичне значення Філіпа II Македонського важко переоцінити: скориставшись результатами попереднього розвитку Македонії та здобутками своїх попередників, а також сприятливими обставинами, він за допомогою створеної ним прекрасної армії підніс Македонію до положення великої держави із всесвітньо-історичною роллю.

Філіпп II був третім сином царя Амінти III. З боку матері був у родинних стосунках із княжим домом Лінкестидів, що відігравали важливу роль у попередній історії Македонії. В юнацтві провів три роки заручником у Фівах, в епоху найбільшої сили фіванців. Це перебування серед греків ближче познайомило Філіппа з грецьким життям.

Владу одержав у 359 р. до н. е. після смерті свого брата Пердікки III, що загинув у битві з іллірійцями, які після цього зайняли декілька македонських міст. В той же час на півночі

поселення спустошення пеони. У Пердікки залишився син Амінта, і Філіпп II почав керувати Македонією як опікун свого племінника, але незабаром прийняв царський титул. На початку царювання Філіппа становище Македонії було важким: у країні перебували зовнішні вороги, і можна було чекати внутрішньої смути, оскільки існували й інші претенденти на престол (Аргей, Павсаній, Архелай). Проте ці труднощі мали тимчасовий характер. Торговельні зносини з греками, розповсюдження еллінської освіти, поступове внутрішнє об'єднання — все це ставило перед країною нові, широкі завдання. Перш за все Македонія повинна була забезпечити себе від нападів сусідів-варварів, розширити свої кордони і пробитися до моря, для чого треба було оволодіти прилеглими до Македонії грецькими містами на узбережжі Егейського моря. Без цього був неможливим успішний економічний розвиток країни. Вирішення цього завдання було полегшене тим, що найголовніші грецькі держави на той час вже ослабли. Серед греків йшла безперервна боротьба, що робила для них неможливою енергійну відсіч Македонії. Згодом, по мірі здійснення найближчих завдань, Філіпп розширив свої плани, задумав добитися для Македонії гегемонії в Греції і почати завоювання перських провінцій, що прилягали до Середземного моря.

Особисті властивості Філіппа представляли суміш гарного і поганого. Він мав сильний, тверезий, практичний розум, розвинений грецькою освітою, прихильником якої завжди залишався Філіпп. Його повага до грецької культури доводиться тим впливом, який мав на нього учень Платона Евфрай з Орея, а пізніше вибором Аристотеля в якості вчителя Александра. Філіпп відрізнявся незвичайною працьовитістю, величезною енергією, наполегливістю, організаторськими здібностями, які він виявив особливо у перетворенні війська, але в той же час він був хитрим і охоче вдавався до віроломства.

Урядова діяльність Філіппа почалася із боротьби його з пеонами й іллірійцями, для успіху якої він визнав за необхідне укласти мир з афінянами і обіцяти їм допомогу проти Амфіполя. Афіняни за це обіцяли йому Підну. Філіпп переміг пеонів і змусив їх визнати верховенство Македонії, потім

звернувся проти іллірійців і завдав їм страшної поразки; іллірійські загони були витіснені з македонських міст і до Македонії приєднана прикордонна смуга Іллірії, прилегла до Ліхнідського озера.

Після цих успіхів він отримав можливість звернутися до здійснення свого головного завдання — утвердитися на берегах Егейського моря. Він осадив Амфіполь, мешканці якого звернулися з проханням про допомогу до афінян; але Філіпп заявив афінянам, що він передасть їм Амфіполь, коли візьме його. У 357 р. до н. е. Амфіполь був узятий штурмом і залишився в руках македонян; він мав для Македонії величезне значення із його позицією при гирлі річки Стрімон, поблизу знаменитої своїми рудниками гори Пангея. Заняття Амфіполя повело до війни з афінянами.

Філіпп взяв Підну — місто в родючій рівнині, що веде в Фессалію, а через неї і в Середню Грецію. Через три роки він захопив Мефону на північ від Підни, зруйнував місто і заселив македонянами, щоб міцно забезпечити за собою ці дуже важливі в стратегічному відношенні міста. Олінфян, стурбованих взяттям Амфіполя, Філіпп заспокоїв обіцянкою завоювати для них Потідею і домогся того, що вони оголосили війну афінянам. Перед тим, як прийшла на допомогу афінська ескадра, Потідея була вже взята, жителі її (за винятком афінських клерухій) поневолені, саме місто зруйноване і переданий олінфянам.

Потім Філіпп звернув свої сили проти фракійців. Він приєднав до Македонії всю країну до річки Неста і заснував тут місто Філіппи у 356 р. до н. е. Розташована в південній частині завойованої ним області гора Пангея стала з тих пір для Філіппа одним з найголовніших джерел доходів (її рудники давали йому до тисячі талантів щорічно). Дещо пізніше Філіпп зайняв на фракійському березі Абдери і Маронію (353 р. до н. е.).

Подальші його перемоги у Фракії змусили фракійського князя Керсobleпта змиритися і дати Філіппу заручників. Тоді ж Філіпп переміг ще раз пеонів та іллірійців, які поновили боротьбу в союзі з афінянами. Втручання у грецькі справи було неминучим для Македонії; воно впливало перш за все з відносин її із афінянами. У Фессалії в цей час йшла боротьба

між ларисськими Алевадами і тиранами міста Фери. В ній взяли участь фокейці, проти яких тоді велася в Греції, так звана, Третя Священна війна. Фокейці були союзниками Афін і тримали бік ферських тиранів. Участь у фессалійських справах давала Філіппу можливість зробити нові територіяльні приєднання, завдати удару союзникам афінян і здобути вплив у Греції.

Спочатку Філіпп був двічі розбитий фокейцем Ономархом (353 р. до н. е.), але потім, отримавши підкріплення, він вщент розбив фокейців; останніх тільки загинуло до 6 тисяч, у тому числі і сам Ономарх. Полонених Філіпп звелів, як святотатців, кинути в море. Після цього він зайняв Фери і повернув їм свободу, але Магнісію і гавань Пагази утримав за собою і користувався в останній, значними митними доходами. Успіхи Філіппа у Фессалії загрожували серйозною небезпекою афінянам, що поспішили зайняти Фермопіли, щоб не пропустити Філіппа до Середньої Греції (352 р. до н. е.).

На деякий час Філіпп відмовився від подальших компаній у власне Греції і звернувся знову до узбережжя Егейського моря. Навесні 351 р. до н. е. він рушив проти голови халкідонських міст: Олінфа, який, наляканий посиленням Македонії, примирився з афінянами. В Афінах у цей час діяв Демосфен, який виступив проти Філіппа з «філіппіками» і «олінфськими речами», через що переконував своїх співвітчизників надати Олінфу діяльну допомогу. Незважаючи на надану допомогу афінянами, втім досить мляву допомогу, Олінф потрапив до рук Філіппа (влітку 348 р. до н. е.). Місто було пограбоване та зруйноване, жителі продані в рабство. Брати Філіппа (сини Амінта III від наложниці), захоплені в Олінфі, були страчені. Тим часом за участю афінян знову взялися за зброю фракійці, але Керсоблепт знову повинен був змиритися.

Нові успіхи Філіппа привели афінян до переконання в неможливості похитнути зайняте македонцями становище на березі Егейського моря. В квітні 346 р. до н. е. вони уклали із Філіппом, так званий, Філікратів мир за умови збереження того положення, яке існувало на момент підписання договору, що виявилось дуже вигідним для Філіппа. Средньогрецькі

союзники афінян — фокейці — не були включені у договір. Примирившись з Афінами, Філіпп отримав можливість швидко закінчити Священну війну з Фокідою. Він примусив Фалека, сина Ономарха, капітулювати, надавши йому і його найманцям вільний відступ з Фокіди. Після цього Філіпп зайняв Нікею (незабаром віддану їм фессалійцям) і Альпон, пройшов через Фермопіли і покарав фокейців. Від амфіктіонів він отримав два відібраних у фокейців голоси в раді, і йому було передано і керівництво Піфійськими іграми (влітку 346 р. до н. е.). Жорстоко постраждали також беотійські міста, що тримали бік фокейців (Орхомен, Коронея, Корс): вони були підпорядковані Фівам.

Після цього Філіпп зайняв македонськими гарнізонами Фери і деякі інші міста, надав Фессалії новий устрій, підсилили його вплив. Македонський вплив став проникати також на острів Евбея, де, як і в Фессалії, йшла внутрішня боротьба, яка полегшувала втручання Філіппа в новий, облюбований ним, грецький регіон. Миром з афінянами і закінченням фокейської війни Філіпп скористався, далі, для зміцнення положення Македонії на півночі, заході і сході. Він здійснив успішні походи до Іллірії і Дарданії. З іллірійцями він вів війну і пізніше, в самому кінці царювання; вірогідно, і з боку Іллірії він прагнув довести межі своєї держави аж до моря. У 343 р. до н. е. Філіпп вступив в Епір і затвердив на престолі Александра, брата Олімпіади, вигнавши Аррібу і його синів; Арріба втік до Афін.

Далі Філіпп уклав дружній договір з етолянами, що давало йому можливість підійти до Пелопоннесу із заходу. Потім він знову звернувся на схід, розбив у Фракії Керсobleпта і Тера, обклав даниною фракійців; заснував на Гебрі місто Філіппополь і зайшов далеко на північ. Після невдач під Перинфом і Візантієм Філіпп на півночі проник ще далі, воював проти скінфів і повернувся через країну трибаллів (в нинішній Сербії). Напади Філіппа на Перинф і Візантію призвели до відновлення війни з афінянами, оскільки захоплення цих міст абсолютно похитнуло б положення Афін на торговому шляху до Понта, погрожуючи знищенням їх чорноморської торгівлі, що грала важливу роль в афінському

народному господарстві (хліб ввозився в Аттику з берегів Чорного моря).

Афінам вдалося залучити на свій бік фіванців, деяких пелопоннесців і утворити проти Македонії значний союз. На цей раз щастя змінило Філіппові: його напад на Перинф (340 р. до н. е.) і Візантій скінчилося невдало, обидва міста втрималися за допомогою афінян і персів, яким дуже не подобалося посилення Македонії та особливо затвердження її на берегах Геллеспонту і Пропонтиди, навпроти Малої Азії. Тим часом в Середній Греції поновилися влітку 339 р. до н. е. священні війни (проти локрів Амфісси), і Філіпп знову отримав доручення захищати інтереси Аполлонова святилища. Це дало йому можливість зайняти Кітіній та Елат, що призвело до Херонейської битви (338 р. до н. е.), після якої Афіни уклали мир.

Македонія отримала острів Скірос і Херсонес Фракійський (ще раніше македоняни захопили острів Галоннес і створили флот на Егейському морі). Філіпп рушив на Пелопоннес, зайняв гарнізоном коринфську фортецю і допоміг ворогам Спарти, межі якої були сильно урізані на їх користь. Цим він надовго залучив до Македонії аргів'ян, мессен'ян і аркадян. На коринфській раді він затвердив мир у Греції і підпорядкував її своїй гегемонії.

Потім він став готуватися до війни з Персією, збирав військо і послав для заняття пунктів на азіатському березі Парменіона і Аттала. Восени 336 р. до н. е. македонська юнак Павсаній заколов царя. Походження цієї змови достовірно невідоме; є вказівки на участь у ньому Олімпіади і навіть Александра.

Філіпп не був стриманим, любив гучні й часто грубі втіхи, оточував себе людьми сумнівної моральності. У нього було 6 жінок та наложниць, що давало привід для інтриг і могло призвести до усобиць, як це ледве не сталося ще за його життя. Серед дружин Філіппа була Міртала Епірська — дочка Епірського царя Неоптолема, від якої народився Александр IV (Великий) Македонський

АЛЕКСАНДР ІУ МАКЕДОНСЬКИЙ **(20 червня 356 – 10 червня 323 рр. до н. е.)**

- Алексáндр ІІІ Македóнський або Александр Великий — дев'ятнадцятий цар Македонії, син царя Філіпа ІІ Македонського, та Олімпіади, царівни Епіру. Був вихованцем Аристотеля. Геніальний полководець, видатний адміністратор і політик. Засновник великої держави, що охоплювала Македонію, Грецію, завойовану Перську імперію та Єгипет. Його походи позитивно вплинули на розвиток античної науки (особливо географії) і культури (еллінізм). Після його смерті створену імперію поділили між собою його воєначальники — діadoхи.

З 336 р. до н. е. (з 20-річного віку) правитель Македонії. Забезпечив міцність свого правління перемогами над фракійцями та іллірійцями. Перемоги над перським царем Дарієм ІІІ біля Граніка (334 р. до н. е.), Іссі (333 р. до н. е.) відкрили йому шлях до Єгипту, де він коронувався короною фараонів і заснував місто Александрію. Після вирішальної перемоги над Дарієм при Гавгамелах (331 р. до н. е.) повністю підкорив імперію Ахеменідів — Вавілон, Парса і Сузи здалися йому без опору.

Армія Олександра Македонського вступає у Вавилон

Далі Олександр повів своє військо до Середньої Азії (329 р. до н. е.), а потім повернув до Індії, але виснажені частини відмовилися переходити Ганг, і він мусив повертати через пустелі до Вавилону, який зробив столицею найбільшої в стародавньому світі імперії. Невдовзі помер від лихоманки, після чого його імперія розпалася, але завдяки його військовим досягненням були відкриті двері на схід для грецької торгівлі, мови і культури.

Олександр з раннього віку чудово володів зброєю і був вправним вершником. Вміння поводитись із кінями Олександр довів, приборкавши непокірного норовистого Буцефала, за що отримав коня в подарунок. Крім того, Олександр був добрим музикантом і пристрасним книголюбом. Найулюбленішим його автором був Гомер. Освіту Олександр одержав під керівництвом знаменитого давньогрецького філософа Аристотеля.

Беручи участь у віці вісімнадцяти років у битві при Херонеї (Беотія), Олександр очолив кавалерійську атаку, яка вирішила успіх усієї битви. Перемога, яку тут одержали македонці над Фівами, Афінами та їх союзниками, остаточно закріпила панування македонського царя Філіппа II в центральній Греції. Після цього Філіпп очолив союз

підвладних йому міст-держав із центром у Коринфі. Він був готовий почати великомасштабний похід на Перську імперію під приводом відплати за вторгнення Ксеркса.

Такого походу греки прагнули вже близько століття, з тих самих пір, як шістдесят років тому імперія виявила свою слабкість: після поразки Кіра Молодшого від його брата Артаксеркса II, який перебував на службі у Кіра, 10 000 греків-найманців змогли під командуванням Ксенофонта пробитися з боями на батьківщину. Тільки внутрішні війни, які перси вміло підігрівали грошима та дипломатичними засобами, заважали грекам зробити таке вторгнення раніше. Їх передовий загін вже переплив через Дарданелли, коли в 336 р. до н. е. Філіпп був убитий під час банкету.

Смерть наздогнала Філіппа II, коли він став володарем всієї Греції (крім Спарти) та усього Балканського півострова, але тепер всюди спалахують заколоти. Ставши новим царем Александр за одне літо 335 р. до н. е. повернув під владу Македонії північну частину Балканського півострова, де натрапив на потужний опір. Тоді він вирішив укласти союз із кельтськими племенами галатів, які рухались вниз по Дунаю, і повернувши на південь, досяг середньої Греції, захопив і зруйнував Фіви. Александр організував вбивство полководця, на дочці якого одружився Філіпп, а мати Олімпіада тим часом вбила колишню суперницю.

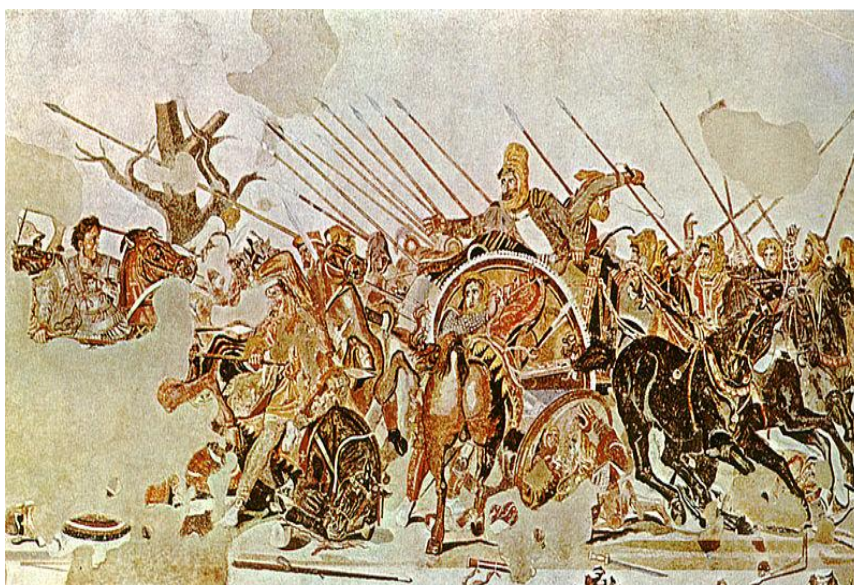
Після цього Александр з половиною македонською армією (іншу половину довелося залишити для оборони Греції), посиленою військами Коринфського союзу, грецькими найманцями і фракійської кінноти та легкої піхоти, що становило в цілому приблизно 35 тис. чоловік, виступив в похід на Азію. У Александра була вагома причина не відкладати вторгнення. Філіпп залишив після смерті 800 талантів (4,8 млн. драхм) боргу, для порівняння денна платня наймита становилр одну драхму, тож борги Філіппа були рівні вартості великої військової кампанії. Кошти, яких вимагала створена Філіппом армія, перевищували можливості його держави. Утримувати її можна було тільки за рахунок прибуткової війни. Продавши або віддавши під заставу майже усі землі, що належали царській фамілії, Александр розплатився з кредиторами і взяв у борг ще 500 талантів. Але

навіть після цього йому довелося через брак коштів відіслати на батьківщину грецький флот, що стояв в Дарданеллах.

У першій кампанії 334 р. до н. е. Александр розбив персів на річці Гранік (поблизу узбережжя Мармурового моря). Після цього до нього приєдналися греки Малої Азії, і Александр стрімко рушив на південь, хоча в Галікарнасі перський гарнізон чинив значний опір. Армія перезимувала у Гордії, стародавній столиці фригійських царів Гордія та Мідаса. Тут зберігалась давня реліквія, а саме царська колісниця, ярмо якої було з'єднане з дишлом надзвичайно складним вузлом. Легенда стверджувала: той, що зуміє розв'язати цей вузол стане володарем світу — Александру вдалось розв'язати цю задачу.

У 333 р. до н. е. військо Александра перейшло хребет Тавр, що на півдні сучасної Туреччини, причому при наближенні Александрової армії гарнізон, який охороняли перевал, так звані, Кілікійські ворота, в паніці втік. Хоча в Тарсі Александра затримав гострий приступ лихоманки, восени він увійшов до Сирії. Цар Дарій III очікував його на внутрішніх рівнинах, але, коли Александр повернув на південь, і пішов вздовж узбережжя, рухаючись до фінікійських морських баз, Дарій перейшов береговий хребет в тилу Александра і, опинившись на позиції, де він не міг повністю розгорнути свої сили, був розбитий при Іссі.

Потім Александр рушив до Тіру. Це місто, розташоване на прибережному острові, трималось протягом семи місяців. Зведена Александром дамба була спалена брандером. Тим часом ворожий флот повернув під владу Персії кілька островів в Егейському морі та Галікарнас. В Греції повстала Спарта (проте вже у наступному році повстання було придушене македонським військом, що залишилось на батьківщині). Нарешті перське військо вдерлось з Вірменії в Малу Азію, але македонські тиллові частини під командуванням Антигона Одноокого змогли дати йому відсіч. Інші фінікійські міста, з якими перси суворо обійшлись, підняли проти них повстання, і тепер підтримували Александра і відкликали свої військові кораблі. З їхньою допомогою Тир був узятий приступом з моря.

Битва при Іссі 333 р. до н. е.

Александр рушив далі на південь, подолавши на шляху опір гарнізону Гази, що витримав двомісячну облогу. Тим не менш зиму 331 р. до н. е. Олександр зміг провести в Єгипті, де він був коронований як фараон і заснував тут місто Александрія. Він також відвідав священний оазис Зевса-Амона (нині оазис Ціва) і оракул вітав його як сина Амоса (титул фараона). Того ж року Александр, відкинувши пропозицію Дарія поступитися усіма землями на захід від Євфрату, виступив з північної Сирії і переплив через Євфрат і Тигр. З армією, що налічувала 40 000 воїнів, він вступив у бій з головними силами Персидській імперії.

Головна битва відбулася на рівнині при Гавгамелах, приблизно в 100 км на захід від Арбел (сучасне місто Ербілі на території Іраку), через що її також називають битвою при Арбелах. Перське військо мало колосальну перевагу в чисельності, але Александр майстерно провів бій. Він завдав косого удару по лівому флангу Дарія, стримуючи флангові атаки ворожої кавалерії допоміжними грецькими та фракійськими загонами поміж тим озброєні металевими ратищами фракійські передові загони відбили атаку колісниць. Коли у відповідь на бічний маневр македонської армії перси намагались перестроїтись, між їх центром і лівим флангом утворився розрив, куди поспішив Александр разом з 2 000

своїх гетайрів — воїнів кінної гвардії. Зліва їх підтримували основні сили, фаланга збройних сариссами (довгими списами) македонських піхотинців. В короткій запеклій сутичці краща частина піхоти Дарія була знищена, а сам він, як і при Іссі, був змушений тікати.

Битва при Арбелах 331 р. до н. е.

Вавилон відкрив Александру свої ворота, тут він відпочивав два місяці, що навіть дало привід для поширення чуток про занепад духу його війська. У грудні він знову виступив у похід. Дарій знаходився в місті Екбатані (сучасний Хамадан в Ірані) на північний схід від Вавилону, куди йому могли надати допомогу — війська зі сходу, з Бактрії, та з півдня — з Персії. Однак Александр вдарив у південно-східному напрямку. Незважаючи на зиму, він перейшов через гірські хребти, долаючи опір спочатку гірських племен, а потім перського війська. Александр перезимував в Персеполісі, давній столиці персів, де заволодів золотою скарбницею Персидській імперії, яка поповнювалась впродовж 200 років. На знак того, що похід з метою відплати завершено, Александр спалив палац перських царів. Але ще важливіше те, що він

зібрав 30 000 перських юнаків, і відіслав їх туди, де вони могли під керівництвом македонян вивчитися військової справи, щоб скласти нову царську армію, тобто армію самого Александра. Навесні 330 р. до н. е. Александр виступив на Екбатану. Перси залишили місто і рушили на схід, Александр наздогнав перський обоз, сподіваючись взяти Дарія живим. Але Дарій перебував під вартою, і в останній момент його наближені зарізали його, вважаючи, що Дарій їх зрадив. Новим ватажком персів став сатрап Бактрії, що походив з царського роду Бессі.

Щоб опанувати східної Персією, Александру потрібно було здійснити три виснажливі кампанії. Войовничі мешканці прикордонних областей, які звикли охороняти східні кордони від кочівників Центральної Азії, продовжували боротися навіть після того, як Бессі був відданий своїми прибічниками у полон, де він піддавався тортурам і зрештою був страчений, звинувачений у невірності своєму цареві. Греків і навіть македонян втомили безперервні війни в пустелях та штурми гірських фортець. Крім того, македонських воєначальників обурювала прірва між ними та царем, яка з часом тільки поглиблювалась. Александр, ставши «царем царів» і зайнятий справами величезної імперії, прийняв перський церемоніал, брав персів на службу і навіть сам часто носив зручний перський одяг, що складався з розшитої куртки та шароварів замість грецьких хітона та хламіді.

Парменіон, старий воєначальник, якого дуже цінив батько Александра, цар Філіпп II Македонський, був страчений наступним за своїм сином Філотом, засудженим за навмисне недонесення про змову. Кліт, син годувальниці Александра, який врятував йому життя при Граніці, на бенкеті дорікнув царя у привласненні добутої воїнами слави, і той після багатьох підбурювань вихопив спис у стражника та пронизав друга. Кілька юнаків з оточення царя, а також їх наставник, офіційний історик Александра та племінник Аристотеля Каллісфен (останній доводив до юнаків ідеї про розходження між царською владою та деспотизмом) замислили вбити Александра. Після їх страти був страчений і сам Каллісфен.

Александр Великий зустрічає індійського царя Пора

Незважаючи на смуту, військові залишалися вірними Александру, і він продовжив свої завоювання на Сході, зрештою форсувавши річку Яксарт (сучасна Сирдар'я) в Середній Азії. У Бактрії він одружився на Роксані, дочці свого колишнього супротивника, бактрійського вождя Оксіарта. Цим шлюбом Александр прагнув схилити на свій бік знать східних областей Перської держави. По дорозі на схід Александр засновував міста, даючи майже всім їм назви Александрія, серед них сучасне місто Герат в Афганістані та Александрія Дальня, сучасний Худжанд в Таджикистані.

До весни 327 р. до н. е. армія Александра досягла долини річки Кабул і направилися у бік Персидської сатрапії Індія, тобто до міст долини Інда на території сучасного Пакистану. На річці Гідасп (сучасна Джелам) сталася битва, в якій Александру вдалося здолати армію войовничого царства Паурава. Згодом між Александром і царем Паурави, якого греки називали Пором, зав'язалися дружні стосунки. Ця битва стала найбільшою з тих, що коли-небудь траплялись в Індії. Звідси Александр мав намір рушити далі на південний схід до Гангу, де, як він думав, знаходиться край Азії, але тут його армія не витримала і заявила, що не піде війною на місцевих

царів, про яких говорили, що вони здатні виставити 5 000 бойових слонів. Таким чином, плани Александра були зірвані, і він був змушений повернути вниз по Інду, шляхом підкоряючи вогнем і мечем прилеглі до річки землі. Сам Александр був серйозно поранений під час битви за місто племені маллів. Заліковуючи рани, Александр почав облаштовувати управління на нових землях і займався дослідженнями Перської затоки. Для цієї мети був зібраний флот, на чолі якого став друг Александра, критянин Неарх. Основну частину армії Александр відіслав назад до Персії, а сам разом з невеликим загonom досліджував узбережжя.

Опинившись знову в центральних областях імперії, де він провів останні два роки життя (325—323 рр. до н. е.), Александр виявив, тут панує безлад. Більшість сатрапів не очікували його повернення з Індії, подібно до монарха, вони заводили власні двори, вербували військовиків, займалися вимаганням і грабіжництвом. Кількох сатрапів цар наказав стратити. Македонець Гарпал, головний скарбник держави, товариш царя Александра з самого дитинства, втік на захід з 5 000 найманих воїнів, 6 000 талантів золота та тридцятьма військовими кораблями. Гарпал шукав притулку в Афінах, незадовго до цього місто отримало від нього продовольчу допомогу під час голоду. Але Афіни побоялися накликати гнів Александра, схопивши заколотника, і Гарпал був вбитий на Криті своїми ж воїнами.

Александр відновив порядок і, все ще плануючи подальші завоювання, приступив до організації нової імперської армії. Він задумав завоювання Чорноморського узбережжя, Аравії, Карфагена і Заходу в цілому. Александр бажав мати армію, набрану з македонців (13 000 піхотинців і 2 000 вершників, з таким їх числом він переплив через Дарданелли) і 30 000 азіатів. Македонці та азіати повинні були служити в одних підрозділах. У кожному з шістнадцяти рядів фаланги відтепер повинно було бути лише чотири сариссофора (воїн, озброєний довгим списом), а іншу частину фаланги повинні були скласти стрільці та метателі дротиків, озброєні також коротким мечем. Битву мали починати стрілець і метателі дротиків, якщо після цього необхідно було перейти в атаку, мали висуватись сариссофори, пройшовши крізь стрій і

залишивши лучників позаду. Такий стрій, що нагадує більш пізній римський легіон періоду середньої Республіки, мав виправити основні недоліки фаланги — її неповороткість та тенденцію до утворення розривів при пересуванні перетнутою місцевістю, що виявилось у битвах при Іссі та Гавгамелах.

У зв'язку з реорганізацією армії і набором новобранців Александр збирався демобілізувати 10 000 македонських ветеранів. Коли він повідомив про свої наміри воїнам, почався заколот. До тих, хто підлягав демобілізації, приєдналися інші. Александр наказав своїй гвардії заарештувати найбільш активних бунтівників, і тієї самої ночі всі вони були страчені.

Навесні 324 р. до н. е., перенісши свій двір в Сузи, Александр влаштував пишне свято примирення, «одруження Сходу і Заходу», під час якого він урочисто відсвяткував весілля 9 000 македонян та уродженок Азії (ця подія відома в історіографії як Весілля в Сузах). Багато хто з полководців Александра оженився на дочках знатних персів, а сам Александр взяв у дружини старшу дочку Дарія Статіру та дочку Артаксеркса Парисатиду. (Після смерті Александра Роксана вбила цю жінку). Діадох Селевк, якому дісталася значна частина азійських володінь Александра, виявився єдиним з усіх його полководців, хто зробив царицею отриману в той день дружину-персіянку. Грецькі жерці та перські маги спільно здійснили урочисті церемонії та молились про те, щоб обидва народи ділили між собою імперію в єдності та злагоді. Незабаром македонські ветерани, отримавши платню і щедрі нагороди, відправилися на батьківщину.

В 324 р. до н. е. Александр надіслав грецьким містам Коринфського союзу послання, в якому вимагав, щоб надалі йому надавали божественні почесті. Ця вимога викликала хвилю обурення, хоча зрештою міста були змушені поступитися силі, яка була на стороні Александра. В Афінах великий оратор Демосфен презирливо сказав: «Так нехай же Александр буде сином Зевса, а заодно і сином Посейдона, якщо йому так завгодно».

Принаймні в одному відношенні Александр піднявся вище уявлень свого учителя Аристотеля, чия «Політика» розглядає майже виключно грецький поліс. Саме Аристотель радив Александру поводитись із греками як мудрий правитель,

а з варварами, тобто з чужими народами, — як пан. Александр задумав заснувати єдину греко-перську імперію. Готуючись до відплиття з морською експедицією, він раптом захворів малярією і помер у Вавилоні 13 червня 323 р. до н. е.

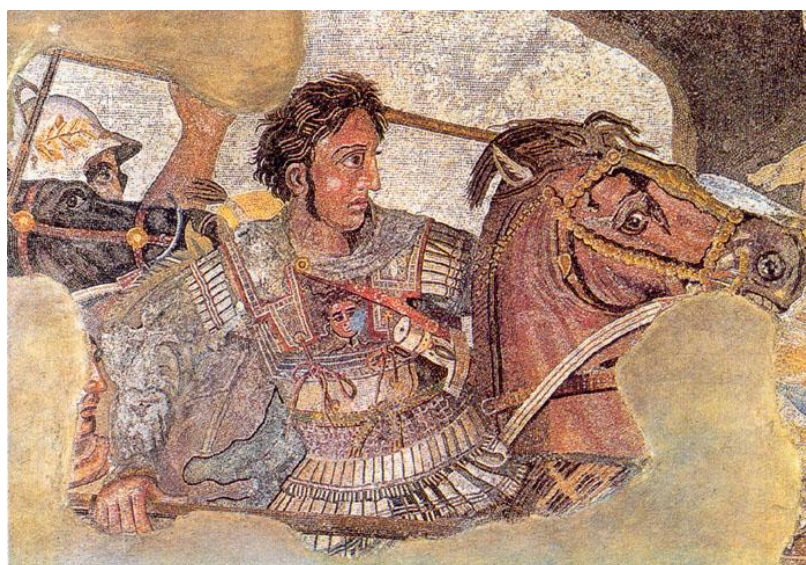
Оскільки Александр не мав законних спадкоємців (син Александр IV народився вже після його смерті, інші ж діти були народжені поза шлюбом), питання спадковості було надзвичайно важливим для всієї імперії. Вже на смертному одрі один із полководців запитав Александра, кому він заповідає своє царство. Існує кілька версій щодо відповіді Александра: він міг відповісти через співзвучність або «Найсильнішому», або «Кратеру». Кратер був одним із полководців Александра, командувачем його піхоти, який виявив себе чудовим стратегом, крім того Кратер був уособленням усіх рис справжнього македонця — тому більшість дослідників, якщо і не підтримують дану версію, то і не відкидають її. Але на той момент Кратера не було поруч, а присутні вирішили за краще почути «Найсильнішому». Зрештою сам Кратер не підняв цього питання, і вже за два роки після смерті Александра між його полководцями (діадохами) розпочалась боротьба, а імперія розпалася на частини.

**Родина перського царя Дарія на колінах перед
Александром Великим.**

За прадавніми переказами, тіло Александра помістили у золотий саркофаг, який в свою чергу помістили у ще один золотий саркофаг та накрили багряним плащем. Згідно з іншою легендою, тіло Александра помістили у глиняний посуд, наповнений медом, який використовували як консервант, і було поховане у подвійному золотому саркофазі. також перекази свідчать про те, що Птолемей I Сотер викрав тіло Александра та таємно вивіз його до Александрії, де він залишався до пізньоантичної доби. Саме тут Птолемей IX, один з останніх спадкоємців Птолемея I, змінив саркофаг Александра скляним, а метал переплавив на золоті монети. Громадяни Олександрії були край обурені цим, невдовзі після цього Птолемей IX був убитий. Римський імператор Калігула розграбував могилу Александра. Як свідчать давні перекази, Калігула власноруч зняв з Александра нагрудник, а потім сам носив його. Близько 200 р. н. е. римський імператор Септимій Север закрив поховання Александра для громадськості, від того часу про поховання не снує достовірних свідчень.

Так званий «Саркофаг Александра», виявили неподалік від Сидону. Нині він зберігається у Стамбульському Музеї археології. Немає доказів про те, що це і є саркофаг, в якому був похований Александр Великий, таку назву він здобув через те, що був оздоблений барельєфами, які зображують Александра та його соратників на полюванні та в бою із персами.

ДЕМОСФЕН

(384 – 322 рр. до н. е.)

Демосфен - давньогрецький оратор, логограф, політичний діяч. Зараховується до канону 10 ораторів, визнаний найвидатнішим представником грецької риторики, блискучим стилістом і видатним політиком. Із 351 до н. е. лідер антимакедонського угруповання. Закликав греків до боротьби проти царя Македонії Філіппа II, домігся створення антимакедонської коаліції грецьких полісів, яка не привела до успіху, і в 338 до н. е. установилося правління Македонії в Греції. Після смерті Александра Македонського організував повстання, що не мало успіху, і, щоб не потрапити до рук македонців, отруївся.

Демосфен народився в Афінах, у заможній родині власника зброярні. Після смерті батька Демосфена-старшого у віці семи років втратив статок через несумлінних опікунів.

Демосфен вирішив домагатися відновлення своїх прав у суді і з цією метою вправлявся у красномовстві в [Ісея](#). У віці 20 років він розпочав процес з повернення спадку і виграв його, однак розтраченого майна не одержав. У результаті він став [логографом](#), складаючи промови для клієнтів — спочатку для приватних процесів, а потім також і для політичних, які принесли йому славу. Через вади [вимови](#) терпляче працював над дикцією, вправлявся під керівництвом актора [Сатира](#), зачитувався [Ісократом](#), [Фукідідом](#) і [Платоном](#).

Став відомий як оратор близько [354 до н. е.](#), коли виступив із першою політичною промовою «Про податні округи» у якій закликав афінян до реформування податкової системи і розширенні військового [флоту](#), необхідного для боротьби з експансією македонського правителя Філіппа II. Незабаром Демосфен стає лідером антимакедонської партії й у своїх знаменитих політичних промовах, які отримали назву «[філіппіки](#)» попереджав афінян про загарбницьку політику Філіппа II, закликав греків захищати волю і [демократичний](#) лад, боровся проти [олігархічних](#) промакедонських угруповань, на чолі яких серед інших знаходився його головний супротивник [Есхін](#). Енергійна діяльність Демосфена призвела в [340 до н. е.](#), до об'єднання грецьких держав під керівництвом Афін, а його найзначнішим політичним досягненням було схвалення [Фів](#) до укладання союзу з Афінами проти Філіппа II, який підкупом і обіцянками намагався забезпечити дружбу фіванців з огляду на стратегічне розташування їхньої країни.

[Битва при Херонеї \(338 до н. е.\)](#) визначила перемогу македонців. У надгробній промові на честь полеглих у цьому бою, Демосфен прославляє політику [Афін](#), їх боротьбу за волю і демократичний лад, таврує продажних політиків із промакедонського табору. Після поразки Демосфен зайнявся внутрішніми справами Афін, у тому числі відбудовою фортифікацій.

На знак визнання його заслуг [Ктесіфонт](#) виступив із пропозицією нагородити Демосфена золотим вінком. Цьому заперечив Есхін, який поставив у провину Ктесіфонту неправомірність пропозиції і при цьому нападав на Демосфена. Демосфен відповів відомою промовою «Про вінок», у якій, захищаючи Ктесіфонта, дав звіт про своє життя і протиставив

власну діяльність в інтересах держави промакедонській політиці Есхіна і його прибічників. Вінок був йому присуджений.

Втягнений у справу **Гарпала**, скарбника Александра Македонського, Демосфен знову став перед судом у **324 до н. е.** і був звинувачений у розтраті **20 талантів**, котрі він мав направити на державні потреби, і був покараний штрафом у 50 талантів. Оскільки він не міг їх заплатити, то був ув'язнений, звідки йому вдалося втекти. Він оселився на острові **Егіна** і тріумфально повернувся в Афіни після смерті Александра Македонського, де знову закликав до боротьби з Македонією. Штраф урочисто було вирішено уплатити за державні кошти як приношення **Зевсу**.

Коли **322 до н. е. Афіни** в битві при **Кранноні** зазнали поразки у **Ламійській війні**, новий правитель Македонії **Антипатр** зажадав смерті Демосфена. Він втікає від переслідувачів на острів Калаврія, сучасний **Порос**, і переховується в храмі **Посейдона**. Але знайшлися зрадники, які добровільно погодилися розшукати втікача. Серед них особливо відзначався садизмом і аморальністю **Архій**, який був відомий як актор афінського театру. Він навіть отримав прозвісся «мисливець за втікачами». Узнавши, що Демосфен знаходиться на острові Калаврія в храмі Посейдона і молиться про свій захист, **Архій** приводить в храм фракійських найманців і переконує Демосфена відправитися з ним до Антипатра, що той нічого не вкоїть з втікачем. У відповідь Демосфен сказав наступне: «До цих пір, ти не зміг, **Архій** розворушити мої емоції своєю акторською грою в театру, а тепер ти не зможеш мене обманути своїми обіцянками!. Пачекай хвилину, я маю дещо написати рідним». Після цих слів, Демосфен зайшов в середину храму, взяв тростникове перо, ніби збирався щось писати, підніс його до рота і прикусив. В тростниковому пері бів сильнодіючий яд. Переступивши поріг храму, він пошатнувся і впав мертвим. Це сталося 12 жовтня 322 р. до н. е.

На постаменті статуї Демосфена співгромадяни викарбували такі рядки:

**Будь у тебе, Демосфене, сила, рівна розумові,
Воїнству македонянам Греції не скорити б.**

Під іменем Демосфена збереглася 61 політична і судова промова. Промови на приватних процесах, автентичність яких здебільшого під сумнівом, цікаві головним чином з погляду досліджень [права](#), вивчення звичаїв й історичних подій. Популярність серед сучасників і нащадків принесли Демосфену політичні промови, а особливо 3 Олінтійські промови, 3 Філіппіки, з яких остання мала дві редакції, і промова «Про вінок», або «На захист Ктесіфонта». В Олінтійських промовах, створених у [349](#) — [348 до н. е.](#) Демосфен закликає прийти на допомогу [Олінфу](#), якому загрожує вторгнення Філіппа II, таврує бездіяльність і політичну недалекоглядність [Афін](#), виступає за проведення податкових реформ, і насамперед за ліквідацію так званого театрального фонду і направлення всіх [бюджетних](#) надлишків на зміцнення афінської армії і флоту. Коли, незважаючи на допомогу афінського флоту, Олінф пав, а [Філіпп II](#), захопивши південне узбережжя [Херсонеса](#), [Амфіполіс](#), [Підну](#) й [Потидею](#), заволодів потім [Фокідою](#), Демосфен виступає проти небезпеки

загарбання всієї Греції у своїх «філіппіках». Він детально аналізує політичне становище Афін, бореться з пасивністю й занепадом духом співвітчизників і, передбачаючи прекрасне майбутнє своєї країни, закликає всіх греків боротися за волю. У цих виступах він досягає вершин свого красномовства. Інші політичні промови Демосфена: «Про ситуацію на Херсонесі», «Про перевищення повноважень посла» — звинувачення Есхіна в зрадництві інтересів Афін у ході переговорів, пов'язаних із так названим Філократовим миром. «Про податкові округи», «У захист волі родосців»; «Проти Аристократа». Промови Демосфена відрізняє ретельна продуманість як змісту, так і висловлювань. Демосфен вважається найвидатнішим представником так званого високого стилю, хоча він майстерно використовував також середній і простий стилі. Він уникав прикрас, але не відкидав незвичних конструкцій і анаколуфи. Використовував сильні, хоча і прості метафори, а побудова речень слугувала йому для підкреслення ходу думки. Форму він підпорядковував змісту. Демосфен захоплював слухачів логікою аргументів, силою почуття, виразністю вимови, а також специфічною ритмікою прози. Ціцерон та Квінтіліан визнавали його найпершим грецьким оратором, він користувався популярністю в Європі нового часу, а його промови неодноразово коментувалися, його наслідували, зокрема, Боссюе, Фенелон, Луї де Монтеск'є та Оноре Мірабо. Він був найвідомішим політичним оратором Давньої Греції. Як свідчать сучасники, першу промову Демосфена публіка зустріла градом глузувань: гаркавість і слабкий від природи голос оратора не імпонували темпераментним афінянам. Проте в цьому кволому на вид юнаку жив воістину могутній дух. Безупинною працею та тренуванням він здобув перемогу над собою. У древніх письменників знаходимо:

Неясну, шепеляву вимову він долав, вкладаючи до рота камінці і читав на пам'ять уривки з поем, голос зміцнював бігом, розмовою на крутих підйомах.

Щоб позбутися від мимовільного посмикування плечей, він вішав над собою гострий спис, що заподіював йому біль при будь-якому необережному русі. Наполегливість та енергія перемогли. Демосфен переборов фізичні вади, довів ораторську техніку до

досконалості, став найбільшим політичним оратором. Своїм прикладом він підтвердив найважливіший принцип: оратором може стати практично кожний, якщо не пошкодує для цього часу і праці.

У своїх промовах Демосфен робив ставку на вплив публічного виступу на **психіку** людей, на їхню волю й емоції. Такому впливові сприяли відмінно поставлений голос Демосфена і ретельно пророблений ним текст промови з опорними і кодовими фразами. Кожна така фраза у сполученні з чудово відпрацьованою **мімікою** та **жестикуляцією** поетапно трансформувала **психіку** мас у потрібному ораторові напрямку так, що люди самі не помічали моменту, коли під впливом слова Демосфена переходили на його бік, навіть будучи споконвічно налаштованими проти ідей виступаючого. На питання: що складає найістотніше чесноту оратора, Демосфен завжди відповідав:

-по-перше, вимова,

-по-друге, вимова,

- по-третє, знов-таки вимова.

Оратор і відомий політичний діяч Демосфен у своїх промовах закликав афінян до енергійної політики, викриваючи бездіяльність і продажність афінських правителів, і намагався згуртувати грецькі **поліси** для спільної боротьби з ворогом.

Його полум'яні промови були результатом великої праці, а ораторські прийоми будувалися на глибокому знанні **психології** слухачів. Демосфен гармонійно поєднав ораторську майстерність із пристрасстю борця, переконаного в правоті своєї справи. «Тепер все розкуплено, як продажний товар, і обміняно на те, що привело Елладу до непомірних бід. На все, чим звичайно супроводжується низька продажність. Кораблів, військ, грошей, запасів і всього, чим прийнято вимірювати силу держави, тепер у нас значно більше, ніж раніше, але все це робиться непридатним, нездійсним завдяки тому, що все це стало предметом огидного торгу», - говорив Демосфен. - Не слова і не звук голосу складають славу оратора, а напрямок його політики»

Демосфен

Друга промова про Філіппа (скорочено)

Афіняни! Кожного разу, коли мова йде про дії Філіппа й порушення ним мирного договору, завжди я бачу одне й те саме: промови на захист наших інтересів здаються доречними й щирими, закиди ж проти Філіппа, як видно, обґрунтовані, але насправді нічого з необхідних заходів нітрохи не виконується, навіть настільки, щоб варто було слухати ці промови. Мало того, наша політика докотилась до того, що чим переконливіше можна викрити Філіппа у порушенні договору і ворожих діях проти всієї Греції, тим важче стає знайти пораду, як бути далі. В чому ж справа? А в тому, що загарбників треба зупиняти не словами, а ділами. Тим часом, насамперед ми самі, оратори, які промовляємо з трибуни, боячись викликати незадоволення з вашого боку, не даємо ділових порад і пропозицій, а тільки багато говоримо, як то обурливо поводить себе Філіпп і т. д. і т. д. З другого боку, і ви, що сидите тут, краще від Філіппа вмієте виголошувати справедливі промови і розуміти думки будь-якого оратора, зате ви зовсім не квапитеся, щоб перешкодити Філіппові у здійсненні його теперішніх задумів. І ось~внаслідок цього склалося становище, думаю, закономірне і, я б сказав, навіть природне: хто чим наполегливіше займається, то в нього краще й виходить: у Філіппа діла, а у вас ... слова. Отже, якщо ви й тепер задовольнитесь тим, що ваші промови справедливіші, ніж його, то це найлегше, і до цього не треба докладати будь-яких зусиль.

Якщо ж подумати над тим, як виправити нинішнє становище, щоб стан справ непомітно не гіршав надалі і щоб ми не опинилися віч-на-віч з величезною силою, якій не зможемо протистояти, то треба покінчити з дотеперішнім способом обговорення справ, а також і ми - промовці, всі як один, і ви, слухачі, повинні поставити собі за мету знайти якнайкращі й найдійовіші засоби

порятунку, а не найлегші і найприємніші.

Отже, насамперед афіняни, мене дивує наївність тих людей, які бачать, якої сили набрався Філіпп і яку територію він підкорив своїй владі, а думають, що все це не становить серйозної небезпеки для нашої держави. Я хотів би просити всіх вас, щоб ви вислухали мої стислі міркування, які змушують мене чекати протилежного і вважати Філіппа нашим ворогом. Якщо визнаєте мене більш далекозорим, то ви мене послухаетесь, якщо ж - сміль-чаків, що повірили Філіппові,- приєднаєтесь до них.

Отож, афіняни, мої міркування такі: чим заволодів Філіпп насамперед після укладення договору? Пілами і всіма справами у Фокіді. Ну, а далі? Як він цим скористався? Він волів діяти на руку фіванцям, а не нашій державі. Чому так? А тому, треба припускати, що, розраховуючи на загарбання і на підкорення всіх своїй владі, а не на збереження миру, спокою й справедливості, він ясно побачив, що нашу державу і нашу чесність не можна нічим спокусити і нічого такого зробити, що спонукало б вас заради вашої власної вигоди дати на поталу будь-кого з інших греків, але помітив, що ви зважаєте на моральний бік усього і жахаєтесь ганьби, зв'язаної з брудною справою, передбачаєте всі наслідки, через те при першій-ліпшій спробі з його боку зробити якусь підлоту, ви дасте відсіч його зазіханням, немовби у вас була з ним війна. Він розраховував (як це і сталося), що фіванці за виявлені їм послуги залишать йому свободу дій у всьому іншому і не тільки не будуть йому пакостити й перешкоджати, але навіть самі підуть воювати разом з ним, якщо їм накаже. З тих же міркувань він піддобрюється мессенцям і аргосцям. Це якраз і є великою похвалою для вас, афіняни. Адже у зв'язку з вашою поведінкою ви маєте таку славу, що ви одні з усіх греків не зрадите ні за Що в світі загальногрецької справи, не проміняєте своєї відданості Греції на будь-яку вигоду і користь. І цілком зрозуміло, що він про вас виробив собі такий погляд, а протилежний про фіванців і аргосців, бо він узяв до уваги не тільки

сучасність, але і наше минуле. Дізнався він, очевидно, і чув про те, що ваші предки, хоч і мали змогу верховодити над усіма іншими греками при умові, якщо самі підкоряться персидському цареві, не тільки відхилили таку пропозицію, коли до них прибув як посол Александр*, предок сьгоднішніх македонських царів, але навіть воліли покинути країну й перетерпіти будь-які злигодні, потім вони здійснили подвиги, які завжди всі греки хочуть прославляти, але ніхто досі не зумів належно про них розповісти, тому і я не буду про них говорити, а перейду до порядку денного,- це буде справедливо (подвиги їх занадто єєликі, щоб хтось міг їх належним чином описати словами), а предки фіванців і аргосців - одні прямо брали участь у поході персів проти нас, а другі не чинили їм опору. Таким чином Філіпп знав, що одні й другі задовольняються особистою користю, а не будуть мати на увазі загальне добро усіх греків. Ну, ось він так і розраховував, що коли вам дасть перевагу, то вибере друзів на засадах законності; якщо ж зв'яжеться з тими, то в них знайде помічників для своєї загарбницької ненажерливості. Ось чому він більше цінує їх, ніж вас. Адже більше трієр, звичайно, ніж у нас, він у них не бачить. Справа не в тому, щоб він, знайшовши якусь сухопутну державу, відмовився з уваги на це від приморської країни і торгових портів, і не в тому, щоб він не пам'ятав промов і обіцянок, завдяки яким домігся укладення миру.

479 р. проводир перської армії, що залишилась у Греції після Саламінської поразки, Мардоній відрядив до афінян македонського царя Александра I, щоб умовити їх підкоритися персам, обіцяючи зате Афінам владу над всією Грецією.

«Знаю все це,- скаже хтось,- але, клянусь Зевсом, не з загарбницьких мотивів і не з тих, які я йому закидаю, зробив це тоді Філіпп, а тому, що претензії фіванські були справедливіші, ніж наші». Проте виправдовуватись цією обставиною він зараз не може. Справді, як людина, яка тепер вимагає від лакедемонян надання незалежності Мессенії, він може виправдати свої

дії посиленнями на справедливість, після того як сам колись передав міста Орхомен і Коронею під владу фіванців.

«Але ж ні, він, клянусь Зевсом, був змушений це зробити (це одне залишається на виправдання) і погодився на це всупереч власному переконанню, опинившись, з одного боку, між фесальською кіннотою і, з другого боку, між фіванськими гоплітами» *. Прекрасно! Ось чому він, як кажуть, і думає поводитись з фіванцями обережно, а деякі людці, розгулюючи по місту, пускають у хід плітки, начебто він збирається перетворити Елатею в фортецю. Він думає і ще буде думати, як гадаю, а одночасно не спішить подавати месенцям і аргосцям допомогу проти лакедемонян; він посилає їм наєм-ників, відправляє гроші, і його самого чекають там з великим військом. То що ж: якщо він хоче знищити нинішніх ворогів Фів, тобто лакедемонян, так він буде рятувати фокейців, яких сам раніше погубив? Хто в це може повірити? Навіть якщо припустимо, що Філіпп зробив це колись з необхідності і проти власної волі або тепер справді порвав стосунки з фіванцями, я особисто не уявляю собі, щоб він так вперто виступав проти їх ворогів. Його теперішня поведінка вказує на те, що він і тоді діяв з власної волі та й тепер, якщо тверезо дивитись на справу, все промовляє за те, що його діяльність цілком і повністю скерована проти нашої держави. Таку політику веде він якоюсь мірою з необхідності. Справді, подумайте. Він хоче панувати, а противників цього він бачить тільки в одних вас. Беззаконня проти нас він. допускається віддавна і сам це чудово розуміє. Захопивши колишні наші володіння, він забезпечує собі панування над усім іншим. Він усвідомлює, що, якби він випустив з рук Амфіполь і Потідею, то під ним горіла б земля на його батьківщині. Таким чином, він знає і те й друге: і те, що він має ворожі наміри супроти нас, і те, що ви це помічаєте. Але, оскільки він вважає вас за людей, не позбавлених глузду, то він насторожився, чекаючи, що ви при. будь-якій нагоді завдасте йому удару, якщо він вас не випередить.

Ось чому він став обережним, причаївся, підбурює декого проти нашої держави - саме фіванців і деякі пелопоннеські міста, які ведуть таку саму політику, і він свідомий, що заради загарбницьких зазіхань вони будуть крізь пальці дивитись на все, що робиться довкола і при своїй обмеженості нездатні передбачити дальших наслідків. Але для людей, які мають хоч трохи глузду в голові, наочними прикладами можуть послужити ті випадки, про які я мав-нагоду розповісти месенцям і аргосцям, а, можливо, краще буде викласти їх і вам.

Фессалія славилась своєю кіннотою, а Фіви - своєю важко озброєною піхотою, гоплітами.

Погоджувались вони з моїми словами, вислухали промови багатьох інших послів у моїй присутності та й пізніше, вже без мене, але, як видно, вони не відмовляються ні від дружби з Філіппом, ні від його обіцянок. В цьому немає нічого дивного, що месенці і ще дехто з пелопоннесців будуть діяти всупереч здоровому глузду, хоч бачать, що для них інше краще, але ви - люди, які самі розбираєтесь у становищі і від нас, ораторів, чуєте про хитрощі та спроби оточити вас, самі не отямитесь, як опинитесь у безвихідному становищі внаслідок бездіяльності і зволікання. Так безтурботність і задоволення сьогодні виявляються сильнішими, ніж користь, яку можна мати будь-коли в майбутньому.

Отже, ви обміркуєте пізніше питання дальшого напрямку вашої політики, якщо будете розсудливі. Поки що я пропоную текст відповіді Філіппу. Звичайно, личило б, афіняни, запросити сюди тих, які прийшли до нас з обіцянками, під впливом яких ви склали умови миру. Адже я сам ніколи в світі не взяв би участі в посольстві, ні ви, я впевнений, не припинили б воєнних дій, якби ви чекали такої подяки від Філіппа за укладення миру. Але тогочасні слова Філіппа далекі були від того, що тепер робиться. Слід було б, крім того, запросити сюди ще її інших. Кого ж? Саме тих промовців, які виступали проти мене, коли я вже після укладення миру, повернувшись відряджений вдруге з метою закріпити мирний договір присягою, помітив, що

нашу державу морочать та й попереджав, застерігав, доводив, що ніяк не можна дати Філіппові на поталу Шли і фокейдів. Тоді ці люди заявляли, що я п'ю тільки воду і тому, природно, став похмурий і лютий, а Філіпп, як тільки прийде сюди, здійснить усі наші бажання, зміцнить Феспії і Платеї, приборкає пиху фіванців, перекопає власними коштами Херсонес, а Евбею і Ороп віддасть вам за Амфіполь. Ви, очевидно, пам'ятаєте всі ці промови, виголошені З цієї трибуни, хоч ви забуваєте провини своїх кривдників. Найбільша ганьба полягає в тому, що ви, ошукані надіями, поширили умови миру навіть на майбутні покоління. До такої міри ви дали себе ошукати. Навіщо я про це згадую тепер і чому вимагаю, щоб їх викликати? Клянусь богами, я скажу вам щиро всю правду і нічого не приховую. Не для того, щоб, завівши суперечку, самому говорити з ними перед вами на рівних правах, не для того, щоб тим, які виступали проти мене з самого початку, дати знову нагоду одержати хабара від Філіппа, не для того, щоб займатися пустими балачками.

Небезпека, як бачу, дедалі зростає; я хотів би помилитись, але боюся, що вона вже занадто близько. Прийде така хвилина, коли ви не зможете байдуже дивитись на події і не будете слухати про навислу небезпеку ні від мене, ні від когось іншого, але самі побачите і ясно зрозумієте, що так насправді стоїть справа. А тоді вас охопив гнів і лють. Я боюсь тільки, щоб посли не змовчали в тих справах, за які одержали хабарі і щоб ви звернули свій гнів проти тих людей, які намагатимуться виправити справи, яким вони спричинили шкоду. Взагалі я помічаю, що люди часто спрямовують свою лють не на винних, а на того, хто потрапляє їм під руку. Тим-то поки небезпечне становище тільки складається і назріває, поки ми можемо обмінюватись думками, я хочу кожному з вас пригадати (хоч ви самі про це добре знаєте), хто намовив вас залишити без захисту Фокіду і Піли. Заволодівши ними, Філіпп став господарем дороги, яка веде до Аттики і Пелопоннесу, і через те примусив нас замислитись тепер

не над темою справедливості, а над становищем в самій країні і над війною, яка загрожує Аттиці. Ця війна, звичайно, кожному принесе чимало горя, коли Філіпп з'явиться тут, не зародилась вона саме в той день - день підписання миру.

Справді, якби вас тоді не ошукали, держава не була б у халепі. Адже Філіпп, зрозуміла річ, не міг би ні ввійти до Аттики на кораблях - раніше треба було б перемогти нас на морі - ні ввести військо через Піли і Фокіду, але йому довелося б або виконати умови миру і сидіти тихо, дотримуючись мирного договору, або опинитися перед загрозою війни так само важкої, як та, яка викликала в нього бажання миру. Так ось тепер я досить сказав, щоб пригадати вам те, що було. Хай боги не допустять того, щоб ми все це відчули на власній шкурі. Нікому, навіть тим, хто заслужив би загибелі, я особисто не бажав би розплатитись карою, яка була б зв'язана з небезпекою і шкодою для всіх.

ЛІСАНДР (? – 395 pp. до н. е.)

- спартанський полководець доби Пелопоннеської війни. Належав до роду Гераклідів, за іншими джерелами, був сином Аристократа і по батькові належав до Гераклідів (Плутарх. Лісандр, 2,1). Тому, незважаючи на знатність свого роду, Лісандр зумів добитися високого становища в суспільстві уже не в юному віці. У 407 р. до н. е. йому, вірогідно, було близько 45 років, а може, і

більше. А починаючи з 407 р. до н. е., упродовж 10 років він чинив сильний вплив на політичний клімат не лише в Спарті, але і в усій Греції.

Лісандр являв собою зразок древнього спартанця і прагнув перш за все до того, щоб повернути Спарті панування на всій території історичної Греції, а після об'єднання, встановити особисте панування в ній. Разом з талантом полководця мав він і проникливість державного мужа, дуже добре умів цінувати значення і сили Афін, ясно розуміючи, що останні можуть бути переможені тільки їх же власною зброєю. Лісандр отримав посаду командувача спартанським флотом у 407 р. до н. е., коли афінська держава пожинала лаври перемог Алквіада і перебувала на піднесенні у своїй військовій доктрині.

Лісандр почав ґрунтовно вести підготовку до морської війни з Афінами. Він переправляється в Ефес, як на його думку – досить зручне місце для накопичення військ і збільшення флоту. Для більшої впевненості у перспективу успіху в майбутніх баталіях з Афінами, він здобуває прихильність і підтримку Кіра Молодшого. Дотримуючись вітчизняних звичаїв та відрізняючись великою простотою по відношенню до себе, Лісандр був надзвичайно хитрим полководцем. Плутарх приписує йому наступні вислови: «Дітей надувають кістями, а чоловіків клятвами; Де недостатньо левиної шкіри, можна пришити і лисе хутро».

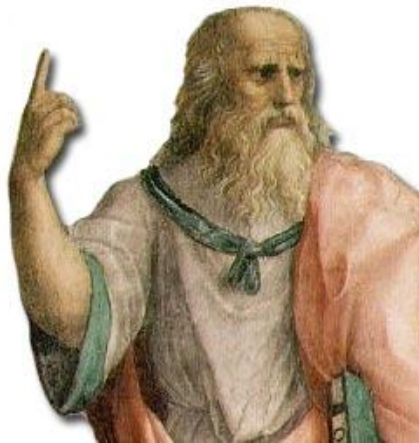
Уникаючи зустрічі з ворожим флотом, Лісандр спровокував морський бій при Нотії, коли був відсутній Алквіад; останнього звинуватили в зраді і на його місце біло призначено 10 нових воєначальників. Лісандр підтримує перевороти у малоазійських містах, він насаджує в них олігархічні правління. Разом з тим, своєю загарбницькою політикою, він влаштовує всілякі труднощі своєму наступнику Каллікратида. Коли останній загинув у битві при Аргинуських островах, Лісандр знову отримав головний пост у Спарті, і хоча не наварха (цю посаду ніхто не міг займати в Спарті два рази), але в якості помічника Аарака, якого було обрано на цю посаду лише про людське око.

Влітку 405 р. до н. е., Лісандр виграє битву з афінським флотом у гирлі ріки Егоспотамос і легко заволодів 180

парусними суднами. Він наказав стратити 3000 полонених, залишивши їх без поховання. Після цього, Лісандр загарбує фракійсько-азіатські міста, введе в них олігархічне правління з 10 чоловік і одного спартанського гармосту. Всі вони відкололись від Афін, яким залишився вірним лише Самос.

У 404 р. до н. е. Лісандр обложив Афіни і примусив їх здатися обрікши на голодну смерть. Він поміняв в Афінах владу, встановивши тиранію тридцяти. Потім загарбав Самос і з Афінською державою було покінчено. Лісандр зруйнував Довгі стіни. Почалася реорганізація Афінської держави і вироблення статусу нових союзних полісів. Була створена система декархій і гармостів для утвердження олігархічних режимів. Установлення декархій стало безпосереднім приводом для насильницьких дій. Самого Лісандра Плутарх показує як людину, яка особисто сприяла розгулу насилля і знищення демократично налаштованих афінян. Декархії проіснували лише в 405 – 402 рр. до н. е., бо прийшов кінець і всевладдю Лісандра. Він хотів допомогти олігархам у придушенні повстання в Піреї і помститися за вбивство Критія.

ПЛАТОН (427 – 347 рр. до н. е.).

- давньогрецький мислитель і ритор, учень Крисила і Сократа. Спочатку (399 – 388 рр. до н. е.) – мандрівний філософ, прихильник піфагорійців, з 387 р. до Христа – засновник і викладач власної школи – Академії у Афінах. Головні політичні праці – «Держава», «Критій»,

«Політика», «Закони».

Платон походив з аристократичної сім'ї, що брала активну участь у політичному житті Афін (рід його батька Аристона походив від міфічного царя Кодра; серед пращурів матері, Периктіони, законодавець Солон, один із «семи мудреців»). Після перемоги спартанців у Пелопоннеській війні дядько Платона, Хармід, став одним із десятих ставлеників Лісандра в Піреї у 404 – 403 рр. до н. е., Критій – один із «тридцятих» тиранів у Афінах. При народженні названий Аристоклом на честь діда, що перекладається з давньогрецької мови як «широкий». За однією з версій, Платону дали таке ім'я як синонім широких поглядів на світ.

Платон навчався у найкращих афінських вчителів: риторику він вчив у Діонісія, музику у Драконта, гімнастикою займався з Аристоклом із Аргоса. Він слухає софіста гераклітівської орієнтації Кратила, захоплюється комедіями Аристофана і Софрона. У 408 р. до н. д. 20 – річний Платон в Афінах, коли збирався брати участь у змаганнях авторів трагедій (в цей час він сам складав дифірамби), випадково почув Сократа, який вів бесіду з афінянами. В майбутньому Платон стає одним з найбільш відданих учнів Сократа і до самої його страти залишається в числі постійних співбесідників.

Платона вважають фундатором основ політичної філософії, ініціатором створення концепції ідеальної справедливої держави, якій притаманна політична солідарність, колективізм і рівність. Грецький філософ запропонував вперше в історії політичної думки філософське обґрунтування теорії політики, політичного знання, політичного мистецтва управління державою, визначив форми управління, які на його думку, були найоптимальніші в часи існування грецького полісу. Грецький мудрець геніально передбачив необхідність розмежування влад і намагався сконструювати можливий варіант споживчої рівності у формі егалітаризму чи утопічного соціалізму. Він запропонував в своїй зрівняльній соціальній теорії поділ праці, усупільнення майна, скасування приватної власності, оригінальні пропозиції системи державних органів і структури, ієрархії державних службовців з визначенням компетенції кожного органу і

посадових осіб. Платон розробив принципи консолідації суспільства. Його ідеальна держава була посередником між космосом і людською душею, вона виконувала три функції – радницьку, захисну і ділову, які орієнтувалися на три відповідні стани в суспільстві – правителів, військових і виробників матеріальних благ.

Прагнучи привнести мудрий початок в політику, перевірити свою теорію на практиці, будучи уже 60-річним філософ намагався реформувати державну владу за допомогою філософії. Саме так було в Сіракузах: спочатку з правління Діонісія Старшого, а потім – Діонісія Молодшого. Проте спроби Платона залишилися марними, він ще раз переконався – тиранія назавжди несумісна з філософією.

В ідеальній державі Платона правителі повинні дотримуватися принципу поділу праці, він робить спробу зрівняти у правах чоловіків і жінок, встановлює спільне майно для першого і другого станів суспільства, возводить на вершину політичної влади наймудріших і найблагородніших аристократів-філософів. Пізніше Платон пропонує четвертий стан для своєї ідеальної держави. Стани рівні у межах лише стану («нерівна рівність»). Він лишає громадянства рабів та іноземців.

Грецький філософ пропонує наступну ієрархію державних органів: народне зібрання – 5040 чоловік; виборна рада – 360 чоловік; виборні правителі – 37 чоловік; «нічне» зібрання – 10 чоловік. На його думку існують 8 форм державного правління: 1. Істинне правління; 2. Законна монархія (царська влада); 3. Незаконна монархія (тиранія); 4. Законна влада не багатьох (аристократія); 5. Незаконна влада не багатьох (олігархія); 6. Законна демократія (із дією законодавства); 7. Незаконна демократія (без наявності законодавства); 8. Тимократія (незалежний Платону спартанський тип владарювання).

Демократія, за словами Платона, лад приємний і різнобарвний, але вона урівнює і рівних, і нерівних від природи людей, а тому переростає у тиранію – «панування найгіршого ставленика народу, от оченого натовпом негідників». Тому, справедливість вимагає, підкреслює Платон, щоб кожен стан суспільства займався своїми справами і не

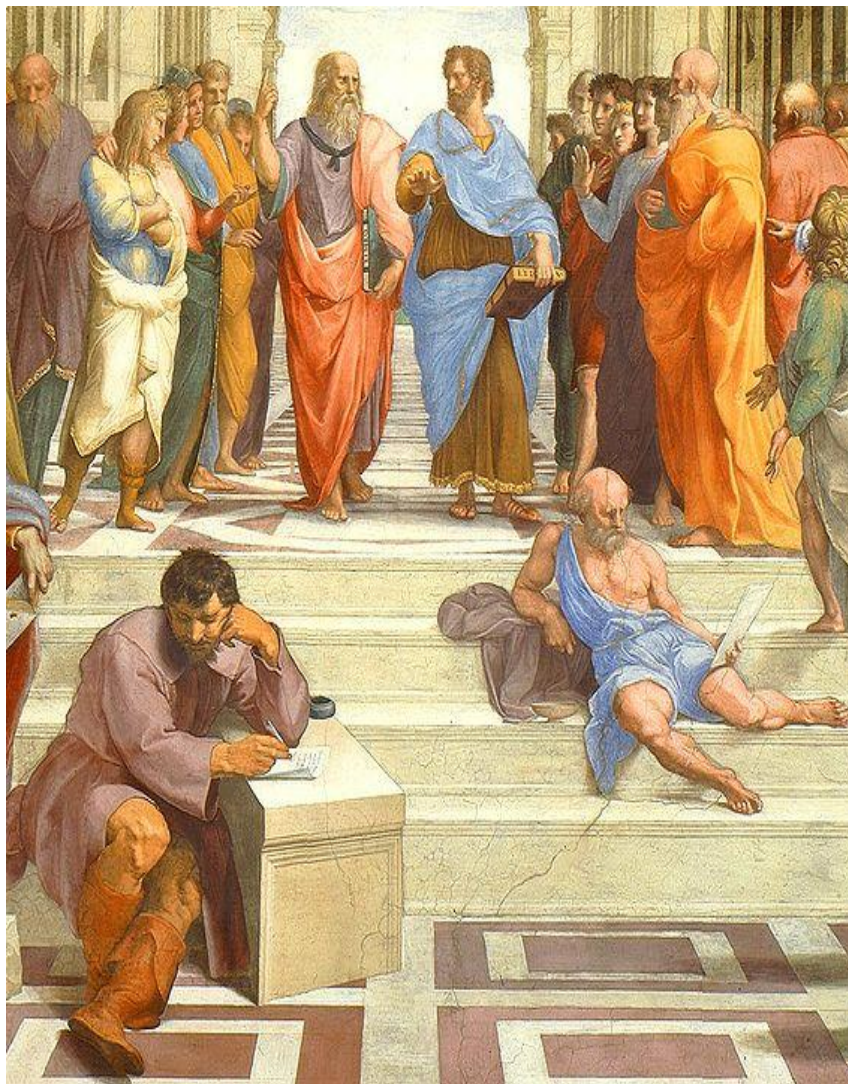
втручався у чужі. Тобто, мислитель вводить в обіхोдь правило «кожному своє».

Політика – це «царське мистецтво», яке засноване на знаннях і таланті правити людьми. При наявності людей, які володіють цим мистецтвом закони не потрібні. Цей стан в політиці, Платон називає «істинним правлінням». У всіх інших випадках політичного влаштування державою потрібно керуватися як природніми, так і писаними законами. В цьому випадку, стверджує Платон, правитель - раб, закон – володар.

Політичне мистецтво управління державою, Платон порівнює з «мистецтвом ткацького верстата, мистецтво плести політичну тканину, яка б змогла поєднати мужніх, щасливих, виваєених, дружніх однокумців». Закони встановлюються для загального блага людей і не можуть мати корпоративного характеру. Туму вони повинні обмежувати як владу правлячих, так і свободи підпорядкованих, бути суровими, жорстко регламентувати публічне і приватне життя людей, розпорядок їх дня і ночі. Тому, наука про закони – найважливіша наука для вдосконалення людини і її стосунків в соціумі. Політична свобода – це панування справедливих законів.

Помер Платон в 327 р. до н. е. у віці восьмидесяти років, в день свого народження. Його поховали в саді Академії, яка ще після нього функціювала майже 1000 років (до 529 р.

по Христу). Значення Платона та його вплив на світову філософію, досить вдало підкреслив англійський філософ і математик ХХ століття Альфред Вайтхед: «Найбільш надійна характеристика європейської філософії полягає в тому, що вона являє собою лише низку приміток до Платона».

Рафаель Санті. Диспут в Академії Платона у Афінах.

ПЛАТОН «ДЕРЖАВА»

Книга перша

Про справедливість як вигоду дужчого

— Встановлює ж закони всіляка влада на свою користь: демократія — демократичні закони, тиранія — тиранічні, так само і в решті випадків. Встановивши закони, пояснюють їх справедливими для підвладних — це і є як раз те, що корисне властям, а тих, хто переступає їх, карають як порушника законів і справедливості.

Справедливість і несправедливість

Отже, ми скажемо так: справедлива людина хоче мати перевагу порівняно не з подібною до неї людиною, а з тим, хто на неї не схожий, між тим як несправедлива хоче її мати порівняно з обома — і з тим, хто подібний до неї, і з тим, хто на неї не схожий.

Книга друга

Справедливість і несправедливість (продовження)

Кажуть, що коїти несправедливість зазвичай буває добре, а терпіти її — зле. Проте, коли терпиш несправедливість, у цьому набагато більше поганого, ніж буває доброго, коли її коїш. Тому, коли люди скуштували і того й іншого, тобто і чинили несправедливо, і потерпали від несправедливості, тоді вони, коли вже нема сил уникнути однієї й дотримуватися другої, визнали доцільним домовитися один з одним, аби і не коїти несправедливість, і не потерпати від неї. Звідси взяло свій початок законодавство та взаємний договір. Настанови закону й дістали ім'я законних і справедливих — ось яке походження й сутність справедливості. Таким чином, вона займає середнє місце — адже коїти несправедливість, залишаючись при цьому безкарним, це найліпше, а терпіти несправедливість, коли ти не в змозі відплатити, — найгірше. Натомість справедливість лежить посередині між цими крайнощами і цим доводиться вдовольнятися, але не тому, що вона благо, а тому що люди цінують її через свою власну нездатність коїти несправедливість. Нікому з тих, хто в змозі коїти несправедливість, тобто хто достеменно муж, не заманеться укладати договори про неприпустимість коїти або

зазнавати несправедливості — хіба що він збожеволіє. Такою є, Сократе, — або приблизно такою — природа справедливості, і ось через що вона з'явилася, згідно з цим розважанням.

А що ті, хто додержується справедливості, додержуються її через безсилля коїти несправедливість, а не з доброї волі, це ми найлегше зауважимо, якщо подумки зробимо ось що: дамо повну волю будь-якій людині як справедливій, так і несправедливій, коїти все, що їй заманеться, і потім постежимо, куди поведуть її прагнення. Ми спіймаємо справедливую людину на гарячому: вона готова піти точнісінько на те саме, що й несправедлива, — причина тут у корисливості, до якої, як до блага, прагне будь-яка природа, і тільки за допомогою закону, у спосіб насильства її примушують дотримуватися належної міри.

Я тобі скажу. Справедливість, вважаємо ми, буває властива окремій людині, але й буває, що й цілій державі.

Розподіл праці в ідеальній державі відповідно до потреб і природного обдарування

Держава, — мовив я, — виникає, як я гадаю, коли кожен з нас не може задовільнити сам себе, але багато-чого ще потребує. Чи ти приписуєш початок суспільства дечому іншому?

Ні, нічому іншому.

Таким чином, кожна людина залучає то одного, то іншого задля задоволення тієї чи іншої потреби. Почуваючи необхідність у багато-чому, багато людей збирається воєдино, щоб перебувати спільно й надавати один одному допомогу: таке спільне поселення й дістає в нас назву держави, чи не так

Звичайно.

Я ще раніше звернув увагу на твої слова, що люди народжуються не надто схожими одні на одних, їхня природа буває різна, так що вони мають різні здібності до тієї чи іншої справи. Хіба не така твоя думка?

Авжеж, така.

Так що ж? Як вони передаватимуть один одному все те, що кожний продукує всередині самої держави? Адже заради того ми й засновували державу, аби люди вступили у спілкування.

Очевидно, вони продаватимуть і куплятимуть.

З цього в нас виникне і ринок, і монета — знак обміну.

Звичайно.

Через цю потребу з'являться в нас у місті дрібні торговці. Хіба не назвемо ми так посередників з купівлі й продажу, які засіли на ринку? А тих, хто мандрує містами, ми назвемо купцями.

Звичайно.

Щоб у нас успішніше малося чоботарство, ми заборонили чоботареві навіть намагатися стати землеробом, або ткачем, або муляром; точно так само і будь-якому іншому ми доручили тільки одну справу, до якої він придатний за своїми природними талантами, цим він і буде займатися ціле життя, не відволікаючись ні на що інше, і досягне успіху, якщо не змарнує час. А хіба не важливе добре виконання всього, що стосується військової справи? Або воно настільки легке, що землероб, чоботар, будь - який інший ремісник може бути разом з тим і воїном? Пристойно грати в шашки або в кості ніхто не навчиться, якщо не займався цим з дитинства, а грав так, між іншим. Невже ж варто тільки взяти щит або іншу зброю і запастися військовим спорядженням — і одразу станеш здатним битися, чи то в лавах гоплітів чи то інших воїнів? Жодна зброя тільки від того, що вона опинилася в когось у руках, не зробить його відразу майстром чи атлетом і буде безкорисною, якщо людина не вміє дати їй раду й недостатньо вправлялася.

Інакше цим знаряддям і ціни б не було!

Подвійне виховання стражів: музичне й гімнастичне

Яким же ж буде виховання? Утім, тяжко знайти краще за те, що його винайдено віддавна. Для тіла — це гімнастичне виховання, для душі — музичне.

Авжеж, це так.

Хіба можемо ми так легко допустити, щоб діти слухали й сприймали душею які трапиться і ким трапиться вигадані міфи, що здебільшого суперечать тим думкам, які, як ми вважаємо, мусять у них бути, коли вони подорослішають?

Ми цього в жодний спосіб не допустимо. Насамперед нам, напевно, треба дивитися за творцями міфів: якщо їхній твір гарний, ми допустимо його, якщо ж ні — відкинемо. Ми умовимо вихователюк і матерів розповідати дітям лише

визнані міфи, щоб за їхньою допомогою формувати душі дітей швидше, ніж їхні тіла — руками. А більшість міфів, що їх вони тепер оповідають, треба відкинути.

Книга третя

Добір правителів і стражів

Отже, зі стражів треба добирати таких людей, які, за нашими спостереженнями, за мету цілого свого життя поставили якнайревніше служіння державній користі і ні в якому разі не погодилися б діяти всупереч їй.

Хіба не з повним достоту правом можна назвати таких стражів досконалими? Вони охороняли б державу від зовнішніх ворогів, а всередині неї оберігали б дружніх громадян, щоб у цих не було бажання, а в тих — сил коїти зло. А юнаки, яких ми називаємо стражами, були б помічниками правителів й запроваджували б їхні погляди.

Я згоден.

Побут стражів

На доповнення до їхнього виховання, скаже будь-яка розважлива людина, треба влаштувати їхні житла та інше їхнє майно так, аби це не заважало їм бути найліпшими стражами й не примушувало б їх завдавати зло решті громадян.

Авжеж, розважлива людина скаже саме так.

Книга четверта

Модель ідеальної держави (утопія)

Я думаю, ми знайдемо, що сказати, якщо рушимо тим же шляхом. Ми скажемо, що немає нічого дивного, якщо наші вартові саме так будуть найбільш щасливі; а зрештою, ми засновуємо цю державу, зовсім не маючи на увазі зробити якось особливо щасливим один з прошарків її населення, але, навпаки, хочемо зробити таким всю державу в цілому. Адже саме в такій державі ми розраховували знайти справедливість, а несправедливість, навпаки, в найгіршому державному устрої і на підставі цих спостережень вирішити питання, що так довго нас бентежило. Зараз ми будуємо в нашій уяві державу, як ми вважаємо, щасливу, але не в окремо взятій її частині, не так, щоб лише дехто в ній був щасливим, але так, щоб вона була щасливою вся в цілому; а слідом за тим ми розглянемо

державу, їй протилежну.

Позбавлення в ідеальній державі багатства та бідності

Чи щасливий ти, якщо вважаєш, що заслуговує на назву держави якесь інше, окрім того, котре засновуємо ми.

Але ж чого?

У всієї решти назва повинна бути довшою, тому що кожна з них являє собою множину держав, а зовсім не «місто», як висловлюються гравці. Як би там не було, в них містяться дві ворожих між собою держави: одна — бідняків, інша — багатіїв; і в кожній з них знову ж таки множина держав, так що ти помилишся, підходячи до них як до чогось єдиного. Якщо ж ти підійдеш до них як до множини і передаси грошові кошти і владу одних громадян іншим чи самих їх переведеш з однієї групи в іншу, ти завжди придбаєш собі союзників, а противників у тебе буде небагато. І поки держава керується розумно, як недавно нами й було постановлено, її міць буде надзвичайно великою; я кажу не про показну, а про справжню міць, якщо навіть державу захищає лише тисяча воїнів. Ні серед еллінів, ні серед варварів нелегко знайти хоча б одну державу, велику в цьому сенсі, між тим як нібито великих багато і вони в багато разів більші за нашу державу. Чи ти думаєш інакше?

Ні, присягаюся Зевсом.

Роль правильного виховання, навчання і законів в ідеальній державі

Отже, ти не співатимеш хвали й державі, котра вся цілком, як ми недавно казали, займається чимось подібним. Чи тобі не здається, що те ж саме відбувається в погано керованих державах, де громадянам забороняється змінювати державний устрій в цілому і такі спроби караються смертною карою? А хто намагається бути приємним і догоджає громадянам, що перебувають під таким управлінням, розсипається в люб'язностях, попереджує їхні бажання і готовий їх виконувати, той, виходить, буде доброю людиною, мудрою в найважливіших справах, і громадяни будуть надавати йому почесні.

То не сердься на них. І певно, такі законодавці найдивакуватіші: вони, як ми тільки що казали, весь час вносять поправки до своїх законів, думаючи покласти край

зловживанням у справах, але, як я зараз відзначив, не здають собі звіту, що насправді-то уподібнюються людям, розсікаючим гідру.

Чотири чесноти ідеальної держави

Ясно, що вона мудра, мужня, розсудлива і справедлива. Значить, держава, заснована згідно з природою, цілком була б мудрою завдяки зовсім невеликій частині населення, котра стоїть на чолі і управляє, та її знанню.

І очевидно, від природи дуже в малій кількості зустрічаються люди, які підходять, щоб володіти цим знанням, котре одне лише з усіх інших видів знання заслуговує називатися мудрістю.

Ти цілком правий.

Щось подібне до порядку — ось що таке розсудливість; це влада над певними задоволеннями і забаганками — адже так стверджують, приводячи вираз «подолати самого себе», вже й не знаю яким це чином. І про багато іншого в цьому ж сенсі кажуть, що це — сліди розсудливості. Чи не так?

Саме так.

Хіба це не смішно: «подолати самого себе»?

Це не так, як з мужністю чи мудрістю: ті, будучи присутніми в якійсь одній частині держави, роблять усю державу відповідно мужньою, чи мудрою: вона пронизує на свій лад геть усе цілком; користуючись усіма своїми струнами, вона змушує й ті, що слабко натягнуті, й ті, що сильно, і середні звучати узгоджено між собою, якщо завгодно, за допомогою розуму, а то й силою чи, зрештою, числом і багатством і всім тому подібним, так що ми з повним правом могли б сказати, що ця ось узгодженість і є розсудливість, інакше кажучи, природна співзвучність гіршого й кращого у питанні про те, чому належить правити і в державі, і в кожній окремій людині.

Між тим державу ми визнали справедливою, коли наявні в ній три різних за своєю природою прошарки роблять кожен свою справу. А розсудливим, мужнім і мудрим ми визнали державу внаслідок відповідного стану і властивостей представників цих же прошарків.

Вірно.

Три начала людської душі

Воістину справедливість була в нас чимось в такому роді, але

не в сенсі зовнішніх людських проявів, а в сенсі істинно внутрішнього впливу на самого себе і на свої здібності. Така людина не дозволить жодному з наявних в його душі початків виконувати чужі завдання чи обридати одне одному взаємним втручанням: він правильно відводить кожному з цих початків дійсно те, що їм властиве; він володіє собою, приводить себе в порядок і стає сам собі другом; він пристосовує одне до одного три початки своєї душі, зовсім як три основних тони співзвучності — високий, низький і середній, та і проміжкові тони, якщо вони там трапляться; все це він пов'язує разом і так із множинності досягає власної єдності, розсудливості і злагодженості. Такий він і у своїх діях, чи стосуються вони придбання майна, догляду за своїм тілом, державних справ чи ж приватних угод. У всьому цьому він вважає і називає справедливою і прекрасною ту діяльність, котра сприяє збереженню вказаного стану, а мудрістю — вміння керувати такою діяльністю. Несправедливою діяльністю він вважає ту, що порушує все це, а нерозумністю — думки, що керують нею. Ти цілком правий, Сократе.

Справедлива держава і справедлива людина

Якщо ми визнаємо, що визначили справедливу людину і справедливу державу, а також справедливість, що виявляється в них, то нам не здаватиметься, думаю я, нібито ми в чомусь дуже вже помиляємося.

Не здаватиметься, присягаюся Зевсом.

Отже, що означає чинити несправедливо і здійснювати злочини і, навпаки, чинити справедливо — все це, чи не так, вже цілком ясно, якщо визначилося, що таке несправедливість і що таке справедливість?

Відповідність п'яти типів душевного складу п'яти типам державного устрою

Скільки видів державного устрою, стільки ж, мабуть, існує і видів душевного складу.

Скільки ж їх?

П'ять видів державного устрою і п'ять видів душі.

Скажи, які ж?

Я стверджую, що одним з таких видів державного устрою буде тільки що розібраний нами, але назвати його можна подвійно: якщо серед правителів виділиться хтось один, це можна

назвати царською владою, якщо ж правителів декілька, тоді це буде аристократія.

Вірно.

Книга п'ята

Роль жінок в ідеальній державі

Отже, тут треба спершу прийти до згоди, здійснене це чи ні, і розв'язати суперечливе питання — жартома чи всерйоз, як кому завгодно: чи в змозі жіноча частина людського роду брати участь в усіх справах поряд із чоловіками, чи ж вона не може брати участь в жодній із цих справ; а може бути, до чогось вона здатна, а до чогось — ні? Те ж саме і щодо військової справи: чи здатні вони до неї? Чи не краще за все почати саме так, щоб, як заведено, найкращим чином і закінчити?

Звичайно.

Значить, друже мій, не може бути, щоб у творців держави було у звичаї доручати якусь справу жінці тільки тому, що вона жінка, чи чоловікові тільки тому, що він чоловік. Ні, однакові природні властивості зустрічаються у живих істот тієї й іншої статі, і за своєю природою як жінка, так і чоловік можуть брати участь у всіх справах, однак жінка в усьому немічніша за чоловіка.

Отже, ми, здійснивши коло, повернулися до вихідного положення і визнаємо, що надання дружинам стражів можливості займатися і музичним мистецтвом, і гімнастикою не суперечить природі.

Аніскільки не суперечить.

Спільність жінок і дітей у стражів (продовження)

Всі жінки цих мужів повинні бути спільними, а окремо нехай жодна ні з ким не живе. І діти також повинні бути спільними, і нехай батьки не знають своїх дітей, а діти — батьків.

Але далі, Главкон, у державі, де люди процвітають, було б нечесливо допустити хаотичне злягання чи якісь інші такі справи, та й правителі не дозволять.

Так, це здійснювалося б проти справедливості.

Ясно, що в подальшому ми встановимо шлюби, у міру наших сил, наскільки тільки можливо, священні.

Співвідношення свого і спільного в державі

То чи не буде ось що початком нашої домовленості: ми самі собі задамо питання: що можемо ми називати найбільшим благом для державного устрою, тобто тією метою, заради якої законодавець і встановлює закони, і що вважаємо ми найбільшим злом? Потім нам треба, чи не правда, розглянути, чи несе на собі сліди цього блага все те, що ми зараз розібрали, і чи дійсно не відповідає воно злу.

Це найголовніше.

Чи може бути, по-нашому, більше зло для держави, аніж те, що веде до втрати її єдності і розпаду на багато частин? І чи може бути більше благо, аніж те, що пов'язує державу і сприяє її єдності?

По-нашому, не може бути.

А пов'язує його спільність задоволення чи скорботи, коли ледь не всі громадяни однаково радіють чи засмучуються, якщо щось виникає чи гине.

Безумовно.

Те ж можна сказати і про таку державу, котра більше всього на власний розсуд нагадує окрему людину. Наприклад, коли хтось із нас вдарить пальця, весь сукупний тілесний початок напружується в напрямку до душі як єдиний стрій, підпорядкований початку, в ній правлячому, вона вся цілком відчуває це і співстраждає з частиною, котрій боляче; тоді ми кажемо, що в цієї людини болять палець. Той же вираз підходить до будь-якого іншого відчуття людини — до страждання, коли хворіє якась його частина, і до задоволення, коли вона видужує.

Правителями держави повинні бути філософи

Поки в державах не будуть царювати філософи чи так звані нинішні царі і владики не стануть шляхетно і ґрунтовно філософствувати і це не зіллється воєдино — державна влада і філософія, і поки не будуть в обов'язковому порядку відсторонені ті люди — а їх багато, — котрі нині прагнуть окремо або до влади, або до філософії, до тих пір, дорогий Главконе, державам не позбавитися від зла, та і не стане можливим для роду людського і не побачить сонячного світла той державний устрій, котрий ми тільки що описали словесно. Ось чому я так довго вагався говорити, — я бачив, що все це буде цілком суперечити загальноприйнятій думці; адже важко

людям визнати, що інакше неможливий ні особисто їхній, ні суспільний добробут.

Книга шоста

Ще раз про істинних правителів держави

Спробую розібрати це, якщо зможу. Я думаю, всякий погодиться з нами, що така людина, котра володіла би всім, що ми від неї вимагатимемо для того, щоб вона стала досконалим філософом, рідко народжується серед людей — тільки як виняток. Чи ти так не вважаєш?

Я цілком з тобою згоден.

Якщо встановлена нами природа філософа отримає належну виучку, то, розвиваючись, вона неодмінно досягне всілякої добродішності; але якщо вона посіяна і росте на непідходящому ґрунті, то вийде як раз навпаки, хіба що прийде їй на допомогу хтось із богів. Чи може й ти вважаєш, подібно до більшості, буцімто лише нечисленні молоді люди схиблені софістами — якимись приватними мудрецькими і тільки про цих молодих людей і варто говорити? Між тим, хто так говорить, вони-то і є найбільшими софістами, досконало вміючими перевиховувати і переробляти людей на свій лад — юнаків і старих, чоловіків і жінок.

Хто ж це робить?

Ті, хто густим натовпом засідають в народних зборах, або в судах, чи в театрах, у військових таборах, нарешті, на якихось інших спільних зібраннях і з превеликим шумом частиною відкидають, частиною схвалюють чиїсь виступи чи дії, переходячи міру і в тому і в іншому; вони кричать, рукоплескають, до того ж їхня лайка чи хвала дзвінкою луною відбивається від скель у тому місці, де це відбувається, так що шум стає вдвічі сильнішим.

Книга восьма

Чотири види спотвореного державного устрою

Наскільки пам'ятаю, ти казав, що є чотири види хибного державного устрою і що варто було б у них розібратися, щоб побачити їх міць на власні очі; те ж саме, сказав ти, стосується і відповідних людей: їх усіх теж варто розглянути. Ще про відповідність п'яти типів характерів п'яти видам

державного устрою

Якщо уже ми почали з розгляду державної моралі, а не окремих осіб, адже там вони більш чіткі, то і тепер візьмемо спершу державний устрій, заснований на честолюбстві (не можу підібрати іншого вислову, все одно чи назвемо ми його «тимократією» чи «тимархією»), і відповідно розглянемо подібного ж роду людину; потім — олігархію та олігархічну людину; далі — кинемо погляд на демократію і спостерігатимемо людину демократичну; нарешті, відправимось в державу, керовану тиранічно, і подивимось, що там робиться, знову ж таки звертаючи увагу на тиранічний склад душі.

Тимократія

Ну то давай намагатимемось взнати, яким способом з аристократичного правління може вийти тимократичне. Може, це зовсім просто, і зміни в державі зобов'язані своїм походженням суперечкам, що виникають всередині тієї її частини, котра має владу? Якщо ж у ній царює згода, то, хоча б вона була і дуже мала, устрій лишається непорушним.

Справді, це так.

«Тимократична» людина

Якою ж стане людина у відповідності до цього державного устрою? Як вона складеться і якими будуть її риси?

Вона жорсткіша, менш освічена і, хоча цінує освіченість і з охотою слухає інших, сама, однак, аніскільки не володіє словом. З рабами така людина жорстока, хоча й без презирства, оскільки достатньо вихована; у поводженні з вільними людьми вона поштива, а до влади надзвичайно слухняна; будучи властолюбною і честолубною, вона вважає, що підґрунтям влади повинно бути не вміння говорити чи щось подібне, але військові подвиги і взагалі все військове, тому-то вона й любить гімнастику й полювання.

Так, саме такий характер розвивається за цього державного устрою.

У молодості така людина з презирством ставиться до грошей, але, чим старшою вона стає, тим більше вона їх любить — дається взнаки її природна схильність до сребролюбства та й чужий добродішності домішок, оскільки вона покинута своїм доблесним стражем.

Олігархія

Наступним після цього державним устроєм була б, я так думаю, олігархія.

Що за устрій ти називаєш олігархією?

Це устрій, заснований на майновому цензі: при владі стоять там багаті, а бідняки не беруть участі в правлінні.

Розумію.

Встановлення майнового цензу стає законом і нормою олігархічного устрою: чим більше цей устрій олігархічніший, тим вищий ценз; чим менше олігархічніший, тим ценз нижчий. Заздалегідь оголошується, що до влади не допускаються ті, у кого немає встановленого майнового цензу. Такого роду державний устрій тримається застосуванням озброєної сили або ж був ще раніше встановлений шляхом залякування. Хіба це не так?

Так, вірно.

«Олігархічна» людина

Слідом за тим давай розглянемо і відповідну людину: як вона формується і які її властивості.

Звичайно, це потрібно розглянути.

Її перехід від тимократичного складу до олігархічного здійснюється головним чином ось так...

Побачивши, мій друже, все це, постраждавши і втративши статок, навіть злякавшись, думаю я, за свою голову, вона в глибині душі скидає з престолу честолюбство і притаманний йому раніше лютий дух. Присмирнівши з-за бідності, вона вкидається у стяжання, у крайню бережливість і своєю працею потроху накопичує гроші. Що ж, хіба, думаєш ти, така людина не зведе на трон свою неситість і користолюбство і не сотворить собі з них Великого царя в тіарі та намистах, з коротким мечем за поясом?

По-моєму, так.

А коло ніг цього царя, прямо на землі, вона там і сям розсадить як його рабів — розумність і лютий дух. Вона не допустить ніяких інших міркувань, маючи на увазі лише примноження своїх скромних коштів. Окрім багатства і багатіїв, ніщо не буде викликати в нього захоплення і шанування, а його честолюбство буде спрямовано лише на стягання і на все те, що до цього веде.

Жодна переміна не відбувається в юнака з такою швидкістю та силою, як перетворення любові до почестей на любов до грошей.

Хіба це не приклад того, якою буває людина за олігархічного устрою? — спитав я.

Олігархія переходить у демократію приблизно таким чином: причина тут у ненаситній гонитві за уявлюваним благом, яке полягає нібито в тому, що потрібно бути якомога багатшим.

Як ти це розумієш?

Та ж за олігархії правителі, що стоять при владі, будучи багатими, не захочуть обмежувати законом розпущеність молодих людей і забороняти їм розтринькувати й губити свій статок; навпаки, правителі будуть скуповувати їхнє майно чи давати їм під проценти позичку, щоб самим стати ще багатшими і могутнішими.

Це у них — найголовніше.

Демократія

Демократія, на мій погляд, здійснюється тоді, коли бідняки, одержавши перемогу, декотрих зі своїх противників знищують, інших виженуть, а решту зрівняють у громадянських правах і в заміщенні державних посад, що за демократичного устрою відбувається більшою частиною за жеребом.

Так, саме так встановлюється демократія: відбувається це чи силою зброї, чи ж тому, що її противники, налякавшись, поступово відступлять.

Як же людям за неї живеться? — спитав я. — І який цей державний устрій? Адже ясно, що він відіб'ється й на людині, котра також набуде демократичних рис.

Я думаю, що за такого державного устрою люди будуть дуже різними.

Звичайно.

Здавалося б, це найкращий державний устрій. Ніби тканина, всіяна всіма квітами, так і цей устрій, усіяний різноманітними вдачами, може здатися найпрекраснішим. Вірогідно, багато хто, подібно до дітей і жінок, що милуються всім картатим, вирішать, що він кращий за інших.

Звичайно.

За нього зручно, друже мій, обрати державний устрій.

Що ти маєш на увазі?

Та адже внаслідок можливості робити що хочеш він включає в себе всі види державних устроїв. Мабуть, якщо в кого з'явиться бажання, як у нас з тобою, заснувати державу, йому необхідно буде вирушити туди, де є демократія, і вже там, ніби потрапивши на ринок, де торгують різноманітними правліннями, обрати те, котре йому подобається, а зробивши вибір, заснувати свою державу.

Мабуть, там не буде нестачі в зразках.

У демократичній державі нема ніякої потреби брати участь в управлінні, навіть якщо ти до цього і здатен; не обов'язково і підкорюватися, якщо ти не бажаєш, чи воювати, коли інші воюють, чи дотримуватися, подібно до інших, умов миру, якщо ти миру не прагнеш. І знову-таки, якщо якийсь закон забороняє тобі управляти чи судити, ти все ж можеш управляти й судити, якщо це тобі спаде на думку. Хіба не є чудесним й привабливим на перший погляд подібне життя?

Мабуть, але лише ненадовго.

Далі. Хіба не прекрасне там милосердя по відношенню до деяких засуджених? Чи ти не бачив, як за такого державного устрою люди, засуджені до смерті чи вигнання, проте залишаються і продовжують обертатися в суспільстві; немов би нікому до нього немає справи і ніхто його не помічає, розгулює така людина прямо як напівбог.

Так, і таких буває багато.

Ця поблажливість зовсім не дрібна подробиця демократичного устрою; навпаки, в цьому дається взнаки презирство до всього того, що ми вважали важливим, коли засновували нашу державу. Якщо у людини, говорили ми, не видатна натура, вона ніколи не стане добродісною; те ж саме, якщо з малих років — в іграх і в своїх заняттях — вона не стикається з прекрасним. Між тим демократичний устрій, високомірно знехтувавши усім цим, аніскільки не збентежений тим, хто від яких занять переходить до державної діяльності. Людині виказується пошана, аби лише вона виказала свою прихильність до натовпу.

Справді, досить шляхетна поблажливість!

Ці й подібні їм властивості притаманні демократії — устрою, що не має належного управління, але є приємним і різноманітним. За нього існує своєрідна рівність — що зрівнює

рівних і нерівних.

«Демократична» людина

Коли юнак, що виріс, як ми тільки що казали, без належного виховання і в обстановці ощадливості, раптом спробує меду трутнів і потрапить в товариство небезпечних і лютих звірів, котрі в змозі надати йому усі можливі насолоди, найстрокатіші й найрізноманітніші, оце й буде в нього, повір мені, початком переходу від олігархічного типу до демократичного.

Так, абсолютно неминуче.

Як у державі відбувається заколот, коли деякій частині його громадян надається допомога ззовні їхніми однодумцями, так і юнак змінюється, коли деякій частині його забаганок допомагає ззовні той вид забаганок, котрий їм споріднений і подібний.

Так, без сумніву.

Тиранія

Ну, то давай розглянемо, любий друже, яким чином виникає тиранія. Що вона утворюється з демократії, це-то, мабуть, ясно.

-Так.

А ненаситне прагнення до багатства і зневага до всього, окрім наживи, погубили олігархію.

Правда.

Так ось, і те, що визначає як благо демократія і до чого вона ненаситно прагне, саме це її і руйнує.

Що ж вона, по-твоєму, визначає як благо?

Свободу. У демократичній державі тільки й чуєш, яка свобода прекрасна і що лише в такій державі варто жити тому, хто вільний за природою.

Так, подібний вислів часто повторюється.

Так ось, як я тільки що і почав казати, таке ненаситне прагнення до одного і зневага до іншого спотворює цей устрій і підготовлює потребу в тиранії.

Як це?

Коли на чолі держави, де демократичний устрій і жадоба свободи, доведеться стати дурним бражником, держава ця понад потребу п'яніє від свободи в нерозведеному вигляді, а своїх посадових осіб карає, якщо ті недостатньо поблажливі і не надають усім повної свободи, та звинувачує їх у гидкому

олігархічному ухилі.

Так, так воно й буває.

Громадян, слухняних до властей, там змішують із брудом як нічого не вартих добровільних рабів, зате урядовців, схожих на підвладних, і підвладних, схожих на правителів, там вихваляють і шанують як у приватному, так і в громадському вжитку. Хіба в такій державі свобода не розповсюдиться неминуче на все?

Як же інакше?

Якщо зібрати все це разом, найголовнішим буде, як ти розумієш, те, що душа громадян робиться вкрай чутливою, навіть у дрібницях: все примусове викликає в них обурення як щось неприпустиме. А закінчать вони, як ти знаєш, тим, що перестануть рахуватися навіть із законами — писаними чи неписаними, — щоб вже взагалі ні в кого і ні в чому не було над ними влади. Я це добре знаю.

Так ось, мій друже, саме з цього напряду, такого прекрасного і по-юначому зухвалого, і виростає, як мені здається, тиранія.

Дійсно, він зухвалий. Що ж, однак, далі?

Та ж хвороба, що розвинулася в олігархії і її погубила, ще більше і сильніше розвивається тут — з-за свавілля — і пригноблює демократію. Справді, все надмірне зазвичай викликає різку зміну у протилежний бік, хай то стан погоди, рослин чи тіла. Не менше спостерігається це і в державних устроях.

Природно.

Адже надмірна свобода, очевидно, і для окремої людини, і для держави обертається ні чим іншим, як надзвичайним рабством.

Воно і природно.

Так ось, тиранія виникає, звичайно, ні з якого іншого устрою, як із демократії; інакше кажучи, з крайньої свободи виникає величезне й найжорстокіше рабство.

Три «частини» демократичної держави: трутні, багатії й народ

Розподілимо подумки демократичну державу на три частини — та це й у дійсності так є. Одну частину становитимуть подібного роду трутні: вони виникають тут хоча і внаслідок свавілля, але не менше, ніж за олігархічного устрою.

Це так.

Але тут вони набагато отруйніші, ніж там.

Чому?

Там вони не в пошані, навпаки, їх відсторонюють від займаних посад, і тому їм нема на чому набити собі руку і набрати сили. А за демократії вони, за рідкими винятками, ледь не перебувають на чолі: найотруйніші з трутнів проголошують промови і діють, а решта підсідають ближче до помосту, дзижчать і не допускають, щоб хтось говорив інакше. Виходить, що за такого державного устрою всім, за винятком нечисленного, розпоряджаються подібні люди.

Звичайно.

Зі складу натовпу завжди виділяється й інша частина.

-Яка?

Із ділків найбагатшими в більшій мірі стають і найбільш зібрані за своєю природою.

Природно.

З них-то трутням найзручніше зібрати побільше меду.

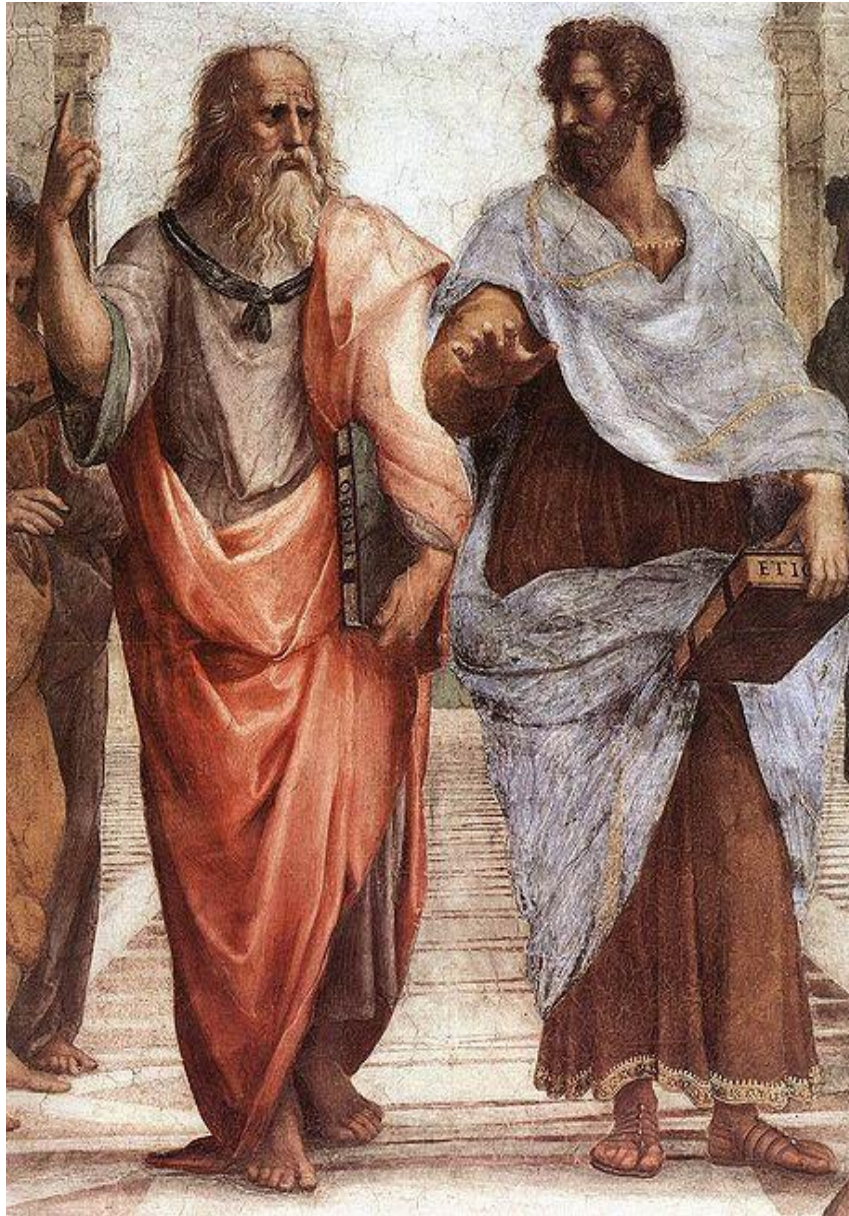
Як же його й візьмеш з тих, в кого його мало?

Таких багатіїв зазвичай називають стільниками трутнів.

Третій розряд становить народ — ті, що трудяться своїми руками, чужі діляцтву, та й майна в них небагато. Вони найчисленніші і за демократичного устрою найвпливовіші, особливо коли зберуться разом.

У праці «Політика» Платон характеризує політику як царське мистецтво, для якого визначальною є наявність справжнього знання і вміння правити людьми. Суть цього знання полягає, очевидно, в розумінні суті наслідування божественних зразків правління. У цьому випадку, вважає Платон, для правителів немає значення — правлять вони, дотримуючись законів, чи без них, добровільно чи проти волі, бідні вони чи багаті. У всіх державах, на чолі яких немає справжніх правителів, слід

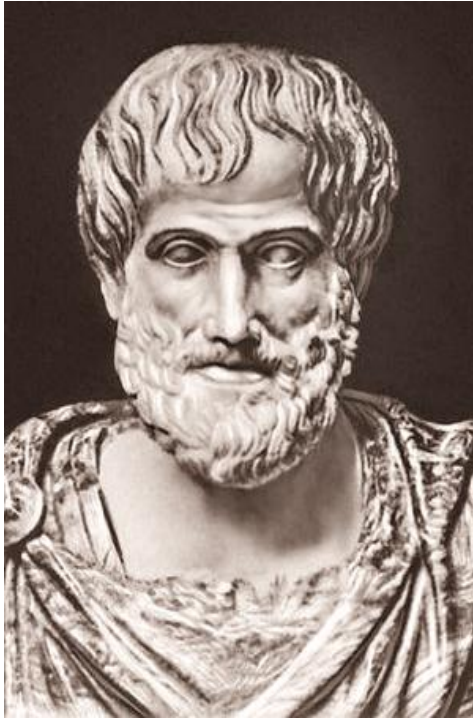
керуватися письмовими законами і вітчизняними звичаями.

**Рафаель Санти (1483 – 1520). Леонардо да
Вінчі в образі Платона і Аристотель на фресці
«Афінська школа».
1509 – 1511 рр.**

АРИСТОТЕЛЬ

(384 – 322 рр. до н. е.)

- енциклопедист, філософ і логік, засновник класичної (формальної) логіки. У 367 р. до н. е. — 347 р. до н. е. вчився в Академії Платона в Афінах, у 343 р. до н. е.— 335 р. до н. е. був вихователем сина царя Македонії Філіппа — Александра. У 335 р. до н. е. повернувся до Афін, де заснував свою філософську школу — перипатетиків. Серед його творів — «Нікомахова етика», перша «Поетика». Аристотель жив і працював у той час, коли культура вільних грецьких міст-держав досягла найвищого розквіту і почала поширюватись разом із завойовницькими війнами Александра Македонського далеко за межі Балканського півострова. Культура Еллади проникла в Єгипет, Персію, Межиріччя Тигру і Єфрату, Середню Азію та Індію. На долю Аристотеля випала місія підвести підсумок досягнень учених і філософів Античної Греції і, узагальнивши їх працю, передати досвід наступним поколінням. Тільки його геній був здатним виконати це титанічне завдання. Він був одним із найвизначніших енциклопедистів, відомих людству. Ним були закладені основи біології, фізики, етики, логіки, психології,

соціології.

Аристотель народився в Стагірі, грецькій колонії, недалеко від Афонської гори, в 384 р. до н. е. Тому отримав прізвисько Стагіріт. Батька Аристотеля звали Нікомахом, він був лікарем при дворі македонського царя Амінти III. Нікомах походив із родини лікарів, в якій лікарське мистецтво передавалося з покоління в покоління. Батько став першим наставником Аристотеля. У 369 р. до н. е. у віці 15 років Аристотель залишився без батьків. Опікуном став Проксен, родич батька, який також жив у Стагірі і всіляко підтримував жагу юнака до пізнання (згодом Аристотель тепло відзивався про нього, а коли Проксен помер, усиновив його сина Ніканора і одружив зі своєю дочкою Піфіадою). Значний спадок, отриманий від батька, дозволив Аристотелю не тільки не знати нужди, але й купувати книги, які на той час були дорогими. Крім коштів Аристотель успадкував батькові твори, в яких скрупульозно описувались спостереження над живою та неживою природою. Тому перед тим, як почати заняття загальними науками, Аристотель вивчав рослини і тварин, намагаючись узагальнити досвід Нікомаха, що в майбутньому розвинулося в окрему роботу «Про виникнення тварин». Значний вплив на юного Аристотеля здійснив македонський царський двір, де він провів раннє дитинство. Там він познайомився з царем Філіппом, у майбутньому батьком великого полководця Александра Македонського, що зіграло не останню роль в його майбутньому призначенні вихователем Александра. З Філіппом Аристотеля пов'язували не тільки спільні інтелектуальні інтереси, але й поширене тоді вороже ставлення до Персії. Юнацькі роки Аристотеля довелися на період початку розквіту Македонії. Хоча Аристотель здобув грецьку освіту і був носієм грецької мови, симпатизував демократичному способу правління, водночас він залишався підданим македонського правителя. Ця суперечність зіграла вагомий роль в його філософській, науковій та навіть особистій долі. І в Македонії, і в Стагірі Аристотель часто чув розповіді про афінських мудреців Сократа і Платона. Із мрією стати учнем Платона, він відправився до Афін. Хоча на той час Платон перебував в Сіракузах, Аристотель не втратив часу і цікавився грецькою філософією в цілому та платонівським

вченням зокрема. До повернення Платона Аристотель вже встиг добре ознайомитись із його основними твердженнями. Допитливий і живий розум Аристотеля приводив у захват Платона, він вважав його найбільш здібним серед своїх учнів. Водночас Платону не дуже подобалось, що розум учня більш схильний до вивчення **дійсності**, аніж підпорядкований абстрактним наукам, а також дещо дратував чепурний вигляд Аристотеля. Платону здавалось, що учень не ставиться із належною байдужістю до всього життєвого, що він сам зневажав. Втім Аристотель був певен: все в житті людини заслуговує на вивчення. Він з дитинства не знав бідності, не терпів наставництва, тримався незалежно, одягався вишукано і навіть дещо екстравагантно, носив **коштовні прикраси**. Молодий філософ був надзвичайно прихильним до жінок і всіляко виявляв до них знаки уваги. Так само і у викладенні філософських поглядів Аристотель, схильний до аналізу та вивчення дійсності, різко відрізнявся від свого учителя. Звідси пішла легендарна фраза:

«**Платон** мені друг, але істина дорожча».

Греки ж були прихильниками **красномовства**, і стиль Платона цілком відповідав їх уявленням про мистецтво риторики. Скупого на слова Аристотеля вони довгий час майже не помічали. У **«Нікомаховій етиці»** Аристотель коротко, проте ёмко висловив, наскільки важко йому спростовувати вчення Платона. До самої смерті свого учителя Аристотель не відкривав своєї школи, хоча власні філософські ідеї вже встиг розробити в усіх деталях, і завжди з глибокою повагою говорив про Платона. По смерті Платона залишив Афіни в **348 р. до н. е.** й подався до **Малої Азії**. В місті **Атарнея** він одружився із Піфіадою, молодшою дочкою тирана Атарнеї **Гермія**, свого товариша та учня. Коли Гермія вбили заколотники, Аристотель із молодою дружиною був вимушений тікати на острів **Лесбос**. Тут через певний час Піфіада народила Аристотелю дочку, яку назвали на честь матері також Піфіадою. Перебуваючи на Лесбосі, Аристотель отримав запрошення від македонського царя **Філіппа II** прибути в Македонію та стати учителем його сина **Александра**. Згідно з переказом, Філіпп писав:

«Цар македонський вітає Аристотеля. Повідомляю тобі, що у мене народився син. Проте я вдячний богам не стільки за те, що вони дарували мені сина, скільки за народження його в добу Аристотеля. Сподіваюсь, що твоє наставництво зроблять його гідним наслідувати мені та правити македонянами».

Три роки присвятив Аристотель вихованню Александра, займаючись з ним усіма загальноосвітніми науками, крім того передав свої знання з [медицини](#), а також свою жагу до дослідження природи. Більшу частину цього періоду учень та учитель жили в [Мієзі](#) (сучасний муніципалітет [Науса](#)), де для них серед садів Філіпп побудував Німфеум, буквально — святилище муз. Переказ стверджує, що і Філіпп, а потім і сам Александр не шкодували нічим, аби створити Аристотелю усі необхідні умови для продовження наукових досліджень. Так, близько тисячі осіб мали обов'язком постійно постачати для наукових дослідів Аристотеля рідкісних тварин, рослин і [мінерали](#). Окрім Філіппа та Александра слухачами Аристотеля також були такі [царі Македонії](#): [Птолемей I Сотер](#), [Кассандр Македонський](#) та багато інших мужів. З [Александром Македонським](#) Аристотель розстався тільки напередодні його першого походу в [Азію](#). 50-річний філософ разом із дружиною, дочкою та вихованцем Ніканором повернулися до Афін, залишивши замість себе племінника, свого учня, також філософа [Каллістена](#). [Платонівською академію](#) на той час управляв [Ксенократ](#), і Аристотель заснував в Лікії — священному гаї [Аполлона Вовчого](#) — власну школу. За назвою гаю школу називали [Лікеєм](#) (або [Ліцеєм](#)), учнів школи Аристотеля називали [перипатетиками](#), що з [давньогрецької мови](#) перекладалось як «ходити, прогулюватись», оскільки заняття школи Аристотель проходив на відкритій галереї для прогулянок. Чисельність перипатетиків не була високою, оскільки філософія Аристотеля включала в себе природничі погляди, цілком чужі і незвичні для афінян. І все ж Аристотель, як і Платон, відводив [філософії](#) найбільш піднесене місце. Незабаром після повернення до Афін з [Македонії](#) дружина Аристотеля Піфіада померла. Він довго оплакував її втрату і побудував на вшанування її пам'яті [мавзолей](#). Проте через два роки Аристотель одружився знову на своїй рабині Герпіліс, яка

народила йому сина Нікомаха. Після цього філософ, наче на підтвердження власних слів про те, що після 50 років розумові сили слабшають і настає пора, коли людина має пожинати те, що раніше посіяла, саме так і вчинив. Жив розміреним життям, терпляче пояснював учням особливості своєї філософії, писав один за одним свої відомі твори. Вже в ранні роки свого життя Аристотель писав діалоги. В Лікеї він також писав [трактати](#) або нотатки для власних викладів, опубліковані по його смерті (можливо, що серед них є й записки викладів, записані його слухачами). З діалогів залишилися лише уривки, з пізніших творів утрачена лише частина. Аристотель був універсальним дослідником, його трактати належать до широкого кола галузей знання: [логіки](#) та теорії [поезії](#), [зоології](#) та [фізіології](#), [астрономії](#) та історії [права](#). Хоча, як істинний мудрець, Аристотель тримався якнайдалі від політики, коли помер [Александр Македонський](#) — його вихованець і покровитель, — Аристотель зрозумів, що залишатись в Афінах йому небезпечно. Певну роль відіграло і те, що великий філософ у житті був малоприємною і різкою людиною. Не маючи інших причин для вигнання Аристотеля, афіняни звинуватили його у неповазі до богів. Не бажаючи повторити долю філософа [Сократа](#), засудженого афінянами на смерть, Аристотель поспішив втекти з Афін до [Халкіді](#), пояснивши друзям причину своєї втечі:

«Хочу позбавити афінян нового злочину проти філософії.»

Помер філософ у Халкіді [322 р. до н. е.](#) від природних причин (як вважають сучасні дослідники, від спадкової хвороби [шлунка](#)). Тіло філософа перевезли в його рідне місто Стагіру, де міщани побудували розкішний [мавзолей](#), який донині не зберігся. В Аристотелевій «Фізиці» нема ні математичних формул, ні описів дослідів і приладів. Аристотель приходить до тих чи інших висновків шляхом міркувань, установлення логічних протиріч у висновках, що впливають з тих чи інших припущень. Такий метод, метод діалектики і логіки, був властивий древнім мислителям. [Сократ](#), висуваючи ті чи інші положення, ставив питання, придумував відповіді, зіставляв ці відповіді і показував логічну суперечливість тих чи інших відповідей, що здаються на перший погляд очевидними. Тим

самим він доводив їхню неправильність, абсурдність. Аристотель подає також перший (дуже загальний) поділ наук (теоретичних, практичних та поетичних — «технічних»). Значення пізнання в людському житті, на погляд Аристотеля, дуже велике — людина від природи прагне до пізнання. Пізнання («теорія» грецькою мовою — спостереження, неабстрактне мислення) є найвищою метою життя, пізнання — божественна форма життя людини.

У пізнанні Аристотель розрізняє різні ступені:

- практичне вміння («техне»), що базується на знанні про об'єкти, на які спрямована практична діяльність;
- розмірковування («фронезіс»);
- наука;
- мудрість («софія»);
- розум («нус») — продуктивна сила пізнання.

Аристотель вплинув на весь подальший розвиток наукової і філософської думки. Його твори стосувалися практично всіх галузей знання того часу. Він зібрав і систематизував величезний природничо-науковий матеріал своїх попередників, критично його оцінив, виходячи зі своїх філософських поглядів, і сам здійснив ряд глибоких спостережень.

Соціальним питанням Аристотель присвятив трактат «Політика» (326 р. до н. е.), написаний на основі досліджень конституцій окремих грецьких полісів в їхньому історичному розвитку. Самим Аристотелем і його учнями було складено 158 таких досліджень Конституцій грецьких держав (політій). Основна його увага була спрямована на дослідження соціальних умов, при яких виникає чи зникає той чи інший політичний устрій. За Аристотелем абсолютно ідеальної держави не існує. Мова може вестися лише про більш або менш досконалий лад, що залежить від конкретних умов, при яких виникають і зникають різноманітні політичні форми.

Число політичних форм Аристотель вважає величиною даною і незмінною, але серед них є правильні і неправильні. До правильних форм належать: 1. монархія; 2. аристократія; 3. політія. Кожній з них відповідає неправильна форма, як наслідок порушення необхідних умов. Так, монархія, пише Аристотель, вироджується в деспотію чи тиранію, аристократія

– в олігархію, а політія – в демократію (панування черні). Критерієм різниці правильних форм і неправильних є загальне благо. Виходячи з цього, Аристотель найкращим ладом для Афін вважав політію, тобто помірковану демократію.

Витоки поглядів на політичні інститути і процеси грецький мислитель бачить у природно-людському джерелі, тобто у політичній природі людини, яку він розглядає як політичну істоту, об'єктивне начало всіх політичних явищ. Звідси і держава, за концепцією Аристотеля – це, насамперед, організація людей тих, які можуть брати участь у законотворчій, судовій і військовій діяльності, яких він величає громадянами. Іншими словами, держава, яка виникла природним шляхом як найвища форма спільності індивідів – це «самодостатня для існування сукупність громадян». Тому, зміна поняття «громадянин» тягне за собою і зміну форми держави, тобто політичної системи суспільства, яка втілюється у верховній владі й залежить від кількості і складу правлячих. Якщо державою править одна особа – це монархія чи тиранія; кілька індивідів – це аристократія чи олігархія; більшість народу полісу – це політія чи демократія. Аристотель вказує на правильні форми правління (де правителі піклуються за благо народу) і неправильні (де правителі працюють на власний інтерес). А звідси і ідеальна форма держави, яку грецький мислитель називає політією. Це – поєднання демократії і олігархії, де багаті йдуть на компроміс з бідними ради швидкого зростання добробуту середньої верстви населення, де панує закон, всі громадяни знають один одного, дотримуються принципу рівності за гідністю і мають багато рабів.

Ремісники, торговці і натовп матросів громадянських прав не мають. А щоб забезпечити суспільство від ймовірності бунтів і переворотів принцип рівності з гідністю доповнюється правителями принципом політичної справедливості. Цей принцип може зреалізуватися лише у стосунках між вільними і рівними людьми і втілюється у політичній формі владарювання. Аристотель вважає справедливим, що одні люди за природою вільні, інші раби, тому що даний поділ, на його думку, як і сімейні стосунки, перебуває поза політичною сферою. Право – це політичний інститут, неполітичного права

небуває. Його структура наступна: по – перше, це природне право, яке адекватне політичній сутності індивіда; по – друге, це умовне право (позитивне), встановлюється людьми права. Позитивне право Аристотель поділяє на писане (закони держави) і неписане (звичаєве право). Всяке насильство суперечить ідеї права. Законодавство – це політична діяльність і невід’ємна частина політичного процесу суспільства, політичне правління – це правління законів, а не людей.

Історичне значення політичної концепції Аристотеля полягає у завершенні мислителем стародавньої політичної теорії як «науки наук», вчення про найвище благо людини і держави; у започаткуванні політичної етики та розумінні політики як високоморальної інтелектуальної справедливої діяльності; у закладенні концептуальних основ майбутніх теорій правової держави та поділу влади.

АРИСТОТЕЛЬ «ПОЛІТИКА»

Частина III.

Досліджуючи окремі форми державного устрою і притаманні їм риси, спочатку належить розглянути питання — що таке держава? Адже тепер з цього питання існують різні думки. Одні запевняють, нібито ту чи іншу дію вчинила держава, інші ж заперечують, мовляв, це зробили олігархи чи тиран. Справді, ми бачимо, що вся діяльність державного діяча і законодавця пов'язана тільки з державою. Сама ж держава є певне впорядкування, в якому живуть її громадяни.

Держава — поняття складне; подібно до того, як усяке поняття, як ціле, складається з багатьох частин, так і держава. Звідси зрозуміло, що спершу годиться з'ясувати поняття "громадянин", бо держава є певна сукупність громадян. Отже, потрібно розглянути, кого треба вважати громадянином і що таке громадянин? Річ у тім, що про поняття "громадянин" часто сперечаються і не всі визнають, що громадянин залишається таким за будь-якого устрою. Дехто запевняє, що, наприклад, хто в демократичному устрої громадянин — за олігархії може ним і не бути.

Не берімо до уваги тих громадян, котрі вважаються ними через

особливу причину, скажімо, почесних громадян. Не робить людину громадянином і місце проживання, бо ж у такий самий спосіб навколо нас живуть і слуги, й раби, та, попри це, вони не вважаються ними (громадянами). Громадянами можуть не вважатися й особи, котрі виступають на суді, наприклад, позивачами або відповідачами, оскільки вони мають право звертатися до суду. Зауважимо, що іноземці теж володіють таким правом на підставі укладених угод. Щодо метеків, то вони не володіють правами громадянства у повному обсязі, а вдаються за допомогою до того чи іншого ласкавця. Отож і метеки беруть участь не в усіх державних справах.

Те ж саме можна твердити і про юнаків, що не досягли повноліття, а тому не внесені до громадянських списків, і про дідів, звільнених за старістю від виконання громадянських обов'язків, — усі вони громадяни у відносному розумінні. А ще до перших (юнаків) ми можемо вживати визначення «вільні від обов'язків», а до других — «громадяни похилого віку» або що.

Зрештою, з цим і так усе зрозуміло. Наше завдання — з'ясувати поняття «громадянин» без застережень, тобто в абсолютному розумінні слова. А ще відповіді на таке саме питання вимагає і справа з безчесними особами та вигнанцями.

Найкраще визначення громадянина в абсолютному розумінні було б таким: громадянином є той, хто може бути суддею і посадовою особою. Деякі органи бувають тимчасовими, одна й та сама особа не може обіймати посади в них двічі. Решта повноважень — наприклад, судді чи члена народних зборів, — з огляду на це, не мають визначень.

Проте дехто може зауважити: мовляв, судді й члени народних зборів не є урядовцями, — але було б смішно твердити, ніби ті, кому належить вирішувати важливі державні справи, не мають влади. Зрештою, вказане заперечення не має сенсу, бо тут ідеться тільки про назву. Справді, загального визначення суддів і членів народних зборів (відносно уряду) не існує; тому нехай ці посади залишаться без чіткішого визначення. Ми ж вважатимемо громадянами тих, хто бере участь у суді і народних зборах. Таке визначення поняття громадянина найкраще підходить усім, хто називається громадянами.

Не випускаймо з уваги й те, що предмети, відрізняючись між собою за видом так, що одні з них є первинними, другі —

похідними, треті — впливають з похідних тощо, не мають загальної ознаки, спільної для всіх, або мають її незначною мірою. Тим часом форми державного устрою відрізняються між собою за видом, тому одні з них є первинними, другі — похідними. Зрозуміло й те, що форми, які відхиляються від нормальних і спираються на хибні засади, стоять нижче тих, котрі не мають цих вад. Що тут мається на увазі — з'ясуємо згодом. Отже, і громадянин повинен бути таким чи іншим, залежно від тієї чи іншої форми державного устрою. Той громадянин, котрий підлягає наведеному вище визначенню, здебільшого відповідає громадянинові демократичного устрою. Для решти форм державного ладу це визначення годиться теж, але воно не доконечне.

При деяких формах державного устрою простолюду немає, не практикується і скликання народних зборів, але діють рада старійшин і суди. В інших державах одні й ті самі обов'язки виконують різні урядовці; так, у Лакедемоні всілякі громадянські справи розглядає котрийсь із ефорів, кримінальні — старійшини, решту — інші державні особи. Те саме у Карфагені, де певні органи влади розглядають різні судові процеси.

Отож наше визначення «громадянин» потребує певної поправки. В інших державах (не демократичних) поняття «громадянин» полягає в тому, що він суддя і член народних зборів, — такі обов'язки покладаються з огляду на повноваження, пов'язані з цією посадою; їм або всім, або декотрим надаються повноваження обговорювати й розглядати усі справи чи деякі з них. Отже, хто вважатиметься громадянином, — визначається звідси. Тобто, хто бере участь у законодавчій або судовій справах — того ми можемо вважати громадянином даної держави. Державою ж ми називаємо сукупність таких громадян, яка, власне кажучи, самодостатня для звичайного існування.

Зазвичай громадянином вважається той, у кого і батько, й мати — громадяни, а не хтось один з них: батько чи мати. Дехто ж у цьому питанні вимагає більшого, наприклад, щоб предки в другому, третьому поколінні й навіть далі теж були громадянами. Визначення ж поняття «громадянин» з такими поширеними й обмежувальними вимогами викликає

ускладнення: а як тоді впевнитися в громадянстві предків третього чи четвертого коліна? Що правда, леонтієць Горгій, почасти сумніваючись (чи справді можна відповісти на це питання), почасти іронізуючи, мовив: як ступи — вироби певних майстрів, достоту так і громадяни Лариси — вироби державотворців (річ у тім, що декотрі з них виготовляли «лариси» — казани). Отож усе тут просто: коли мешканці міста (Лариси), відповідно до наведеного вище визначення, брали участь у державному управлінні, то вони були громадянами. Адже неможливо вимагати від перших мешканців чи засновників держави, аби вони походили з громадян чи громадянок.

Ця вимога викликає ще більші ускладнення у тому випадку, коли із зміною державного устрою котрась особа отримує громадянські права, як це вчинив, приміром, Клісфен в Афінах, котрий, прогнавши тиранів, повписував до філ багатьох (хто мешкав в Аттиці) іноземців і рабів-метеків (тобто вільновідпущеників). Стосовно цих людей не виникає питання, хто з них громадянин, питання в тому — законно чи незаконно (він став таким). Проте й тут є ускладнення: коли хтось із них став громадянином незаконно, отже, він не громадянин, бо незаконне рівнозначне хибному. На це, однак, можна заперечити так: ми ж бачимо, що декотрі особи обіймають державні посади незаконно, проте вважаємо їх урядовцями, хоча й (додаємо) незаконними. Оскільки ми визначили поняття «громадянин», пов'язавши його з належністю до тієї чи тієї посади, тобто сказали, що громадянин — це той, хто посідає місце в певній інституції, то зрозуміло: і цих людей (щойно згаданих) ми вважаємо громадянами.

А законно чи незаконно вони є ними — це стосується першого питання. Дехто сушить голову над тим, коли певна дія вважається державною, а коли—не державною. Приміром, під час переходу олігархії чи тиранії в демократію дехто відмовляється від виконання своїх обов'язків за угодою, вказуючи на те, що ці угоди гарантуються не державою, а тираном, і так само не виконують багатьох інших обов'язків, пояснюючи це тим, що, мовляв, така держава (тиранія) діє силою, а не виходить із засад загального щастя.

Проте, навіть коли деякі з демократичних держав

виникли в такий спосіб, все одно треба визнавати дії державними, тобто такими, що виходять від даної влади, достоту як і дії, спричинені олігархією і тиранією.

Здається, з цим питанням пов'язане друге: за яких обставин можна твердити, що держава залишається тією самою, а не стає іншою? Дослідження цього питання стосуватиметься головним чином території та її мешканців. Однак трапляється й так, що територія та мешканці роз'єднані, й одні мешканці жили на одній території, інші — на іншій; та це питання розв'язується досить легко. Адже сам термін «держава» вживається у різному розумінні, й, отже, таке питання не викликає ускладнень.

Так само, коли люди живуть на одній і тій самій території, чи можна вважати таку державу як щось одне? Зрозуміло, мова тут іде не про міські мури, бо тоді увесь Пелопоннес можна було б оточити одним муром. Ми ж маємо на увазі в даному випадку Вавилон, що являв собою не місто, а скорше племінний округ: кажуть, що три дні минуло від часу взяття міста, а мешканці Вавилону нічого про це й не знали. А втім, розгляд цього питання буде корисним в іншому місці. Адже не можна політикові оминати увагою такі питання, як розміри держави, якою вона повинна бути, що для неї корисніше — аби в ній проживала одна народність, чи багато?

Припустімо, що одну й ту саму місцевість населяють одні й ті самі люди. Виникає запитання: чи треба вважати державу як одне й те ж саме, (що й народність), незалежно від того, що покоління змінюються? Чи не можна уподібнити це до річок та джерел, котрі завжди мають одну й ту саму назву, хоча водні течії невинно змінюються? Чи з огляду на такі обставини можна вважати людей тими самими, а державу — чимось іншим. Коли держава — певне об'єднання (громадян), причому політичне, але в ньому відбувається зміна державного устрою, відмінного від попереднього,—тоді й державу не можна вважати тією самою. Ми ж як говоримо: хор в комедії — одне, хор у трагедії — інше, навіть коли його учасники — одні й ті самі особи.

Достеменно так треба розрізняти такі об'єднання й поєднання, коли змінюється їхній зміст. Наприклад, тональність, що складається з одних і тих самих тонів, ми

називаємо по-різному—то дорійською, то фригійською. А коли це так, то, мабуть, держава, як тотожність, чомусь, залежить від політичного устрою. Змінювати ж чи не змінювати назву (устрою) можна, байдуже, населяють її ті самі мешканці чи інші. А те, чи справедливо у разі зміни політичного устрою порушувати угоди, чи ні, — це окреме питання.

II.1.3 огляду на щойно сказане, треба розглянути питання про те, чи поняття «чеснотливість» досконалої людини й доброго громадянина однакове (за змістом), чи ні?

І щоб у дослідженні цього питання дійти певної думки, треба насамперед з'ясувати в загальних рисах поняття «чеснотливість» доброго громадянина. Як один моряк зв'язаний з рештою команди, так і громадянин із суспільством. Хоч моряки виконують різні обов'язки — один із них весляр, другий стоїть за кермом, третій — помічник керманича, четвертий виконує ще якусь службу,— проте зрозуміло, що чіткіше визначення поняття «чеснотливість» кожного, зокрема, притаманне лише комусь із них, а загальне визначення стосуватиметься їх усіх, оскільки щасливе завершення подорожі — мета, якої прагнуть досягти всі моряки загалом і кожен зокрема.

Щось подібне і з громадянами: вони хоч і різні (за характером), проте їхнім завданням є збереження утвореного ними об'єднання, яке і є державним устроєм. Тому й чеснотливість громадянина обумовлюється саме (устроєм). Оскільки ж існують різні види державного устрою, то зрозуміло, що чеснотливість доброго громадянина, як певна досконалість, не може бути чимось одним, — тим часом, вважаючи когось досконалою людиною, ми маємо на увазі чеснотливість у її досконалому вигляді. Звідси випливає, — і це зрозуміло, — що всякий громадянин може бути корисним (у чомусь для держави), не володіючи, однак, тими чеснотами, що роблять людину досконалою.

А втім, можна дійти такого ж висновку в інший спосіб, наприклад, досліджуючи питання про найкращу форму державного устрою. Так, припустімо, держава складається з винятково корисних громадян, отже, кожен з них, неодмінно мусить виконувати свій обов'язок належним чином. А це залежить від чеснотливості. Оскільки ж неможливо, аби

громадяни були однаковими, то ні в якому разі не може бути однакової чеснотливості громадянина і досконалої людини. Чеснотливість корисної людини має бути притаманною кожному громадянину, бо тільки тоді держава буде досконалою. Проте неможливо, аби чеснотливість досконалої людини була притаманна усім громадянам, хіба що за умови, що в досконалій державі усі громадяни мають бути досконалими.

А ще державу становлять різні складники, істоту як людину — душа й тіло, а душа, своєю чергою, має в собі розум і бажання; чи достеменно як сім'я складається з чоловіка й жінки, власність — із господаря й раба, так само й держава містить у собі все це, а крім того, утворюється з інших, неоднакових складників. Тож зрозуміло, що чеснотливість усіх громадян не може бути однією, подібно до того як серед членів хору неоднакова роль корифея і роль парастата⁷.

Отже, чеснотливість корисного громадянина й досконалої людини в абсолютному розумінні неоднакові. Проте чи не може вона (чеснотливість) бути однаковою (у громадянина й корисної людини) за певних умов? Ми ж твердимо — мовляв, справжній державець повинен бути достойним і розсудливим, а політичний діяч неодмінно має бути розсудливим. Дехто твердить, що й виховання правителя має бути іншим, і так буває насправді: царські сини навчаються верхової їзди й військового мистецтва в юнацькому віці. Як мовить Еврипід: «Не розваги мені потрібні, а те, в чому має потребу держава» — тобто він вважає, що майбутній правитель мусить здобути особливе виховання.

Коли чеснотливість достойного правителя і чеснотливість корисної людини — однакові, а громадянином є підлеглий, то чеснотливість громадянина й людини не може повністю збігатися, але (може бути такою) відносно певного громадянина, бо у правителя й громадянина чеснотливість не одна й та сама. Можливо, саме з цієї причини Ясон мовив: «Нестерпне життя, коли я не тиран», — немовби не розуміючи, що означає жити приватною особою.

Здатність же повелівати й коритися гідна похвали, і чеснота доброго громадянина, мабуть, полягає саме в тому, аби вміти прекрасно повелівати й належно коритися. Отже, коли

припустити, що чеснота досконалої людини — це здатність повелівати, а чеснота громадянина—і те, й друге (тобто вміння повелівати й коритися), то обидві чесноти можна вихвалити порізно. Проте, оскільки вони насправді є різними й оскільки правитель і підвладний повинні навчатися не одного й того самого, громадянинові треба опанувати обидві (здатності) — керувати й коритися — і виявляти ту й ту здатність. Це можна побачити з такого.

Існує влада господаря над рабами; під цим ми розуміємо ту владу, яка необхідна у застосуванні до потрібних робіт; господар має потребу не в оволодінні вмінням виконувати ці обов'язки, а в користуванні результатами (від їх виконання). В іншому випадку господар опинився б у незручному становищі: він виконував би обов'язки, притаманні слугам. Відомо, що, з огляду на різноманітність обов'язків, раби теж поділяються на кілька категорій: наприклад, окремі обов'язки виконують раби, котрих називають майстровими. Як видно з назви, вони заробляють на прожиття з допомогою рук; до них належать і ремісники. З цієї п'ятої причини в деяких державах вони (ремісники) в давнину не мали доступу до державних посад, оскільки влада народу там не утвердилася.

Отже, ні досконала людина, ні політичний діяч, ні добрий громадянин не мають потреби в опануванні тими заняттями, що виконуються людьми, призначеними для такої підлеглості (тобто рабами), за винятком випадків, коли їм доводиться виконувати дані обов'язки для власних потреб. В такому разі відмінність між господарем і рабом зникає. Але існує і така влада, якою людина панує над людьми, подібними за походженням та вільними. Цю владу ми називаємо державною. Її ж і мусить опанувати правитель, пройшовши сам школу послуху. Так, приміром, аби бути іпархом, треба послужити в кінноті; щоб бути стратегом, треба самому спершу побути в строю, побути лохагом, таксіархом. Тому правильно говорять, що ніхто добре не керуватиме, коли не навчиться чинити послуху.

Але чесноти правителя й підлеглого - різні; доброму ж громадянину треба навчитися вміння і керувати, й коритися. Чесноти громадянина саме в тому й полягають, аби правильно застосовувати те й те вміння (керувати й коритися) щодо

вільних громадян. Чесноти досконалої людини теж мають на увазі одне й друге (тобто вміння керувати й коритися), хоча скромність і справедливість, притаманні начальникові, за своїм змістом відрізняються від таких же чеснот, притаманних підлеглому. Мабуть, і справедливість досконалої й, така саме чеснота підлеглої людини - не однакові за суттю, вони не схожі одна на одну, подібно до того, як не схожі один на одного чоловік і жінка у виявах скромності й мужності. Так, коли б чоловік виявляв таку хоробрість, як жінка, він би видався боягузом, а жінка, коли б виявляла таку скромність, як чоловік, була б схожою на балакуху. І в господарстві чоловік та жінка виконують різні обов'язки. Справа чоловіка — наживати статки, жінка ж повинна зберігати (нажити).

Розсудливість — це риса, яка по-особливому характеризує правителя. Решта ж чеснот, видається, притаманна й тим, хто при владі, й тим, хто підлеглий. Від підлеглого не вимагається такої чесноти, як розсудливість, але (вимагається) правильний спосіб мислення. Адже підлеглий — немовби майстер, що майструє флейти, а правитель — флейтист, який грає на флейті

Ш. 1. Залишається ще одна трудність у питанні про громадянина: чи справді громадянином є тільки той, хто може брати участь в управлінні, чи громадянами можна вважати ремісників і поденників? Коли громадянами вважатимуться й ті, хто не має доступу до органів влади, то неможливо, аби такі чесноти (здатність повелівати й коритися) були притаманні кожному громадянину, бо в такому разі громадянином буде й той, хто не має доступу до управління. Отож (виникає запитання): куди віднести ремісників? Зрозуміло, вони не метеки і не чужинці. Чи ми повинні визнати, виходячи з такого стану справ, що це безглуздзя, оскільки вони не є ні рабами, ні вільновідпущениками, ні згаданими вище метеками, ні чужинцями.

Цілком справедливо, що не всі можуть вважатися громадянами, без кого держава неспроможна обійтися, бо і хлопчики — громадяни, але не в тому розумінні, у якому (є ними) дорослі чоловіки. Останні — громадяни з повними правами, перші ж — громадяни з певними застереженнями, як незрілі. У давні часи в деяких державах ремісники складалися з

рабів і чужинців. З цієї причини більшість із них перебуває саме в такому становищі. Проте і найдосконаліша держава ніколи не дасть ремісникові громадянських прав. А коли й ремісник—громадянин, тоді треба визнати, що ті чесноти громадянина, про які мова йшла вище, притаманні не всім, навіть не всім вільнонародженим, а тільки тим, хто звільнений від робіт, необхідних для повсякденного життя.

Ті, котрі виконують такі роботи для однієї особи,— раби. Ті ж, хто працює на суспільні потреби,— ремісники й поденники. Отже, звідси зрозуміло, як треба трактувати дане питання: воно полягає саме в цьому. І наш розгляд допомагає з'ясувати це питання. А що існує кілька видів державного устрою, то неодмінно існуватиме й кілька різновидів громадянина, і, таким чином, за однієї форми державного ладу громадянами, переважно підлеглими, будуть ремісники й поденники. А з іншої форми (устрою), наприклад, аристократичної, де почесні посади надаються з огляду на чесноти й привілейоване становище котрогось громадянина, неможливо, аби ремісник чи поденник користувалися громадянськими правами, оскільки, виконуючи повсякденні обов'язки, вони не зможуть виявляти чесноти належним чином.

За панування олігархів поденники також позбавлені громадянських прав, бо там доступ до органів управління обумовлений високим майновим цензом. Ремісники ж можуть отримати права, бо завдяки ремеслу вони здатні розбагатіти. У Фівах був закон: хто протягом десяти років займався торгівлею, той не мав права обіймати державні посади. І навпаки, у багатьох державах громадянські права надаються чужинцям. Так, у деяких демократичних державах громадянин - той, у кого мати користується громадянством. У них до громадянського стану приймають і не законнонароджених.

Проте, хоча внаслідок нестачі (законних) громадян їх роблять громадянами (з огляду на малолюдність країни, закон дозволяє це), із збільшенням населення поступово з їхнього числа викреслюються ті, у кого лише мати була громадянкою, так що насамкінець громадянами стають тільки ті, у кого батько й мати — громадяни.

Отже, звідси зрозуміло, що існує кілька різновидів громадянина. Зрозуміло також, що громадянином переважно

буде той, хто володіє сукупністю громадянських прав. У Гомера сказано: «я немов блукалець безправний». Адже ті, хто не має таких прав, — метеки. Буває, що такий стан справ приховують, і це робиться з метою, аби ввести в оману тих, хто має у державі своє місце проживання.

Отже, з мовленого зрозуміло, чи можна вважати чеснотливість, яка розрізняє досконалу людину й корисного громадянина, однаковою, чи різною: в одній державі поняття «досконала людина» і «корисний громадянин» збігаються (за змістом), в іншій — відрізняються. Та й у першому випадку не всяка досконала людина є водночас громадянином, але громадянин — той, хто певною мірою бере участь у державному житті, наприклад, обіймає або може обіймати верховну посаду — одноосібно чи разом з іншими.

IV. 1. З'ясувавши це питання, треба розглянути, чи можна допускати існування однієї форми державного устрою, чи кількох, а коли їх є кілька, то скільки, і в чому полягають відмінності між ними.

Отже, державний устрій — впорядкування держави, пов'язане з державною владою взагалі, й переважно з верховною владою. Верховна ж влада скрізь пов'язана із системою управління в державі, а система управління уособлена в тій чи іншій формі державного устрою. Так, наприклад, у демократичних державах верховна влада належить народові, в олігархіях — окремим особам. Тому ми й говорили, що державний лад у демократичних політиях і в олігархіях різний; з цього погляду ми судитимемо й про решту.

2. Спершу потрібно поставити запитання: з якою метою утворюється держава і скільки існує видів влади, які стосуються управління людиною і впорядковують суспільне життя. Ще в попередніх розділах, де з'ясовувалося питання про управління домашнім господарством і владу господаря в сім'ї (над рабом), було відзначено, що людина за своєю природою є істота політична. Через що навіть ті люди, котрі зовсім не потребують якоїсь взаємодопомоги, все-таки прагнуть до співжиття в об'єднанні.

А втім, до цього їх змушує і розуміння загальної користі, оскільки кожна людина окремо зацікавлена в тому, щоб вести достойний спосіб життя. Це прагнення і є здебільшого

кінцевою метою людського об'єднання і кожної людини зокрема. Щоправда, люди утворюють громади й заради життєвого інтересу, бо саме в них людина може досягти чогось почесного, та й тільки в об'єднанні можна почувати себе чудово, якщо ніяке життєве лихо не спіткає людину. Зрозуміло також, що люди через бажання жити ладні перетерпіти усякі біди, бо в житті саме і є певна насолода.

Щодо другого питання, то неважко розрізнити форми влади: про них неодноразово говорилося в екзотеричних творах¹⁵. Влада господаря над рабом справді корисна і для природженого раба, і для природженого господаря, однак для першого вона відносна, для другого ж—абсолютна; і, коли раб помирає, влада пана над ним уривається.

Далі: влада над дітьми, дружиною і взагалі над цілим домом, — тобто те, що ми називаємо домашнім господарством, — передбачає або благо тих осіб, що коряться, або спільне благо — господаря і сім'ї. В першому випадку відбувається те ж саме, що ми спостерігаємо відносно решти мистецтв, наприклад, медицини чи гімнастики, де випадково може йти мова і про благо самих лікарів та вчителів гімнастики. Бо ж ніщо не заважає, скажімо, вчителеві гімнастики взяти участь у гімнастичних вправах разом з учнями, подібно до того як керманич водночас є і моряком. Отже, і вчитель гімнастики, і керманич мають на меті благо тих, хто їм кориться; та коли хтось із них сам стає учасником, то випадково бере участь у загальнокорисній справі: керманич стає моряком, учитель гімнастики — одним із тих, хто займається гімнастикою.

Те саме й про органи влади. Там, де влада спирається на засади рівноправності й рівності громадян, на сцену виходять ті дійові особи, котрі вважають, нібито владою слід користуватися почергово. Така вимога спочатку пояснювалася природними причинами. Вимагалось, аби державні обов'язки виконувались поперемінно, і кожен (з громадян) хотів, щоб його наступник, перебуваючи на посаді, піклувався і про нього, як раніше це робив він сам (як попередник). У нинішній час, з огляду на інтереси, пов'язані із суспільними справами й тими, що впливають з діяльності влади, всі прагнуть постійно мати владу; і навіть коли із здоров'ям у них кепсько, вони не хочуть йти з посади. Переконуючи, що стан здоров'я у них чудовий, а

котрі домагаються тієї чи тієї посади — не полишатимуть своїх намірів, хай навіть хвороби переслідують їх.

7. Отже, зрозуміло, що тільки ті форми державного устрою, які спрямовують до загального щастя, є, виходячи із засад справедливості, правильними. Ті ж форми, де віддається перевага особистій користі правителів, — усі помилкові, бо відхиляються від правильних, ґрунтуючись на деспотичних засадах. А держава є об'єднанням вільних громадян.

Отже, з'ясувавши такі твердження про державу, далі слід розглянути форми державного устрою, їхнє число й притаманні риси, і насамперед правильні форми. Адже, визначивши останні, можна побачити й відхилення.

V.1. Оскільки управління в державі—те саме, що й політична система, остання ж ототожнюється з верховною владою в державі, то звідси неминуче випливає, що ця верховна влада мусить перебувати в руках або одного, або небагатьох, або більшості. І коли одна людина, чи кілька, чи багато керуються інтересами про загальне щастя, то, звичайно, такі форми — правильні; а ті форми, де мається на увазі особиста вигода чи то однієї особи, чи небагатьох, чи більшості, — являють собою відхилення від правильних. Адже потрібно визнати одне з двох: або особи, беручи участь у державному житті, — не громадяни, або (якщо вони — громадяни) вони мусять працювати на загальну користь.

Отже, монархічне правління, яке має на увазі загальну користь, ми зазвичай вважаємо царською владою; влада ж небагатьох— аристократична за характером, бо в цьому випадку управляють кращі, або (називається так) тому, що уряд має на увазі вище благо держави й громадян. Коли ж править більшість в інтересах загальної користі, то така форма відома під назвою, спільною для всіх форм державного устрою, — політія.

Вказане розмежування має підстави^ бо одна особа чи кілька можуть вирізнятися власними чеснотами, для більшості ж вивищуватися такими якостями — справа надто важка. Більшість може відзначатись радше у воїнських справах, що подибується саме серед простолюду. Ось чому в політії найвища верховна влада зосереджується в руках воїнського стану, — нею користуються саме ті особи, що мають право

носити зброю.

Відхилення ж від указаних правильних форм такі: відхилення від царської влади - тиранія; від аристократії— олігархія; від політії — демократія. По суті, тиранія — та ж сама монархічна влада, але вона має на меті власні інтереси. Тобто вигоди одного правителя. Олігархія ж пильнує інтересів багатих. Демократія захищає інтереси неімущих верств населення. Жодна з цих форм державного устрою не має на меті загальних інтересів.

Але слід трохи ширше розкрити те, що являє собою кожна з них. При їхньому дослідженні постає ряд ускладнень, бо, розглядаючи питання по-науковому, а не з практичного погляду, дослідник, з'ясовуючи кожную з дисциплін, не повинен нічого оминати увагою або нехтувати чимось. А кожне твердження розтлумачити з подробицями, аби знайти істину.

Отже, тиранія, як ми сказали, — це деспотична монархія, що посідає панівне місце у відповідній політичній системі. Олігархія - така форма влади, коли державні посади обіймають багаті, маючи високий майновий ценз. І навпаки, за демократії ця влада зосереджується в руках бідних громадян, а не тих, хто володіє значним статком. Отже, виникає перше ускладнення щодо визначення (того, що таке олігархія, а що демократія). Адже, якби більшість у державі була багатою і мала верховну владу, то вийшла б демократія, яка виникає саме тоді, коли править більшість. Подібним чином, коли б десь виявилось, що меншість — це бідні громадяни, але вони утримують владу, то вийшла б олігархія, оскільки ми розуміємо, що олігархія — влада небагатьох. Отож ми бачимо, що таке розмежування форм державного ладу — неправильне.

А втім, припустімо, що хтось зумів би поєднати добробут і меншість або, навпаки, майнову бідність і більшість,—як би тоді довелося назвати форми державного устрою? Олігархією довелося б назвати таку форму державного устрою, при якій посади обіймають заможні, за кількістю малочисельні, а демократією — таку форму, коли влада в руках неімущих, котрих багато. Виникає друге ускладнення: як ми назвемо ці форми державного устрою — ту, де верховна влада зосереджена в руках заможної більшості, й ту, в якій владу утримує неімуща меншість? Адже жодної іншої форми

державного устрою, окрім указаних, не існує!

Отже, з наведених міркувань, здається, впливає таке: те, що верховна влада перебуває в руках меншості чи в руках більшості, — є відносною ознакою і тих визначень, що стосуються олігархії та демократії, тому що скрізь заможних буває меншість, а неімущих—більшість. Отже, за цією ознакою не можна розрізнити вказані форми (олігархію й демократію). Демократична форма правління визначається саме пануванням бідної більшості, олігархія — багатії меншості. Отже, ознаками розрізнення цих форм є бідність і багатство. І там, де влада - чи більшості, чи меншості - спирається на багатство, ми називаємо її олігархією. Там, де правлять бідняки, — це демократія. А та ознака про більшість чи меншість вважається випадковою, оскільки значним статком володіє небагато осіб, свободою ж користуються всі громадяни. Отож, виходячи саме з таких засад (багатства і свободи), і ті, й інші (олігархи та демократи) обґрунтовують свої претензії на владу в державі.

Насамперед необхідно дослідити, як мовлять зазвичай, відмінні засади олігархії і демократії, а також те, що вважається справедливістю з погляду цих форм правління. Адже всі вони (олігархи й демократи) спираються певним чином на справедливість, але при цьому зупиняються на тих міркуваннях, які, на їхню думку, й визначають поняття «справедливість». Насправді ж, коли такі міркування розглянути з усіх поглядів, вони не з'ясовують цього поняття. Здається, справедливість полягає у певній рівності, і насправді так і буває, але це стосується не всіх, а тільки рівних. І нерівність уявляється як справедливість і є такою насправді, але вона теж не стосується всіх, а тільки нерівних. Тим часом дехто полишає без уваги питання: для кого? — а тому судить хибно. Причиною цього є те, що вони спираються на судження про самих себе. Більшість же людей, коли судять про власні справи, — погані судді.

Оскільки справедливість — поняття відносне і розрізняється в залежності від властивостей предметів і такою ж мірою від особистості, як про це мовиться в «Етиці», то щодо рівності, яка стосується людей, сперечаються найбільше, і головним чином через щойно вказану причину, а саме: через

хибне судження про самих себе. Зрештою, і олігархія, й демократи, вважаючи, що вони дійшли згоди у відносному розумінні справедливості, переймалися тією думкою, ніби вони розуміють її абсолютно. Олігархи міркували так: коли в чомусь — скажімо, у володінні рухомим майном — громадяни не рівні, то це означає, що вони не рівні і в решті. Демократи ж міркують по-своєму: мовляв, коли вони в чомусь рівні, приміром, відносно свободи, то, значить, рівні в усьому. Однак вони й тут випускають з уваги найголовніше.

Бо ж справді: коли громадяни вступили до об'єднання задля набування майна, то могли б брати участь у державному управлінні такою мірою, якою володіють майном. У цьому випадку твердження олігархів мало б під собою підстави, адже олігархи не вважають справедливістю, коли, приміром, хтось уніс би до якоїсь справи одну міну, а вимагав сто, нарівні з іншими, що внесли решту суми.

Держава створюється не задля того, аби жити, а здебільшого для того, щоб жити щасливо. А то можна припустити існування держави, яку складають раби й решта живих істот, чого насправді не буває, бо ні ті, ні інші не здатні користуватися життєвим щастям. Так само держава виникає не задля утворення оборонного чи наступального союзу, не з метою відвернення кривди від когось і не задля взаємного обміну й торгівлі. А то етруски, й карфагенці, і взагалі всі народи, пов'язані між собою торгівлею, вважалися б немовби громадянами однієї держави.

11. Щоправда, у них існують угоди стосовно ввезення й вивезення товарів, договори про невчинення кривд один одному, є й письмові постанови щодо взаємодопомоги. Але в них відсутні якісь спільні органи влади, навпаки, в кожного з цих народів є свої державні інституції. Ні етруски, ні карфагенці не думають про те, якими повинні бути інституції їхнього союзника, турбуючись тільки про те, аби взаємні угоди були справедливими та щоб ніхто не порушував їх і не чинилась взаємна несправедливість. Про чесноти та усунення пороків (вважають вони) повинні дбати ті, хто стежить за дотриманням порядку. Саме в цьому й полягає необхідність для держави піклуватися про чесноти громадян, коли вона прагне вважатися справжньою (державою), а не тільки на

словах. А то державне об'єднання перетвориться на звичайну спілку, яка відрізнятиметься від решти — скажімо, військової (спілки), укладеної із союзниками, що живуть на певній відстані,— тільки простором. Та й закон у такому випадку виявиться звичайним договором, чи, як мовив софіст Лікофрон, просто гарантією особистих прав, однак такий закон неспроможний зробити громадян достойними і справедливими.

12. І те, що це саме так (тільки турбота про моральне виховання становить істинну суть держави), зрозуміло, бо коли б хтось і з'єднав відокремлені простором місцевості в одну, так щоб, приміром, міські мури Коринфа й Мегар доторкалися одне до одного, все ж однієї держави не утворилося б. Не було б цього і в тому випадку, якби Мегари й Коринф вступили між собою в епігамію, хоч і останнє є прикметною особливістю в спілкуванні між державами. Не утворилося б держави і в тому випадку, коли б люди, живучи на відстані одне від одного, але не такій значній, щоб була незмога спілкуватися між собою, встановили закони, які забороняли б їм чинити несправедливість стосовно одне одного в торгівлі, коли один з них — тесляр, другий — селянин, третій — швець, четвертий — ще хтось, і навіть коли б їхня кількість досягала десяти тисяч, все одно їхнє спілкування торкалося б тільки торгівлі та оборонного союзу.

Чому ж у такому випадку не утворилося б держави? Мабуть, через відсутність близькості зв'язків. Справді, коли б вони, підтримуючи такі зв'язки, об'єдналися, причому кожен дивився б на свій дім мов на державу, і коли б вони допомагали одне одному, як за оборонного союзу, аби тільки відвернути несправедливість, то й у такому випадку, якщо розглянути старанно, не вийшло б однієї держави, навіть коли б вони й після об'єднання і ставились одне до одного так, як ставились, живучи окремо. Отже, зрозуміло, що держава не є об'єднанням у географічному понятті, вона створюється не з метою відвернення несправедливості, охорони особистих прав чи створення сприятливих умов у торговельному обміні. Щоправда, ці умови мають бути для існування держави. Але навіть коли вони й наявні у всій сукупності, держави при цьому не утвориться. Держава ж утворюється тоді, коли виникає об'єднання між сім'ями і родами задля щасливого

життя, маючи на меті самодостатнє існування.

Однак, таке об'єднання можливе, коли люди мешкають в одній і тій самій місцевості і коли вони перебувають в епігамії між собою, — чому у державах і виникли споріднені спілки та фратрії, і загальні жертвоприношення, і розваги — і все це для взаємного спілкування. Останнє спирається на почуття взаємної приязні, бо саме приязнь—необхідна умова для співжиття. Отже, метою держави є досягнення щасливого життя, і все згадане створюється задля цієї мети. Сама ж держава являє собою об'єднання родів і поселень для досягнення досконалого й самодостатнього існування, яке (як ми говорили) полягає у щасливому й прекрасному житті, тому—треба відзначити — державне об'єднання має на меті досконалу діяльність інституцій, а не тільки співжиття родів.

Виходячи з цього, необхідно, аби той, хто дає більше користі для утворення такого об'єднання, брав участь у державному житті більшою мірою, ніж той, хто рівний з ним за своїм вільним і шляхетним походженням або навіть переважає його, однак у виявах політичної чеснотливості не може зрівнятися з ним; чи (більше, ніж) той, хто переважає його своїм багатством, але програє у чеснотливості.

Отже, із мовленого зрозуміло, що всі ті, хто, розглядаючи форми державного ладу, сперечаються з якогось питання, мають слухність тільки частково.

VI. 1. Досліджуючи питання, нелегко з'ясувати, кому повинна належати влада в державі: народові, чи багатим, чи чеснотливим, чи одному найкращому з них, чи тиранові. Справді, все це викликає труднощі для відповіді. Бо коли злидарі, користуючись своєю більшістю, почнуть ділити те, що належить багатим, хіба не буде це несправедливістю? Вони ж, постановивши це від імені верховної влади, вважатимуть такий стан справ справедливим. Що ж у такому випадку (найкраще) з'ясовує поняття «кричуща несправедливість»? Зрештою, зрозуміло: коли більшість відбере у багатих усе й почне ділити між собою статки меншості, то цим зруйнує державу. Але ж чеснотливість не руйнує того, що має в собі, і справедливість не справляє руйнівної дії в державі. Звідси випливає, що той закон, за яким влада належить більшості, не може вважатися справедливим.

А ще (коли вважати закон таким) довелося б визнати справедливими усі дії тирана, бо ж він чинить насильства, достоту як злидарі поводяться з багатими. Тоді, можливо, буде справедливо, коли правитиме меншість, яку становлять багаті? А коли й вони діятимуть так само, грабуватимуть і відбиратимуть майно у більшості, — хіба це не буде справедливо? В такому випадку треба визнати справедливим і протилежне (тобто, щоб більшість грабувала). Однак зрозуміло, що (такий спосіб дій) — надто хибний.

Отже, необхідно, щоб державою управляли і стояли на чолі чеснотливі й шляхетні громадяни? Але ж у такому випадку решта людей не братиме участі в діяльності інституцій, залишаючись без почестей. Ми ж бо вважаємо всяку посаду за почесь, гідну громадянина, за привілей, і, коли завжди при владі будуть чеснотливо-шляхетні громадяни, решту буде позбавлено таких почестей. Чи ж не буде краще, коли влада зосереджується в руках однієї, найкращої людини? Але тоді характер правління стане ще гіршим, бо взагалі більшість буде позбавлено усяких почестей. Отже, той, хто не бере участі в управлінні, не має своєї частки в почестях. А тому, навіть коли правителі — чеснотливі громадяни, все одно решта залишається без почестей. Але, можливо, хтось твердитиме — мовляв, закон повинен мати верховенство над владою, а не людина, чия душа підлягає усяким збуренням. Проте, коли закон матиме верховну владу, незалежно від того, складено його в олігархічному чи демократичному дусі, яка буде від нього користь у розв'язанні згаданих ускладнень? У підсумку вийде те ж саме, що у випадку, розглянутому вище.

Про решту питань мова йтиме в іншому місці. Та ж обставина, що верховна влада мусить перебувати переважно в руках більшості, а не меншості, хай навіть складеної з найкращих (громадян), мабуть, може розв'язати (дане ускладнення) й має у собі певний сенс, а може, й істину. Бо більшість, де кожен громадянин, узятий окремо, можливо, й не є корисним, об'єднавшись, стане кращою, ніж небагато чеснотливих, взятих разом, а не як кожен окремо. Скажімо, як обіди, влаштовані на загальні кошти, кращі за обіди, влаштовані за гроші однієї людини. Адже більшість має в собі багатьох осіб, кожна з яких, взята окремо, наділена певною

чеснотливістю й розсудливістю. Коли ж і люди об'єднуються, то вийде немовби одна людина, у котрої багато рук, багато ніг і багато глузду. А разом з тим багато характеру й розважливості. Ось чому більшість краще судить про музику та поезію: одні з них судять про один бік цих творів, інші — про решту, а всі вкупі судять про ціле.

Корисні люди відрізняються від кожного індивіда, взятого окремо з гурту, так, як, скажімо, вродливі люди відрізняються від невродливих або як картини художника відрізняються від картин природи. У першому випадку об'єднано те, що в другому розсіяне по різних місцях. І коли об'єднане буде розділене на його складники, то виявиться, що в певної людини може бути гарнішим, ніж написане на картині, око або якась інша частина тіла. Однак невідомо, чи можливо для всякого народу, тобто для всякого простолюду, встановити таку ж відмінність між багатьма й небагатьма корисними людьми. Мабуть, реально таке можливо, стосовно ж деяких народів навряд чи вдасться це зробити. Так само можна міркувати й про тварин. Бо ж справді, чим відрізняються деякі з тварин (як було вказано) від людей? Але стосовно тієї чи тієї більшості ніщо не забороняє вважати проголошене ними істинним.

Ось яким чином можна було б розв'язати вказане вище ускладнення (тобто, чи повинна верховна влада перебувати в руках більшості), а також друге ускладнення, що стоїть у зв'язку з ним: над ким, власне, повинні мати владу вільнонароджені громадяни, що виступають як народ, тобто всі ті, хто і багатством не володіє, і не відрізняється чеснотами. Проте, з одного боку, допускати таких (без достоїнств) до обіймання вищих державних посад — справа, пов'язана з ризиком: не володіючи досить почуттям справедливості, знаннями, вони можуть чинити несправедливо або ж помилково. Але, з другого боку, ризиковано й усувати його (народ) від участі в управлінні, бо коли в державі багато людей позбавлено політичних прав, коли багато бідняків, тоді в ній виникають ворожі партії. Отже, залишається одне — надати право народів брати участь у законодавчих і судових органах влади.

Тому-то й Солон, і дехто з інших законодавців надають

народові певне місце (у державній системі), зокрема право брати участь у виборах посадових осіб, а також вимагати звіту від них (урядовців) за їхню діяльність (коли ті завершать свою службу). Проте кожен з них, взятий окремо, не допускається до управління. Коли народ об'єднаний в одне, він здатний щось вимислювати і вкупі з рештою (кращих) дає користь державі, подібно до того як неочищені харчові продукти в суміші з чистими роблять їжу кориснішою, хай навіть цих очищених продуктів буде небагато. Кожен з них, вихоплений окремо, не здатен прийняти бодай якеś більш-менш вдале рішення.

Саме впорядкування (накресленого нами) державного устрою теж викликає ускладнення. Так, очевидно, правильно судити про медицину може передовсім той, хто сам працював у царині медицини, виліковуючи (хворих), сприяючи їхньому одужанню, тобто лікар. Те ж саме (можна твердити) і щодо решти мистецтв та всякої діяльності, що ґрунтується на досвіді. І як лікареві доводиться складати звіт (про свою діяльність) лікарям, достоту так і решті потрібно складати звіт іншим. А лікарем вважається і той, котрий працює в цій царині, і той, хто досліджує медицину як науку, і людина, котра щойно здобула медичну освіту. Людей останньої категорії ми взагалі подибуємо скрізь, у всіх мистецтвах, і надаємо право судити (про той чи той факт) таким особам не менше, ніж знавцям.

Потім, такий же порядок можна встановити і при виборах. Однак правильний вибір можуть зробити тільки знавці своєї справи; наприклад, люди, що знаються на землемірстві, можуть правильно обрати землеміра, а люди, що добре тямлять у морській справі, — керманича. І коли у виборах на деякі роботи й ремесла беруть участь і дехто з не причетних (до цих робіт і ремесел) людей, то в даному випадку вони не краще судитимуть про те чи те заняття, ніж знавці. Тому, виходячи з цього погляду, не слід було б надавати народові вирішального голосу ані при виборах посадових осіб, ані при звіті про їхню діяльність.

А втім, можливо, такий порядок у цілому й хибний. По-перше, з огляду на попереднє зауваження, хоч народ у своїй сукупності й не є цілком рабським, однак кожен з них, вихоплений окремо, судитиме гірше, ніж знавці. Об'єднана ж юрба судитиме краще, чи, в усякому разі, не гірше знавців. По-

друге, в деяких випадках навіть сам майстер не буде єдиним і найкращим суддею. Адже часто на справі розуміються й особи, що не володіють особливими знаннями в мистецтві; наприклад, дім знає не тільки той, хто його збудував, а, можливо, про нього краще судитиме той, хто користується ним, тобто господар. Достеменно так керманич знається на кермі краще, ніж майстер, що виготовив кермо. І про бенкет судитиме краще гість, ніж кухар. Отже, виходячи із сказаного, мабуть, швидко можна знайти розв'язок у намінений нами спосіб.

Проте за цією складністю йде друга. Мабуть, виглядає дивно, що прості люди матимуть у важливих справах більший впливу аніж чеснотливі. Але ж контроль за діяльністю інституцій і вибори їх — справа надзвичайно важлива, а тим часом, як мовлено, в деяких державах це відбувається з волі народу, бо народні збори мають верховну владу в усіх таких справах. При цьому в народних зборах, у раді й суді беруть участь люди з невеликим майновим цензом і всякого віку, скарбниками ж та командувачами, і; взагалі найвищими посадовими особами, бувають громадяни, котрі володіють великим майновим цензом і мають зрілий вік.

Проте й останню складність можна було б розв'язати так само легко, що й першу, і, можливо, вказаний порядок — правильний. Бо влада — не суддя, не член ради, не член народного зібрання, а суд, рада і народне зібрання; кожен же із названих членів являє собою тільки частину самих інституцій (мова про ; членів ради, народного зібрання й суду). Тому народ на законних підставах має верховну владу над важливішими справами (в житті держави). Адже і народне зібрання, і рада, й суд складаються з багатьох осіб, до того ж їхній майновий ценз загалом перевищує майновий ценз кожного окремо чи небагатьох, що посідають високі, пости в державі. Ось у такий спосіб розв'язується це питання.

Отож з першого вказаного нами ускладнення, а саме: кому ; має належати в державі народна влада,— впливає дуже чітко одне: правильні закони мають уособлювати державу, посадові ж особи, буде їх одна чи кілька, повинні мати вирішальний голос тільки в тому разі, коли закони в якомусь питанні не в змозі дати точної відповіді, бо нелегко взагалі,

виходячи з них, дати цілком певні настанови в окремих випадках. А яким за змістом має бути правильне законодавство — тут нічого чіткого ми не можемо сказати; до того ж залишається ще одне ускладнення, вказане вище, а саме: закони такою ж мірою, що й форми державного управління, можуть бути поганими чи добрими, ґрунтуватися чи не ґрунтуватися на засадах справедливості. Зрозуміло тільки одне, що закони мусять узгоджуватися з тією чи тією формою державного устрою. А коли це так, то, безперечно, закони, які відповідають правильним формам державного устрою, ґрунтуватимуться на справедливості. Закони ж, що мають відхилення від цих форм, не ґрунтуватимуться на справедливості.

VII. 1. Кінцева мета в усіх науках і мистецтвах — досягнення щастя. Найвище ж щастя є основоположною метою найголовнішої з-поміж усіх наук чи мистецтв — політики. Державним благом є право, тобто те, що служить загальній користі. На думку всіх, право є певна рівність. І це міркування деякою мірою узгоджується з тими філософськими міркуваннями, в яких з'ясовувалися моральні питання. Вважають, ніби право є певне щось, що стосується особистості й чого рівні повинні мати однаково. Та не треба оминати увагою, в чому полягає ця особиста рівність і нерівність: розкриття цього питання викликає труднощі, до того ж воно належить до царини політичної філософії.

Можливо, хтось і твердитиме, мовляв, надлишок усякого блага має служити підставою для нерівного розподілу державних посад, навіть коли претенденти на них в усьому іншому не відрізнятимуться один від одного, а будуть рівними. З огляду на особисті відмінності, права повинні бути різними, і саме в залежності від (різного) достоїнства (тієї чи тієї особи). Та коли це слушно, то повинні мати більше політичних прав і ті, що відрізняються кольором своєї шкіри, гарним зростом і взагалі будь-якою з таких переваг. Але ж так думати — хибно. І це особливо добре видно, коли розглядати решту наук і мистецтв. Справді, коли флейтисти однаковою мірою майстерні у грі, то хіба треба давати кращі флейти тим, хто шляхетніший за походженням? Все одно вони краще не гратимуть. Зрозуміло, що давати кращий інструмент потрібно

тому, хто перевершує своєю грою на флейті інших.

Коли й ці слова незрозумілі, то їх краще збагнути, якщо ми більше заглибимось у дослідження даного питання. Припустімо, котрийсь із них (двох), вирізняючись майстерною грою на флейті, значно поступається другому шляхетністю походження чи красою. Звичайно, кожна з цих переваг, тобто шляхетність походження й краса, — кошовніше благо, ніж майстерна гра на флейті, й вони, відповідно, більше підкреслюють мистецтво гри на флейті, ніж те мистецтво, яким володіє справжній флейтист. Однак, попри все, останньому треба давати кращу флейту. А то довелося б погодитись, що переваги, які дає багатство і шляхетність походження, справляють вирішальний вплив на майстерність виконання. А тим часом вони ніякого впливу на нього не мають.

А ще, виходячи з цього міркування, треба було б усяке благо співставити з рештою благ. Так, коли б певний (гарний) зріст важив більше, то його варто було б ставити на один щабель із багатством і свободою. Скажімо, коли хтось вирізняється своїм зростом, а інший — чеснотами, то й гарний зріст, і чесноти належало б ставити на один щабель, попри те, що загалом чеснотливість перевершує гарний зріст, і, мабуть, є певне третє, що дорівнює першому чи другому.

Однак таке порівняння неможливе, тому й у царині політики дії тих, хто прагне здобути владу, розглядаються не з погляду певної нерівності; адже коли одні — повільні, другі — прудкі, то з цієї причини не впливає, ніби одні повинні мати більше, а другі — менше прав. Прудкість у бігові важить хіба що на гімнастичних змаганнях. Тому в політиці лише ті складники, що становлять державу, мають бути мірилом у претензіях (на більшу чи меншу частку політичних прав). Тож із цілковитою підставою домагаються почестей особи шляхетного стану, вільнонароджені та багаті. Адже в державі мають бути й вільнонароджені, й особи, що сплачують податки, — держава не може існувати, складаючись тільки з бідняків або тільки з рабів.

Оскільки для держави необхідні саме такі складники, то зрозуміло, що для неї необхідні справедливість і воїнська доблесть; за відсутності (таких чинників) держава не існуватиме. Відмінність же (між обома випадками) тільки в

тому, що без вказаних першими складників держава (просто) не може існувати. А без останніх її існування не набуде досконалого вигляду.

Отже, для нормального існування держави необхідні або всі, або деякі із вказаних складників. Але для досконалого життя цілковито необхідні, як було згадано раніше, виховання й чеснотливість.

Оскільки ж повної рівності й нерівності не може бути між особами, котрі в чомусь одному рівні або нерівні між собою, то звідси випливає, що форми таких державних устроїв, (які ґрунтуються на засадах цілковитої рівності чи нерівності), є відхиленнями (від правильних форм). Було ж зазначено вище, що всі претендують (на ту чи ту посаду в державі), спираючись певною мірою на право, але не всі можуть посилатися на абсолютне право. Багаті, приміром, посилаються на те, що вони, мовляв, володіють більшою частиною земельної площі в державі. Але ж уся територія - спільне надбання держави. А ще вони вважають, що саме вони надійніші для держави у справі укладення (з нею) різних угод. Вільнонароджені ж та особи шляхетного стану правлять своєї — мовляв, вони міцно зв'язані одне з одним. Справді, особи шляхетнішого походження викликають до себе пошану, і знатні громадяни, на загальну думку, кращі, бо шляхетність походження — чеснота, притаманна певному роду.

Достоту так вважаймо, що чесноти з цілковитою слушністю пов'язані з певними домаганнями, бо, як на нашу думку, справедливість — чеснота, конче необхідна в суспільстві, а за нею неминуче йде решта чеснот. Так само й більшість (може висувати свої домагання) перед меншістю, тому що більшість у всій своїй сукупності у порівнянні з меншістю і могутніша, й багатша, й краща. Тож коли б усі ці особи — достойні, багаті й знатні громадяни — були в одній державі і була також вся інша влада народу, то виник би сумнів, кому все-таки в державі має належати влада?

Безперечно, треба дотримуватись того міркування, що в усякій державі питання про владу мусить узгоджуватися з формою державного устрою, про що, власне, ми говорили, бо вони відрізняються одна від одної характером верховної влади. Наприклад, влада за однієї форми державного устрою може

належати багатим, за другої — чеснотливим. Достоту так і за будь-якої (форми). Однак тоді слід розглянути, як визначити це стосовно порушеного питання, коли всі (згадані вище) складники присутні одночасно.

Припустімо, що число чеснотливих громадян зовсім незначне: яким чином діяти тоді? Чи треба розглядати питання, що досить їх незначної кількості для ведення державних справ, чи їх мусить бути стільки, щоб із них утворилася держава? Постає й друге питання, яке стосується всіх, хто прагне здобути державні почесті. Може трапитись так, що навіть коли одні посилаються на своє багатство, а інші — на шляхетність походження, вони не зможуть обґрунтувати своє прагнення до влади ніяким правом; адже виходить, що, коли б котрийсь, вирізняючись з-поміж решти своїм багатством, виправдовував власні домагання саме цією чеснотою, він мав би панувати над усіма. Це так само, як би котрась із знатних осіб, вирізняючись шляхетним походженням, почала виправдовувати свої претензії на владу, посилаючись на знатність свого походження.

Щось схоже може трапитись і в аристократичних державах, де береться до уваги особиста чеснотливість: певна особа, перевершуючи своїми чеснотами решту (громадян), котрі теж беруть діяльну участь в державному управлінні, вважатиме, виходячи з такого права, що саме їй належить мати верховну владу. Знову ж таки, коли із середовища народу, котрий, через те що володіє більшою силою, повинен мати верховну владу, висунеться котрась особа (або кілька), що матиме більшу силу порівняно з рештою, то скоріше їй (чи їм) мусить належати верховна влада, а не народові.

Усе це, мабуть, засвідчує, що такі критерії (визначення), згідно з якими кожен приписує собі право управляти (державою), — неправильні. І як проти тих, хто претендує на верховну владу, посилаючись на чесноти, так само й проти тих, хто спирається на своє багатство, народ міг би небезпідставно заперечити: ніхто-бо не заважає, щоб народ інколи опинився в кращому становищі, ніж невелика кількість людей, і був заможнішим, ніж окремі особи, — тобто у всій своїй сукупності.

13. Тому на порушене питання можна було б відповісти

так. Річ у тім, що декотрі сушать голову: чи повинен законодавець, бажаючи видати найсправедливіші закони, узгоджувати їх із чимось, — скажімо, з інтересами кращих чи з інтересами більшості? Як учинити правильно в цьому випадку, про який ми щойно згадали (тобто коли народ загалом має верховенство)? Під словом «правильне» ми розуміємо також і «справедливе», тобто справедливе (є) правильне погодження інтересів цілої держави та узгодження (законів) з її метою: досягнення загального блага громадян. А громадянином у загальному розумінні є той, хто бере участь в управлінні й чинить послух. Однак, можливо, суть і поняття «громадянин» змінюється з огляду на зміну форми державного устрою. Що ж до найкращої форми державного ладу, то громадянином буде той, хто може й воліє коритися і управляти, маючи на увазі той спосіб життя, якого вимагає чеснотливість.

VIII. 1. Коли одна чи декілька осіб, але не стільки, щоб вони становили державу, вирізняються таким надміром чеснот, то їхню чеснотливість — тобто здатність управляти державою, — хай навіть вона переважатиме (відповідні якості) всіх інших, щойно вказаних, не слід вважати чимось більшим, ніж чеснотливість одного чи декількох. Адже з ними вчинили б несправедливо, якби їм не дали таких само прав, що й решті, бо вони настільки перевершують своїми чеснотами і політичною здатністю, що таких осіб годилося б мати за богів серед людей.

Звідси зрозуміло, що і в законодавстві необхідно мати на увазі різних і за їхнім походженням, і за чеснотами, а для таких (знаменитих) людей закону не потрібно, бо вони самі — закон. І коли б якась людина спробувала їх підкорити законові, то стала б об'єктом насмішок. Вони вважали б тоді так само, як у вірші Антисфена відповіли зайцям, коли ті почали твердити, мовляв, усі повинні мати рівні права. З цієї причини у державах із демократичною формою правління і було винайдено ostracism: головним чином через прагнення встановити загальну рівність у них піддавали ostracismові, тобто виганяли з країни, тих осіб, що вирізнялися своїм надзвичайним впливом, чи багатством, чи популярністю, або ж чимось іншим, що дуже важко для держави. При цьому ostracism було визначено на певний термін.

За переказом, з цієї ж причини аргонавти не взяли з

собою Геракла: мандрівники не захотіли вирушати разом з ним у плавання на «Арго», оскільки він надзвичайно вирізнявся з-поміж моряків своєю могутністю. З цієї причини не зовсім слушно міркують ті люди, котрі на перший погляд правильно докоряли Періандрові за його пораду Фрасібулові, як уберегти тиранію. Розповідають, що Періандр не дав ніякої відповіді оповісникові, посланому до нього за порадою, а тільки почав рвати ті колоски (на лану), які особливо вирізнялися своєю висотою, зрівнявши таким чином увесь лан; коли ж оповісник, не збагнувши, у чім річ, розповів Фрасібулові про Періандрів учинок, той витлумачив це так, що треба повбивати всіх виняткових людей.

Такі дії в інтересах не тільки тиранії, — зрештою, не тільки тирані так чинять, але щось схоже спостерігається і в олігархіях та демократіях: ostracism певною мірою має на меті те ж саме, що й панування тирана, — шляхом вигнання видатних осіб позбавляти їх впливу. Такої ж політики дотримуються і в грецьких державах, і у (варварських) народностях ті, хто володіє верховною владою; так учинили афіняни із самосцями, хіосцями і лесбійцями: як тільки афіняни зміцнили своє панування, вони упокорили їх, всупереч укладеним із ними угодам. А перський цар часто «перетирав» мідійців, вавилонців та решту племен, що пишалися своєю колишньою могутністю.

Таким чином, цей засіб (ostracism) є універсальним у застосуванні взагалі до всіх форм державного устрою, в тім числі й до правильних. Щоправда, у таких формах, які є відхиленнями від правильних, ostracism застосовується задля особистих переваг; не меншою мірою він застосовується і в державних інституціях, що мають на меті загальне благо. Таке явище спостерігається також і в решті мистецтв та наук. Адже художник (пишучи картину) не може допустити, щоб нога, яку має жива істота, перевищувала звичайні розміри, навіть коли вона буде напрочуд гарною. І кораблебудівник не вирізнятиме з-поміж решти частин корму чи щось інше. І хормейстер не дозволить співати в хорі тому, хто володіє кращим і гучнішим голосом, ніж решта (учасників).

Тому ніщо не перешкоджає тим, хто управляє державою, діяти у згоді з інтересами суспільства, вдаючись до ostracismu,

коли це корисно як для їхньої особистої влади, так і для блага держави. Тож для тих випадків, коли йдеться про безперечну перевагу (одних чи інших видатних громадян), було винайдено остракізм, аби виправдати саме інтереси держави. Звичайно, ліпше було б, якби законодавець із самого початку впорядкував державний устрій так, щоб держава не мала потреби в такому лікуванні, а до подібного заходу, тобто остракізму, варто вдаватися за певних обставин, і то в разі нагальної потреби, з метою покращити становище (у державі). Однак чогось такого ми не бачимо в грецьких державах: вдаючись до остракізму, вони мають на увазі не загальні, а групові інтереси. Отже, зрозуміло, що за форм державного устрою, які відрізняються від нормальних, остракізм, як засіб відстоювання групових інтересів, корисний і справедливий. Зрозуміло, однак, і те, що, виходячи із загального погляду, остракізм — не державна інституція.

7. За найкращої ж форми державного устрою виникає досить складне питання ось такого характеру: як чинити в тому випадку, коли хтось перевершуватиме решту надміром не певних благ, як-от могутністю, багатством чи авторитетом, а відзначатиметься надміром чеснот. Не можна ж твердити, ніби й таку людину треба усунути чи відправити на заслання; з другого боку, важко собі уявити, аби така людина корилася чийсь владі, бо це було б так, немовби, розподіляючи державні посади, зажадали влади й над Зевсом. Отже, залишається одне, що, мабуть, природно: всі люди повинні охоче коритися таким особам, тому вони стали б у своїх державах довічними царями.

ІХ. 1. Можливо, після цих міркувань час перейти до розгляду питання про суть царської влади. Адже ми сказали, що ця форма державного устрою — одна з правильних. Отже, треба розглянути: чи корисна царська влада державі та її землям, що прагнуть до правильного управління, чи ні; але, можливо, якась інша форма управління вигідніша; чи для одних держав царська влада корисна, а для інших — ні. Зрештою, передовсім слід розглянути: існує тільки один вид царської влади чи є кілька різновидів?

Побачити це неважко. Існує кілька видів царської влади, в кожному з них спосіб її вияву не один і той самий. Так, у лакедемонській державі царська влада, очевидно, ґрунтується

головним чином на законі, але вона не уособлює верховної влади: лакедемонський цар володіє верховною владою тільки тоді, коли перебуває за межами держави, та й то тільки над збройними силами. А ще царям надана верховна влада над здійсненням релігійних (культових) обрядів. Отже, царська влада в Лакедемоні є немовби самодержавною (одноосібною) і незмінною, коли йдеться про командування під час воєнних походів. Право милувати й карати лакедемонський цар має виключно тоді, коли триває війна, як і було, видається, у стародавніх. Про це, зрештою, свідчить Гомер: Агамемнона (царя) лаяли всіляко на народних зібраннях; та коли військо вирушило на битву, то він мав розпоряджатися життям і смертю. Саме він і заявляє: «Коли я побачу котрогось, хто тікає з поля бою, то нікуди він уже не втече від псів та пернатих, бо влада смерті у моїй волі».

Отже, ось один вид царської влади — довічна верховна влада на війні. Вона буває або спадковою, або виборною. Поряд із цим існує ще один вид одноосібної влади — монархія, яка практикується у деяких варварських племен. Влада ця найбільше притаманна тиранії, але може бути законною і спадкоємною. Через те що варвари придатніші до рабського стану, ніж елліни, азійські ж народи перевершують у цьому й варварів, котрі живуть у Європі, — тому вони спокійно терплять рабське ярмо. Ось чому царська влада у варварів схожа на тиранічну. Але вона має опору, бо її обґрунтовують звичаї і закон.

4.3 цієї причини й охорона у них царська, а не як у тиранів: царів охороняють озброєні громадяни, тиранів — найманці. Адже, спираючись на закон, царі панують над підлеглими, що коряться їм зі своєї волі. Таким чином, царів охороняють громадяни, тирані ж ставлять собі охорону проти (замахів) громадян.

Отже, такими є два види одноосібної влади (монархії), про що й була мова. Є й третій вид одноосібної влади, який був поширений у Греції і мав назву есимнетії. Есимнетія являє собою, так би мовити, виборну тиранію, вона відрізняється від варварської монархії не тим, що ґрунтується на законі, а тільки тим, що не переходить у спадок. Одні есимнети мали довічну есимнетію, другі обиралися на певний час із певними

обов'язками. Так, громадяни Мітілен обрали колись есимнетом Піттака для захисту від тих вигнанців, на чолі яких стояли Антимонід та поет Алкей.

Про це, до речі, свідчить сам Алкей в одній із своїх пісень: він докоряє мітіленцям за те, що вони «поставили Піттака, особу незначного походження, тираном над мирним нещасним містом». Форми такого правління (як есимнетія) мають, з одного боку, тиранічний характер; з другого ж — царська влада в ній надається есимнетові шляхом обрання і за згодою громадян.

Четвертим видом царської влади були ті монархії, які існували в героїчні часи й спиралися на взаємну згоду громадян, достоту як і на право законного успадкування. Оскільки предки монархів цих героїчних часів були добродійцями для народу, чи винахідниками певних ремесел, або ж як поводити на війні, чи як засновники державного об'єднання, чи, нарешті, як особи, що розширили територію держави, то вони й ставали царями з добровільної згоди громадян, а їхні нащадки отримували царську владу як спадщину, що відповідало батьківським звичаям. Вони (ці героїчні царі) мали владу на війні і в справі здійснення культових вірувань — бо останнє не входило в обов'язки жерців. А ще вони розглядали різні судові справи; при цьому одні чинили суд, не даючи клятви, інші — складаючи її. Клятва полягала в тому, що царі піднімали вгору своє берло.

8. Отже, і в давні часи царі постійно управляли і в державних справах, і народами, і племенами й керували зовнішніми зносинами; згодом, коли царі самі відмовилися від деяких обов'язків, а деякі у них були відібрані (народом), в одних (грецьких) містах вони зберегли тільки право офірування, в інших — тільки право головнокомандування за межами країни.

Х. 1. Отже, як видно, є чотири види царської влади: по-перше, царська влада героїчних часів, що спиралася на згоду громадян, однак мала в собі певні повноваження, а саме: цар був головнокомандувачем, суддею, завідувачем релігійних культів; по-друге, царська влада у варварів, спадкоємна й деспотична, що ґрунтувалась на законній підставі; по-третє, так звана есимнетія — виборна за характером (як ми говорили)

тиранія. По-четверте — царська влада в Лакедемоні, що являла собою, по суті, військове й довічне командування. Ці чотири види царської влади різняться між собою вказаними вище рисами.

П'ятий вид (царської) влади — той, коли одна особа має владу над усіма, достоту мов якесь плем'я чи (якась) держава (в інших місцях) вирішують державні справи, являючи собою (в такому випадку) форму влади у домашньому господарстві; подібно до того, як влада господаря нагадує певним чином царську владу над домом, достеменно так ця форма царської влади, по суті, являє собою управління домом чи кількома державами й племенами.

З цих видів тільки два види царської влади заслуговують на розгляд: останній (про який щойно йшлося) і царська влада в Лакедемоні. Решта три види царської влади посідають здебільшого середнє місце між указаними двома; за повноваженнями вони поступаються необмеженій царській владі, з другого ж боку — стоять вище влади лакедемонських царів. Отже, треба розглянути два наступні питання: по-перше, корисно чи не корисно для держави мати довічного командувача, і чи повинен він походити з того або того роду, чи обиратися. По-друге, корисно чи не корисно, щоб одна особа мала повноваження у всіх справах.

Дослідження (питання) про (довічного) командувача слід віднести скорше до науки про законодавство, ніж до певної науки про державний устрій, бо така влада може знаходити собі місце у всіх його формах. Тому полишимо (розгляд) цього першого виду царської влади. Щодо другого виду, то він справді являє собою особливу форму державного устрою, тому ми повинні розглянути його й торкнутися тих сумнівних питань, що виникають під час розгляду. Досліджуючи дане питання, ми повинні виходити з такого: чия влада краща — влада найкращого мужа чи влада досконалих законів?

Ті, хто воліє мати владу царя, запевняють — мовляв, закони передбачають тільки найзагальніші положення і не містять у собі приписів на окремі випадки. Тому безглуздо дотримуватися у кожному випадку букви закону, подібно до того як у Єгипті лікареві дозволялося порушувати (встановлений законом спосіб лікування) лише через три дні,

на четвертий день (після того, як його запрошено до хворого). Коли ж він робив це у перші три дні, то дуже ризикував. З тієї ж самої причини державний устрій, де суворо дотримуються найнезначущіших літер закону, не може вважатися найкращим. Це, однак, можна заперечити тим, що (правителі) мусять керуватися загальними засадами. І краще те, в чому зовсім відсутній чуттєвий момент, ніжте, чому він притаманний від природи. У законі такого моменту награності немає, а в усякій людській душі він неминуче присутній.

Проте, можливо, хтось заперечить: мовляв, найкращий муж судитиме в кожному окремому випадку правильніше. В такому разі зрозуміло, що він сам мусить бути законодавцем і мусять існувати закони, які втрачають чинність тільки тоді, коли вони відхиляються (від загальних засад законодавства); у решті ж випадків закони повинні обов'язково бути чинними. А коли те чи інше питання закон не в змозі або взагалі вирішити, або вирішити добре, то хто має панувати — одна найкраща людина чи багато? Щоправда, нині (в багатьох випадках) чинять суд, радяться і приймають ухвали про окремі випадки спільно. І коли взяти кожного окремо з цих усіх, то він, можливо, виявиться гіршим, (ніж та найкраща особа), але ж держава складається з багатьох. І подібно до того, як спільна трапеза на загальний кошт краща за звичайний обід, замовлений однією особою, достоту так і народ судить краще, ніж одна людина, хоч би якою вона була.

А ще народ меншою мірою піддається зіпсуттю; достоту як велика кількість води, так і маса псується менше, ніж невелика (кількість). Коли гнів чи подібне почуття оволодіває однією людиною, то присуд її виявиться неминуче хибним. Малоімовірно, аби таке трапилося з народом; мова про те, щоб усі водночас перейнялися гнівом і через це вчинили хибно. Під народом у даному випадку розуміємо, звичайно ж, вільнонароджених, котрі в усьому чинять згідно із законом. Оскільки ця умова важко здійсненна відносно народу загалом, то припустімо, що ми маємо справу з кількома достойними людьми й громадянами, і погляньмо, хто меншою мірою піддається зіпсуттю: один правитель чи кілька правлячих, але однаково достойних осіб. Хіба ж не зрозуміло, що ці останні? Заперечать: ці декілька осіб затіюють групові суперечки, одна

ж людина (коли вона керує) стоїть поза їхньою боротьбою. На противагу такому запереченню (можна сказати), що ті декілька (осіб), як і цей один, однаково заповзяті.

Коли правління кількох осіб, однаково достойних, вважається аристократією, правління ж однієї особи — монархією, то перша виявилася б для держави бажанішою, ніж друга, — байдуже, чи спиратиметься царська влада на збройні сили, чи ні, аби тільки була змога залучити до (аристократичного) правління кількох осіб. Можливо, монархічна форма правління панувала саме внаслідок того, що важко було відшукати осіб, котрі вирізнялися б високими чеснотами, оскільки тоді держави були взагалі малолюдними. І ще: царями обирали певних добродійців, а ними були саме достойні мужі. Коли ж згодом знайшлося багато осіб, однаково звитязних, вони, не терплячи більше влади однієї особи, взялися вишукувати певну загальну форму правління і встановили політію.

Після того як через моральне зіпсуття такі особи почали збагачуватися за рахунок суспільних коштів, можна повірити, що з політії виникли (в той чи інший спосіб) олігархії, де головне значення надавалося багатству. З них (олігархій) виникли тиранії. Далі з тиранії виникла демократія, де, однак, влада переходила до порівняно невеликої кількості осіб. Через свої нікчемні бажання, що постійно спонукали їх до обмеження в кількості, правителі налаштували проти себе народ, внаслідок чого той повстав проти них і, зрештою, встановив демократію. Коли ж держави зросли, то, мабуть, нелегко було утворитися ще іншій формі державного устрою, окрім демократії.

Коли б хтось припустив, що найкраща форма правління для держав — монархічна, то виникло б питання: як бути з царськими дітьми? Чи повинна передаватися влада немовби у спадщину? Адже коли серед них виявляться такі особи, з котрими довелось вже зустрічатись, то це буде згубно. Запевняють: у такому випадку цар, маючи в своїх руках повноту влади, не передасть дітям престолу. На це, однак, можна заперечити, дійсно, в цій справі не так легко покладатися на нього, бо питання страшенно дражливе, саме по собі, й вимагає від людини більшої чеснотливості, ніж це притаманно природі людини.

Виникає питання й іншого характеру: чи той, хто вступає на престол, повинен мати у своєму розпорядженні військову силу, спираючись на яку, він зможе упокорювати тих, хто чинитиме спротив, — інакше яким чином він упорається з управлінням?

Адже він, навіть маючи повноту влади за законом і нічого не чинячи зі своєї волі всупереч законові, все-таки мусив би мати певну силу, з допомогою якої охороняв би закони. Щоправда, стосовно законного царя питання розв'язується швидко. Такий цар неодмінно повинен володіти збройною силою, і вона має бути такою, аби цар, спираючись на неї, був дужчим за всякого громадянина і навіть кількох, але слабший за багатьох (громадян). Стародавні й давали таку охорону, призначаючи правителем держави одного есимнета чи тирана; і коли сиракузький тиран Діонісій зажадав для себе охорону, хтось порадив сиракузцям дати йому охорону саме з такими можливостями.

XI. 1. Отож ми, викладаючи дані питання, прийшли до міркувань про такого царя, котрий в усьому чинить зі своєї волі. Так звана законна монархія не являє собою, як ми й говорили, особливої форми політичного устрою, бо за всякої іншої форми, скажімо, демократії й аристократії, неминуче існуватиме довічне головнокомандування, і в багатьох державах допускається до управління одна особа. Така влада існує в Епідамні й Опунті — щоправда, з трохи обмеженими повноваженнями.

Влада, при якій цар править із власної волі, вважається необмеженою (царською владою), або (абсолютною монархією). Декому видається, ніби такий стан справ, коли одна особа править у державі, що складається з однакових громадян, суперечить природному (станові). Адже для однакових за природою мусять неодмінно існувати одні й ті самі права. Як шкідливо неоднаковим (за тілесною будовою) споживати одну й ту саму їжу чи носити однаковий одяг, достоту так можна твердити й щодо привілеїв — і тут нерівність стосовно різних (громадян) виявилася б шкідливою.

Тому справедливо (буде), аби всі рівні владували тією ж самою мірою, якою вони коряться, і щоб кожен поперемінно то повелівав, то корився. В такому випадку ми маємо справу із

законом, бо порядок і є закон. Тому доцільніше, щоб панував закон, а не котрийсь із-поміж громадян. На тій же підставі, коли буде визнано, що управляти мають певні особи, їх треба призначати охоронцями закону і його слугами. Оскільки ж неминуче існують такі й такі посади, то, запевнятимуть, буде несправедливо в умовах загальної рівності владу віддавати в руки котроїсь особи.

Коли ж хтось гадав, ніби закон не в змозі все передбачити, то можна заперечити — мовляв, і людина неспроможна знати все, тому розумно охороняти закон, вдаючись до тих чи тих положень. Власті ж також, прагнучи керуватися тільки мотивами справедливості, неодмінно впораються і з рештою питань (не передбачених законом). А ще, за законом, дозволяється вносити поправки, коли ті, хто береться за це, вважають, нібито вони (поправки) сприятимуть удосконаленню існуючих законів. Отже, хто вимагає, аби панував закон, очевидно, хоче, щоб панували божество і розум, а хто вимагає, аби панувала людина, проявляє (у своїй вимозі) певне дикунство; бо пристрасть саме і є таким (чимось тваринячим), до того ж вона зводить навіть найкращих правителів з істинного шляху; навпаки, закон — це розум поза пристрастями і бажаннями.

5. В такому разі, мабуть, помилковий приклад з царини мистецтва, який засвідчує, що необхідність дотримання букви закону в лікуванні невинувата, а ліпше було б у таких обставинах покладатися на вміння лікаря. Адже лікарі нічого не робитимуть усупереч здоровому глуздові, а діятимуть тільки з дружніми почуттями до хворого; вони й винагороду отримують після того, як вилікують хворого. Навпаки, особи, котрі посідають державні пости, часто діють, керуючись неприязню або злобою. І якби ми поставилися з недовірою до лікаря, підозрюючи, що він хоче із корисливих спонук убити нас, то ми б зажадали, аби лікування відбувалося за приписами.

6.1 Хворі лікарі кличуть до себе інших лікарів, навчителі гімнастики — інших (навчителів), бо вони, коли справа торкається їх особисто, перебуваючи в стані сильного почуття, не в змозі міркувати правильно. Отож зрозуміло, що той, хто шукає справедливості, звертається до чогось середнього, а це середнє і є закон. А ще закони, спираючись на звичаї, важать

більше і торкаються важливіших справ, ніж писані. Тож, коли правляча особа помиляється менше, ніж писані закони, вона в жодному випадку не є досконалою порівняно із законами, що ґрунтуються на звичаях.

7. При цьому дуже нелегко одній людині визначати (суть) багатьох речей. Тому вона змушена буде брати собі в поміч кількох посадових осіб. То постає питання: яка різниця — чи створюються такі умови одразу, чи одна особа допустить такий порядок? До цього додаймо те, що говорилося раніше: коли корисна людина, з огляду на те, що вона краща за іншу, достойна керувати, то дві ж особи кращі за одну; сюди, до речі, можна віднести Гомерів вислів: «Двоє, що йдуть разом», і Агамемнонове побажання: «Коли б десятеро таких радників у мене було». І зараз посадові особи мають повноваження приймати ухвали з певних питань, наприклад, суддя в тому разі, коли закон не передбачає того чи іншого (випадку). Натомість там, де закон передбачає це, ніхто не сумнівається, що ухвала повинна узгоджуватися з ним (законом).

8.1 Тільки з тієї причини, що одні питання підлягають законам, другі—ні, доводиться дошукуватись, що краще: панування найдосконалішого закону чи найкращого мужа, бо в деяких випадках неможливо встановити чітко визначений закон, за допомогою якого можна було б попередньо судити про щось. Оборонці закону зовсім не проти того, що в деяких випадках треба вирішувати справу одній людині; щоправда, вони наполягають, аби вирішувала не одна особа, а кілька.

Кожен службовець, вихований у дусі закону, судитиме згідно із законом. Але, видається, безглуздо було б вважати, буцімто одна особа з двома очима, вухами, ногами, руками повела б справу краще, ніж декілька осіб, що мають ті ж самі органи (тіла). Зараз монархи мусять удаватися по допомогу до багатьох очей, вух, рук, ніг саме тим, що вони роблять співучасниками своєї влади осіб, котрі з приязню і подружньому ставляться до їхнього правління. Коли це не (справжні) друзі монарха — вони не чинитимуть згідно з його приписами, а коли це друзі монарха і прихильники його правлячої системи, (то чинитимуть так), бо дружба означає рівність і схожість. Отож він припускає водночас, що й влада мусить бути рівною між повністю рівними. Ось майже всі

суперечливі питання, які висуюються проти царської влади.

Але щодо одних осіб вони, мабуть, мають слушність, що ж до інших — то ні. Вже самою природою закладено одну засаду права і користі для деспотії, другу—для царської влади, третю — для політії; тільки для тиранії природою такого не створено, так само як і для решти форм державного устрою, що відхиляються від правильних, бо всі ці форми — протиприродні. Із сказаного зрозуміло, що серед рівних та однакових ні з погляду користі, ні з погляду права одна людина не повинна панувати над усіма,—коли є закони чи коли немає і вона сама уособлює закон, байдуже, добра ця повновладна особа серед добрих, чи погана серед поганих, чи навіть коли вона своїми чеснотами перевершує решту. Останнє треба виокремити і поговорити про нього.

Але передовсім належало б з'ясувати, що слід розуміти під засадами монархічного, аристократичного ладу та політії³². Для монархічної засади годиться такий народ, який за своєю природою здатен сприйняти, аби державою керував хтось із особливо чеснотливого роду. Аристократам же потрібен народ, який здатен за своєю природою довіряти тим правителям, котрі, з огляду на виняткові доблесті, покликані до управління. Насамкінець, для політії найкращий той народ, що може і коритися, і владарювати на підставі закону та розподіляти посади й почесні серед заможніших осіб.

Коли ж станеться так, що або весь рід, або якийсь один із них перевершуватиме в чеснотах усю решту (родів), то буде справедливо, якщо такий рід стане царським, тобто пануватиме над усіма, а котрийсь із його представників посідатиме трон. І, як уже мовилося, такий стан справ не суперечитиме поняттю справедливості й законності, на що, власне, спираються й засновники аристократичного, олігархічного і навіть демократичного устроїв: усі вони визнають право з огляду на чийсь переваги, але не просто якісь переваги, а ті, про які говорено вище.

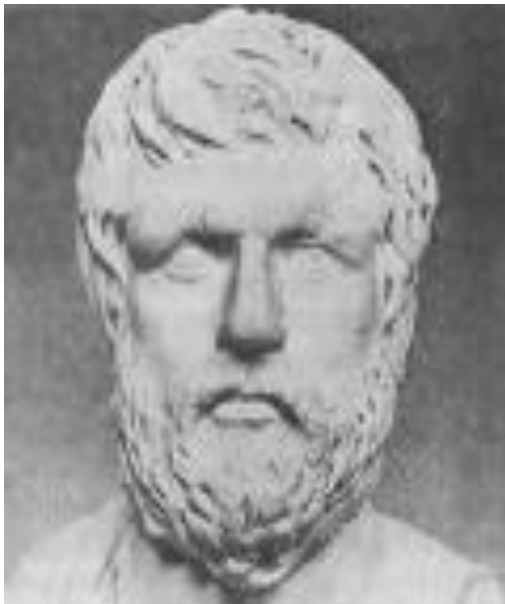
Не можна ж бо ні вбивати, ні проганяти, ні піддавати ostracismові такої людини чи вимагати з її боку, аби вона правила почергово. Адже за природою частина не може перевершувати цілого. А в цьому випадку ми бачимо особу, котра, маючи такі переваги, виступає немовби одне ціле. Отож

залишається, аби такий людині корилися і визнавали її одноосібну владу в абсолютному розумінні, а не тимчасово.

ХІІ. 1. Отже, в такий спосіб ми з'ясували питання про царське правління, його види й відмінності між ними, а також те, чи корисні вони, чи ні; коли так, то для кого і яким чином вони придатні. Оскільки ми сказали, що існує три види правління, то необхідно визначити, який з них найкращий, а ним виявиться той, при якому управляють найкращі мужі.

Тож при ньому громадянами управляє певна особа, або увесь рід (у цілому), або маса (народу), що переважає решту в чеснотах. Вони управляють, схиляючи громадян до найбажанішого способу життя. І в перших книгах було вже доведено, що (при такій системі правління) поняття «чеснотливість» досконалої людини і громадянина найкращої держави — однакові. Отож видно: в один і той самий спосіб і через такі самі чинники особа стає досконалою. Такою ж можна створити й державу — байдуже, чи вона буде монархічною, чи аристократичною.

АГЕСИЛАЙ II (444 – біля 361 рр. до н. е.)

- спартанський цар, на трон зійшов в 399 р. до н. е., продовжувач державної політики Лісандра. Син царя Архідама II і Евполії. Виходець із спартанського царського роду, досить рано проявив талант

полководця і став відомим як військовий стратег у себе на батьківщині. Після смерті свого брата Агіса II займає у Спарті царський престол за рахунок допомоги вірного свого друга Лісандра. Спартанці, в перспективі, ніколи не жалкували за свій вибір і як показали подальші події, помилялися в історичних виборах досить рідко, оскільки їх виборці ставали пристойними військовими чи політичними діячами. Син Архідама II відповідав усім вимогам грецького народу.

Накульгуючи на одну ногу цар Агесилай II за зовнішніми ознаками був непомітною людиною. Як спартанський воїн, він з ранніх років отримав прекрасну військову і фізичну виучку під наглядом свого батька, що не раз демонстрував в походах і битвах. Тобто, Агесилай II пройшов загально прийнятий курс для спартанця, де кожен мужчина Спарти мав один із священних обв'язків перед державою - бути воїном.

Старійшини Спарти досить скоро пізнали керівний хист свого царя. Він рано проявив мудрість, від інших його відрізняло продумані рішення і здоровий глузд. Він умів поставити себе так на людях, що не губився перед аристократами і завжди пам'ятав, насамперед, про своє покликання перед народом Спарти. Спартанці завжди вважали, що виховав свого сина патріотом, його батько.

Уже перший військовий похід Агесилая, на чолі восьмитисячного війська був успішним і спартанці повернулися додому з багатими трофеями і, головне, славою. Та й жертви були мінімальні. Про царя Спарти заговорили в еллінському світі, багато мудреців бачили в ньому мудрого полководця. Він планує похід в глибину Малої Азії, але помішали цій баталії повстання в багатьох грецьких полісах проти Спарти. Проти виступили Афіни, Фіви, Коринф, Аргос, а головне те, що всі вони отримали підтримку Персії. Коаліція проти Спарти виступила саме тоді, коли цар був на півдороги до поставленої цілі. Так як військ достатніх у Спарті не було, Агесилай II повертається назад, що було нежданим сюрпризом для противника.

В ході війни, яка увійшла в історію як Коринфська, добре налаштоване військо спартанців перемогли усіх ворогів в тяжкій битві при Коронеї в серпні 394 р. до н. е. Хоча поразка

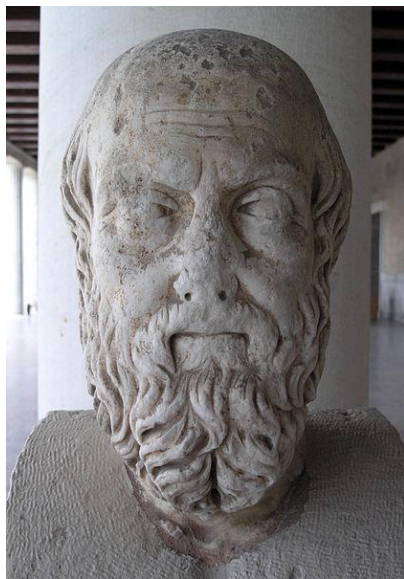
не привела до розвалу Коринфського союзу, але втрати переможців були досить великі. Цар наказав своїм полководцям залишити Бестію, де відбулася найгрізніша битва і повернутися до кордонів Спарти для поповнення свого війська і дати воїнам передишку. Були виставлені різні варти, заслані лазутчики в армію коаліції і на флот. Коринфська війна поклала початок невдач Спарти в морських баталіях. Уже в 394 р. до н. д., афінський флотоводець Канон знищив спартанську ескадру Пейсандра при малоазійському місті Кнід (о.Родос). Війна проходила з перемінними успіхами. Персія, яка помітила піднесення Афін, почала тайно допомагати Спарті. Агесилай II зумів підкорити ряд грецьких полісів і все закінчилося підписанням Анталкидового миру. Він більше відомий в історії, як Царський мир. Перемога була на боці Спарти, вона прославила Агесилая II. Однак знову розпочалася війна з більш досвідченим суперником. Тепер проти Спарти виступили Фіви, які розраховували на допомогу і інших грецьких полісів. І вони її отримали. В важкій битві при Лектрі, Агесилай II був розбитий Фівами на чолі з Епаміноном, яких підтримали ряд союзників з минулих баталій. Спартанці втратили більше двох тисяч воїнів і відійшли. Талант і неординарні дії Епамінонда вирішили все на користь Фів. Вороже військо появилось на спартанській території і заслугою царя було те, що він двічі рятував столицю від загарбання. В наступній битві при Мантинеї загинув Епамінонд. Знову був підписаний мир, який поклав кінець війні і яка не визначила явного переможця. Лише один підсумок можна було зробити – лідерство Спарти в еллінському світі залишилося в минулому.

Цар почав шукати реабілітацію і повернення слави Спарти. У 360 - 359 рр. до н. е., Агесилай II уже в Єгипеті, куди покликав його цар Тагос воювати проти Персії. Так часто траплялося в Античному світі, що грецькі воїни наймалися воювати до східних правителів. Це було звичним явищем. Але цар Агесилай II посварився з царем єгиптян Тагосом і перейшов на бік персів і привів на престол Єгипту перського правителя Нектанеба. Це було несподіванкою для багатьох, хто знав царя Спарти.

Новий цар Єгипта щедро віддячив Агесилаю II і його воїнам. Але зробив при нагоді натяк, що пора

спартанцям збиратися додому. Агесилай II повертається в Грецію, по дорозі попадає в шторм, ховається в бухті Менелас і помирає від хвороби. Спарта залишилася від умілого полководця і політичного діяча.

ГЕРОДОТ (біля 484 – 425 рр. до н. е.)

Геродот Галікарнаський — давньогрецький історик, названий **Цицероном** «батьком історії». Один з перших географів і вчених-мандрівників. На підставі побаченого на власні очі і почутих розповідей створив перший загальний опис відомого тоді світу. Автор «Історії» в дев'яти книгах, присвячених опису **греко-перських воєн** з викладом історії держави **Ахеменідів**, **Єгипту** та ін., містить перший систематичний опис життя і побуту **скіфів**.

Відомостей про Геродота небагато. За свідченнями **Діонісія Галікарнаського**, Геродот народився в малоазійському місті **Галікарнас** незадовго до походу **Ксеркса** в **Грецію** (бл. 484 р. до н. е.) і дожив до **Пелопоннеської війни** (431 р. до н. е.). Він походив з багатой і знатної родини, що мала великі торговельні зв'язки. Через участь у боротьбі проти тирана **Лігдаміда** Геродот був змушений залишити батьківщину і переселився на о. **Самос**. У 464 р. до н. е. Геродот відправився в подорож,

початковою метою якої був збір точних відомостей про греко-перські війни. Результатом стало велике дослідження про народи, про які греки в той час ще мало що знали. Традиція приписує Геродоту тривалі подорожі країнами Сходу: він відвідав Єгипет, де піднявся по Нілу на південь аж до острова Елефантини (поблизу суч. Асуана), був у Месопотамії, Палестині, Фінікії, добирався до великих просторів північного узбережжя Чорного моря, відвідав грецькі колонії на території сучасної України, оглянув більшу частину північного узбережжя Африки та більшість островів Середземного моря, відвідав Персію. Сам Геродот описує як очевидець особливості більш суворого, ніж у Греції, клімату Скіфії, йому відоме планування Вавилону і те, яким способом зведені його стіни, наводить дані про відстані між єгипетськими містами в долині Нілу і докладно розповідає про звичаї єгиптян.

В середині 440-х р. до н. е. Геродот кілька років провів в Афінах, де він (як і в інших містах материкової Греції) виступав з публічними читаннями окремих книг «Історії». Приховану полеміку з Геродотом можна знайти в його молодшого сучасника Фукідіда, який підкреслював, що його власна праця позбавлена вигадок, не настільки приємна для слуху і створена не для того, щоб звучати у швидкоплинному змаганні.

У 444-443 р. до н. е. Геродот разом з філософом Протагором Абдерським і архітектором Гіпподамом Мілетським взяв участь у заснуванні загальногрецької колонії Турії на півдні Італії (звідси його прозвання *Турієць*). «Історія» обривається описом облоги Сеста (478 р. до н. е.) і виглядає незавершеною; на підставі чого вважається, що Геродот помер між 430 і 424 р. до н. е.

Монументальна праця Геродота присвячена історії греко-перських воєн і описові країн і народів, що воювали з персами, — перший історичний твір стародавнього світу, що дійшов до нас, і одночасно перший в історії античної літератури пам'ятник художньої прози. Геродот уперше співвідніс події грецької історії з більш широкою, всесвітньою перспективою. Спочатку він мав назву «Історія» (гр. -дослідження, вишукування); у III ст. до н. е. олександрійські вчені розділили його на 9 книг, давши кожній з них ім'я однієї з дев'яти муз:

- I. **Кліо** – муза історії;
- II. **Евтерпа** – муза лірики;
- III. **Талія** – муза комедії;
- IV. **Мельпомена** – муза трагедії;
- V. **Терпсихора** – муза танців і хорового співу;
- VI. **Ерато** – муза еротичної поезії;
- VII. **Полігімнія** – муза урочистих пісень і пантоміми;
- VIII. **Уранія** – муза астрономії;
- IX. **Калліона**.- старша муза, покровителька епічної поезії.

Виклад подій греко-перських воєн об'єднує у Геродота окремі географічні й етнографічні нариси, так звані *логоси*. Геродот починає оповідання розповіддю про долю **Лідійського царства** і переходить до історії **Мідії** до воцаріння **Кіра**, у зв'язку з походами Кіра описує **Вавилон** і звичаї його жителів, а також плем'я **массагетів**, що жили за рікою **Аракс**. Історія завоювання **Єгипту Камбісом** дає йому привід розповісти про цю країну: так складається знаменитий єгипетський логос; історія невдалого походу **Дарія** на **скіфів** переростає в опис способу життя і традицій племен, що населяли причорноморські степи.

Це перший опис **Скіфії** і народів, що її населяють, який дійшов до нас. Опис створений головним чином на розпитах знайомих осіб з числа грецьких колоністів (немає доказів, що Геродот побував у кримських і приазовських містах). Характеристику скіфських рік Геродот починає з Істра (**Дунаю**), що «тече через усю **Європу**, беручи початок в землі **кельтів**». Він вважає Істр найбільшою з відомих рік, до того ж завжди повноводною, влітку й взимку. Після Істра найбільша ріка — Бористен (**Дніпро**). Геродот правильно вказує, що тече вона з півночі, але нічого не говорить про дніпровські пороги, отже, не знає про них. «Біля моря Бористен — уже могутня ріка. Тут до нього приєднується Гіпаніс (**Південний Буг**), що впадає в той самий лиман». Геродот дав відомості про західні береги **Чорного моря** від устя **Дністра** до **Босфору** і більшої частини узбережжя **Балканського півострова**.

У своїх описах Геродот переказує багато **міфів** про походження **скіфського** народу; у яких значна роль відводиться

Гераклові. Опис Скіфії він закінчує розповіддю про шлюби скіфів з войовничими жінками з племені амазонок, чим і можна, на його думку, пояснити скіфський звичай, що полягав у тому, що дівчина не може вийти заміж, поки не убіє ворога.

В екзотичній фауні Північної Африки його цікавить почасти незвичайність зовнішнього вигляду і поведінки тварин, але ще більше характер зв'язків, що виникли між людиною і тваринами. Цей взаємозв'язок у Єгипті набагато тісніший, ніж у Греції, і накладає на людину незвичайні зобов'язання. Геродот замислюється над «договором», укладеним єгиптянином з кішкою, ібісом і крокодилем, і його дослідження дозволяють йому зробити різні відкриття не щодо тварини, а щодо людини. Його картина Єгипту, хоч якою б чудесною або неповною вона не була, все-таки в основному підтверджується сучасними істориками або, у всякому разі, вважається ними правдоподібною.

Подібні описи окремих місцевостей і народів зближують «Історію» із працями іонійських вчених-логографів і, зокрема, з творами Гекатея Мілетського, на які Геродот неодноразово посилається. Однак, на відміну від логографів, у канву історичного оповідання Геродот включає епізоди-новели, близькі усним переказам, що існували серед східних народів. Віра у всемогутність долі, широта історичної і просторової перспективи, неспішність оповідання додають «Історії» епічного характеру. Геродота називали «великим наслідувачем Гомера».

Твір Геродота пронизує тема мінливості долі і заздрості божества на щастя людей. Подібно Есхілу в трагедії «Перси», Геродот засуджував перських царів за надмірну зухвалість і прагнення порушити світовий порядок, що звелів персам жити в Азії, а еллінам у Європі. Іонійське повстання 500 р. до н. е., Геродот вважав проявом необачності і гордині. При описі війн Геродот використовував спогади очевидців, матеріали написів, записи оракулів; він відвідував місця боїв, щоб точніше реконструювати хід битв. Неодноразово він відзначав заслуги роду Алкмеонідів, до якого належав Перикл.

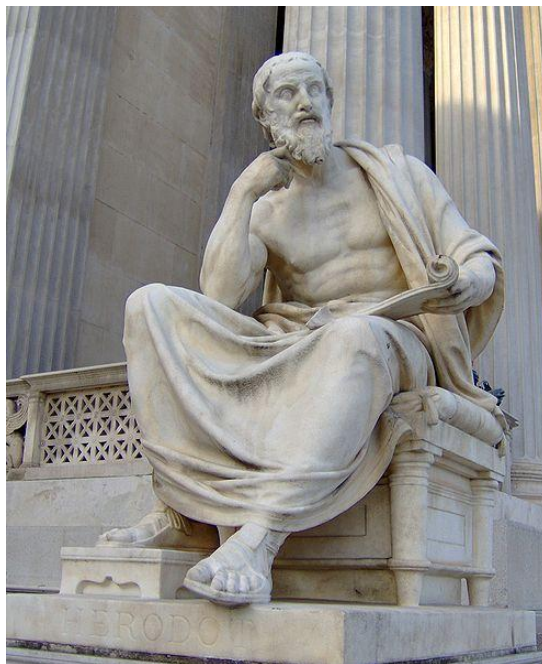
Геродота звинувачували в перекручуванні історії, поговорювали, що він намагається вигородити Афіни за рахунок Спарти, і в тому, що це так і було, немає ніяких

сумнівів. І все-таки одна з кращих якостей Геродота — це його широта і неупередженість. Ми не знайдемо в нього і тіні зневаги до інших народів.

Стиль Геродота ясний і простий, мова поетична. Твір призначався для читання вголос, публічного або сімейного, і аж ніяк не для усамітненого вивчення. При читанні Геродота виникає така повнота сприйняття древнього світу, якої не зміг дати жоден інший античний твір.

Римський оратор Марк Туллій Цицерон назвав Геродота «батьком історії». Цей титул дотепер неодмінно додається до імені великого грека. Світ в описі Геродота запаморочливо різноманітний, людське щастя — мінливе. Мудрі, простодушні і вигадливі розповіді про країни, міста, долі і звичаї — невичерпне джерело для нових літературних творів. Збережені численні грецькі рукописи наступних століть відображають безперервну рукописну традицію, що сходиться до античних видань тексту. В епоху Відродження Лоренцо Валла (1479) переклав «Історію» на латинську мову.

Геродота, в якійсь мірі, не сприйняв Плутарх, що послужило його нападкам на літературну спадщину грецького історика. Але він був досить високо схвалений Діонісієм Галікарнаським і Цицероном.

Геродот. Будинок парламенту в Австрії. Відень.

Він по-праву належить до тих істориків-вчених, які поклали початок грецької історіографії, так як в його «Історії» відображено історично і політично значимі події тієї частини історії, яку він пережив сам.

Достовірність свідчень, які містяться у праці Геродота, різна. Його географічні описи базуються частково на особистих спостереженнях, але багато матеріалів він записав зі слів місцевих жителів і до цих свідчень ставився не досить критично, в окремих оповідях можна побачити новели і легенди. Хоча і у самого Геродота зустрічається чимало прикладів критичного ставлення до своїх джерел. «Але я маю своїм обов'язком, - писав він, - передавати, що кажуть, проте я не зобов'язаний беззаперечно вірити всьому, що кажуть, і це стосується всього мого оповідання» (УІІ.152).

Як було сказано, джерела історичних свідчень досить різноманітні. Історик користується афоризмами оракулів, пам'ятками офіційного характеру (списки магістратів, жерців і жриць, погодні записи), цитує різні написи. Він добре обізнаний з епічною поезією, і працями логографів. При викладі історії греко-перських війн лейтмотивом для Геродота була усна традиція (розповіді очевидців і сучасників) про афінського спрямування, оскільки він був прихильником політичного ладу Афін, Перикла і негативно ставився до тих, хто ворогував з афінянами.

Твір Геродота протягом сторіч неодноразово переписувався. Існує близько 30 середньовічних пергаментних рукописів і кілька папірусних уривків, але лише 5 з рукописів філологи вважають найближчими до оригіналу.

Вперше його твір було видано у Венеції 1502 року, у виданні Альда Мануція. Через деякий час появився і латинський переклад, який блискуче виконав гуманіст Лоренцо Валла. А потім переклади пішли масово – тільки на російській мові уже існує як мінімум три переклади «батька історії». На протязі століть Геродота досить активно читали, його цінували за блискуче і колоритне змалювання історичних подій. Тобто, до спадщини великого грека підходили як до пам'ятки художньої прози давнини. Питання про достовірність відображених ним фактів, просто не стояло.

Однак наступив новий час, на рубежі ХУІІІ – ХІХ ст.. в історичній науці з'явився критичний метод. Його німецькі автори (Б.Г.Нібур, Х.Вольф і ін.) почали сумніватися в тому, що писали представники Античного світу. Було поставлене питання – « Чому одні і тіж події описувалися по-різном?» З цього часу доля античної літературної спадщини почала набувати нових обрисів. Нові адепти намагалися знищити все, що могли. Так, ранній етап історії Стародавнього Риму, на їх думку, виявився видуманим, великому Гомеру відмовили на право існування, заявивши, що такої особистості взагалі не існувало, а розповіді Плутарха про древніх греків і римлян розглядалися як історична белетристика, як, приміром, романи Дюма.

Не обійшли стороною і Геродота. Під впливом вищеописаних тенденцій в історичній науці Нового часу, коли праця грецького історика стала предметом всестороннього дослідження, до його спадщини склалося неоднозначне відношення. З тих часів появилися сотні, а потім і тисячі присвячених йому праць, де «служителі Клію» виказували самі різноманітні точки зору і оцінки його праці. Був час, коли йдучи по п'ятах Ктесія і Плутарха, історики звинувачували Геродота в історичних неточностях і грубих помилках. Тобто, «батько історії» став «батьком брехні».

Ясно, що Геродота не можна порівнювати з німецьким «кабінетом вчених» ХІХ століття. Його інтелектуальний рівень, система поглядів на світ, його методи роботи були зовсім іншими. Ніхто не буде сумніватися, що при бажанні в праці Геродота можна знайти скільки замієнься недоліків. Але автора потрібно оцінювати також і по тому, що позитивного він зробив для науки, а не по тому, що не зумів зробити. А те, що Геродот в своїй праці нам розкрив Античний світ, нехай, навіть, у своїй манері, мабуть ніхто із сучасних «служителів Клію», не піддасть сумніву.

Мабуть, одним з перших, хто підняв питання про захист імені і спадщини Геродота, був відомий російський вчений-історик Ф. Г. Міщенко. По-перше, він зробив досить вдалий переклад «Історії» Геродота на російську мову, видрукував її у 80-х роках ХІХ століття. По-друге, він написав дві статті до видання, де, якраз, в другій - «Не в міру строгий суд над

Геродотом», рішуче виступив проти гіперкритицизму і зробив аргументовану спробу реабілітації грецького історика.

На перший погляд, наступив час, коли потрібно вже подумати над тим, як зняти тавро фантазера з імені великого грека. Але і в ХХ столітті залишаються ще школи, представники яких думають і ставлять перед собою ціль «розвінчати» Геродота (іноді німецьку школу називають «школа Геродота-брихуна»). Мабуть, самим іменитим її представником є Детлер Фелінг, який в своїй полемічній і провокаційній монографії «Геродот і його «джерела»: цитування, вигадки і оповідацьке мистецтво» виказав критичні зауваження до традицій, які відобразив в своїй праці «батько історії». Але, саме, в ХХ ст. рецидиви гіперкритичного відношення до Геродота помінялися. Він, як сказав А.Момільяно, лише в ХХ ст. реально став «Батьком історії».

Геродот. Книга перша: «Кліо».

1. Отже, перські вчені кажуть, що фінікійці подали привід до цієї ворожнечі, бо вони, прибувши на це море(1) і поселилися в цій країні, де і нині мешкають, почали одразу вдаватися до далеких морських подорожей, перевозячи товари з Єгипту, Ассирії та з інших країн. Вони допливли також до Аргосу, який на той час був найзначнішою країною серед тих, що нині називаються Елладаю. Отже, коли фінікійці прибули туди, вивантажили і продали майже всі свої товари, на п'ятий чи на шостий день на берег прибігла юрма різних жінок і серед них царева дочка, ім'я якої за переказом еллінів було Іо(2), Інахова дочка. Вони зійшли на корабель і почали скуповувати все, що кожній припало до вподоби з тих товарів. Спочатку фінікійці заохочували їх, а потім накинулися на них. Більшість жінок повтікали, а Іо разом з іншими було захоплено. Розмістивши їх на кораблі, фінікійці відпливли до Єгипту.

2. Так, розповідають перси, Іо опинилася в Єгипті, але елліни пропонують інакшу версію. Це стало першою причиною ворожнечі. Пізніше хтось з еллінів (імен їхніх не називають), прибувши до Фінікії в місто Тір, викрав цареву дочку Європу(1). Можливо, це були крітани. Відтоді й ті й інші виявилися однаково винними у викраденнях. Після цього вже

елліни вчинили ще одну несправедливість. Вони на довгому кораблі припливли до Аї (2). в Колхиді і на річку Фасіс, і там, полагодивши все, для чого вони туди прибули, викрали цареву дочку Медею. Цар колхів послав до Еллади вісника, щоб той "зажадав відшкодування за викрадення і повернув би дочку. На це елліни відповіли йому, що ті не повернули їм аргійку Іо і не відшкодували їх за викрадення, отже й вони не дадуть їм нічого.

3. В другому поколінні після цього(1) Александр Пріамів син, прочувши про таке, захотів здобути собі жінку в Елладі через викрадення, знаючи, що тих, які до нього викрадали жінок, не було покарано. Отже, коли він викрав Єлену, елліни вирішили спершу послати вісників із вимогою повернути Єлену і відшкодувати викрадення. Проте, коли вони звернулися з цими вимогами, то троянці послалися на викрадення Медеї, що елліни не відшкодували за це і не повернули Медею, як від них вимагали, і тепер нехай вони вимагають відшкодування не від них.

4. Так до цього йшлося лише про викрадення жінок від тих і від інших, але після цього завинили далеко більше саме елліни, бо вони почали воювати проти Азії, ніж ті, що воювали проти Європи. Отже, викрадати жінок вважається тепер за справу злочинних чоловіків, але звертати увагу на викрадення жінок і бажати помститися – це так поводяться дурні чоловіки, а розумні ставляться до цього байдуже, бо якби жінки не хотіли, то їх і не викрадали б. Кажуть, що на викрадення жінок із Азії(1) перси не звертають уваги, а елліни з Лакедемонії (2) через жінку вирядили великий флот до Азії і знищили Пріамову державу. Після цього перси стали вважати все еллінське для себе ворожим. Отже, Азію і всі племена, що її залюднюють, перси вважають своїм володінням, а Європу і Елладу відокремлюють від себе.

5. Так воно сталося, як розповідають перси, через що в них виникло після здобуття Іліона вороже ставлення до еллінів. Що ж до Іо, то з персами не погоджуються фінікійці. Вони кажуть, що не йшлося про викрадення Іо і перевезення її до Єгипту, але що вона в Аргосі зблизилася з власником корабля і коли вона зрозуміла, що завагітніла, соромлячись батьків,

добровільно відпливла з фінікійцями, щоб її вагітність не стала відомою.

Ось таке розповідають перси та фінікійці. Як на мене, то я не можу сказати, чи так воно було, чи інакше. Я знаю лише про того, хто перший завдав лиха еллінам і про нього я далі розповім, однаково описуючи малі та великі міста людей. Отже, ті з них, що колись були великі(1), багато таких стали малими, а ті, що за моїх часів були великими, перед тим були малими. Я знаю, що добробут людей ніколи не буває тривалим (2), згадаю і про тих і про інших.

6. Крез був лідієць, син Аліатта, тиран(1) народів на заході від річки Галіс (2), що тече з півдня в країнах сірійців (3) і пафлагонів і вливається на півночі в море, яке називається Евксіном. Цей Крез, перший із варварів, яких ми знаємо, примусив частину еллінів виплачувати йому данину, а з іншими заприятелював. Підкорив він іонійців, еолійців та дорійців, Що живуть в Азії, а заприятелював із лакедемонянами. До панування Креза, всі елліни були вільні. Кіммерійське військо, що напало на Іонію, а це було ще до Креза, спричинило не руйнацію міст, а лише наслідок нападу пограбування.

7. Отже, влада від Гераклідів(1), до роду яких належав Крез, перейшла до тих, яких називають Мермнадами. Кандавл (2), що його елліни називають Мірсілом, був тираном у Сардах, нащадок Алкея сина Геракла. Агрон син Ніна, сина Бела, сина Алкея, був першим з Гераклідів, який став царем у Сардах, а Кандавл, син Мірса, був там останнім. Перед Агроном в цій країні царювали нащадки Ліда, сина Атія, від якого одержала назву Лідія, а до того вона називалася Меонія. Від цих нащадків Геракліди одержали владу як божественний вирок і царювали там впродовж двадцяти двох поколінь(3), п'ятсот п'ять років так, що сини успадковували владу від батьків аж до Кандавла, сина Мірса.

8. Отже, цей Кандавл дуже кохав свою жінку і вважав її найвродливішою від усіх інших. Сповнений такого почуття, він звернувся до свого улюбленого охоронця Гіга(1), сина Даскіла, а цьому Гігові він розповідав про свої найважливіші справи, і почав вихвалити йому красу своєї жінки. Не минуло багато часу, як із Кандавлом сталася біда. Він сказав Гігові

таке: «Гіге, мені здається, що ти мені не дуже віриш, коли я кажу про красу моєї жінки (бо вуха не викликають у людей такої довіри, як очі), отож спробуй побачити її голу». Той, розгублений, відповів йому: – «Владарю мій, що це ти мені таке непристойне кажеш, наказуючи мені побачити мою повелительку голою? – Коли жінка знімає сорочку, то разом з нею вона знімає і свою соромливість. Вже давно люди відкрили для себе мудрі настанови, що ними треба керуватися. Одна з цих настанов така, що треба дивитися на те, що тобі належить. Звичайно, я вірю, що вона прекрасніша від усіх жінок. Прошу тебе не вимагай від мене чогось негідного».

9. Так кажучи, він побоювався, щоб із ним не сталося якогось лиха. Але Кандавл наполягав на своєму: «Сміліше Гіге, не бійся мене, ніби я так кажу, випробуючи тебе, ні моєї жінки, адже їй від цього не буде ніякої шкоди. Насамперед я вигадую таке, що вона не знатиме, що ти її побачиш. Я поставлю тебе за відчиненими дверима тієї кімнати, де ми спимо. Після того, як я туди зайду, одразу слідом за мною зайде і вона туди. Там біля входу стоїть крісло. На нього вона кладе одне по одному всі свої вбрання, роздягаючись, і ти спокійно зможеш її розглядіти. Коли ж вона з крісла перейде до ліжка і повернеться до тебе спиною, постарайся тоді якось відійти від дверей так, щоб вона тебе не побачила».

10. Нарешті Гіг, не маючи змоги відмовитися, погодився. Кандавл, коли настав час іти до ліжка, провів Гіга до кімнати і після того одразу прийшла і його жінка. Як вона ввійшла і поклала свій одяг, Гіг її побачив. Коли вона обернулася до нього спиною, лягаючи в ліжку, він поквапився віддалитися, але жінка побачила, як він виходив. Вона зрозуміла, що це влаштував її чоловік, але не скрикнула від сорому і ніби не помітила цього, задумавши покарати Кандавла. Треба сказати, що в лідійців, як майже і в усіх інших варварів, навіть і чоловіка побачити голим – це великий сором.

11. Тоді вона, нічого не сказавши, зберігала спокій. Щойно розвиднилося, вона покликала⁽¹⁾ до себе найбільш відданих їй слуг і запросила Гіга. Він не підозрівав навіть, що вона знає, що сталося, і прийшов на запрошення, бо і перед тим часто так бувало, коли вона його запрошувала, він приходив. Щойно він зайшов, жінка звернулася до нього так: «Тепер

перед тобою, Гіге, два шляхи, я даю тобі можливість вибирати, яким ти підеш: – або ти вб'єш Кандавля і матимеш мене за дружину, а також владу над всіма лідійцями, або тобі одразу доведеться померти, щоб ти надалі не в усьому слухався Кандавля і не бачив того, що тобі не треба бачити. Отже, або той, хто це влаштував повинен загинути, або той, хто побачив мене голою і вчинив недозволене». Гіг деякий час дивувався тому, що вона йому сказала, а згодом почав просити увільнити його від такого вибору. Проте, він не спромігся вмовити царицю... і змушений був стати перед необхідністю або вбити свого владаря, або самому бути вбитим від інших. Він волів краще самому залишитися живим. Нарешті він спитав її, кажучи так: «Оскільки ти змушуєш мене вбити мого владаря, хоч я цього і не хочу, скажи мені, в який спосіб ми можемо це зробити».— Вона так відповіла на його запитання: – «З того самого місця ти нападеш на нього, з якого він показав тобі мене голою, а напад на нього буде тоді, коли він засне».

12. Коли вони підготували все для своєї змови і настала ніч (бо Гіг уже не вагався, не було в нього іншого виходу або самому загинути, або загубити Кандавля) Гіг пішов за жінкою до покою. Вона дала йому кинджал і сховала його за дверима. Коли Кандавл заснув, Гіг вийшов із схованки і вбив його і внаслідок цього отримав і жінку і царство(1). Про нього згадав і Архілох (2) із Паросу в своїх ямбічних триметрах, який жив саме в той час.

13. Гіг обняв царську владу і його право на неї підтвердив дельфійський оракул. Оскільки лідійці були обурені загибеллю Кандавля і вже взяли за зброю, прибічники Гіга та решта лідійців погодилися, коли вже оракул призначив його бути царем лідійців, нехай він царює, а якщо ні, то вони повернуть владу Гераклідам. Отже, такий був оракул і Гіг став царем лідійців. Так сказала Піфія, що ще буде помста за Гераклідів на п'ятому нащадку Гіга. На ці слова лідійці та їхні царі не звернули уваги, поки це пророкування не виправдалося.

14. В такий спосіб Мермнади здобули собі владу, усунувши Гераклідів, а Гіг, ставши тираном, послав у Дельфи чимало пожертвувань(1). Крім срібних речей, більшість яких знаходиться в Дельфах, крім срібла багато золотих речей пожертвував він туди, серед яких варто згадати шість золотих

кратерів. Вони зберігаються в скарбниці коринфян і мають вагу в тридцять талантів. Точніше кажучи – це власне не скарб самих коринфян, а Кіпсела, сина Еетіона. Цей Гіг перший серед варварів зробив пожертвування після Мідаса, сина Гордія, царя Фрігії. Мідас також пожертвував царський трон, що на ньому він сидів, коли чинив суд, річ гідна уваги. Цей трон стоїть там-таки, де й Гігові кратери. Ці самі золоті та срібні речі, що їх пожертвував Гіг у Дельфах, називаються Гігадами, від імені того, хто їх пожертвував.

Гіг, коли він почав владарювати, напав із військом на Мілет і на Смірну і захопив нижнє місто Колофона. Але взагалі він не зробив нічого значного, був царем тридцять вісім років. Отже, ми, згадавши про це, більше не приділятимемо йому уваги, а згадаємо про Ардія, що царював після Гіга.

15. Ардій здобув Прієну і напав на Мілет. Під час його владарювання в Сардах кіммерійці(1), вигнані кочовиками скіфами (2) з їхньої країни, прийшли до Азії і захопили місто Сарди за винятком його акрополя.

16. Після Ардія, який царював сорок дев'ять років, почав владарювати Садіатт, син Ардія, і був царем впродовж дванадцяти років. Він воював проти Кіаксара, нащадка Деіока, і проти мідійців, вигнав із Азії кіммерійців, здобув Смірну(1), засновану мешканцями Колофона, напав на Клазомени. Але тут він діяв не так успішно, як хотів, і зазнав жорстокої поразки.

17. Інші його найбільш гідні уваги діяння, коли він владарював, такі: він воював проти мілетян, продовжуючи війну, що її розпочав його батько. А провадив він облогу Мілета в такий спосіб. Коли на полях достигали врожаї всіляких плодів, він вів на приступ свої війська. Їхній похід супроводжувався звуками сиринг та чоловічих і жіночих флейт(1). Коли він приходив до країни мілетян, то будови, що були за межами міста, він не руйнував і не підпалював і двері не зламаував, але залишав усе в цій країні, як воно було там, а після того він зривав із дерев усі плоди, знімав у полях урожаї і повертався до себе. На морі мілетяни були настільки сильними, що лідійське військо не могло звідти напасти на них. Сільські хатини не руйнував Лідієць, оскільки мілетяни з них виходили,

щоб сіяти і працювати в полях, і таким чином внаслідок їхньої праці він міг під час нападів збирати їхні врожаї.

18. Так учиняючи, він воював із ними одинадцять років, упродовж яких мілетяни зазнали два великих лиха, одне на їхній власній землі в Ліменейоні, а друге, під час битви на рівнині Меандра. Отже, впродовж шести років із дванадцяти років правління в Лідії Садіатта, сина Ардія, він уторгався з військом у країну мілетян. Щоразу він був призвідником війни, а протягом п'яти років після цих шести Аліатт, син Садіатта, не припиняв воювати, як я вже сказав, продовжуючи розпочату батьком війну ще з більшим завзяттям. А мілетянам ніхто з іонійців не подавав допомоги, крім хіосців(1), які таку ж допомогу мали свого часу від мілетян, бо вони допомагали хіосцям у їхній війні з ерітрейцями.

19. На дванадцятий рік війни, коли засіви в полях було підпалено військом, сталося те, про що тут ітиметься. Скоро полум'я охопило засіви, сильний вітер переніс його на храм Афін, який називався Ассесійським. Так охоплений пожежею храм згорів до останку. На той час на це не звернули уваги. Після походу, прибувши до Сард, Аліатт занедужав. Оскільки його хвороба затягнулася, він послав у Дельфи посланців, чи це йому хтось порадив, чи він сам це вирішив, довідатися від бога про причину хвороби. Коли вони прибули в Дельфи, Піфія відмовилася дати їм оракул, поки вони не відбудують храм Афін, знищений пожежею в країні мілетян у місті Ассес.

20. Я чув про це в Дельфах, що так воно і було. Мілетяни додають до цього ще і таке: в Періандра(1), сина Кіпсела, найближчим приятелем був Трасібул, на той час мілетський тиран. Скоро він довідався про оракул, що його Піфія дала Аліаттові, він послав вісника до Мілета, щоб Трасібул міг відповідно діяти.

21. Тим часом Аліатт, повідомлений про оракул, негайно послав вісника до Мілета, бажаючи скласти перемир'я з Трасібулом і з мілетянами на той час, що буде потрібний для відбудови храму. Вісник прибув до Мілета, а Трасібул заздалегідь добре повідомлений, і знаючи, що Аліатт буде робити, вигадав таке: він наказав принести на агору весь хліб, що був у місті, а також його власний, і попередив мілетян, щоб

вони за даним їм сигналом почали всі пити та ходити в місті співаючи і розважаючись.

22. Це зробив Трасібул і дав наказ,— коли прийде вісник із Сард, щоб він побачив велику кучугуру хліба і людей веселих і задоволених і сповістив про це Аліаттові. Так воно і сталося. Побачивши таке, вісник переказав доручення лідійського царя Трасібулові і повернувся в Сарди, як я довідався, перемир'я було складено саме з цієї причини. Аліатт сподівався, що в Мілеті була велика нестача хліба і народ був украй виснажений, але вісник, повернувшись із Мілета, розповів йому зовсім протилежне тому, що він собі уявляв. Коли перемир'я було складено і вони стали друзями і союзниками, Аліатт остаточно одужав і наказав побудувати в Ассесі два нових храми. Так воно було під час війни Аліатта проти мілетян і Трасібула.

23. Періандр був сином Кіпсела, це він повідомив Трасібула про оракул. Він владарював у Корінфі. Корінфяни розповідають (і лесбійці з ними погоджуються), що під час його життя сталося велике чудо: метімнійця Аріона(1) дельфіни винесли з моря на мис Тенар. Він був незрівняним на той час кіфаредом і він перший серед людей, яких ми знаємо, склав дифірамб (2) і так назвав його і прославився в Корінфі.

24. Про цього Аріона розповідають, що він довгий час перебував у Періандра, але захотів пливати в Італію і на Сіцилію, бажаючи заробити там багато грошей, а потім повернутися до Корінфа. Отже, він відплив із Тарента і, не маючи довіри ні до кого, крім самих корінфян, він найняв корінфський корабель, але у відкритому морі моряки задумали викинути його з корабля і захопити гроші. Аріон, зрозумівши їхній намір, почав просити їх забрати його гроші і залишити його живим. Але йому не пощастило вмовити їх і моряки наказали йому або покінчити життя самогубством, щоб вони поховали його на суходолі, або якнайшвидше стрибнути в море. Оскільки вони поставили Аріона перед таким вибором і таке було їхнє остаточне рішення, він попросив їх дозволити йому в парадному вбранні встати на верхній палубі і проспівати, а проспівавши він сам стрибне в море. Тоді їм забажалося, коли вже була така нагода, послухати найкращого серед людей співака і вони всі перейшли з корми на середину

корабля. Він одягся в своє парадне вбрання і, взявши кіфару, встав на верхній палубі, проспівав прямий ном , а коли його закінчив, як він був у своєму вбранні, кинувся в море. Тим часом вони відпливли до Корінфа, а його, як переказують, підхопив дельфін (2) і переніс на Тенар. Зійшовши на землю, він попрямував до Корінфа в своєму парадному вбранні і розповів про все, що з ним сталося. Періандр поставився з недовірою до його слів, віддав його під сторожу і наказав стежити за ним, чекаючи на повернення моряків. Коли ж вони прибули, він покликав їх і наказав розповісти про Аріона. Вони сказали, Що він живий і здоровий був в Італії і вони залишили його в доброму стані у Таренті. Тоді перед ними з'явився Аріон таким, яким він був, стрибнувши в море. Розгублені, вони мушили визнати свій злочин, неспроможні більше заперечувати його. Ось що розповідають корінфяни і лесбосці. Аріон же поставив на Тенарі на подяку богам бронзове зображення невеликих розмірів – дельфін і на ньому людина.

25. Аліатт, лідійський владар, який воював проти мілетян, сконав, провладарювавши п'ятдесят сім років. Коли він одужав, другий із своєї династії пожертвував у Дельфі великий срібний кратер(1) на залізній підпорі, майстерно спаяний. Це найбільш гідне уваги серед інших пожертвувань у Дельфах твір хіосця Главка, який перший серед людей винайшов мистецтво паяти залізо.

26. Коли Аліатт помер, владу успадкував Крез, Аліаттів син, якому тоді було тридцять п'ять років. Він напав на ефесців, перших серед еллінів. Тоді обложені ним ефесці присвятили своє місто Артеміді, зв'язавши храм кодолю з муром міста(1), а між старим містом, що його тоді було обложено, і храмом відстань була в сім стадій завдовжки. Спершу проти них виступив Крез, а згодом виступав по черзі проти іонійців та еолійців, щоразу вигадуючи для всіх якийсь привід, для одних посилаючись на щось важливіше, а для інших навіть на щось зовсім нікчемне.

27. Коли він так підкорив усіх еллінів, що мешкали в Азії, він змусив їх виплачувати йому данину. Після того він вирішив будувати кораблі з наміром напасти на острів'ян. Коли вже все було підготовано для кораблебудування, то за переказом одних Біант із Прієни, а за переказом інших Піттак

із Мітілени(1), відповідаючи Крезові на запитання, що там нового в Елладі, почувши відповідь, припинив будівництво кораблів: «Владарю, острів'яни готують численну кінноту, бо задумали виступити з війною проти Сард і проти тебе». Таке почувши, Крез подумав, що той каже йому правду, і сказав: «Якби боги навіяли таку думку острів'янам, напасти на синів лідійців із своєю кіннотою!». А той у відповідь йому: «О царю! Здається, що ти дуже хотів би зустріти кінних острів'ян на суходолі і ти маєш рацію, а хіба ти не гадаєш, що вони, довідавшись про твоє кораблебудування, охоче зустрінуть лідійців на морі, бажаючи помститися на тобі за всіх еллінів на суходолі, яких ти приневолив». Така відповідь дуже сподобалася цареві, він знайшов її дуже дотепною і припинив кораблебудування. Після цього він заприятелював із усіма іонійцями, що живуть на островах.

28. З бігом часу він підкорив майже всі народи, що мешкали по цей бік ріки Галія, за винятком кілікійців і лікійців, а саме лідійців, фрігійців, місійців, маріандінів, халібів, пафлагонів, фракійців, тінів та бітінів, карів, іонійців, дорійців, еолійців, памфілійців(1).

29. Отже, коли Крез усіх їх підкорив і приєднав до лідійського царства(1) і Сарди прославилися своїм багатством, стали прибувати туди з Еллади всякі мудреці(2), що були там на той час, кожний із яких із того чи іншого приводу. Серед них був і афінянин Солон, який установив для афінян закони, а потім поїхав і був відсутнім протягом десятих років, під приводом огляду чужих країв, щоб жоден із законів, що він їх установив, не був порушений. Афіняни не могли їх порушити, бо урочисто заприсягалися жити на основі законів, установлених для них Солоном упродовж десятих років. Ось з якої причини Солон (3) виїхав із Афін, але він також бажав оглянути чужі краї. Він прибув у Єгипет до царя Амасія і в Сарди до Креза. Прибувши туди, його прийняв Крез у царському палаці. На третій або четвертий день за наказом Креза слуги повели Солон до царської скарбниці й показали йому все, що там було – великі й багатющі скарби. Коли він там оглянув усе і роздивився, маючи для цього досить часу, Крез сказав йому таке; «Дорогий мій афінянине, до нас дійшли певні чутки про твою мудрість і про твої мандри, твоє

прагнення до набуття знань і твоя цікавість змусили тебе відвідати багато країв, отже, в мене виникло бажання спитати тебе, чи не бачив ти там десь когось ще щасливішого від мене?» – Так він спитав, гадаючи, що він є найщасливіший своїм багатством серед усіх людей. Проте Солон, не здогадуючись про це, з усією щирістю відповів йому: «Так, владарю, таким я вважаю афінянина Телла». Крез здивований такою відповіддю, покvapливо запитав його: «А чому саме Телла ти вважаєш найщасливішим?» – Солон відповів так: Теллове місто було цілком щасливе і його сини були добрі й гарні і він побачив, що в них усіх також були діти і всі вони вижили, а для життя були в нього достатки, і закінчив він його, як ми вважаємо, найблискучіше: коли афіняни вступили в битву з своїми сусідами в Елевсіні, він допоміг їм і примусив тікати ворогів та помер якнайкраще. Афіняни поховали його за державні кошти на тому місці, де він загинув у битві і віддали йому належну шану.

31. Вихваляючи щасливу долю Телла, Солон так зацікавив Креза, що той знов запитав його, чи він бачив ще когось, крім Телла, настільки щасливого, гадаючи, що Солон назове тепер його. Але той сказав: – «Це Клеобій і Бітон. Вони були аргосцями і мали достатки для життя, а крім того, вони були дуже сильними й обидва одержали нагороду за перемогу в змаганнях. Про них розповідають таке. В Аргосі відбувалося свято на честь богині Гери(1), і їхній матері треба було їхати на возі до святилища, а воли не прибули своєчасно з пасовиська. Треба було поспішати, і юнаки запряглися і повезли віз, а на возу поїхала їхня мати. А відстань там була сорок п'ять стадій. Так вони доїхали до святилища. Оце вони зробили на очах усіх, що там справляли свято і досягли найкращого в своєму житті. На їхньому прикладі божество довело, що для людини краще померти, ніж жити. Аргосці, які там були, вихваляли силу юнаків, а їхні жінки звеличували їх мати за те, що вона виховала таких дітей, а їхня родителька в нестямі від радощів і похвал, стоячи перед статуєю богині, благала її, щоб та дала їй дітям Клеобію і Бітонові, які так доблесно вшанували її, найкраще, що богиня може дати людині. Після цієї молитви, жертвопринесення і бенкетування, юнаки лягли спати в святилищі і не прокинулися, але знайшли там свою кончину.

Аргосці зробили їх зображення в Дельфах, як найдостойніших із людей.

32. Отже, Солон відвів їм друге місце щодо щастя серед людей, а Крез сказав у гніві: – «Що ж, друже афінянине, ти мої багатства вважаєш за настільки нікчемні, що ставиш їх поряд із щастям пересічних людей?» – А той відповів: «Ой, Крезе, я знаю, що божество буває заздрісним і схильним робити прикrostі, а ти мене питаєш про всякі людські справи. Впродовж людського життя трапляється бачити таке, чого зовсім собі не бажаєш, багато доводиться і страждати. Я вважаю за край людського життя сімдесят років. Ці сімдесят років становлять двадцять п'ять тисяч двісті днів, без вставного місяця. Якщо кожний другий рік збільшити на один місяць, щоб пори року збігалися з належною датою, то на сімдесят років(1) вставних місяців виявиться тридцять п'ять, тобто це буде тисяча п'ятдесят днів. Із усіх цих днів у семидесяти роках, а їх усього двадцять шість тисяч двісті п'ятдесят, жоден з них не схожий на інший і ніколи не приносить того, що інший. Отже, Крезе, кожна людина – це справа випадку. Ти здаєшся мені дуже багатим і царем над багатьма людьми, але назвати тебе також щасливим, я зможу лише тоді, коли довідаюся, що ти щасливо закінчив своє життя. Адже дуже багатий не є щасливішим від того, хто перебивається з дня на день, якщо багатому не судитиметься, маючи всі достатки, щасливо закінчити своє життя. Буває так, що незвичайно багаті люди зовсім нещасливі, а люди обмежені в достатках – щасливі. Дуже багатий, але нещасливий переважає щасливого, але бідного лише в двох стосунках, а щасливий має перевагу перед нещасливим багатим у багатьох стосунках. Якщо перший може здійснити своє бажання і перенести якесь велике лихо, що може з ним статися, то другий має таку перевагу перед першим, бо не може здійснювати свої бажання і переносити лихо, як перший, але він захищений від нього своїм щастям, не має слабості, не має хвороб, не страждає від лиха, в нього гарні діти, в нього добрий вигляд. Коли ж він і життя своє добре закінчує, це саме такий, якого ти шукаєш, він гідний називатися щасливим, але перш ніж помре, утримайся називати його щасливим, назви краще таланитим. Просто неможливо, будучи людиною, мати все те, про що я сказав, жодна країна не

може все це забезпечити. Якщо вона має якусь одну річ, у ній нема іншої, а та, що має якнайбільше потрібних речей, є найкращою. Отак і людське тіло не може існувати, все маючи в собі: щось є в ньому, а щось йому бракує. Хто має для себе якнайбільше, а потім приємно закінчує своє життя, той, на мою думку, царю мій, справедливо може називатися щасливим. Слід насамперед зважати на те, як людина закінчує життя, бо багатом дає бог щастя, а потім кидає їх сторчголов у лихо».

33. Така Солонова промова не припала до вподоби Крезові. Не вважаючи її гідною уваги, Крез розпрощався з ним, певний того, що нерозсудливо нехтувати тим, що ти маєш, і лише зважати на те, чим усе це закінчиться.

34. Після того, як Солон віддалився, божество жорстоко покарало Креза, як я гадаю, за те, що він уважав себе за найщасливішу людину на світі. Незабаром він побачив сон, у якому йому було показано нещастя, що спіткає його сина. У Креза було двоє синів. Один із них був не в повному здоров'ї, бо був зовсім глухий, а другий далеко перевершував у всьому своїх перевесників. Ім'я йому було Атій(1). Саме про цього Атія провістив Крезові сон, що Атій загине, простромлений залізним вістря. Коли він прокинувся, то дав собі слово, боячись, як би сон не виправдався, і поквапився знайти для сина жінку. Оскільки його син звичайно ставав під час війни за чолі лідійського війська, він заборонив йому виступати, дротики та списи і все, що люди використовують на війні, наказав винести з андрону; перенести їх до комор, щоб ніщо з підвішеного на стінах не впало на його сина.

35. Коли вже наближалось синове весілля, прийшов у Сарди переслідуваний своїм нещастям чоловік із заплямованими вбивством руками, з походження фрігієць і царського роду. Прибувши до Крезового палацу, згідно з місцевими законами, він попросив очистити його від убивства і Крез його очистив. Очищення в лідійців відбувається так само, як і в еллінів. Після того, як Крез зробив усе належне, він запитав захожого, хто він такий, сказавши: «Чужинцю, хто ти і з якого краю Фрігії ти прийшов до мого вогнища? Кого це ти з чоловіків чи жінок убив?» – Той так відповів йому: «Владарю, я син Гордія, сина Мідаса, звать мене Адраст, а вбив я ненавмисне свого брата і ось тепер я вигнаний батьком і

позбавлений усього, що в мене було».— На це Крез так відповів йому: «Виявляється, що ти нащадок моїх друзів і прийшов до друзів, тут у тебе не буде труднощів з усім, що тобі потрібне, якщо ти в нас залишишся і тобі буде далеко легше переносити твоє нещастя і від цього буде тобі краще».— Так він залишився жити в Креза.

36. Саме на той час на Місійському Олімпі з'явився величезний вепр(1). Збігаючи з цієї гори, він спустошував лани місійців і часто вони вирушали проти нього, але замість того, щоб якимось йому пошкодити, самі зазнавали лиха. Нарешті, прийшовши до Креза, посланці місійців так звернулися до нього: «О владарю! Величезний вепр з'явився в нашій країні, який спустошує наші рілля. Незважаючи на наші зусилля, ми не спроможні подолати його. Тепер ми просимо тебе послати до нас твого сина з відбірними юнаками та собаками, щоб ми змогли вигнати цього вепра з нашої країни».— Таке було їхнє прохання, але Крез, пам'ятаючи те, що йому було провіщано уві сні, так відповів їм: — «Про мого сина навіть не згадуйте. Я його не пошлю до вас. Він щойно одружений і тепер у нього такий клопіт. Що ж до відбірних лідійців і мисливських собак, я їх вам пришлю і накажу моїм людям прикласти всі старання, щоб позбавити вашу країну від цього звіра.

37. Так він їм відповів. Місійці були цим задоволені. Тоді прийшов Крезів син, який чув, що просили місійці і те, що Крез відмовив їм послати свого сина. Тут юнак сказав батькові: — «Батьку, адже я завжди до того був найкращим і найвідважнішим і на війні і на полюванні і цим прославився. А тепер ти не дозволяєш мені ні того, ні іншого, хоч ти і не бачиш у мене ні боягузтва, ні небажання бути діяльним. Тепер із якими очима піду я на агору(1) чи піду з агори? Що про мене подумують громадяни, або моя молода жінка? З яким це чоловіком доведеться їй жити? Або ти дозволиш мені піти на полювання, або доведи мені, що так буде краще для мене».— Крез на це так відповів.

38. «Сину мій, не маючи на увазі боягузтва, ні чогось іншого негідного тебе я так роблю, але зважаючи на те, що мені було сказано уві сні і, ніби тобі не суджено довго жити, ніби ти загинеш від залізного вістря. Саме через те, що я почув уві сні. Тому я і поквапився тебе одружити і не хочу послати

тебе на полювання, через це й моя осторога, бо я намагаюся, поки я живу, щоб тебе не спіткала така доля. Адже ти моя єдина дитина, бо на іншого, позбавленого слуху, я не зважаю».

39. А юнак так йому відповів: «Пробач мене, батьку мій, я гадаю, Що ти хочеш оберекти мене, але ти хибно зрозумів сновидіння. Тобі було сказано уві сні, що я загину від залізного вістря, хіба в кабана є руки, чи в нього є залізне вістря, якого ти побоюєшся. А хіба тобі було провіщано, ніби я закінчу життя від ікла чи чогось подібного. Отже, ти можеш робити, що зробив, але ж сказано було – від списа. Хіба ми маємо битися з людьми? Пусти мене!».

40. Крез сказав: «Дитино моя, ти мене переконав щодо мого сновидіння. Тепер я переконаний тобою, змінюю своє рішення і відпускаю тебе, йди на полювання».

41. Сказавши це, Крез послав за фрігійцем Адрастом, а коли той прийшов, так звернувся до нього: «Адрасте, я тебе пригніченого прикрим нещастям, за яке я тебе не ганю, очистив і взяв до себе і забезпечив тебе всім потрібним. Тепер за добро, що я перший його тобі зробив, віддяч мені також добром. Я призначаю тебе охоронцем мого сина, який вирудився на полювання, дивись, щоб там у дорозі злочинні злодії не напали на вас. Крім того, тобі варто вирушити на це полювання, щоб прославитися. Адже ти прагнеш здобути собі славу, заповідану тобі від предків, а до того ж тобі не бракує юнацької снаги».

42. Адраст відповів: – «В іншому випадку я не взяв би участі в такому заповзятті. Адже мені, якого спіткало таке нещастя, не слід спілкуватися з моїми щасливими ровесниками, навіть я цього і не бажаю і утримуюся від такого спілкування. Але тепер, коли ти наполягаєш на цьому, я мушу погодитися (адже я зобов'язаний віддячити тобі) і я готовий зробити, як ти хочеш. Твій син, якого ти мені доручив охороняти, повернеться до тебе живий і здоровий, під моїм захистом».

43. Після такої відповіді Крезові, він разом із відбірним загоном мисливців, юнаками та собаками вирушив у подорож. Зійшовши на гору Олімп, вони відшукали там звіра і, оточивши його, кинули в нього дротики. Там цей чужинець, очищений від убивства, званий Адрастом, кинувши дротик і

промахнувшись, улучив у Крезового сина. Так здійснилося провіщене уві сні, коли залізне вістря вразило юнака. Негайно хтось із там присутніх побіг сповістити Креза про те, що сталося. Прибувши в Сарди, той розповів про полювання і нещасну долю царського сина.

44. Крез, глибоко схвилюваний смертю сина, ще більш уболював тому, що сина вбив той, кого він очистив. Несамовитий від горя, він звертався до Зевса – покровителя очищень, кличучи його бути свідком того, що той зазнав від чужинця, звертався до Зевса – наглядача хатнього вогнища і покровителя друзів. Цими йменами він називав одного і того ж бога, бо звертаючись до наглядача хатнього вогнища, Крез посилався на те, що він пригостив у себе вбивцю свого сина, не знаючи, що так станеться, а звертаючись до покровителя друзів, він не знав, що, посилаючи Адраста як охоронця Атія, той стане його найлютішим ворогом.

45. Нарешті, прийшли лідійці, несучи тіло вбитого, а за ними йшов і сам убивця. Стоячи перед убитим, він, простягаючи руки, благав Креза, віддаючи себе на його волю, зарізати його біля трупа. Він згадував своє перше лихо і як після цього він став убивцею людини, яка його очистила, і казав, що надалі жити йому неможливо. Крез, слухаючи його, зглянувся на Адраста, хоч той спричинився до такого нещастя в його родині, і сказав йому: «Тепер, ти справедливо задовольнив мене, бо сам себе засудив на смерть. Власне не ти винуватий у моєму нещасті, бо ти не з своєї волі вчинив таке, але це хтось із богів, який провіщав мені про майбутнє нещастя». Отже, Крез поховав, як належало, свого сина, а Адраст, син Гордія, сина Мідаса, що став убивцею свого брата і вбивцею того, хто його очистив, коли люди, що були біля могили, заспокоїлися, попросив людей пробачити йому за те, що він став причиною стількох нещасть, і убив себе на могильному горбі.

46. Крез упродовж двох років перебував у великій жалобі, утративши свого сина. Проте, після того, як Кір, Камбісів син, позбавив влади Астіага, Кіаксарового сина, і перси почали набувати сили, Крез припинив жалобу і почав міркувати, як би йому можна було перед тим, коли перси стануть могутніми, захопити їхню державу, яка набирала сили.

Зайнятий тепер такою думкою, він вирішив послати своїх людей до пророчих святилищ(1), одних до Дельфів, інших до фокейських Аб, третіх іще до Додони, ще інших послав до пророчого святилища Амфіарая і до Трофонія, ще до Бранхідів у країні мілетян. Такі ось еллінські пророчі святилища, до яких за оракулами звернувся Крез. А ще інших він послав у Лівію до пророчого святилища Аммона з такою самою метою. Крез послав своїх людей, щоб перевірити правдивість оракулів. Він мав на думці таке, що якщо вони знають істину, запитати їх через других посланців, чи він матиме успіх, коли почне війну проти персів.

47. Доручивши це своїм лідійцям, він послав їх, щоб перевірити правдивість оракулів. Починаючи з того дня, коли вони мали відійти з Сард, він наказав їм рахувати дні і на сотий день запитати жерців, що переказують божественну волю: «Що збирається зробити владар лідійців Крез Аліаттів син». – Потім наказав їм записати все, що провіщає божество, і передати записане йому. Що саме провіщали всі інші ораку- * ли, цього ніхто не може сказати, а в Дельфах, щойно увійшли до святилища(1) лідійці з запитанням до бога, Піфія гекзаметрами сказала їм таке: «Знаю піщинок число і міру морської води, Чую того, хто мовчить, глухого слова розумію, Запах до мене дійшов у дужій броні черепахи, Варять яку в казані сукупно з баранячим м'ясом. Мідна підстилка під нею і покривка мідна над нею».

48. Такий лідійські посланці одержали оракул від Піфії, записали його і повернулися до Сард. Інші посланці так само прийшли і принесли пророкування. Тоді Крез, розгорнувши записане, подивився, що там було. Жоден із оракулів його не задовольнив за винятком того, що був із Дельфів. Одразу він почав молитися і признав правдивим лише цей, бо саме в пророкуванні з Дельфійського святилища було сказано, що він збирався зробити. Справді, пославши до різних пророчих святилищ своїх людей, Крез, відрахувавши належний день, вигадав таке, про що, на його думку, не можна було здогадатися, чи заздалегідь не можна було собі уявити. Він розрізав на дрібні шматки черепаху і ягнятко, наказав зварити їх укупі в мідяному казані і закрити його мідяною покривкою.

49. Отака була відповідь, що її він одержав із Дельфів. Щодо відповіді з святилища Амфіарая, я не знаю, що там було сказано лідійцям після того, як вони в священній огорожі зробили всі належні обряди (бо про це не було мови), але і цей оракул він визнав за правдивий.

50. Після цього великими пожертвами він хотів привернути до себе милість дельфійського бога. Він приніс там у жертву три тисячі биків, ще різної худоби, ліжка, оправлені золотом і сріблом, золоті келихи і пурпурові гіматії та хітони і, розклавши велике вогнище, спалив усе це, сподіваючись, що так він зможе привернути до себе прихильність бога. Своїм лідійцям він наказав принести в жертву богові все, що кожний має під рукою з свого майна. Коли Крез закінчив своє жертвування, він наказав розтопити силу золота і відлити з нього кілька половинчатих цокольних плит, із довших зробити плити шести п'ядей завдовжки, а з коротших – трьох п'ядей і заввишки в одну п'ядь, а всього їх числом сто сімнадцять, чотири з них із щирого золота, кожна третя з них вагою в півталанта, а інші половинчаті плити з ясного золота, вагою в два таланти. Ще наказав він зробити фігуру лева з щирого золота вагою в десять талантів. Цей лев після пожежі дельфійського храму, впав із цокольних плит (на яких його було поставлено) і тепер він лежить у скарбниці корінфян і важить лише шість із половиною талантів, бо три з половиною таланти розтопилися.

51. Коли всі ці речі було зроблено, Крез відіслав їх до Дельфів. До них додав ще інші пожертви – два великих кратери, один золотий, а другий срібний. Золотий кратер було встановлено праворуч від входу до храму, а срібний – ліворуч від входу. Їх також було перенесено після пожежі в храм. Золотий стоїть тепер у скарбниці клазоменців і важить вісім із половиною талантів і ще дванадцять мін. Срібний кратер поставлено в куті храмового передпокою. Він може вмістити шістсот амфо-реїв. Це відомо тому, що дельфійці змішують у ньому вино з водою на святі теофаній(1). Дельфійці кажуть, що це твір самосця Теодора (2), і так воно і мені здається, бо він не може бути твором якоїсь невідомої особи. Послав він туди чотири срібних піфоси, що стоять у скарбниці корінфян, і, крім того, дві посудини для святої води, одну золоту і ще одну

срібну. На золотій посудині напис з указівкою на те, ніби вона є приношенням лакедемонців, але це неправильно, бо вона від Креза, а напис зробив хтось із дельфійців, бажаючи догодити лакедемонцям (3). Я знаю його ім'я, але не назву його. Проте статуя в образі хлопчика, з руки якого плеться вода, є від лакедемонців, але жодна посудина для святої води – не від них. Ще інші приношення у великій кількості, але без клеймів разом із згаданими вище прислав Крез і серед них округлі срібні зливки і золота статуя жінки заввишки в три лікті, про яку дельфійці кажуть, що це зображення Крезової хлібопекарки(4). Від своєї дружини Крез пожертвував намиста та пояси.

52. Оце все він відіслав до Дельфів. До святилища Амфіарая(1), про доблесть якого і страждання він довідався, Крез послав щит, увесь зроблений із золота, а також спис із суцільного золота (2), як його вістря, так і його ратище. Обидві ці речі були в Фівах, у фіванському храмі, присвяченому Аполлонові Ісменію.

53. Лідійцям, які повинні були передати всі ці дари святилищам, Крез наказав спитати божества, чи треба йому виступити з війною проти персів і чи треба залучити до свого війська союзницькі війська. Коли посланці Креза прибули до святилищ і віддали всі пожертви, лідійці просили божества дати їм відповідь на таке запитання: «Крез, цар лідійців та інших народів, вважаючи, що тут він одержить єдині правдиві оракули з тих, що є на світі, посилає вам достойні вас дари і запитує вас тепер, чи варто йому виступити з війною проти персів і залучити до цієї війни союзників?» – Таке вони запитали і обидва божества подали однакову пораду: вони провіщали Крезові, що коли він піде з війною проти персів, то зруйнує велику державу(1). Що ж до союзників, то вони порадили йому серед еллінів обрати тих., яких він уважатиме за найсильніших.

54. Коли ці оракули було переказано Крезові, він дуже зрадів, почувши таку відповідь, гадаючи, що це саме він має зруйнувати Кірову державу. Він знову послав до піфійських Дельфів дари, спочатку довідавшись про число дельфійців, кожному з них по два золотих статери. На віддяку за це дельфійці дарували Крезові і лідійцям промантію, ателію і

проєдрію(1) і, якщо хтось із них захотів бути дельфійським громадянином, то йому довічно давалося це право.

55. Після всіх пожертв дельфійцям, Крез у третій раз звернувся по оракул до їхнього божества, бо, діставши від нього правильну відповідь, він без кінця почав звертатися до нього. Тепер він хотів дізнатися, чи тривалою буде його влада. Піфія на це так йому відповіла(1):«Скоро той мул ослорідний стане мідійським тираном.Саме тоді, о Лідійцю (2), вздовж берега Герму (3)Бігти тобі, не стояти, без огляду на боягузтво».

56. Коли про ці слова почув Крез, він зрадів ще більше, ніж перед тим, бо був певний, що ніколи мул замість людини не буде царювати в мідійців, отже, ні він, ні його нащадки не позбавляться влади.

Після того він почав дізнаватися, хто серед еллінів є наймогутніши-ми, щоб скласти з ними союз. Так він довідався, що найвидатніші серед них – це лакедемонці і афіняни, перші дорійського племені, а другі іонійського. Отже, саме вони були найславнішими. Перші за походженням елліни, а другі – пеласги(1). Другі нікуди не віддалялися з своєї країни, а перші багато кочували. За часів царя Девкаліона вони перебували у Фтіотиді, під час Дора, Еллінового сина, були вони в країні під горами Осса і Олімп, що називається Гістієотідою (2), а з цієї Гістієотіди їх вигнали кадмеї(3), і вони оселилися на Пінді, в краю, що називається Македдон. Звідти вони переселилися в Дріопіду, а з Дріопіди, нарешті, прибули до Пелопоннесу і там одержали назву дорійців.

57. Якою саме мовою розмовляли пеласги, я точно не можу сказати. Якщо можна про це судити з того, що ще тепер існує з пеласгійського племені, які мешкають у місті Крестоні над тірсенами (2) і колись були сусідами тих, що називаються тепер дорійцями (а жили вони тоді на землі, що нині називається Фессаліотідою) (3), крім того, з тих пеласгів, Що живуть у Плакії(4) та Скілаці на Геллеспонті, з тих, що були поблизу від афінян, а також із інших пеласгійських міст, а потім змінилися їхні назви, коли можна це навести як свідчення, то пеласги розмовляли варварською мовою (5). Якщо це виправдано для всіх пеласгійських племен, то аттічне плем'я, будучи пеласгійським, а згодом ставши еллінським, разом із тим змінило і свою мову. Отже, ні крестонці, ні

плакійці не розмовляють такою мовою, якою розмовляють їхні сусіди, але вони мають спільну для обох з них мову. Це означає, що їхній говір, який вони зберігають, це той самий, що ним розмовляли ще до приходу в ці краї.

58. Еллінський народ, відтоді як став таким, завжди користувався своєю мовою, так воно мені здається. Після того, як він, будучи ще незначним, відокремився від пеласгійських племен, він поступово збільшувався в числі, хоч спочатку був малим, прийняв до свого складу багато різних племен, серед них також пеласгів та інших варварів. Як мені здається, пеласгійський народ, будучи варварським, ніколи значно не збільшувався.

59. З цих двох народів, що про них ішлося вище, як довідався Крез, народ Аттики був роз'єднаний і пригнічений, коли Пейсістрат, син Гіппократа, був тираном в Афінах. Отже, Гіппократові, коли він, як простий громадянин, був присутній на святах в Олімпії, було показано велике чудо. Під час жертвоприношення, в казанах, що стояли там з водою і м'ясом, вода сама собою раптом без вогню закипіла і почала виливатися. Лакедемонєць Хілон(1), що на той час був там і бачив це чудо, порадив Гіппократові насамперед не брати собі жінку, що здатна народжувати дітей, а коли вже він одружений, відіслати жінку, а якщо в нього вже є син, то відмовитися від нього. Проте Гіппократ не схотів послухати поради Хілона. Після того в нього народився син Пейсістрат, про якого вже згадувалося. Сталося так за цього Пейсістрата, що повстали один проти одного афіняни (2), які жили на узбережжі і ті, які жили на рівнині. Перших очолював Мегакл, син Алкмеона, а тих, що на рівнині – Лікурґ, син Арістолаїда. Прагнучи захопити владу, Пейсістрат організував собі третю партію, зібравши заколотників, став на чолі гіперакріїв і вигдав таке: поранивши себе і своїх мулів, він заїхав із ними на агору, нібито тікаючи від ворогів, які переслідували його, коли він їхав у полі, і хотіли вбити. Через це він звернувся до народу, з проханням дати йому для захисту якихсь охоронців, бо він перед тим уславився як проводир (3) у війні проти мегарців, захопив Пісаю та вчинив й інші подвиги. Афіняни, обдурені ним, дозволили йому обрати серед громадян триста людей, які стали не списоносцями (4) Пейсістрата, а його

ломаконосцями, бо так їх озброєних ломаками потім назвали. Ці люди підняли повстання разом із Пейсістратом і захопили Акрополь. Після цього Пейсістрат почав владарювати в Афінах, не знявши нікого з посад і не змінивши законів, але за його владарювання він добре прикрасив місто і дбав про його добробут.

60. За деякий час, порозумівшись між собою, прибічники Мегакла і прибічники Лікурга вигнали його з Афін. Так сталося, що Пейсістрат спершу заволодів Афіними і втратив свою владу, яка не дуже міцно вкорінилася, а ті, котрі вигнали Пейсістрата, знову посварилися між собою. Посварившись з своїми колишніми прибічниками, Мегакл послав вісника до Пейсістрата з запитанням, чи хоче той його дочку взяти собі за дружину й одержати владу. Коли Пейсістрат прийняв пропозицію і погодився з такою умовою, вони задумали для його повернення з вигнання, як я гадаю, найдурнішу річ на світі. Як я вважаю (бо, звичайно, еллінський народ із давніх давен відрізнявся від варварів тим, що був розсудливим і не мав їхньої дурної безпосередності), якщо справді на той час, ті, які були в Афінах, мешканці котрих славилися тим, що були першими серед еллінів за своїм розумом, як я кажу, наважилися вигадати таке. В Паяніейському домі жила жінка на ім'я Фія, на зріст у чотири лікті без трьох пальців і гарна на вигляд. Так ось цю жінку, при повній зброї, вони поставили на колесницю і всіляко прикрасивши її, щоб вона була найчепурнішою, повезли в місто, а перед нею бігли вісники, які вигукували, прибуваючи до міста те, що їм було наказано: «О, афіняни, прийміть у себе з відкритою душею Пейсістрата, якого сама Афіна, шануючи його найбільше серед людей, везе на свій Акрополь!». Таке вони там викрикували і одразу по всіх демах (4) пішли чутки, ніби сама Афіна везе Пейсістрата, і громадяни, повіривши, що та жінка справді богиня, молилися їй і прийняли в себе Пейсістрата.

61. Обійнявши в такий спосіб владу тирана, Пейсістрат згідно з тим, як у нього було умовлено з Мегаклом, одружився з Мегакловою дочкою. Але оскільки в нього вже були дорослі сини і тому, що Алкмеоні-ди вважалися за проклятих, він не хотів, щоб нова дружина народила йому дітей і спілкувався з нею лише в незаконний спосіб. Це спершу вона утаювала, але

після, як її запитала мати, вона їй розповіла, а та „ переказала
свому чоловікові. Той прийняв це, як велику образу, що йому
зробив Пейсістрат. У гніві він поквапився замиритися з своїми
колишніми прибічниками. Довідавшись про його вчинок,
Пейсістрат покинув країну і, прибувши до Еретрії, порадився з
синами. Думка Гіппія переконала всіх, що треба відвоювати
собі владу. Тоді вони почали збирати пожертвування від міст,
що колись чимось були їм зобов'язані. Фіванці перевершили
всіх своїми великими грошовими внесками. Не пройшло,
сказати б, і багато часу, як у них все було вже готове для
повернення. Прибули до них із Пелопоннесу аргоські
найманці. Велику готовність прийти на допомогу виявив
наксієць на ім'я Лігдамій(1), який прибув із власного почину з
грошима і людьми.

62. Вирядившись з Еретрії, на одинадцятий рік вони
повернулися. І найперше місто, що вони захопили в Аттіці, був
Марафон. Коли вони отаборилися в цьому місті, до них почали
прибувати з Афін заколотники, а також стікалися люди з інших
демів, які воліли краще мати для себе тиранію, ніж демократію.
Всі вони склали військову силу. Тим часом афіняни в своєму
місті, коли Пейсістрат(1) збирав гроші, а потім захопив
Марафон, не звертали на це жодної уваги. Нарешті, коли вони
довідалися, що він із Марафона вирушає до їхнього міста, вони
виступили проти нього. Тоді, як із усіма своїми силами вони
вийшли проти тих, що поверталися з вигнання, Пейсістратове
військо, виступивши їм назустріч, дійшло до храму Афін
Палленіди і зайняло там позицію. Тут прийшов до Пейсістрата
якийсь віщун, акарнанець Амфіліт(2), і під впливом
божественного натхнення провіщав йому в гекзаметричних
віршах таке: «Кинуто невід у море, розтягнуто сіті для ловлі, В
невід стрибають тунці при ярому місячнім світлі».

63. Так богонатхненний провіщав це, а Пейсістрат
зрозумів оракул і, зваживши на нього, виступив із військом.
Афіняни в своєму місті на той час снідали, а потім одні з них
почали грати в кості, а інші полягали спати. А Пейсістратові
воїни, напавши на афінян, змусили їх тікати. Коли вони тікали,
Пейсістрат вигадав хитрий спосіб перешкодити їм об'єднатися
і щоб вони залишалися розпорошеними. Він послав своїх синів

на конях, щоб вони догнали втікачів і дали їм наказ Пейсістрата не лякатися і кожному повернутися додому.

64. Афіняни послухалися його. Так Пейсістрат утретє оволодів Афінами і зміцнив там тиранію з допомогою багатьох найманців і грошових внесків, як із Афін, так і з тих, що прибули з берегів Стрімону(1). Він узяв заручниками синів тих афінян, які чинили опір і не повтікали. Він переселив їх на Наксос (бо Пейсістрат завоював його і передав його Лігдамію). Крім того, він очистив Делос за наказом божества. Його він очистив у такий спосіб. Наскільки можна було побачити, дивлячись із святилища, він наказав вирити всі трупи і перенести їх до іншої сторони Делосу. І Пейсістрат владарював як тиран в Афінах, а з Афінян одні загинули в битві, а інші покинули батьківщину разом із Алкмеонідами (2).

65. Такі були справи на той час в афінян, як про них дізнався Крез, а про лакедемонців він довідався, що вони вже уникли великих прикростей і закінчили війну з тегейцями. Коли в Спарті царювали Леонт і Гегесікл(1), лакедемонці перемагали в усіх війнах і лише від тегейців зазнавали поразок. Перед тим у лакедемонців були найгірші закони порівняно з усіма іншими еллінами і вони не спілкувалися між собою і з жодними іноземцями. Але згодом вони одержали кращі закони, і це було так. Коли Лікурґ (2), видатна особа серед спартанців, прибув у Дельфи, щоб одержати оракул, і зайшов до святилища, Піфія одразу сказала йому таке: «Ось ти прийшов, о Лікурґе, до храму мого золотого, Зевсові милий, а також усім божествам олімпійським. Ким назову я прибульця, чи мужем, чи богом славетним? Краще безсмертним назвати тебе, о мій мудрий Лікурґе!»

Як дехто каже, Піфія сама розповіла йому про той державний устрій, що нині існує в спартанців. Як самі спартанці твердять, Лікурґ, коли його небіж Леобот був царем у спартанців, а він був його опікун, той приніс свої закони з Кріту. Скоро він став опікуном, він змінив усі закони і не дозволяв їх порушувати (3). Коли була війна, він установив еномотії(4) і тріакади (5) і сиситії, а крім того, він призначив ефорів і заснував раду старійшин. Так вони перейшли до правильного законодавства, а після смерті Лікурґа збудували йому святилище і дуже шанували його .

66. їхня земля була родючою і в них було багато чоловіків; вони швидко досягли добробуту. Нарешті, їм набридло жити спокійним життям. До аркадян вони ставилися із зневагою, вважаючи себе кращими. Вони звернулися до дельфійського святилища з запитанням, чи не варто було б їм підкорити собі всю Аркадію. Піфія на це так їм відповіла: «Просиш Аркадію дати, занадто ти просиш, не дам я, Є там багато людей, що жолуді їсти спроможні(1), Ті не допустять тебе, хоч я і не виступлю проти, Дам я Тегею тобі, де приємно всякчас танцювати, Гарна рівнина, котру там мотузкою міряти можна».

Коли таку відповідь було дано лакедемонцям і вони її почули, то вирішили не нападати на всіх інших аркадян, але взявши з собою кайдани (2), виступили проти тегейців, повіривши облудному пророкуванню. Вони гадали, що поневолять тегейців. Але зазнали поразки і всім тим, що їх було взято в полон і закуто в кайдани, котрі вони принесли з собою, довелося вимірювати мотузкою тегейське поле, на якому вони працювали. А ті кайдани, що в них їх було закуто, ще за мого часу зберігалися в Тегеї, підвішані навколо храму Афіні Алеї.

67. Починаючи від першої війни, спартанці постійно воювали з тегейцями і неодмінно зазнавали поразок. Проте під час Креза, коли в Лакедемоні царювали Анаксандрід і Арістон, спартанці, нарешті, стали переможцями у війні(1), і ось у який спосіб. Оскільки їм завжди не щастило у війні з тегейцями, вони послали своїх посланців до Дельфів із запитанням, кого з богів їм слід уласкавити, щоб перемогти у війні тегейців. На це Піфія їм відповіла, що їм треба перенести кістки Агамемнонового сина, Ореста (2). Коли ж вони виявилися неспроможними знайти Орестову домовину, вони знову послали до бога, щоб дізнатися про місце, де лежить Орест. Тоді Піфія сказала посланцям таке: «Є у Аркадії місто на рівному місті – Тегея, Дмуть вітровії у ній, неминучій покірні потребі, Йде за ударом удар і лихо за лихом приходить, Там Агамемнона сина земля покрива життєдайно, Якщо його перемістиш, Тегеї володарем станеш».

Лакедемонці, почувши цей новий оракул, далі почали шукати, але не наблизились до того, що шукали, аж поки Ліх,

один із спартанців, що їх називають агатоергами, нарешті, знайшов. Агатоерги (3) – це громадяни, найстаріші, числом п'ятеро і в кожному році вони виходять із стану вершників. Протягом того року, коли вони виходять із стану вершників, то мають бути завжди напоготові виконувати обов'язки послів спартанської держави в різних краях.

68. Саме з таких людей був Ліх, який знайшов у Тегей частини випадково, частини завдяки своєму розумові те, що треба. Оскільки того року з тегейцями були мирні стосунки, він, зайшовши до кузні, побачив, як коваль кував там залізо(1). Бачачи це, він був дуже здивований. Помітивши, як він дивується, коваль, припинивши роботу, сказав йому: «Ось, гостю з Лаконіки, якби ти побачив те, що я бачив, ти ще більше здивувався б, ніж оце тепер тобі довелося дивитися на опрацювання заліза. Отже, я, хотівши тут у дворі викопати колодязь, копаючи, наштотхнувся на труну завдовжки в сім ліктів. Не вірячи, що колись існували люди, вищі на зріст, ніж теперішні, я відкрив труну і побачив, що покійник такого самого розміру, як і труна. Вимірявши, я знову поховав його».

Так коваль розповів йому те, що бачив, а Ліх, зваживши на його слова, здогадався, що цей покійник відповідно до віщування був саме Орестом. Ось як він, зіставивши сказане ковалем із оракулом, зробив свій висновок: у двох подувах ковальських міхів він розпізнав вітри, в ковадлі і молоті – удар за ударом, у залізі, яке кував коваль, лихо за лихом, беручи до уваги таке порівняння, що залізо було винайдено на лихо людям. Зробивши таке порівняння, він прийшов у Спарту і розповів лакедемонцям про все це. Проте вони, вигдавши якесь неправдиве обвинувачення, вигнали його(2). Він повернувся до Тегей, розповів ковалеві про свою біду і спробував був найняти в коваля його двір, але той не погодився. Перегодом він все ж таки умовив коваля (3), оселився в нього, відкопав труну, зібрав кістки і вирядився з ними до Спар-ти. І відтоді щоразу, коли лакедемонці мали зіткнення з тегейцями, лакедемонці остаточно їх перемагали. Так вони завоювали більшу частину Пелопоннесу.

69. Коли Крез довідався про все це, він послав вісників до Спарти з дарами і пропозицією укласти союз і напутив вісників, що їм треба було сказати. Прибувши, вони переказали

таке: «Нас послав Крез, владар лідійців та інших народів, щоб ми сказали вам: – шановні лакедемонці, бог наказав мені своїм оракулом узяти собі в союзники когось із еллінів і я довідався, що ви найсильніші в Елладі(1). Отже, я, згідно з оракулом, закликаю вас бути мені друзями і союзниками без усяких викрутів і облуди». Таке через своїх вісників оголосив їм Крез. Лакедемонці, які також знали про оракул, даний Крезові, зраділи приходу лідійців і заприсягалися в приязні до них і в союзі. До того ж декому з них Крез і перед тим робив якісь добродійності. Тепер лакедемонці відрядили до Сардів посланців, щоб придбати там золото, яке вони хотіли використати для статуї Аполлона, що і тепер стоїть у лаконському Торнаці(2), але Крез тим, що прибули для купівлі, просто подарував золото.

70. Цього ради лакедемонці прийняли пропозицію про союз і ще через те, що він саме їх обрав собі в союзники серед усіх еллінів. Вони, з свого боку, охочі були прийняти його пропозицію. Виготовали бронзовий кратер(1), закраїни якого було оздоблено зображеннями різних тварин, і таких розмірів, що він міг умістити в собі триста амфореїв, бажаючи цим віддячити Крезові. Цей кратер не був доставлений до Сардів із двох причин, про які розповідають по-різному. Отже, лакедемонці кажуть, що на шляху до Сардів його довели до Самосу, самосці, довідавшись про вантаж, напали на своїх військових кораблях і забрали його собі. Але самосці, з свого боку, кажуть інакше, а саме, що лакедемонці, які везли з собою кратер, запізнилися і довідавшись про здобуття Сардів і Крезову долю, продали кратер на Самосі, де приватні особи купили його і пожертвували в храм Гери. Можливо і те, що посланці, повернувшись до Спарти, сказали, що кратер у них забрали самосці.

71. Така була доля цього кратера, а Крез, ошуканий оракулом, вирядився в похід до Каппадокії, сподіваючись у такий спосіб розбити Кіра і зруйнувати перську державу. Тоді, як він ще готувався до цього походу проти персів, один із лідійців, що його і перед тим вважали за мудреця і який внаслідок висловленого ним тоді користувався великою повагою серед лідійців, подав Крезові таку пораду (а звали його Санданій): – «Великий владарю! Ти готуєшся до війни з

цими людьми, які мають шкіряні штани(1), і ввесь їхній одяг шкіряний, і годуються вони не тим, що хочуть, а тим, що мають, а їхня країна гориста, вино вони не п'ють, а лише воду, навіть і інжиру в них нема, і взагалі нічого путящого. Отже, коли ти їх переможеш, що ти від них візьмеш, від цих людей, що в них власне нема нічого? Проте, якщо вони тебе переможуть, згадай-но, чого ти позбудешся. Коли ж вони засвоять досягнення нашої культури, то їх не можна буде прогнати. Щодо мене, то я дякую богам за те, що вони не надоумили персів воювати проти лідійців». Ця промова не переконала Креза. В персів, справді, перш ніж вони завоювали лідійців, не було нічого з властивих лідійцям розкошів.

72. Каппадокійців елліни називають сірійцями і ці сірійці, до того, як вони підпали під владу персів, були залежні від мідійців. Кордоном між лідійською державою і мідійською була ріка Галіс, яка тече з вірменського нагір'я країною кілікійців, згодом вона тече праворуч від країни матієнів, а з лівого боку – країною фрігійців. Оминувши Фрігію, вона завертає на північ і там відмежовує сірійців-каппадокійців із лівого боку від пафлагонців. У такий спосіб ріка Галіс перетинає майже всю долішню частину Азії від моря насупроти Кіпру аж до Понту Евксину. Це найвужча частина всієї цієї країни, і здібна людина може пройти цим шляхом за п'ять днів(1).

73. Отже, Крез виступив із війною проти Каппадокії, поперше тому, що мав бажання приєднати цю землю до своєї держави, а ще тому, що повірив оракулові, а також хотів помститися за Астіага на Кірові. Цього Астіага Кіаксарового сина, який був шурином(1) Креза і царем мідійців, Кір, Камбісів син, переміг, а Астіаг ось як став Крезовим шурином. Якось загін заколотних скіфів-кочовиків удерся в мідійську землю. На той час владарем мідійців був Кіаксар, син Фраорта сина Деіока, який спершу доброзичливо прийняв скіфів як благальників. Він навіть, довіряючи їм, віддав їм своїх синів для навчання їх скіфської мови і стрільби з луків. Коли минув деякий час, сталося так, що скіфи, які постійно ходили на полювання і приносили здобич, одного разу не принесли нічого. Коли вони повернулися з порожніми руками, Кіаксар (а він був, очевидно, людиною дуже запальною), повівся з ними

досить грубо. Тоді вони, зазнавши образи від Кіаксара і вважаючи, що він повівся з ними несправедливо, вирішили зарізати і пошматувати одного з його синів (2), що був у них для навчання. Оббілювавши його так, як вони мали звичай оббілювати тварин, вони принесли його м'ясо Кіаксарові, так ніби це була їхня здобич на полюванні. Після цього вони вирішили якнайшвидше тікати до Аліатта, Садіаттового сина, в Сарди. Так воно і сталося. Кіаксар і присутні в нього співтрапезники покоштували цього м'яса, а скіфи, що це вчинили, запросили притулку в Аліатта.

74. Після цього, коли Аліатт відмовився видати скіфів на вимогу Кіаксара, між лідійцями і мідійцями почалася війна, що тривала п'ять років, на якій часто мідійці перемагали лідійців або лідійці мідійців (одного разу навіть у нічній битві). В такий спосіб із перемінним успіхом тривала ця війна, а на шостий рік під час однієї битви день раптом перетворився на ніч(1). Про таке перетворення дня на ніч провіщав іонійцям пілетьянин Фалес, визначивши рік, коли станеться це перетворення. А лідійці і мідійці, щойно побачили, як настала ніч замість дня, припинили битву і поспішили укласти між собою мир. Ті, що їх замирили, були кілікієць Сієннесій (2) і вавилонянин Лабінет (3). Це вони змусили їх обмінятися присягами і закріпити їх шлюбами. Вони видали Аліаттову дочку Аріенію за Кіаксарового сина, бо без міцних зв'язків спорідненості всякі угоди здебільшого не мають ні сили, ні тривалості. Присяги ці народи роблять так, як і елліни, але, крім того, вони злегка надрізують рамена і висмоктують із надрізів кров.

75. Отже, Кір подолав і забрав у полон Астіага, який був його дідом із боку матері, про що я розповім далі(1). Оце й було причиною того гніву, що його Крез мав проти Кіра, коли він послав по оракули запитати, чи варто йому виступити з війною проти персів і, одержавши облудну відповідь, яку він витлумачив собі на користь, вирушив у похід для завоювання перських володінь. Наблизившись до ріки Галія, Крез, як я сам гадаю, провів своє військо через мости, що там були, але, як твердить більшість еллінів, перейти ріку їм допоміг Фалес Мілетський(1). Крез розгубився, не знаючи, як йому переправити військо через ріку (бо на той час ще не було теперішніх мостів), як кажуть, тоді в таборі перебував Фалес і

він зробив так, що ріка, яка протікала ліворуч (2) від війська, стала текти праворуч від нього, а зробив він це так. Він наказав прорити вище табору глибокий канал у формі півмісяця, так щоб ріка обтікала табір із півдня, відступаючи вздовж каналу від колишнього річища, ріка протікала повз табір і знову поверталася до свого колишнього річища. В такий спосіб після поділу на дві течії ріку в обох річищах можна було перейти. Дехто навіть твердив, ніби тоді старе річище остаточно пересохло, але я цьому не йму віри: як саме, повертаючись, вони змогли б перейти через ріку?

76. Отже, Крез, переправившись із військом, прибув до так званої Птерії в Каппадонії(1) (а Птерія – це найбільш укріплена місцевість у цій країні, вона розташована близько міста Сінопи, що на березі Понту Евксіну). Там він отаборився і почав плюндрувати ділянки сірійців. Захопивши місто птерійців, він продав їх у неволю. Крім того, захопив і навколишні міста, а сірійців, які перед ним ні в чому не завинили, прогнав звідти. Тим часом Кір, зібравши своє військо і поповнивши його всіма тими, що мешкали поблизу, виступив назустріч Крезові. А перед тим, як вирушити в похід із військом, він послав вісників до іонійців, пропонуючи їм розірвати союз із Крезом. Але іонійці його не послушали. Кір скоро прибув із військом, отаборився навпроти Креза і там у Птерії вони помірилися силами. Битва була дуже жорстокою і в ній загинуло з обох сторін багато воїнів, нарешті, коли ніхто з них не переміг, вони розійшлися, як настала ніч.

77. Отже, так змагалися обидва табори. Крез був незадоволений малим числом свого війська (бо і справді його військо було далеко меншим від Кірова війська), так він уважав, і коли наступного дня Кір не відновив наступу(1), Крез відступив до Сард. Він думав покликати собі на допомогу єгиптян (бо він перед тим, як скласти союз із лакедемонцями, склав союз із Амасієм, царем Єгипту), відрядив він посланців і до вавилонян (бо з ними він також склав союз, а на той час у вавилонян був царем Лабінет) (2), оповістив він і лакедемонців, щоб вони прибули до Сардів на обумовлений час. Зібравши всі ці допоміжні війська і об'єднавши їх із своїм військом, Крез після закінчення зими, напочатку весни, мав намір виступити проти персів. Отакий власне був його намір. Прибувши в

Сарди, він послав вісників до своїх спільників, щоб вони зібралися на п'ятий місяць у Сардах. А своє військо, що складалося з найманців (3), які билися з персами, він уже розпустив, бо не сподівався, що Кір після таких непевних боїв одразу вирушить проти Сардів.

78. Тим часом, як Крез обмірковував свої наміри, у передмісті з'явилося безліч змій. Щойно вони там з'явилися, коні покинули пасовиська і почали поїдати змій. Це явище Крез витлумачив собі, як знамення і таким воно і було. Тоді він послав людей із запитанням до тельмессійців, щоб ті розтлумачили це знамення. Коли ті люди, послані по' оракул, довідалися від тельмессійців(1), що має означати це чудо, вони вже не змогли переказати відповідь Крезові. Ще перед тим, як вони відпливли до Сардів, Креза вже було взято в полон. А тельмессійці так розтлумачили знамення, що чужоземне військо нападе на Креза в його країні і винищить тамтешніх, посилаючись на те, що змія – це дитина землі, а кінь – це ворожа тварина і чужорідна(2). Так тельмессійці відповіли Крезові, вже ув'язненому, ще нічого не знаючи ні про Сарди, ні про самого Креза.

79. Ледве Кір, коли Крез відступив після битви, що відбулася в Птерії, довідався, що Крез має розпустити військо, вирішив, що саме тепер настав час якнайшвидше йти на Сарди, поки ще лідійці не встигли знову зібрати своє військо. Коли він це вирішив, то поквапився якнайскоріше здійснити свій намір і повів військо в Лідію, сам прийшовши вісником до Креза. Крез розгубився, бо події почали розвиватися зовсім інакше, ніж він гадав. Незважаючи на це, він повів у бій своїх лідійців. На той час в Азії не було народу сильнішого і відважнішого за лідійців. Вони билися верхи на конях, озброєні довгими списами і були дуже вправними вершниками.

80. Отже, обидва війська зустрілися на великій, позбавленій рослинності рівнині перед містом Сарди (цією рівниною течуть різні ріки(1) і серед них Гілл, яка вливається в найбільшу ріку Герм, що витікає (3) гори, присвяченої Діндімійській Матері(2), і вливається в море неподалік від міста Фокеї). Коли Кір побачив, як лідійці шикуються до бою на рівнині, він злякався їх кінноти і за порадою мілійця Гарпага (3) зробив таке розпорядження. Він об'єднав усіх верблюдів,

що в нього були для перевезення поживи та матеріалів, зняв із них вантажі, посадив на них воїнів, одягнених як вершники, і наказав цим людям, так обрядженим, вирушити попереду від іншого війська проти Крезової кінноти, а за верблюдами він наказав іти піхоті, а за піхотою наказав прямувати своїй кінноті. Так він вирішив розташувати верблюдів супроти кінноти, ось із якої причини: кінь боїться верблюда, навіть його вигляду і не витерплює його запаху. Таке він вигадав, щоб Крез не міг використати свою кінноту, якою так пишалися лідійці. І справді, коли дійшло до битви, коні одразу почули запах верблюдів і побачили їх, завернули назад і позбавили Креза його сподівань. Проте лідійці тоді не злякалися і, спішившись вступили в бій із персами. Коли згодом із обох сторін загинуло багато воїнів, лідійці відступили, зайнявши позицію за мурами міста, де їх обложили перси.

81. Коли так почалася облога, Крез, вважаючи, що вона триватиме досить довго, послав із міста інших вісників до своїх союзників. Перших вісників він послав із дорученням, щоб усі вони зібралися в Сардах на п'ятий місяць, а ті, яких він послав тоді, повинні були сказати союзникам, щоб вони поспішили якнайшвидше прийти на допомогу, оскільки Крез був в облозі. Він послав і до інших союзних країн і зокрема до Лакедемона.

82. Саме на той час спартанці посварилися з аргосцями через місцевість під назвою Тірея(1). А ця Тірея була частиною Арголіди, яку захопили лакедемонці. Отже, все, що було на заході аж до мису Малей(2), також належало аргосцям, як на суходолі, так і на морі, острів Кітери та всі інші острови (3). Аргосці поспішили оборонити свої володіння, що в них було відібрано. Тоді після наради було вирішено, що три сотні людей із кожної сторони битимуться, і та з двох сторін, яка подолає іншу, володітиме цим краєм(4). Основна маса військ із однієї сторони та з іншої повернулася додому і не залишилася там під час боротьби. Це для того, щоб уникнути втручання, якби війська були там присутні, тієї з двох сторін, яка, бачачи, що її товариші зазнають поразки, могла б прийти їм на допомогу. Склавши таку угоду вони віддалилися і відбірні воїни обох таборів, що залишилися на передовій, вступили в бій. Вони билися з однаковим успіхом аж поки з шестисот

воїнів залишилося троє. Із сторони аргосців – Алькенор і Хромій, із сторони лакедемонців – Отріад. Коли вони так залишилися сами, настала ніч. Обидва аргосці, що залишилися в живих, визнали себе за переможців і повернулися до Аргоса. Спартанець Отріад, що також залишився живим, зняв із мертвих аргосців обладунки та зброю і відніс їх у спартанський табір, а сам залишився на полі бою. Наступного дня обидва війська прийшли туди для того, щоб довідатися, як стоїть справа. Нарешті, кожна сторона стала твердити, що саме вона перемогла. Одні твердили, що на їхній стороні залишилося більше людей, а інші доводили, що ці люди повтікали, а їхній воїн zostався і зняв обладунки та зброю з померлих ворогів. Кінець кінцем, остаточно посварившись, вони почали битися між собою. Після того, як із обох сторін загинуло багато воїнів, перемогли лакедемонці. Аргосці з того часу почали стригти собі волосся на голові, яке до того вони носили довгим і видали закон з пересторогою, щоб ніхто з аргосців не відпускав волосся і щоб жінки не носили золотих оздоб до того, коли не буде звільнено Тіреї. А лакедемонці і собі видали протилежний закон: ті, хто до того не носив довгого волосся, відтепер мусили його носити. Що ж до єдиного, хто уцілів із трьохсот лакедемонців, Отріада, розповідають, що він соромився повернутися до Спарти, коли його товариші по зброї загинули, і що саме на тому місці в Тіреї він покінчив життя самогубством.

83. Ось такі справи, які непокоїли спартанців, коли до них прибув вісник із Сардів із проханням, щоб вони прийшли на допомогу Крезові, який був в облозі. Проте незважаючи на ці обставини, як вони почули те, що сказав вісник, вони поспішили допомогти Крезові. Вже тоді, коли вони готувалися до походу і їхні кораблі готові були до відплиття, прибула інша звістка про те, що лідійську фортецю здобуто і Креза взято живцем у полон. За таких умов спартанці були дуже засмучені цим нещастям і припинили готування.

84. Ось як Сарди було здобуто. На чотирнадцятий день облоги, яку витримував Крез, Кір оголосив своїм військам через посланих їм вершників, що перший із воїнів, хто зійде на мур фортеці, одержить від нього дари. Після цього оголошення воїни зробили кілька спроб, але даремно. Саме тоді, коли всі

інші відмовилися від цих спроб, один мард(1) на ім'я Гірояд, спробував залізти на мур з боку акрополя, де не було поставлено жодного вартового. В місті не мали побоювань, що колись акрополь можна було б здобути з цього боку, бо він був тут стрімчастий і неприступний. Саме там було місце, навколо якого давній цар Сардів Мелес не обніс лева, що йому народила наложниця. Тельмеосійці провіщали йому, що Сарди будуть неприступними, коли він навколо їхніх мурів обнесе лева(2). Отже, Мелес обніс цього лева навколо всіх мурів, де можна було на них залізти, за винятком того місця на акрополі, яке він уважав неприступним і стрімким. Ця частина міста обернена до Тмолу. Цей мард Гірояд побачив напередодні, як один із лідійців у тому місці акрополя опустився за шоломом, що там упав у нього. Це помітив Гірояд. Тоді він сам зійшов на мур, а слідом за ним і інші перси. Коли це сталося, Сарди було здобуто і все місто сплюндровано(3).

85. А з самим Крезом сталося таке. Був у нього син, що про нього я вже згадував, узагалі дуже здібний, але німий. За часів свого минулого добробуту, Крез зробив для нього все, що міг. Крім усього іншого він послав у Дельфи спитати, що йому слід зробити в даному разі, і Піфія дала йому таку відповідь: «Царю численних народів у Лідії, Крезе безглуздий, Ти не бажай, безрозсудний, щоб син твій говорив. Краще не чути його і німим йому бути назавжди. Адже почуєш його ти уперше у день нещасливий».

Коли було вже здобуто мури, один із персів, не пізнавши Креза, хотів його вбити, а Крез, хоч і бачив того, що напав на нього, через велике горе виявився байдужим і готовим померти від його меча. А цей його німий син від страху перед цим нещастям, закричав: «Гей, чоловіче, не вбивай Креза!» – Так він закричав і після того розмовляв протягом усього свого життя.

86. Отже, перси заволоділи Сардами(1) і взяли Креза в полон. Він царював сорок років і перебував в облозі сорок днів і згідно з оракулом він знищив велику державу, тобто свою державу. Взявши його в полон, перси привели його до Кіра. Кір наказав спорудити велике вогнище і на це вогнище поставити закутого в кайдани Креза і разом із ним іще чотирнадцять молодих лідійців. Він, імовірно, мав намір

принести жертву першої здобичі комусь із богів, або виконати якусь обітницю, або, знаючи про Крезову побожність, він для того поставив його на вогнище, щоб довідатися, чи не дасть якесь божество Крезові згоріти живцем. Отже так він зробив. І коли Крез уже стояв на вогнищі, він згадав, незважаючи на свій жалюгідний стан, у якому він перебував, богонатхненні слова Солона: – «Ніхто за своє життя не буває щасливою людиною». Коли це спало йому на думку, він зітхнув і простогнав після тривалого мовчання і тричі вимовив ім'я Солон. Кір, який це почув, наказав своїм товмачам (2) запитати Креза, кого це він називає. Вони наблизилися до нього і запитали його. Крез, після того, як його запитали, деякий час не казав нічого. Нарешті, коли вони його примусили, відповів: – «Я віддав би всі мої скарби, аби всі владарі могли порозмовляти з тим, кого я називаю». Оскільки сказане ним виявилось для них незрозумілим, вони знову запитали його. Нарешті, відповідаючи на їхнє наполегливе прохання, Крез розповів про те, як одного разу афінянин Солон прийшов до нього і, побачивши всі його скарби, поставився до них із зневагою. Потім Крез розповів Кірові, як усе, що сказав Солон, здійснилося. Адже Солон сказав усе це не лише про самого Креза, а взагалі про всіх людей і зокрема про тих, що гадають про себе, ніби вони щасливі. Крез розповідав про все це тоді, коли вогнище вже почало палати і закраїни його горіли. Коли Кір почув цю розповідь Креза від товмачів, він розкався і подумав, що і він так само людина, він, який іншу людину, за своїм багатством не гіршу від нього, живу поставив на вогонь. Крім того, побоюючися покарання і згадавши, що все у людському житті нестале, Кір наказав якнайшвидше загасити вогонь і зняти з вогнища Креза та всіх, хто був із ним. Проте всі спроби загасити вогонь виявилися даремними.

87. Тоді, як переказують лідійці, коли Крез зрозумів, що Кір розкався і побачив, що всі даремно намагалися загасити вогонь, він гучно покликав Аполлона, бажаючи його прийти йому на допомогу і врятувати його від лиха, якщо всі його пожертви були до вподоби богові. Так він плачучи благав бога. І раптом посеред ясного неба і повного безвітря набігли хмари і знялася буря з zalивним дощем, який загасив вогнище. Тоді Кір зрозумів, що Крез – людина мила богам і побожна. Він

наказав звести Креза з вогнища і так звернувся до нього: – «Крезе, хто з людей порадив тобі виступити з війною проти моєї землі і бути мені ворогом, а не другом?» – А той відповів: – «О царю, я зробив так через те, що ти такий щасливий, а я такий нещасний! Винуватий в усьому цьому був бог еллінів, який підбурих мене воювати. Адже нема такого дурного, хто віддавав би перевагу війні перед миром. Під час війни діти ховають батьків, а батьки – дітей. Але це було приємне якомусь божеству».

88. Так він казав, а Кір наказав зняти з нього кайдани, посадив його поряд себе, поставився до нього з великою шаную, і сам він і всі, що були навколо нього, здивовані, розглядали Креза. Занурений у роздуми той сидів мовчки. Згодом він озирнувся і, побачивши, як перси грабують лідійське місто, сказав: – «О царю, чи сказати тобі, що мені спадає на думку, чи краще мені тепер мовчати?» – Тоді Кір, заохочуючи його, наказав йому говорити, що він хотів. А той запитав його, кажучи: – «Оця велика юрба, що вона там із таким запалом робить?» – Кір відповів йому: – «Вона плюндрує там твоє місто і розкрадає твоє майно». – На це Крез відповів: – «Ні, вона не моє місто плюндрує і не моє майно розкрадає, бо тепер усе це – не моє. Вони розкрадають і забирають собі твоє».

89. Кір замислився над тим, що сказав Крез і віддаливши тих, що там були, спитав Креза, що той вбачає небезпечного для нього, в тому, що там відбувається. – На це той сказав: – «Оскільки боги зробили мене твоїм рабом, я вважаю за обов'язок указати тобі на те, що я ще вбачаю. Перси за своєю вдачею нестримні(1), до того ж і незаможні. Якщо ти їм дозволиш грабувати і забирати собі великі скарби, то ось що – з цього може бути. Той із них, хто захопить для себе найбільше, може повстати проти тебе. Тепер зроби ось що, коли тобі подобаються мрі слова. Постав при всіх брамах вартовими твоїх охоронців і хай вони скажуть тим, які виносять майно, відбираючи його, що десята частина неодмінно повинна належати Зевсові. Тоді вони не зненавидять тебе за те, що ти силоміць відбираєш у них майно, але, визнавши, що ти дієш справедливо, навіть охоче віддадуть свою здобич».

90. Кір був дуже радий тому, що він почув, уважаючи, що Крез дав йому дуже розумну пораду. Він вельми хвалив його і наказав своїм охоронцям виконати те, що Крез йому порадив. Потім він сказав йому: «Крезе, оскільки ти, як личить людині царського роду робиш добрі діла і говориш гарні слова, проси в мене все, що бажаєш, і так воно одразу і буде».-А той відповів: – «О владарю! ти мені зробиш велику милість, якщо дозволиш спитати в еллінського бога, якого я з усіх богів найбільше шанував, чи має він звичай ошукувати тих, які робили йому лише добро, і послати йому оці кайдани».- Кір спитав його тоді, чому він хоче зробити такий закид. Тоді Крез знову розповів про всі свої наміри і про оракул, згадавши також і про свої пожертви і як він, послуховавши віщування, вирушив на війну проти персів. Кажучи це, він знов попросив дозволу докорити богів за його оракул.- Кір засміявся і сказав: «Звичайно, Крезе, я виконую і це твоє прохання і взагалі все, що ти мене попросиш».- Коли Крез це почув, він послав до Дельфів, наказавши посланцям, поклавши кайдани на порозі храму, спитати, чи не сором божеству за його оракул, за яким Крезові слід було виступити з війною проти персів, щоб знищити Кірову державу, через що і надсилається ця перша здобич, і показати при цьому на кайдани. Про це повинні були вони спитати і сказати, чи еллінські боги завжди мають звичай бути невдячними.

91. Отже, прийшли лідійці і переказали те, що їм було доручено, а Піфія, як кажуть, дала їм таку відповідь: «Того, що визначено долею не можна нікому уникнути, навіть богів. Крез відпокутував на собі гріхи свого п'ятого предка, який бувши зброєносцем Гераклідів, послухав поради підступної жінки, вбив свого владаря і обняв його посаду, на котру він не мав жодного права. Локсій зробив усе, на що був спроможний, щоб падіння Сардів відбулося в правління нащадків Креза, лише не за його царювання, але виявилось неможливим вмовити долю. Все, чого міг добитися для Креза бог і що так і сталося – це відкласти здобуття Сардів на три роки і, хай це добре зрозуміє Крез, що він потрапив у полон на три роки пізніше, ніж це визначила доля. Крім того, бог прийшов йому на допомогу, коли той стояв на вогнищі. Що ж до оракула, що йому було дано, то Крезові нема на що скаржитися, бо

Локсій(1) провіщу-вав йому, якщо той почне воювати проти персів, то знищить велику державу. Проте, він, щойно одержав цей оракул, мусив послати людей із запитанням, про яку державу йдеться, про його власну, чи про Кірову. Якщо він не зрозумів змісту оракула і не послав удруге спитати, то хай уважає, що сам він у тому винуватий. Також і те, що йому сказав Локсій про мула, коли він одержав останній оракул, то і цього він так само не зрозумів. Отже, під мулом треба було розуміти Кіра, бо він був сином двох батьків, але не однакового походження, з боку матері великоможного роду, а з боку батька – біднішого роду. І це тому, що його мати була мідійка і дочка Астіага, мідійського царя, а батько був перс, підданиць мідійців, і він був нижчий за походженням, він зашлюбився з своєю владаркою». – Таку відповідь Піфія дала лідійцям, а вони принесли її до Сардів і переказали її Крезові. А він, скоро почув це, зрозумів, що помилився він, а не бог.

92. Так стояла справа з Крезовою державою і першим поневоленням Іонії. Що ж до Крезових пожертвувань, то в Елладі(1) їх досить багато, крім тих, про які я вже згадував. В Беотійських Фівах, наприклад, є золотий триніжник, що він його присвятив Аполлонові Ісменію, в Ефесі є золоті корови і більшість колон храму, в храмі Афін Пронаї(2) є великий золотий щит. Всі вони ще існували за мого часу, втім інші приношення остаточно зникли. Інші Крезові пожертви в храмі Бранхідів в околицях Мілета (3), як мені довелося почути, були такої ж ваги, як і ті, що були в Дельфах, і подібні до них. Всі пожертви, які він послав у Дельфи та в святилище Амфіарая, були з його власних скарбів і з того майна, що він його успадкував. Проте інші пожертви було взято з майна одного з його ворогів, який ще до того, як Крез став царем, бувши його суперником, змовився з Панталеонтом, щоб тому дісталася царство. Панталеонт був сином Аліатта (4) і братом Креза, але не від однієї матері, бо Крез народився від Аліаттової жінки, що походила з Карії, тоді як Панталеонт – від іншої жінки з Іонії. Коли Крез став царем, бо владу передав йому його батько, то цього свого супротивника, піддавши його жорстоким тортурам (5), він умертвив, а його майно, що його він присвятив богам, розподілив, як я уже сказав, між храмами,

про які я згадав. Отже, про Крезові пожертви вже досить того, що я розповів.

93. Вартих уваги речей, щоб їх описати, в Лідії не дуже багато, як у якійсь іншій країні, мабуть, за винятком золотих піщинок, що їх річка приносить із Тмолу. Проте відвідувач може побачити там споруду, що її розміри далеко перевищують усі інші, крім споруд єгиптян і вавілонян. Є там гробниця Аліатта, Крезового батька, що її фундамент побудовано з великих каменів, а верхня частина з насипаної на них землі. Цю споруду побудували на свої кошти базарні торговці, ремісники і молоді жінки, що торгують своїм тілом. П'ять із межових стовпів існували ще за моїх років на вершині цього пам'ятника і на них було вирізьблено написи, що в них повідомлялося, яку частину споруди зробила кожна громада. І вимірюючи оцю споруду молодих жінок, довідуєшся, що вона більша за всі інші. Отже, слід мені сказати, що всі молоді жінки лідійського народу торгують своїм тілом і –в такий спосіб заробляють собі на посаг, і так вони поводяться поки не одружуються. Окружність цього пам'ятника становить шість стадій і два плетри, а його ширина – тринадцять плетрів. Поблизу цього пам'ятника є велике озеро, яке ніколи не пересихає, як твердять лідійці, і називається воно озером Гіга. Ось такий цей пам'ятник.

94. Лідійці мають звичаї майже такі самі, як і елліни, за винятком того, що своїх дочок вони віддають для торгівлі тілом. Лідійці, наскільки я знаю, були першими людьми, які почали карбувати золоті і срібні монети та пустили їх в обіг і першими, які зайнялися роздрібною торгівлею. Ці ж лідійці твердять, що вони вигадали ігри, якими бавляться тепер як у їхній країні, так і в Елладі. Того самого часу, кажуть вони, коли було вигадано ці ігри, було від них відряджено колонію до Тірсенії. І ось, як вони розповідають про це. За царюванням Атія, сина Манія(1), стався в усій Лідії страшенний голод, але лідійці деякий час якось терпіли його. Проте згодом, коли голод продовжував тривати, вони почали шукати вихід із цього становища і хтось там вигадував одне, а хтось інше. Саме тоді, як кажуть, було вигадано ігри такі, як гральні кості, як паці і м'ячі та всілякі інші ігри, за винятком дамок, бо вони не приписують собі їхнього винаходу. І ось що, як кажуть, вони

зробили під час голоду з цими винаходами: впродовж кожних двох днів один цілий день вони грали, щоб якось забутися і не вимагати їжі, а на другий день вони припиняли ігри і їли. В такий спосіб вони жили протягом вісімнадцяти років. Проте, оскільки це лихо не відступало, але дедалі, то ставало гіршим, їхній цар поділив усіх лідійців на дві громади і наказав кинути жереб, щоб одна з них залишилася, а друга покинула країну. І на чолі тієї громади, якій випав жереб зостатися в країні, став сам цар, а на чолі другої, що мала покинути країну, він поставив свого сина, якого звали Тірсен. Отже, ті, яким за жеребом довелося покинути країну, прибули до Смірни і там побудували кораблі і на них навантажили всі свої речі, що були потрібні для подорожі. Так вони відпливли, шукаючи собі пристановища для життя, і, подорожуючи, побували в багатьох краях, поки, нарешті, не прибули до країни омбріків, де вони побудували міста і мешкають там аж дотепер. І замість назви лідійці вони її змінили і стали називатися за ім'ям свого царя, який привів їх туди, тірсенами. А лідійці відтоді живуть під владою персів.

95. Тепер продовження нашого оповідання вимагає, щоб ми сказали, хто такий був цей Кір, який розтрощив Крезову державу і в який спосіб перси стали владарями Азії. Про це я напишу згідно з тим, як кажуть деякі перси, які не хочуть звеличувати Кірові діяння, але розповідають те, що було насправді, хоч я і можу навести ще три інші різні розповіді. Ассірійці володіли всією горішньою Азією(1) протягом п'ятисот двадцяти років, коли мідійці вперше почали відокремлюватися від них (2) і, здається, що вони під час визвольної війни проти ассірійців виявили себе як відважні люди і, скинувши поневолення, стали свободними. Це саме, як і мідійці, зробили інші народи (3).

96. Ледве всі, що жили на суходолі, стали самостійними, як знову були поневолені. Була там серед мідійців одна розумна людина по імені Деіок(1) і був він сином Фраорта. Цей Деіок вирішив стати царем, і ось що він для цього зробив. Спершу мідійці мешкали розпорошені по селах. Деіок, що і перед тим мав добру славу в своєму селі, став із великим завзяттям домагатися визнання себе за справедливую людину і він добивався цього тоді, коли в усій Мідії люди зовсім

занедбали закони, він звичайно знав, як несправедлива людина вороже ставиться до справедливої. Тоді мідійці його села, бачачи його поведження, обрали його своїм судею. А він, звичайно, прагнучи влади, був чесною і справедливою людиною. Таким своїм поведженням він здобув багато похвали від своїх земляків так, що і мешканці інших сіл, почувши, що є один такий Деіок і він єдиний, який може справедливо судити, а перед тим їм доводилося підкорятися несправедливим рішенням, почали охоче звертатися до Деіока, щоб він судив їх за справедливістю, і дійшло того, що, нарешті, вони не схотіли, аби хтось інший розв'язував їхні суперечки.

97. Число тих, що приходили до нього, зростало з дня на день і поширилися чутки, що саме його вироки завжди бувають справедливими. Коли, нарешті, Деіок здав собі справу, що все залежить від нього, він не схотів більше судити там, де він сидів до того і судив, не схотів довше бути судею, бо, сказав він, це не було йому на користь залишати всі свої справи і судити всіх інших з ранку і до вечора. Тим часом збільшилися по селах грабунки та беззаконня, ніж це було перед тим, і мідійці зібралися в одному місці, щоб обговорити питання про становище, що склалося, і обмінятися думками. І як я собі уявляю, тоді найбільш виступали з промовами Деіокові друзі. «Бачите, в такому стані, як ми сьогодні перебуваємо, нам неможливо довше жити в нашій країні, а щоб оце припинити, нумо, оберемо одного з нас на царя. Так і в нашій країні буде добре врядування і ми зможемо займатися своїми справами, і ми не загинемо від безправ'я». Ось такими промовами, здається, вони вмовили всіх обрати царя.

98. Коли невдовзі вони почали пропонувати, кого оберуть на царя, всі одностайно висловилися на користь Деіока і погодилися, щоб він був їхнім царем. Тоді той попросив їх, щоб вони побудували йому дім, відповідний до його царської достоїнності і зміцнили його стан, давши йому озброєних охоронців. Звичайно, мідійці все це дали йому. Вони збудували йому просторий і укріплений дім на тому місці, яке він сам Аля Цього визначив, і, крім того, дали йому право вибрати собі серед усіх мідійців охоронців. Коли він отримав владу, він змусив мідійців побудувати місто, про яке вони мали найбільш дбати, ніж про всі інші. Все це виконали мідійці, і тоді він

наказав їм побудувати велику і міцну фортецю, яка тепер називається Агбатани(1). Мури її розташовано кільцеподібно так, що одне коло входить до іншого. Цю фортецю побудовано за таким планом, що одне коло мурів вище від іншого лише на висоту зубчастих бійниць. Розташуванню фортеці сприяла деякою мірою і сама місцевість, що являє собою відособлений сугорб, що значною мірою став таким штучно. Всіх цих кіл сім(2) і в останньому побудовано палац і скарбниці. Найбільший із цих мурів має в окружності приблизно такий розмір, як і мур Афін. Зубчасті бійниці першого кола білого кольору, другого – чорного, третього кола – темно-червоного, четвертого – блакитного, а п'ятого – золотисто-червоного. Отже, всі бійниці всіх кіл пофарбовано, але два останніх кола – одне з посрібленими бійницями, а друге з позолоченими.

99. Отже, ці мури Деіок побудував для безпеки свого житла, а решті народу він наказав жити поза мурами фортеці, навколо неї. Коли було закінчено всю будову, Деіок перший завів такий порядок: щоб ніхто не заходив до його палацу, не оголосивши про себе через вісника; щоб ніхто не бачив обличчя царя і ще, крім того, нікому не личить сміятися і плювати в присутності будь-якої людини. А встановив він для себе такий порядок, ось із якої причини, щоб відмежуватися від тих, які вирости разом із ним, були його однолітками, які не були нижче від нього за своїм родом, чи не були гірші від нього за своєю хоробрістю, щоб вони не заздрили йому і не складали змов проти нього, але, не бачачи його, вважали б його за істоту, відмінну від себе.

100. І після того, як він установив оце все і зміцнив своє становище здійсненням царської влади, він ретельно стежив за тим, щоб усе в його державі було справедливим. Йому постійно приносили в його палац (особисто йому) письмові заяви про їхні суперечки, і він виносив рішення і відсилав їх. Це він робив як суддя. А ось ще які заходи він робив для встановлення порядку: коли він довідувався, що хтось учинив злочин, він викликав його і карав його щоразу, відповідно до його злочину. По всій країні, на яку поширювалася його влада, в нього були люди, що спостерігали і слухали.

101. Отже, Деіок об'єднав(1) увесь мідійський народ і царював над ним. Цей народ складався з багатьох племен, а

саме: з бусів, із паретакенів, струхатів, арізантів, будіїв і магів (2). Отакі були племена мідійців.

102. У Деіока народився син – Фраорт – і він успадкував від батька владу. Царював п'ятдесят три роки. І скоро він успадкував владу, йому було вже не досить владарювати лише над мідійцями і він вирушив у похід проти персів і першими серед інших зробив їх підданцями мідійців. Згодом, маючи в своїй владі два цих народи, що були серед інших досить могутніми, він по черзі одного за одним почав завойовувати Азію, аж поки не виступив у похід проти ассірійців, саме тих ассірій-Ців, що мешкали в Ніні(1). Вони колись владарювали над усіма тамтешніми народами, але на той час у них не було союзників, бо союзники тоді від них відпали, але щодо іншого, то в їхній державі все було гаразд. Отже, проти них пішов війною Фраорт, але зазнав поразки і загинув сам після двадцяти двох років царювання. Загинула більша частина його війська.

103. Коли помер Фраорт, його спадкоємцем став Кіаксар, син Фраорта і внук Деіока. Про нього кажуть, що він був ще войовничішим за своїх попередників. Він перший поділив азіатське військо на бойові загони і перший упорядкував їх залежно від виду зброї – на списоносців, лучників і вершників, тоді як перед тим усі вони були без усякого ладу перемішані і об'єднані. Це він вступив у битву з лідійцями, коли під час бою день перетворився на ніч. Саме він об'єднав навколо себе всю Горішню Азію по той бік ріки Галія. Зібравши всі сили підвладних йому народів, він виступив проти Ніна, волюючи помститися на ньому за свого батька і бажаючи зруйнувати це місто. І коли він переміг ассірійців у одній сутичці і вже обложив Нін, проти нього виступило численне військо скіфів, очолюване царем скіфів Мадієм(1), сином Прото-тія. Ці скіфи, вигнавши кіммерійців із Європи, вдерлися до Азії, і коли ті повтікали, вони, переслідуючи їх, прибули таким шляхом до Мідії.

104. Від озера Маєтіди(1) до берегів річки Фасія і до Колхіди тридцять днів шляху для вправного пішохода, а від Колхіди вже не так далеко до Мідії, і на шляху туди лише один народ – саспейри, і коли ми пройдемо повз них, то опинимося в Мідії. Проте скіфи, принаймні, не пройшли цим шляхом, але

відхилилися від нього і обрали верхній шлях, значно довший, що тягнеться праворуч від Кавказької гори. Тоді зустрілися мідійці із скіфами і були розбиті в битві, втратили своє панування, а скіфи поширили свою владу в усій Азії.

105. Звідти вони попрямували до Єгипту. А коли вони прибули до Сирійської Палестини(1), їм назустріч вийшов Псамметіх, цар Єгипту, і дарами і умовленнями йому пощастило переконати їх не йти далі. І коли вони відступали, вони опинилися в сирійському місті Аскалоні, більшість скіфів пройшли містом, не завдавши жодної шкоди, але деякі з них затрималися і пограбували храм Афродіти Уранії(2). А храм цей, наскільки я можу судити за відомостями, що маю, є найдавнішим з усіх храмів цієї богині, які існують, бо і храм на Кіпрі(3) звідси бере свій початок, як кажуть самі кіпріоти, і храм на Кітерах, його побудували фінікійці, також бере свій початок з цієї частини Сирії. На цих скіфів, які пограбували храм в Аскалоні, та на їхніх нащадків розгнівана богиня наслала жіночу хворобу(1). Справа в тому, що і самі скіфи так пояснюють походження цієї хвороби і мандрівники, що відвідують їхню країну Скіфію, можуть підтвердити становище цих хворих. Скіфи називають їх енареями.

106. Отже, скіфи володіли Азією впродовж двадцяти восьми років і своїми нахабством і свавіллям усе перевернули там до гори ногами. З одного боку вони вимагали від підкорених народів данину, що вони визначили для кожного з них, а крім збирання цієї данини вони роз'їжджали на конях і грабували все, що тільки було в кого. Більшість із них запросив до себе на бенкет Кіаксар і мідійців, понапоювали їх як слід і перерізали. Так мідійці знову повернули собі свою владу в країні, яку мали, і перед тим заволоділи Ніном (як вони здобули, я розповів в іншій частині мого оповідання)(1) і підкорили також і ассирійців, за винятком області Вавілона. А після того Кіаксар, який був царем сорок років, рахуючи разом із владарюванням скіфів, помер.

107. Царська влада після нього перейшла до Астіага, сина Кіакса-ра. В нього народилася дочка, яку він назвав Мандана. Вона, як це побачив Астіаг уві сні, випустила стільки сечі, що затопила не лише його місто, а і всю Азію. Він повідомив про це магів, тих, що тлумачать сновидіння, і коли

вони розповіли йому докладно, що може статися, він дуже злякався. І пізніше, коли ця Мандана вже дійшла шлюбного віку, побоюючись того сновидіння, він не одружив її ні з ким із мідійців, із тих, що були за станом йому рівні, але віддав її заміж за перса на ім'я Камбіс(1), вважаючи, що той походив із доброї родини, був людиною гарної вдачі і стояв далеко нижче від якогось мідійця середнього стану.

108. На перший рік одруження Мандани з Камбісом Астіаг побачив ще один сон: йому здалося ніби з лона цієї його дочки виросла виноградна лоза і ця лоза своїм листям покрила всю Азію. Такий сон він побачив і розповів про нього товмачам сновидінь і послав у Персію за своєю дочкою, що незабаром мала народити дитину. Коли вона прибула, він тримав її під пильним доглядом, бо намірювався вбити дитину, що її вона мала народити. Це тому, що маги-товмачі сновидінь пояснили йому значення сновидіння, сказавши, що народжений його дочкою згодом стане царем замість нього. Саме цього побоювався Астіаг, і щойно народився Кір, він запросив до себе Гарпага, свого родича і людину, якій він найбільш довіряв серед усіх мідійців і головного управителя його власності, і сказав йому таке: «Гарпаге, справу, яку я тобі доручаю, не розглядай її, як щось неважливе, не обдури мене і не бери до уваги того, як інші на це дивляться, щоб тобі потім не постраждати. Візьми дитину, яку народила Мандана, віднеси її додому і вбий її там, а потім поховай її, як ти вважатимеш за потрібне».— Той відповів: «Царю мій! Ще ніколи до цього дня ти не помічав за мною нічого, що було б тобі не до вподоби, і я і в майбутньому намагатимусь не завинити перед тобою. Але, якщо справді тобі завгодно, щоб так воно сталося, як ти сказав, як на мене, то це, звичайно, мій обов'язок прислужитися тобі якнайліпше».

109. Такими словами відповів йому Гарпаг і, щойно йому передали дитину, одягнену, як одягають покійників, він, плачачи, пішов додому, і коли ввійшов туди, переказав своїй жінці все, що наказав зробити Астіаг. Тоді вона так сказала йому: — «Ну, а тепер, що ти гадаєш робити?» — Він відповів: — «Не те, що мені наказав зробити Астіаг, навіть, якщо він зовсім загубить свій розум і остаточно збожеволіє. Тепер, принаймні, я не виконаю його наказу і не стану його знаряддям, щоб

учинити таке душогубство. Я маю досить підстав, щоб не вбивати дитину. Насамперед тому, що ця дитина належить і до мого роду, а крім того, тому що Астіаг старий і в нього нема дитини чоловічої статі. А якщо після його смерті царська влада перейде до його дочки, вбивцею її дитини, яким я міг би стати, на що я тоді можу наразитися, як не на неминучу небезпеку? Але, щоб я був у безпеці, треба цю дитину вбити, але треба також, щоб її вбивцею став хтось інший із Астіагових людей, але не з моїх».

110. Так він сказав і негайно послав людину до когось із Астіагових чередників, що був йому знайомий і чередникував на пасовиськах придатних для Гарпагової мети, які були в горах із беліччю диких звірів. Чередника цього звали Мітрадат. Він жив разом із своїм товаришем, а ім'я жінки, яка з ним була, Спако. Так мідійською мовою, а в еллінській мові цьому імені відповідає Кіно, бо собаку мідійці називають спака. Передгір'я тих гір, де були пасовища цього чередника, якого я назвав, розташовано на північ від Агбатанів і в напрямі до Понту Евксину. В цій частині Мідія ближче до країни саспейрів, дуже гориста, висока і поросла лісами, але інша частина Мідії рівнинна. Отже, коли прийшов чередник, якого Гарпаг запросив прийти якнайшвидше, він сказав йому таке: «Астіаг наказує тобі взяти це малятко і віднести його до найпустельнішого місця в горах і щоб воно там загинуло якнайскоріше. Він наказав також, щоб я сказав тобі, коли ти його не вб'єш і якимось залишиш його живим, тебе спіткає найлютіша кара. Доглянути за тим, щоб малятко було туди підкинуто, він доручив мені».

111. Скоро почув це чередник, він узяв малятко і повернувся тим самим шляхом і прийшов до обори. І сталося так, що його жінка з дня на день мала народити і тоді, не знаю, чому так зробив бог, вона народила дитину, коли чередник був у місті. Обидва вони були дуже занепокоєні. Він хвилювався через пологи своєї жінки, а його жінка через те, що Гарпаг покликав її чоловіка, чого перед тим не бувало. А коли той повернувся і прийшов до неї, жінка, яка вже мала сумнів, чи побачить його, перша спитала його, заради чого Гарпаг його покликав із таким поспіхом. Він їй відповів: «Дружинонько моя! У місті, куди я пішов, я бачив і чув такі речі, що краще

було б, якби я їх не бачив і не хотів був, щоб нічого такого не сталося в наших господарів, бо вся Гарпагова родина здригається від плачу, аж я розгубився, коли зайшов до них. І ось ледве я ввійшов, бачу якесь хлоп'ятко, що лежить там, труситься і кричить, а на ньому золоті прикраси і різноманітна білизна. А Гарпаг, ледве мене побачив, наказав мені негайно взяти хлоп'ятко і якнайшвидше піти і покласти його на горі там, де найбільше диких звірів(1). Астіаг, каже він, дає мені таке доручення і загрожує мені жорстокими карами, якщо я не виконаю того, що він наказав. Отже, я його взяв і оце приніс, гадаючи, що це дитина якогось слуги. Адже, як мені зрозуміти, чиє воно є насправді. Проте я не міг пояснити, що означають оці золоті прикраси і розкішне вбрання, що на ньому було, і крім того, що мають означати оті зойки, які чули мої вуха в Гарпаговому домі. Та ось раптом, що ти скажеш, на шляху я довідуся про всі подробиці від одного слуги, що випровадив мене за місто і передав мені немовлятку, а саме що це син Мандани, Астіагової дочки і Камбіса, Кірового сина, і що Астіаг наказує мені його вмертвити. А тепер ось воно!»

112. Так сказав чередник і тут-таки розповів дитину і показав їй. А вона, щойно побачила хлоп'ятко, таке високе на зріст, таке гарненьке, почала плакати і впала навколішки перед своїм чоловіком і благала його, що б там не сталося, щоб він його не викидав. Проте, він казав їй, що не може інакше зробити, що незабаром прийдуть наглядачі від Гарпага перевірити, що він зробив і що він загине тоді найгіршою смертю, коли не виконає наказу. Проте, переконавшись, що їй не сила вмовити свого чоловіка і що він правий, вона знову сказала йому так: «Оскільки я неспроможна вмовити тебе, щоб ти його не викидав, ось що слід тобі зробити, бо, як ти кажеш, треба, аби вони неодмінно побачили, що ти його викинув. Адже і я народила дитину, але вона мертва. Візьми її і викинь, а сина Астіагової дочки ми виховаємо, ніби він є нашим. В такий спосіб і тебе не викриють і ти не завдаш лиха нашим господарям і я буду спокійна, що не погано вигадала, бо і для мертвої дитини буде царський похорон, а та, що в нас залишиться, врятує своє життя».

113. Чередник вирішив, що дуже правильно каже його жінка, і, зважаючи тепер на те, що справа змінилася, негайно

взявся за виконання. Дитину, яку він приніс, щоб її загубити, він передав своїй жінці, а свою, що була мертвою, він узяв і поклав у кошик разом із іншими речами, і прикрасив її всіма коштовностями іншої дитини. Отже, він узяв її і пішов із нею, і залишив її на найпустельнішому місці, на горі. Коли наступив третій день після того, як він поклав там дитину, він залишив біля неї для догляду одного пастуха, свого помічника і вирушив до міста. Прийшовши до Гарпага, він доповів йому, що готовий показати труп тієї дитини. Гарпаг послав туди найбільш надійних людей із своїх списоносців, з'ясував із їх допомогою, як стоїть справа, і поховав сина чередника. Отак відбувся похорон однієї дитини, а іншу, яка згодом одержала ім'я Кіра(1), взяла до себе чередникова жінка, почала виховувати її і дала їй якесь інше ім'я, не знаю яке, тільки не Кір.

114. Коли дитина досягла вже десятих років, сталося так, що вона була викрита. Вона гралася в тому селі, де були також інші діти пастухів, і вона гралася там із своїми однолітками на вулиці. І діти, граючись, обрали собі на царя того, кого, як я сказав, називали чередниковим сином. І він почав наказувати одним будувати будинки, іншим бути його списоносцями, ще одному бути царевим оком, а іншому дав почесну посаду приносити йому відомості. Так він розподілив між ними обов'язки. А одного з дітей, що з ним гралися, сина Артембара, видатної особи серед мідійців, через те, що той не виконав призначеного Кіром, він наказав іншим хлопцям тримати того за руки і за ноги. Хлопці послуухалися, а Кір помотлошив його як слід дрючком. Той, щойно його відпустили, обурений і найбільше, мабуть, тим, що, принаймні, не заслужив цих побоїв, побіг до міста і поскаржився своєму батькові на те, що з ним зробив Кір. Звичайно, він не називав Кіра, бо цього імені тоді ще не існувало, але був лише син Астіагового чередника. І Артембар, розгніваний, прийшов до Астіага разом із своїм сином і розповів йому про те, чого той зазнав. «Царю мій,— він сказав йому,— ось яку образу вчинив нам твій раб, син чередника!» — І при цьому показав цареві хлопчикові плечі.

115. Астіаг, щойно почув про це і побачив синці на хлопчикових плечах, бажаючи через повагу до Артембара

задовольнити його сина, послав, щоб покликали до нього чередника разом із його сином. Коли вони прийшли до нього, Астіаг пильно подивився на Кіра і сказав йому: «Що ж це, ти син отакого батька наважився поводитися з сином цієї людини, яка з найперших у моєму палаці, в такий негідний спосіб?».

Ось що відповів йому на це Кір: «Царю мій! Я мав право так поводитися з ним. Адже діти мого села, а серед них був і оцей, граючись, обрали мене своїм царем, бо вважали мене за найбільш підходящим для цієї посади. Отже, всі інші хлопці виконували мої накази, але цей зовсім мене не слухав і не рахувався зі мною, отож він і заслужив такого покарання. Отже, після цього, якщо я за це маю бути покараний, так ось я тут у твоєму розпорядженні».

116. Коли це так промовляв хлопчик, в Астіага виникла підозра, що він пізнає його. Здавалося, що і риси його обличчя якось схожі на його власні риси, і ця його відповідь, що личить більше вільній людині, а не рабові, і, нарешті, час, коли дитину було кинуто на горі, збігався із теперішнім віком хлопчика. Так спершу він розгубився і деякий час не міг говорити. Перегойдом він якось опритомнів і, бажаючи віддалити Артембара, щоб докладно допитати чередника, він сказав Артембарові: «Артембаре! Я все це влаштую так, щоб ні ти, ні твій син не мали на що скаржитися». Отже, він відпустив Артембара. Тоді слуги Астіага за його наказом відвели Кіра, а коли чередник залишився сам у його присутності, Астіаг запитав його, звідки він узяв цього хлопця і хто був той, який його йому передав. А чередник сказав йому, що це його власний син і та, що його народила, ще жива й перебуває в його домі. Проте Астіаг сказав йому, щоб той добре розміркував, якщо не хоче, аби його було поставлено на жорстокі тортури і, кажучи так, він подав знак своїм списоносцям, щоб вони схопили чередника. А той, коли його тягли на тортури, наважився нарешті і розкрив, як було насправді. З самого початку він докладно розповів всю правду і закінчив благанням, щоб Астіаг його помилував.

117. Астіаг, коли чередник розкрив йому всю правду, більше не приділяв йому жодної уваги, але розгніваний на Гарпага, наказав своїм списоносцям покликати його. І коли Гарпаг з'явився перед Астіагом, Астіаг спитав його: «Гарпаге! Чи ти мені не скажеш, якій смерті ти піддав дитину, що я її тобі

передав, ту, яку народила моя дочка?» І Гарпаг, оскільки він побачив, що там стояв чередник, не пішов далі шляхом неправди, щоб його не катували на допитах, відповів: «Царю мій, коли я одержав дитину, я почав сушити свій мозок, міркуючи, як мені виконати твій наказ і щоб мені не бути винуватим перед тобою, і знову-таки не стати вбивцею і в очах твоєї дочки і в твоїх очах. Отже, ось що я зробив: я покликав оцього чередника і передав йому дитину, сказавши йому, що це ти наказав йому вбити її. І, бачиш, сказавши так, я не збрехав, бо ти дав мені такий наказ. Отже, я передав йому її з такою умовою: я наказав йому піти і покинути її десь на пустельній горі, і потім залишатися там поблизу і доглядати, як вона помере, і я загрожував йому всіляко, якщо він не виконає цього з усією докладністю. А коли він виконав усе, що я йому наказав, і дитина померла, я послав туди найбільш відданих мені євнухів і переконався в цьому завдяки їм, і я поховав її. Так воно сталося, царю мій, і такою смертю сконала дитина».

118. Гарпаг усе це правильно виклав, проте Астіаг, приховуючи гнів, який він мав проти нього за те, що сталося, спершу сам розповів Гарпагові, як він почув про цю справу від чередника, а згодом, коли він усе це переказав, наприкінці додав, що хлопець живий і добре вийшло так, як воно сталося⁽¹⁾: «Оскільки,— він продовжував,— мене страшенно мордувало те, що я зробив із цією дитиною, і було не менш тяжким, що я став ненависним моїй дочці. Отже, повір мені, що так як доля все це обернула, воно добре закінчилося, а тепер пришли мені твого сина, щоб він затоваришував із цим новознайденим хлопцем, а потім (бо я маю намір принести жертву на подяку за врятування цього хлопця тим богам, яким це личить), зроби мені честь прийти, щоб ми разом побенкетували.

119. Коли це почув Гарпаг, він упав до ніг свого владаря і, повертаючись додому, вирішив, що це велике щастя, бо його помилка обернулася на добре і що це йому дуже пощастило бути запрошеним на бенкет. Ледве він повернувся додому, він із усією поквапливістю відіслав свого єдиного сина віком приблизно тринадцятих років і наказав йому піти до Астіага і робити все, що Астіаг йому скаже. А сам він, не тямлячи себе з радощів, розповів своїй жінці, що з ним сталося. Астіаг, скоро

до нього прийшов Гарпагів син, зарізав його, пошматував, частину м'яса посмажив, частину зварив, і підготував усе як слід для споживання. І коли наблизився час бенкетування і прибули всі запрошені гості, а також і Гарпаг, перед ними та перед Астіагом було поставлено столи з багатим частуванням із баранини, а Гарпагові подано м'ясо його сина, де були всі частини його тіла, крім голови, кінцівок ніг та рук(1). А кінцівки було покладено в кошик і добре прикрито. І щойно стало видно, що Гарпаг наситився, Астіаг запитав його, чи здалося Гарпагові смачним це м'ясо. І коли Астіаг відповів, що воно здалося йому дуже смачним, призначені для цього слуги принесли йому кошик, де були голова, руки та ноги його сина, поставили його біля Гарпага і запропонували йому відкрити кошик і взяти з нього, що він схоче. Гарпаг послухався, відкрив кошик і побачив те, що залишилося від його сина. Втім незважаючи на те, що він побачив, він зовсім не розхвилювався, але якось стримався. А Астіаг спитав його тоді, чи він зрозумів тепер, якої дичини м'ясо він з'їв. І той відповів, що він це розуміє, але йому все приємне, що робить його цар. Так він йому відповів і забрав усе, що там із тіла залишилося і пішов додому. Я гадаю, що він все це зібравши, мав намір поховати тлін.

120. Так Астіаг покарав Гарпага, а сам почав міркувати, що йому робити з Кіром. Він покликав до себе магів, які розтлумачили йому сновидіння в той спосіб, що я про нього згадав. Коли вони прийшли, Астіаг знову запитав їх, як вони йому розтлумачили сон(1). Вони дали йому таку саму відповідь, як і перед тим, кажучи, що коли дитина вижила і не померла, то долею визначено, щоб вона стала царем. На це він відповів їм такими словами: «Цей хлопець існує, він живий, а коли він перебував на селі, то сільські хлопці обрали його на царя. І він поводився, як справжній цар: призначав собі і списоносців, і воротарів, і вісників, усе він упорядкував. Отже, а "тепер, як ви гадаєте, що все це має означати?» На це маги сказали: «Якщо дитина жива і стала царем, хоч ніхто і не мав такого наміру, тоді тобі нема чого непокоїтися, все буде гаразд, бо вдруге вона вже не царюватиме. Іноді буває так, що і оракули, це ми знаємо, пророкують про незначні події і щодо сновидінь, дуже часто вони мають не варті уваги наслідки».

Астіаг відповів їм: «І сам я, магове, остаточно згоден із вашою думкою, бо якщо хлопець уже одного разу мав титул царя і в цей спосіб сон здійснився, то мені вже не треба побоюватися, що він мені завдасть шкоди. Проте саме тепер добре розміркуйте і дайте мені пораду, що мені треба зробити для забезпечення влади моєї родини і щоб вам було добре». На це йому сказали маги: «О царю, і для самих нас дуже корисно, щоб зберіглася твоя царська влада, бо інакше, якщо влада перейде до цього хлопця, а він є персом, ми, будучи мідійцями, станемо чужинцями і, як такі, підданцями персів і вони не рахуватимуться з нами. А якщо ти і надалі будеш царем, оскільки ти наш земляк, і ми будемо причетні до влади і матимемо від тебе всяку шанобу. Отже ми за всяку ціну маємо дбати і за тебе, і за твою царську владу. А тепер, коли б ми вбачали якусь небезпеку, ми неодмінно сказали б тобі про це. Отож тепер, коли твій сон правильно розтлумачено і він виявився незначним, і ми спокійні, і тобі радимо бути таким. Що ж до цього хлопця, то відішли його подалі, щоб ти його не бачив, до Персії, до його батьків».

121. Астіаг дуже зрадів, почувши ці слова, і, покликавши Кіра, сказав йому: «Дитино моя! Я поставився до тебе дуже погано через той облудний сон, що я його бачив, але твоя добра доля схотіла, щоб ти залишився живий. Тепер-таки виряджайся з богом у путь до Персії, а я пошлю за тобою людей, аби вони тебе супроводили. І скоро ти туди прибудеш, ти знайдеш там своїх батька і матір, але не таких, як той чередник Мітрадат та його жінка».

122. Так сказав Астіаг і відіслав від себе Кіра. Коли той повернувся до Камбісового дому, його прийняли батьки, а коли довідалися, що він є їхнім сином, то radoщам не було кінця, адже вони знали, ніби він помер, щойно народившись. Вони почали його розпитувати, якже він урятувався. Кір їм розповів про це і сказав, що й сам був у цілковитій омані до тих пір, доки подорожуючи, довідався, як воно було насправді. Отже, перед тим він вважав, що є сином якогось Астіагового чередника, але, вирушивши в дорогу, довідався від своїх супутників про всю істину. До цього додав, що його виховала чередникова жінка і, розповідаючи, вихваляв її. Ім'я Кіно(1) не сходило з його вуст. Батьки засвоїли це ім'я, а перси повірили,

що ця дитина врятувалася через втручання божества. Вони поширили чутку, ніби тоді, коли Кіра було покинуто, його вигодувала одна сука. Від цього і поширився такий переказ.

123. Коли Кір став дорослим чоловіком, він перевершував однолітків своєю мужністю і був найулюбленішим серед народу. Тоді Гарпаг почав надсилати йому дари і прагнув досягти його прихильності, бо хотів помститися Астіагові. Він бачив, що він сам, приватна особа, не спромігся б помститися Астіагові, проте бачачи, що Кір виріс і прославився, постарався зробити його своїм спільником, зважаючи на те, що обидва вони постраждали від Астіага. Ще перед тим йому пощастило досягти такого: оскільки Астіаг поводився з мідійцями суворо, Гарпаг потай почав спілкуватися з найзнатнішими мідійцями й умовляти їх, що їм треба обрати на владаря Кіра і позбавити влади Астіага. Це йому пощастило, і все вже було підготовлено, коли Гарпаг захотів переказати про свої наміри Кірові, який все ще перебував у Персії, і в Гарпага не було жодного способу зробити це, бо всі шляхи охоронялися, і тоді він удався до таких хитрощів: роздобув зайця, розпоров йому черево, не висмикнувши жодної волосинки з його шкури, але залишив його, яким той був живим, а потім поклав йому в черево листа, в якому, написав те, що замислив. Зашивши зайцеві черево, він дав тенета одному з найбільш надійних своїх слуг, ніби той був мисливцем, і послав його до персів, давши йому усний наказ передати зайця Кірові й сказати йому, щоб він власноручно розпоров зайця і щоб при цьому не було нікого стороннього.

124. Так усе воно і було зроблено, і Кір узяв зайця і розпоров його черево, знайшов там лист і прочитав його. А в листі було ось що: «Сине Камбіса, напевне тебе обороняють боги, бо інакше тобі так не щастило б, отже, пометися на Астіагові, твоєму вбивці, бо як би залежало від його волі, ти був би мертвий, але ти живеш, дякуючи втручання богів, а також і моєму. Все це, я гадаю, ти вже давно знаєш і про себе самого, як воно було, і про те, що мені вчинив Астіаг за те, що я тебе не вмертвив, але передав чередникові. Отже, ти, якщо мене послухаєш, можеш стати царем усієї цієї країни, якою володіє Астіаг. Отже, постарайся тепер підняти персів на повстання, збери військо і вирушай проти мідійців. І чи мене

призначить стратегом Астіаг, чи когось іншого із знатних мідійців виступити проти тебе, все одно, це буде те, що ти хочеш. Бо вони будуть першими, які утечуть від нього і перейдуть на твій бік і намагатимуться скинути Астіага. Отже, май на увазі, що тут уже все підготовано, роби, що я тобі кажу і роби це швидше».

125. Коли Кір одержав таке повідомлення, почав міркувати, як він зможе підняти персів на повстання і, обмірковуючи це, вирішив, що найкращий спосіб буде той, про який я розповім, і це саме і зробив. Він написав листа, в якому виклав усе, що замислив, потім покликав персів на збори і, розкривши листа, прочитав, що там було написано, ніби Астіаг призначив його стратегом персів(1). «А тепер,— додав він,— шановні перси, я оголошую вам, щоб ви з'явилися до мене і хай кожний із вас має при собі серп». Таке зробив він їм оголошення. Всі перси поділяються на багато племен, і деякі з них зібрав Кір, і підняв їх на повстання проти мідійців. Від цих залежать усі інші перси, і ось які вони були: пасаргади (2), марафії та масті. З цих найзнатніше плем'я пасаргадів. До них серед інших родів належав і рід ахеменідів, із якого походять царі Персиди(3). Інші племена персів такі: пантіалаї, дерусіаї, германії. Всі вони землероби, а ще інші — кочовики, тобто даї, марди, дропіки та сагартії.

126. Коли всі вони прибули із зняряддям, як він їм звелів, тоді Кір (був там один край Персії, весь зарослий колючими рослинами розміром від вісімнадцятьох до двадцятьох стадій в усіх напрямках) і наказав їм очистити цей край від колючок за один день. Коли перси це закінчили, як Кір їм наказав, він подруге звелів їм прибути на завтра, помившись в лазні. Тим часом він зібрав усі стада кіз, овець і биків свого батька, зарізав їх і приготував, щоб почастувати перське військо, додавши до цього вина та все найкраще із страв, що ще існує. Коли на другий день прийшли перси, він запросив їх сісти на луці і влаштував для них бенкет. Щойно вони закінчили бенкетувати, Кір їх спитав, що вони воліють краще: те, що в них було вчора, чи те, що в них є сьогодні. Вони відповіли на це, що різниця між цими двома можливостями надто велика, бо вчора все для них було поганим, а сьогодні все є чудовим. Одержавши таку відповідь, Кір почав пояснювати їм, як стоїть справа й сказав:

«Шановні перси! Ось яке ваше становище: якщо хочете мене послухатись, у вас буде все це і ще десять тисяч різних приємних для вас речей, і вас ніхто не буде примушувати виконувати якусь рабську роботу. Проте, якщо ви не схочете, то ви будете змушені виконувати без кінця роботи, подібні до вчорашньої. Отже, тепер то добро, що я вам його бажаю, завоюйте собі свободу. Я сам вірю, що я народився для того, щоб із божєю допомогою виконати цю справу. Я вважаю, що ви люди не гірші від мідійців у всіх інших стосунках, і зокрема, щодо військової справи. Отже, якщо так тепер насправді стоять справи, виступайте якнайшвидше проти Астіага.

127. Перси, які вже давно потерпали від панування над ними мідійців, тепер, коли в них був свій проводар, із радістю виступили на війну за свободу. Астіаг із свого боку, довідавшись про те, що Кір послав до нього вісника, запросив його до себе. Проте Кір наказав вісникові повернутися і сказати, що він прийде до Астіага швидше, ніж той хотів би. Скоро Астіаг, почувши таку відповідь, озброїв усіх мідійців і призначив їхнім стратегом Гарпага, нібито бог позбавив його розуму і він забув про те, що зробив йому. Коли вирудилися в похід мідійці і зав'язалася битва з персами, одні, яких було не багато і які ще не знали про змову, почали битися, але інші перейшли на бік персів, і більшість з них удали з себе боягузів і повтікали(1).

128. Мідійське військо ганебно розбіглося. Астіаг ледве довідався про це, сказав, загрожуючи Кірові: «Ну, і незважаючи на все це, для Кіра, принаймні, воно не обернеться на добре». Сказавши це, він схопив і посадив на кіл усіх магів-тлумачів сновидінь, які вмовили його залишити на волі Кіра, а потім озброїв мідійців, що залишилися в місті, молодих і старих. Із ними він виступив, почав битву проти персів, зазнав поразки, сам Астіаг потрапив у полон і втратив мідійців, з якими пішов у битву.

129. Коли Астіага було взято в полон, прийшов до нього Гарпаг, устав перед ним, зрадів і почав знущатися з нього. Він звернувся до нього з промовами, що ранили Астіагове серце і, між іншим спитав, згадуючи про те частування, коли Астіаг підніс йому синове м'ясо, як той себе почуває тепер у рабстві після царювання. Той обернувся до нього, подивився і спитав,

чи успіх Кіра він вважає своєю справою. Гарпаг відповів йому, оскільки він написав Кірові, то своїм успіхом той зобов'язаний йому. Тоді Астіаг своєю відповіддю хотів йому довести, що той є найнетямущіша і найнесправедливіша людина на світі. Найнетямущіша, бо в нього була можливість самому стати царем, якщо справді теперішнє становище є наслідком його діяльності, а він передав владу іншому, а найнесправедливіша, бо через ту учту він поневолив мідійців, але вже, якщо, справді, не могло бути інакше, тоді варто було б передати царську владу комусь іншому замість нього, Астіага, то справедливіше було б передати цю високу посаду, якомусь мідійцю, а не персові. Отже, тепер мідійці, що були зовсім не повідомлені під час бенкету, замість господарів стали поневоленими, а перси, що перед тим були поневоленими мідійцями, тепер стали господарями.

130. Астіаг був царем тридцять п'ять років і в такий спосіб позбувся влади, а мідійці підкорилися персам через його жорстокість. Вони володіли Азією по цей бік ріки Галія впродовж ста двадцяти восьми років, якщо відняти той час, коли в ній владарювали скіфи. Проте, пізніше, з бігом часу вони пошкодували, що так із ними сталося і повстали проти персів(1) за часів Дарія, але наслідком їхнього повстання була поразка в битві і вони знову були поневолені. За царювання Астіага, перси під проводом Кіра повстали проти мідійців і відтоді стали владарями Азії. Що ж до Астіага, то Кір зовсім його не непокоїв, але тримав його при собі, поки той не помер. Оце все про народження і виховання Кіра. Так він став царем і згодом поневолив Креза, який перший виступив із війною проти нього, як я вже розповів перед тим. Кір, підкоривши його, став владарем усієї Азії.

131. Перси, як я знаю, мають такі звичаї. Вони, звичайно, не роблять статуй богів і не будують храмів і жертовників. Навіть більше того: вони вважають дурними тих, які все це роблять, бо, як я уявляю собі, вони не вірять, як елліни, що боги мають образи людей. Вони мають звичай підійматися на найбільш високі гори і там приносити жертви Зевсові, — а Зевсом вони називають увесь небозвід(1). Вони приносять жертви сонцеві, місяцеві, землі, вогню, воді та вітрам. Лише цим із усіх бргів вони приносять жертви з давніх давен. Згодом

від ассірійців і від арабів вони навчилися приносити жертви також Афродіті Уранії(2). Ассірійці цю Афродіту називають Мілітта (3), араби – Алілат, а перси – Мітра (4).

132. Жертви, що їх приносять перси богам, про яких я згадав, відбуваються в такий спосіб. Вони не роблять жертovníків, не запалюють вогню, коли йдеться про приношення жертв. Не влаштовують вони узливань, не грають на флейтах, не прикрашають жертovníх тварин вінками, не сиплять ячмінь. Той, хто хоче принести жертву тому чи іншому богові, веде жертovní тварину на якесь чисте місце і звертається до бога, маючи на своїй тіарі вінок, переважно з мирти. А тому, хто приносить жертву, не дозволяється просити божого благословенства лише для себе, але йому слід молитися за щастя для всіх персів і їхнього царя, бо і його мають на увазі серед усіх інших. Згодом жертводавець розрізує на дрібні шматки тіло жертви і варить м'ясо, розстелює під ним зеленощі, найбільш ніжні, переважно конюшину, а на неї кладе все м'ясо. А коли він усе це влаштує, якийсь маг(1), що при цьому присутній, співає священний гімн, в якому йдеться про походження світу та богів. Цей гімн вони називають приспівом, без мага їм не дозволяється приносити жертви. Після цього жертводавець очікує деякий час, а потім забирає м'ясо, відходить і робить із ним усе, що хоче.

133. З усіх днів року вони за звичаєм найбільш святкують дні народження кожного з них. У цей день вони вважають доречним ставити на стіл усяких страв більше, ніж в будь який інший день. Тоді ті, що багатіші, подають до столу цілого бика, коня, верблюда, осла і всякі печива, а ті, що бідніші – м'ясо всілякої дрібної худоби. Основних страв вони їдять мало, але закусок – дуже багато і не подають їх усі разом. Саме через це перси кажуть, що коли елліни їдять, то зупиняються, ще будучи голодними, а це тому, що після обіду їм не подають нічого смачного, а як би їм подавали, то вони не зупинялися б. Перси мають велику прихильність до вина. їм не дозволяється в присутності будь-кого ні блювати, ні випускати сечу. Таких звичаїв вони додержуються. Крім того, вони ще мають звичай обговорювати найважливіші справи напідпитку, і те, що вони ухвалили за найкраще під час обговорення, наступного дня, коли вони протверезяться, їм про це нагадує господар того

дому, де вони пиячили і сперечалися. І коли вони, будучи тверезими ухвалюють це, то і виконують рішення, а коли не ухвалюють, то відмовляються від нього. А по всіх питаннях, які вони обговорюють у тверезому стані, вони згодом приймають рішення в п'яному стані.

134. Коли вони зустрічаються на вулиці, можна зрозуміти, чи ті, що зустрілися, належать до однакового суспільного стану, з огляду на те, як вони вітають один одного. Якщо вони рівні, то вони цілують один одного в уста на знак вітання. Але якщо один із них нижчий за станом від іншого, то вони цілуються в щоки. А якщо один із них за своїм походженням далеко нижчий від іншого, то він падає на коліна і цілує ноги іншого. Серед усіх людей, крім самих себе, вони шанують народи, які мешкають найближче до їхньої країни, а після них тих, що мешкають трохи далі, а взагалі їхнє ставлення до народів залежить від того, як далеко вони живуть від їхньої країни. Тих, що живуть дуже далеко від їхньої країни, вони найменш за всіх шанують, бо самих себе вони вважають за найкращих із людей і що достоїнстві людей залежать від відстані, про що я згадував. Отже, ті, що мешкають найдалше від них, мають бути найгіршими. За мідійського панування народи їхньої держави владарювали один над одним. Мідійцям належала найвища влада взагалі над усіма і над найближчими сусідами, а ті владарювали над своїми сусідами, і так до останніх, що йшли за ними(1). За таким розподілом перси віддають свою шану іншим народам, бо їхній народ поступово розвивався і помалу поширив свою владу і правління (2).

135. Найчастіше за всіх інших перси переймають іноземні звичаї. Так, наприклад, вони одягаються, як мідійці, бо вони вирішили, що мідійські вбрання гарніші за їхній одяг, а на війні вони надягають єгипетські обладунки. Вони охоче засвоюють усякі приємні розваги, про які вони довідуються. Так від еллінів вони навчилися кохання до хлопчаків. Кожний із них одружується з кількома законними жінками, але, крім того, вони купують собі ще багато наложниць.

136. Достоїнність чоловіка(1) для них залежить, крім того, як він поводить на війні, від того, скільки в нього народилося синів. І тому, в кого їх найбільше, цар щороку посилає

подарунки, бо вони гадають, що чим більше дітей, тим вони сильніші. Своїх синів від п'яти і до двадцяти років вони навчають трьох речей, аби вони вміли їздити верхи, стріляти з луків і казати правду. Проте, перш ніж дитина досягне п'ятирічного віку, її не показують батькові, але вона живе серед жінок. І так вони роблять ось чому: якщо дитина вмирає в ранньому віці, щоб її смерть не заподіяла батькові горя.

137. Цей звичай я вважаю правильним, як ще інший, а саме: цар не має права за єдину провину засуджувати когось на смерть, а також ніхто інший із персів не може за єдину провину накласти на когось із своїх домашніх непоправну кару, перш ніж не здасть собі справи в тому, чи вчинок обвинуваченого перевищує його заслуги, і лише тоді може обрушити на нього свій гнів. Перси запевняють, що в них ніхто ще ніколи не вбивав своїх батька чи мати, а якщо такі злочини траплялися до цього часу, то, як показує ретельне дослідження, в такому разі йшлося про усиновлених або підкидьків, або про байстрюків, бо вони твердять, і в цьому вони праві, що неймовірно, аби справжній син міг убити свого власного батька.

138. Все, що їм забороняється робити, про це їм не дозволяється навіть говорити. А найганебнішою справою в них вважається казати неправду, а після цього позичати гроші і це з різних причин, але переважно через те, що той, хто заборгував, найчастіше може брехати. Хто з громадян хворіє на проказу або має білу хворобу, тому забороняється заходити до міста і спілкуватися з іншими персами. Вони кажуть, що якийсь прогріх перед сонцем викликає ці хвороби. І кожного іноземця, якого вразила така хвороба, вони виганяють із країни, а багато хто з персів переслідують із цього ж приводу білих голубів(1). У біжучу воду (2) вони не плюють і не випускають сечі, не миють у ній своїх рук і нікому не дозволяють цього робити, бо вони дуже шанують біжучі води.

139. І ще інше існує в них, на що самі вони не звертають уваги, але мені це помітне. Їхні власні імена за своїм значенням пов'язані з тілесними прикметами і величию їх носія, всі вони закінчуються однією і тією ж літерою, що її дорійці називають сан, а іонійці – сигма(1). Цією літерою закінчуються, якщо

добре дослідити, всі імена персів – не так, що одні закінчуються, а інші – ні, але всі імена без винятку *.

140. Це я маю сказати про їхні звичаї і це я виклав докладно. Проте щодо наступного, то тут буде мова про таємні справи і я не маю тут цілковитої певності. Тут ітиметься про покійника. Отже, коли якийсь перс умирає, то його не ховають, поки його тіло не розшарпує хижий птах або собака. Щодо магів, я, справді, знаю це, що вони так роблять, бо це відбувається привселюдно. В усякому разі, перси покривають тіло померлого шаром воску, а потім ховають його в землі(1). Маги значно відрізняються» від усіх інших людей, зокрема від єгипетських жерців, адже ці жерці, крім тих тварин, яких вони приносять у жертву, не вбивають жодну живу істоту, вони вважають це за свій релігійний обов'язок. Навпаки, маги власноручно вбивають усілякі живі істоти, крім собаки та людини (2). Вони навіть змагаються між собою, вбиваючи мурашок та змій та інших істот, що на землі і в повітрі. Ну, щодо цього їхнього звичаю, хай він у них залишається, як його було встановлено спочатку, а я знову повернуся до того, про що в мене йшлося попереду.

141. Іонійці та еолійці щойно лідійців було підкорено персами, послали своїх посланців у Сарди до Кіра з проханням, щоб вони залишалися його підданцями за таких самих умов, як це було під час Креза. А Кір, вислухавши їхні пропозиції, розповів їм таку, байку(1): «Один флейтист,— сказав він,— побачивши рибу у морі, почав грати на флейті, гадаючи, ніби вони вийдуть на берег, але скоро його сподівання не здійснилися, він узяв сіті, спіймав багато риби і витяг на берег. Побачивши, як вони там борсаються, він сказав риbam: «Зараз ви не перестаєте, як я кажу, танцювати, а тоді, коли я грав на флейті, ви не схотіли вийти на берег, танцюючи». Кір розповів цю байку іонійцям і еолійцям через те, як я сказав, що перед тим, коли він послав вісників до іонійців, запрошуючи їх повстати проти Креза, вони не послухалися його, а тоді, коли все вже закінчилося, вони готові підкоритися Кірові. А він, звичайно, розгніваний на них, дав їм таку відповідь. А щодо іонійців, скоро їм принесли цю відповідь у їхні міста і вони її зрозуміли, кожне місто в них почало зміцнювати себе мурами(2). Всі вони зібралися в Паніонії за винятком мілетян

(3), бо лише з ними Кір склав угоду за тих самих умов, що з ними склав Лідієць. Всі інші домовилися між собою послати вісників до Спарти, щоб запросити спартанців подати їм допомогу.

142. Отже, ці іонійці(1), до яких належить і Паніоній, побудували свої міста під найпрекраснішим небом і в найкращих кліматичних умовах світу з тих, що нам відомі. Бо ні на півночі від Іонії місцевостей не можна порівняти з нею, ні на півдні від неї, ні на сході, ні на заході, оскільки перші згадані страждають від холоду та вільгості, другі – від спеки та засухи. Іонійці не мають єдиної спільної мови, але розмовляють чотирьма перекрученими говірками (2). Мілет – це перше серед їхніх міст на півдні, після нього Міунт і Прієна. Це ті міста, що розташовані в Карії, і там розмовляють однією і тією ж говіркою, а наступні розташовані в Лідії: Ефес, Колофон, Лебед, Теос, Клазомени, Фокайя. Ці міста щодо їхньої говірки зовсім відрізняються від названих вище, але між собою можуть порозумітися. Залишається ще назвати три іонійських міста, з яких два містяться на островах – Самос і Хіос, а третє побудовано на суходолі – це Ерітри (3). Хіосьці та ерітрейці розмовляють однаковою говіркою, але в самосьців своя особлива говірка. Отакі існують чотири різновиди мови.

143. Із цих іонійців, як я сказав, мілетяни не наражались на небезпеку, бо склали договір, а тим, що були острів'янами не було чого лякатися, оскільки ні фінікійці не були ще підданцями персів, ні самі перси не були ще мореплавцями. Іонійці Азії відокремилися від усіх інших іонійців, і для цього була не якась інша причина, але ось така: на той час, коли ввесь еллінський народ був ще слабим, іонійське плем'я(1) було напевне найслабішим і навіть згадувати про нього було не варто, бо, крім Афін, не було в них іншого вартого уваги міста. Отже, інші іонійці, і в їхньому числі афіняни, уникали цієї назви, не хотіли називатися іонійцями, так навіть і тепер. Якщо я не помиляюся, більшість із них соромляться цієї назви. Навпаки, дванадцять іонійських міст пишаються цією назвою і спорудили собі святилище окремо від інших, яке вони називали Паніоній, і прийняли рішення, щоб ніхто інший із іонійців у цій справі не брав участі (але ніхто інший і не просив про це, за винятком мешканців Смірни).

144. Так само і дорійці з країни, яка тепер називається Пентаполіс, а перед тим називалася Гексаполіс, послідовно не приймають нікого з сусідніх дорійців до Тріопійського(1) святилища, і навіть не лише це: вони заборонили брати участь тим із своїх громадян, які порушили закони святилища. В змаганнях на честь Тріопійського Аполлона переможці одержували в нагороду бронзовий триніжник і ці переможці мали обов'язок не виносити його з святилища, але присвячувати його там-таки богам. Якось один із Галікарнасса, на ім'я Агасікл (2), перемігши в змаганні, зневажив закон і взяв із собою додому триніжник і повісив його на стіну. З цього приводу п'ять інших міст Лінд, Іаліс, Камейр, Кос і Кнід відмовили в участі шостому місту – Галікарнасові. На його мешканців вони наклали таку кару.

145. Я маю думку, що іонійці склали союз дванадцятьох міст і не захотіли прийняти до нього більш нікого з такого приводу. На той час, коли вони ще мешкали на Пелопоннесі, їхнє плем'я складалося з дванадцятьох частин, так, як тепер в ахейців, котрі вигнали іонійців(1), і країна яких поділена на дванадцять частин: Пеллена, перша після Сікіона, потім Айгейра і Айги, де є Кратій (2), річка, що ніколи не пересихає і від якої одержала ім'я річка в Італії, Бура та Геліка, куди втікли іонійці, переможені ахейцями, Айгій, Ріпи, Патри, Фари і Олен, де є велика ріка Пейр, Діма і Трітайя, а ці є єдиними містами серед них, яких побудовано всередині країни.

146. Такі тепер дванадцять частин ахейських земель, а колись вони певне належали іонійцям. Із цього самого приводу іонійці обмежилися – дванадцятьма містами. Певне, сказати, ніби вони більше іонійці, ніж інші іонійці, або ніби вони благороднішого походження за інших іонійців, це була б велика дурниця, бо значна їхня частина – абанти(1) з Евбеї, що не мають нічого спільного з іонійцями, навіть і саму назву. Крім того, вони змішалися з мініями (2) з Орхомена, з кадмеями та дріопами, також фокейцями, що покинули своє рідне місто, також із молоссами та пелас-гами з Аркадії, з дорійцями з Епідавра та з багатьма іншими племенами змішалися вони. Крім того, ті з них, що пішли з афінського пританея (3) і вважають себе за найблагородніших серед іонійців, не взяли з собою жінок, виїжджаючи для заснування

колоній, і одружилися з карійськими жінками, повбивавши їхніх батьків. Із приводу того вбивства ці жінки ухвалили між собою і заприсягалися, що дотримуватимуть цієї присяги і перекажуть це своїм дочкам, що вони не їстимуть разом із своїми чоловіками і не називатимуть своїх чоловіків їхніми іменами (4) і все це через те, що ті повбивали їхніх батьків, чоловіків та дітей і після цих убивств одружилися з ними. Таке було в Мілеті.

147. На своїх царів іонійці Азії обрали одні лікійців, що походять від Главка, сина Гіпполоха, інші кавконів із Пілоса, нащадків Кодра, сина Меланта, а ще інші – з обох цих племен(1). Але, якщо вони найбільш за всіх інших іонійців мають прихильність до своєї назви, нехай вони будуть такими, коли так цього хочуть, чистокровними іонійцями. Отже, справді, іонійці – це всі ті, які походять із Афін і святкують свято Апатурій (2). А його святкують усі, крім ефесців і колофонців. Оці є єдиними з іонійців, що не святкують Апатурій, нібито з приводу якогось убивства.

148. Паніоній – це святе місце на горі Мікале, на її північному схилі, яке іонійці спільно вибрали для Геліконського Посейдона. Гора Мікале – це мис суходолу в тому місці, де віє зефір від Самосу. Там збираються іонійці з своїх міст і святкують свято, що вони називали його Паніоніями(1). Це властиве не лише іонійським святам, але без винятків усім еллінським святам, назви яких закінчуються однією і тією літерою, як і імена персів.

149. Це все іонійські міста, а тепер я назву еолійські: Кіма, яку називають Фріконійською, Леріси, Неон Тейхос, Темнос, Кілла, Нотій, Айгейрусса, Пітана, Айгаї, Міріна і Грінейя. Всі вони давні міста еолійців, числом одинадцять, бо одне з них – Смірну, відібрали в них іонійці. Отже, і їх було дванадцять, тих, що розташовані на материку. Ці еолійці заснували свої колонії в країні більш родючій, ніж Іонія, але щодо клімату, то вона поступається перед Іонією.

150. Ось як еолійці втратили Смірну(1). В Колофоні відбулося заворушення, його було приборкано і повстанцям, яких було вигнано, смірней-ці дали притулок. Перегодом колофонські втікачі використали такий випадок, коли смірнейці святкували свято на честь Діоніса поза мурами міста,

вони позамикали брами фортеці і так захопили місто. На допомогу смірнейцям поспішили всі еолійці, і це закінчилося порозумінням, щоб іонійці видали їм усі їхні рухомі речі, а еолійці за це відмовляться від Смірни. Так зробили смірнейці, а потім інші одинадцять міст розподілили їх між собою і зробили смірнейців своїми громадянами.

151. Отже, такі є на материку міста еолійців, не беручи до уваги ті, що на їді(1), бо вони окремі. Що ж до їхніх островів, то п'ять міст є на Лесбосі (бо шосте – Арісбу, побудовану на Лесбосі, спустошили метім-нейці, незважаючи на те що її мешканці були з того ж племені). На Тенеді є ще одне місто і на так званих Ста Островах (2) – також одне. Отже, лесбосцям і тенедейцям, як іонійцям, що мешкали на островах, нема чого було боятися. Проте інші міста спільно вирішили зв'язати свою долю з іонійцями, яким би шляхом ті не пішли.

152. Скоро прибули до Спарти посланці іонійців і еолійців (бо, звичайно, вони мали поспішати), вони обрали на промовця, як представника всіх їх, посланця Фокеї на ім'я Пітерм. На ньому був пурпурний одяг, щоб привернути увагу і щоб на збори прийшло якнайбільше спартанців. Він виступив перед ними і виголосив довгу промову, в якій просив їх допомогти іонійцям. Але лакедемонці не схотіли уважно його слухати і вирішили не подавати допомоги іонійцям. Ті, звичайно, пішли, а лакедемонці, хоч їх відіслали, незважаючи на це, послали своїх людей на п'ятдесятивесельному кораблі(1), як я роблю висновок, щоб ті зблизька розвідали, в якому становищі перебувають там Кір і іонійці. Щойно прибули ці люди до Фокеї, вони послали одного з них, найздатнішого на ім'я Лакрін, переказати Кірові доручення лакедемонців, щоб він не завдавав шкоди жодному еллінському містові, бо вони не поставляться до цього байдуже.

153. Оце переказав вісник, а Кір, як кажуть, запитав еллінів, що були там із ним, хто такі ці лакедемонці, скільки їх і чому вони скеровують йому це звернення. Коли його повідомили, кажуть, то він дав таку відповідь вісникові спартанців: «Я досі ніколи не боявся людей, які мають у своєму місті певне місце, де вони збираються і своїми клятвами обдурюють один одного. Вони одного дня, якщо я

буду здоровий, не матимуть приводу базікати про страждання іонійців, але про свої власні». Такою промовою Кір кинув виклик усім еллінам, бо вони влаштували в себе майдани і займаються там купівлею та продажем. У персів нема таких майданів і вони не знають, що це таке еллінська агора(1). Після цього правителем Сардів він призначив перса Табала, а Крезові скарби і скарби інших лідійців він доручив лідійцеві Пактію перевезти до Агбатанів, і той вирушив із ними туди, а на іонійців він спершу не звернув уваги. І це тому, що тоді були заворушення у Вавілоні, у бак-трійців, у саків і в єгиптян. Саме проти них він мав намір вирушити в похід, а проти іонійців послати одного з своїх стратегів.

154. Коли Кір виїхав із Сардів, Пактій підбурих лідійців до повстання проти Табала і Кіра. Він вирушив до узбережжя і, маючи в своєму розпорядженні всі скарби, вивезені з Сардів, почав наймати найманців і постарався вмовити мешканців узбережжя взяти участь разом із ним у поході. Потім він вирушив проти Сардів і обложив Табала, який зайняв оборону на акрополі.

155. Під час свого походу Кір довідався про ці події і сказав Крезові: «Крезе, коли все це закінчиться, що відбувається зі мною: здається, що лідійці не перестануть завдавати мені прикрості і самі не заспокоюються. Я гадаю, чи не краще було б мені зробити їх рабами? Я думаю, принаймні, чи не зробив я таке, як той, що вбиває батька, а дітей його залишає жити?(1) Отак і я, того, що був більший від батька для лідійців, тебе я взяв у полон і тримаю при собі, а місто передав самим лідійцям, а тепер дивуюся, чому вони повстали проти мене». Отже, так він казав те, що думав, а Крез злякався, чи не знищить Кір остаточно Сарди, і відповів йому: «О царю! Те, що ти сказав є правильним, але ти не допускай, щоб тобою остаточно опанував гнів і щоб ти в гніві не зруйнував стародавнє місто, яке не має провини перед тобою ні за те, що сталося перед цим, ні за те, що відбувається тепер, бо за те, що сталося тоді, завинив я і ось тепер я розплачуюся за все це. Що ж до того, що відбувається тепер, то в цьому винуватий Пактій, якому ти доручив правління в Сардах, його ти і покарай. Проте, лідійцям ти пробач, а щоб вони не повставали і щоб ти нічого не побоювався з їхнього боку, ти накажи їм ось що, і в

наказі заборони їм мати при собі військову зброю, накажи їм також носити під гіматіями хітони, а на ноги взувати котурни. Примусь їх за наказом навчати їхніх дітей грати на кіфарі та на інших струнних інструментах і хай вони займаються дрібною торгівлею. І незабаром ти побачиш, о царю, що вони замість чоловіків стануть жінками. В такий спосіб тобі нема чого буде боятися, що вони піднімуть повстання».

156. Отже, Крез запропонував йому ці заходи, бо вважав, що краще Це буде для лідійців, ніж їм стати рабами і бути проданими. По-перше, він знав, якщо він не запропонує йому важливого заходу, то йому не пощастить переконати його скасувати своє рішення. По-друге, він боявся, що лідійці колись там у майбутньому, коли тепер уникнуть небезпеки, повстануть проти персів і нарешті загинуть. Кір зрадив, почувши таку пропозицію, стримав свій гнів і відповів Крезові, що послухається його. Потім він покликав до себе одного мідійця, Мазара, і наказав йому оголосити лідійцям те, що запропонував Крез, а крім того, що всіх інших, які з лідійцями вирушили в похід проти Сардів, Кір продасть у неволю, і, нарешті, що самого Пактія він хоч як би там було, приведе живим до себе.

157. Отже, такі накази дав Кір, перебуваючи на шляху і подорожуючи до країни персів. А Пактій, ледве довідався, що наближується військо, що його послано проти нього, злякався і якнайшвидше втік до Кіми. А мідієць Мазар підійшов до Сардів із частиною Кірового війська, незважаючи на всі події, і, знайшовши, що Пактія і його спільників нема в Сардах, змусив лідійців виконати накази Кіра і через ці накази лідійці зовсім змінили спосіб свого життя. Потім Мазар послав вісників до Кіми і наказав їм видати Пактія. Але кімейці вирішили звернутися в цій справі до бога в Бранхиді * і попросити в нього поради, бо в тому місці існувало з давніх часів святилище і звідти мали звичай іонійці та еолійці одержувати оракули. Це місце розташовано в області Мілета за його портом Панормом.

158. Отже, кімейці послали своїх людей до Бранхидів спитати, що вони мають робити з Пактієм, щоб це було приємне богам. Коли вони це спитали, їм було дано оракул видати Пактія персам. Щойно їм було принесено таку

відповідь, кімейці зібралися видати його. Проте, якщо більшість із них були готові це зробити, один із них, знатний громадянин Арістодік, син Геракліда, який не йняв віри цьому оракулові і підозрював, що посланці не сказали правди(1), переконав кімейців не робити так, поки не повернуться інші посланці, одним із яких був сам Арістодік, щоб вони вдруге запитали щодо Пактія.

159. Арістодік, прибувши до Бранхідів, від імені всіх кімейців так спитав бога: «О владарю! Прийшов до нас із проханням захистити його лідієць Пактій, щоб уникнути жорстокої смерті, якою йому загрожують перси. Вони тепер наполягають на тому, щоб кімейці видали його їм. Хоч ми і дуже боїмося персів, ми ще досі не наважилися видати їм благальника, поки ми не довідемося остаточно від тебе, що саме нам слід робити з огляду на ці дві можливості». Таке запитання він поставив богові, але той знову дав йому такий оракул і запропонував їм видати Пактія персам. Після цієї відповіді Арістодік склав такий план, і ось що він зробив: він обійшов навколо храм і повиколупував гнізда горобців та всяких інших птахів, що повлаштовували свої гнізда в храмі. Але коли він так робив, як то кажуть, із глибини храму почувся голос, що казав Арістодікові: «Гей ти! Безсоромний чоловіче! Як ти насмілюєшся робити таке: ти вигоняєш із мого храму моїх благальників!»(1) Але Арістодік, кажуть, зовсім не здивувавшись, відповів голосові: «О Владарю! Ти сам так захищаєш твоїх благальників, а кімейцям наказуєш видати благальника!» Але, кажуть, що бог знову відповів йому: «Так! Я наказую, щоб ви всі швидше загинули і не приходили ще раз до святилища з запитанням, чи треба вам видавати благальників!»

160. Коли принесли їм таку відповідь і почули її кімейці, їм, звичайно, не хотілося ні видати благальника, ні загинути, ні тримати його в себе і бути обложеними, вони вислали його з свого міста до Мітілени. Мітіленці, оскільки Мазар послав їм попередження видати Пактія, готові були це зробити, як би їм було за це дана якась грошова винагорода, байдуже яка саме, бо тут я не можу точно визначити кількість, а це тому, що переговорам кінця не було. Кімейці, ледве довідалися, що мітіленці ведуть такі переговори, послали свій корабель на

Лесбос, забрали звідти Пактія і перевезли його на Хіос. Там хіосці силоміць витягли його з храму покровительки міста Афін і видали його. За те, що вони його видали, вони одержали у винагороду область Атарнея(1), а ця Атарнейська область розташована в Місії супроти Лесбоса. Отже, перси одержали, кінець кінцем, Пактія і добре охороняли його, бажаючи передати його Кірові. І ось настав час, і тривав він досить довго, коли ніхто з мешканців Хіоса, приносячи жертву комусь із богів, не використовував при цьому ячменю з області цього Атарнея, не випікав священних пирогів із зерна цієї області і взагалі всі плоди цієї області не використовувалися під час священнодійств.

161. Отже, хіосці видали персам Пактія, а Мазар виступив проти тих, які разом із Пактієм обложили Табала, і насамперед продав у неволю мешканців Прієни, потім зробив наїзди на всю рівнину Меандра і спустошив її, таке саме зробив він і в Магнесії(1). Безпосередньо після цього він захворів і помер.

162. Щойно він помер, прибув із Горішньої Азії на його місце як стратег Гарпаг із мідійського племені. Це був той самий, якого цар Астіаг почастував тією жахливою стравою, той, що допоміг Кірові досягти царської влади. Цей Гарпаг, призначений тоді на стратега Кіром, скоро прибув до Іонії, почав здобувати міста з допомогою насипів. Спершу він змушував мешканців замикатися в фортецях, а потім насипав перед мурами насипи і йшов на приступ(1). Першим містом Іонії, на яке він напав, була Фокея.

163. Фокейці(1) були першими серед еллінів, які розпочали далекі морські подорожі, і це вони проторували шлях до Адріатичного моря, до Тірсенії, Іберії і Тартесса(2). А подорожували вони не на округлих кораблях (3), а на п'ятдесятивесельних. Коли вони прибули до Тартесса, то вони прихилили до себе царя тартессійців, ім'я якого було Аргантоній, а царював він у Тартессі протягом восьмидесяти років, а всього він прожив сто двадцять років. Ось цієї людини вони привернули до себе любов, уже не знаю, як це було, настільки, що спочатку він їм запропонував покинути Іонію і оселитися в якій завгодно частині його країни, де б їм хотілося. Проте, згодом, коли йому не пощастило вмовити фокейців і він

довідався від них, як страшенно збільшилася сила Мідійця, він дав їм грошей, щоб вони оточили своє місто мурами. І дав він їм, не шкодуючи, бо, по-перше, окружність мурів мала довжину багатьох стадій, а, по-друге, всі мури складалися з добре припасованих великих каменів.

164. Отже, в такий спосіб було завершено будування мурів Фокеї. Тим часом Гарпаг прийшов туди з військом і почав облогу. Посилаючись на якісь оракули, він запропонував фокейцям, щоб вони зруйнували лише одну оборонну башту в мурах(1) і присвятили б богові лише один будинок і цього буде для нього досить. Але фокейці, які неволю вважали за щось нестерпне, відповіли йому, що спершу хочуть обміркувати протягом одного дня, а потім дадуть йому відповідь. А тим часом, коли вони обговорюватимуть своє становище, вони попросили його, щоб він віддалив з-під мурів свої війська. Гарпаг сказав їм, ще добре знає, що вони збираються робити і, незважаючи на це, дозволив їм обміркувати справу. Отже, коли Гарпаг віддалив свої війська з-попід мурів, фокейці спустили на море свої п'ятдесятивесельні кораблі, посадили на них своїх дітей, своїх жінок і поклали на них усе своє рухоме майно, також і статуї богів із храмів і всі пожертви, за винятком речей із бронзи і каменю і творів живопису, але все інше вони поклали туди, зійшли і самі на кораблі і попливли до Хіоса. Фокея збезлюділа і її зайняли перси.

165. Фокейці попросили хіосців, щоб ті продали їм так звані Ойнуські(1) острови, але хіосці не схотіли продати їх, побоюючись, як би вони не стали торговельною базою і через це буде обмежено торгівлю їхнього острова. З цієї причини фокейці вирушили на Кірн (2).

166. Коли вони прибули на Кірн, то протягом п'яти років вони жили там разом із тубільцями і побудували храми. І оскільки вони робили набіги і грабували селища всіх сусідніх народів(1), тірсени і карфагенці, домовившись між собою, як це було природньо, пішли війною проти них, маючи кожні шістдесят військових кораблів. Фокейці, з свого боку, оснастили також шістдесят кораблів і попливли назустріч їм в так званому Сардинському морі. Відбулася морська битва, в якій фокейці перемогли, але їх перемога була схожа на кадмейську (2), бо сорок із їхніх кораблів загинуло, а двадцять,

що врятувалися, були в жалюгідному стані, оскільки їхні носові тарани було відбито. Вони відпливли до Алалії. Там вони посадили своїх жінок і дітей на корабель і навантажили на нього все своє майно, скільки могло туди вміститися, покинули Кірн і попливли до Регія (3).

167. Щодо моряків із затонулих кораблів, то карфагеняни і тірсени(1) розподілили їх між собою. Агіллейці(2) забрали собі найбільшу їхню частину, вивели їх із міста і покаменували. Проте перегодом усякі живі істоти, все одно, чи худоба, чи вьючаки, чи люди, які проходили тим місцем, де було покаменовано і поховано фокейців, ставали спотвореними, покаліченими та паралізованими. І агіллейці послали до Дельфів, бажаючи спокутувати свої гріхи. А Піфія наказала їм робити те, що агіллейці і досі роблять: вони приносять рясні жертви душам убитих і на їхню честь улаштовують гімнастичні та кінні змагання. Отже, ці фокейці так закінчили своє життя, а ті з них, що вирушили до Регія, маючи його за свою базу, здобули одне місто Ойнотрії(3), яке тепер називається Гіела (4). Вони залюднили його, бо якась людина з Посейдонії(5) сказала їм, ніби Піфія, коли в своєму оракулі говорила про Кірна, мала на увазі, що їм треба побудувати храм Кірнові, який був героєм і мав оселю на острові. Така була доля іонійської Фокеї.

168. Щось подібне до фокейців звідали і теосці. Отже, коли заволодів їхньою фортецею Гарпаг з допомогою насипу, всі вони посідали на кораблі і негайно відпливли до Фракії, і там заснували місто Абдери, але це місто до них побудував Тімесій із Клазоменів, проте він недовго там перебував, бо його вигнали звідти фракійці, а тепер, як героя, його шанують теосці, що мешкають в Абдерах.

169. Оці єдині з іонійців не захотіли перебувати в неволі і переселилися з своїх рідних міст, а інші іонійці, крім мілетян, уперто воювали проти Гарпага, як ті, що переселилися, і, обороняючи свої рідні міста, виявилися хоробрими людьми. Проте їх було переможено, їхні міста здобуто і всі вони залишилися там і виконували накази своїх владарів. А щодо мілетян, як я вже згадував вище, вони склали угоду із самим Кіром і їх ніхто не турбував. Так воно сталося, що вже вдруге Іонію було поневолено. Скоро Гарпаг підкорив іонійців на

материку, іонійці, що мешкали на островах, перелякалися і через це підкорилися Кірові.

170. Незважаючи на всі нещастя, що їх спіткали, іонійці не перестали збиратися в Паніонії і, як я чув, що кажуть, Біант із Прієни дав їм свою раду, дуже корисну для них, бо, коли б вони її прийняли, то могли б жити щасливі і краще від інших еллінів. Отже, він запропонував їм, щоб іонійці створили спільний флот, підняли якір і відпливли на Сардо(1), побудували там місто, спільне для всіх іонійців. І так вони уникнули б неволі, а згодом, якщо вони житимуть на найбільшому з островів і іануватимуть над тамтешніми людьми, то досягнуть щасливого життя. А якщо вони залишаться в Іонії, додав він, він не вірить, що вони побачать колись свободу. Така була рада Біанта з Прієни, і він запропонував її після поневолення Іонії. Чудовою була і інша рада, запропонована одним мілетцем Фалесом (2), ще до поневолення Іонії. Родом він був із Фінікії. Він порадив іонійцям мати спільну раду, і щоб вона була в Теосі (бо Теос, казав він, є центром Іонії), а інші міста хай продовжують існувати, як і до того, але щодо правління, то вони вважатимуться демами.

171. Отакі були запропоновані іонійцям поради. А Гарпаг, тим часом, поневоливши Іонію, вирушив в похід на Карію, Кавнію та Лікію, маючи в своєму війську іонійців і еолійців. Серед згаданих народів карійці прийшли на материк із островів, бо за давніх часів вони були підданцями Міноса і називалися лелегами і мешкали на островах, не виплачуючи ніяких податків, як я міг установити з давніх переказів, а лише щоразу, коли Мінос вимагав від них податків, вони зобов'язані були давати веслярів для його кораблів. І оскільки Мінос мав під своєю владою багато земель, а також мав успіхи на війні, через це і карійський народ порівняно з усіма іншими народами був на той час найелавніший далеко більше, ніж будь-який інший. Вони зробили три винаходи, які в них запозичили і використали елліни. Отже карійці винайшли, в який спосіб прикріплювати до шоломів прикрашальний гребінь і оздоблювати Щити розпізнавальними знаками, також вони перші зробили на внутрішній стороні щитів поперечні металеві держаків, тоді як перед тим, усі, хто мав щити без держаків,

користувалися шкіряними ремінцями, що їх обкручували навколо шиї та лівого плеча. Згодом, коли минуло багато Років, дорійці та іонійці вигнали карійців із островів і так вони опинилися на материку. Отже, щодо карійців, то так про них кажуть крітяни. Проте, самі вони, принаймні, не погоджуються з ними, але вважають себе автохтонами на материку і наполягають на тому, що завжди вони так називалися, як називаються і тепер. На доказ цього вони посилаються на існування давнього святилища Карійського Зевса в Міласах, що до нього мають доступ місійці та лідійці, бо оці, кажуть вони, є родичі карійців і до цього додають, що Лід і Міс були братами Кара. Отже, вони, звичайно, мають доступ, але ті, які належать до іншого племені, навіть коли вони запозичили мову і розмовляють такою самою мовою, як і карійці, не мають доступу до храму.

172. Кавнійці, на мою думку, є також автохтони, хоч самі вони твердять, ніби походять із Кріту. Що ж до мови, то вони засвоїли карійсь-ку мову, або карійці засвоїли їхню мову (тут я не можу сказати з певністю), але звичаї вони мають зовсім відмінні від інших людей і від карійців. Ось, наприклад, вони вважають для себе цілком пристойним збиратися всім разом і випивати, чоловікам і жінкам, і дітям, по групах однакового віку людей, пов'язаних між собою дружбою. Спершу вони будували храми чужоземних богів, згодом, змінивши думку, вирішили шанувати лише богів своїх батьків. Усі вони озброєні, від юнаків до стариків. Колись вони дійшли до кордонів Калінда(1), вдаряючи повітря своїми списами і кажучи при цьому, нібито вони проганяють чужих богів.

173. Отакі в них звичаї. Що ж до лікійців, то вони ведуть свій початок із Кріту (бо на Криті за давніх часів мешкали самі варвари). Але на Криті засперечалися за владу сини Європи Сарпедон і Мінос, і коли в суперечці переміг Мінос, він прогнав і Сарпедона і його прибічників, а вони, скоро їх вигнали, переселилися в Азію, в Міліаду, бо країна, де тепер мешкають лікійці, за давнини називалася Міліадою, а її мешканці – мілії, називалися тоді солімами. Адже доки їхнім царем був Сарпедон, вони називалися іменем, що вони його принесли з своєї батьківщини, і так і тепер ще називають лікійців їхні сусіди, а саме – термілами. Проте, коли з Афін

прибув до термілів і до Сарпедона Лік, син Пандіона, якого так само вигнав його брат Егей, тоді вже від імені Лік вони з бігом часу почали називатися лікійцями. Звичаї вони мають почасти критські, а почасти карійські. Є в них, проте, один своєрідний звичай, несхожий із звичаями жодного іншого народу, а саме: своє ім'я вони пов'язують не з іменем батька, а з іменем матері. І якщо хтось запитає когось із них, хто він, той пошлеться на матірчин родовід і перелічить свій рід за висхідною лінією, ідучи від матері до бабки. І коли повноправна жінка житиме з невільником, то їхніх дітей уважають за нащадків порядної родини, проте, коли якийсь громадянин, хоча б він був знатним, матиме за жінку іноземну наложницю, то їхні діти не матимуть до себе жодної поваги.

174. Отже, карійців поневолив Гарпаг і вони не виявили ніякої мужності, ні самі карійці, ні елліни, що мешкають в їхній країні. А мешкають там також інші елліни, лакедемонські пересельці, кнідійці. Їхня країна простягається в морі, і це та частина суходолу, що називається Тріопій(1). Вона починається від півострова Бібасса(2) і вся ця країна кнідійців, крім незначної частини, омивається морем (бо її північну частину обмежує Керамейська затока, а південну частину омиває море островів Сіми і Родосу). Отже, саму цю найвужчу частину, що має завдовжки п'ять стадій, почали були перекопувати кнідійці, коли Гарпаг займався підкоренням Іонії, маючи на увазі зробити свою країну островом. І, справді, вся їхня країна розташована по цей бік півострова, бо там, де закінчується область кнідійців біля материка, там є перешийок, що його вони почали перекопувати. Цю справу кнідійці робили з великим завзяттям, але через те, що каміння понаносило багато ран в різних частинах тіла тим, які копали, і зокрема шкодило очам, вони вирішили, що це від бога, і послали людей до Дельфів спитати, з чим пов'язане це лихо. А Піфія, як кажуть самі кнідійці, дала їм такий оракул у формі ямбічного триметру: «Навіщо ви копаєте цю вузину, Як Зевс схотів, зробив би край ваш островом» (3).

Після цього оракула кнідійці припинили перекопування і, коли проти них виступив Гарпаг, піддалися йому без бою.

175. За Галікарнассом усередині материка мешкають педасійці. Щоразу, коли їм самим чи їхнім сусідам

загрожувало якесь лихо, у жриці Афіні виростала довга борода. Тричі в них траплялося таке. Лише вони з усіх мешканців Карії протягом деякого часу чинили опір Гарпагові і завдали йому труднощів, закріпившись на одній горі під назвою Ліда.

176. Нарешті, педасійців було вигнано з фортеці, а лікійці, коли Гарпаг із військом напав на них на рівнині Ксанту(1), вийшли проти нього і в битві, нечисленні проти численних, виявилися хоробрими людьми, але все ж таки були переможені і обложені в місті. Тоді вони зібрали на акрополі своїх жінок і дітей і все своє майно і своїх слуг, а потім підпалили, щоб усе згоріло на акрополі, що там було. Щойно вони це зробили, вони заприсягалися один перед одним битися до кінця і зробили вилазку і так у битві загинули всі ксантії. Але сучасні лікійці, які твердять, ніби вони є ксантії, більшість, за винятком восьмидесяти родин, це новоприбулі з інших країв. А ті вісімдесят родин на той час, коли згоріло місто, не були в ньому і так урятувалися. Ось у такий спосіб Гарпаг здобув Ксанти і майже так здобув він і Кавн, бо кавнійці повелися так, як лікійці.

177. Поки Гарпаг завойовував Долішню Азію, це саме робив Кір у Верхній Азії, підкорюючи всі тамтешні народи без усяких винятків. Більшість із його завоювань я залишаю осторонь, а розповім лише про ті, де він наштотхнувся на найбільші труднощі, і тому вони найбільш заслуговують, щоб про них розповісти.

178. Коли Кір підкорив своїй владі всі материкові краї(1), він напав на ассірійців. В Ассирії(2), звичайно, існують також інші великі міста, але найславновісніше і найбільш укріплене серед них після руйнації Ніна (3), де перебуває царева влада, це був Вавилон. Тут у загальних рисах подається його опис. Він розташований на великій рівнині і за своєю формою чотирикутний, і кожна сторона чотирикутника завдовжки в сто двадцять і сто стадій. Отже, загальна довжина його мурів чотириста вісімдесят стадій (4). Така величина міста Вавилон, і, наскільки нам відомо, жодне місто на світі не має такого прекрасного розпланування. Насамперед навколо його оточує рівчак, глибокий і широкий, наповнений водою далі його оточують мури, завширшки в п'ятдесят царських ліктів, а

заввишки в двісті ліктів. Царський лікоть більше від звичайного ліктя на три пальці.

179. Тепер треба, щоб я, крім того, пояснив, для чого було використано землю, вириту з рівчака, і в який спосіб було побудовано мури. Викопували рівчак і водночас з землі, яку викидали з нього, робили цеглу, а коли в них була достатня кількість цегли, вони обпалювали її в печах(1). Потім замість глини вони використовували гарячий асфальт і так будували. Через кожні тридцять рядів цегли вони закладали очеретяне плетиво і перед усім будували закраїни рівчака, а згодом у такий самий спосіб будували мури. По краях мурів вони будували одноповерхові будиночки, один навпроти іншого, залишаючи між ними простір так, щоб там могла проїхати чотириконна колесниця. В мурах по всій їхній довжині було сто брам, всі вони мідяні і верхні та нижні їхні одвірки також мідяні. Є ще там одне інше місто на відстані восьми днів шляху від Вавилону. Воно називається Іс. Там є не дуже велика річка і вона називається так само Іс. Вона вливає свої води до ріки Євфрату. Отже, ця річка Іс разом із водою з своїх джерел приносить багато грудок асфальту, і з них добували асфальт для мурів Вавилону.

180. Ось у такий спосіб будувалися мури Вавилону(1). Місто поділяється на дві частини, бо посередині його перетинає ріка Євфрат, так вона називається. Вона витікає з країни вірменів. Вона велика і глибока і навальна, вливається вона в Червоне море. Отже, обидві половини навколишнього муру, згинаючись, доходять до ріки. Звідси вздовж обох берегів тягнуться мури з обпаленої цегли. Саме місто, в якому багато триповерхових і чотириповерхових будинків, а вулиці, які перетинають його, прямі, а інші поперечні скеровані до ріки (2). На кінці кожної вулиці, що тягнеться вздовж берегів ріки, в цегельних мурах є стільки маленьких ворітець, скільки і вулиць. Вони також мідяні і виходять на береги ріки.

181. Отже, цей мур є панцирем міста, а в ньому є ще інший мур, але вужчий за попередній. В кожній із двох частин міста існувала якась центральна укріплена споруда. В одній, де був великий і оточений муром сад, стояв царський палац. В іншій був храм вавилонського Зевса – Бела(1) з мідяними брамами. Він існував ще за моїх років і був чотирикутним, а

кожна з його сторін мала дві стадії. Всередині храмової округи було побудовано вежу завдовжки в одну стадію і завширшки так само. Над цією вежею височить ще одна, над нею – інша, а всіх їх вісім веж. Сходження на них побудовано із східної сторони і йде гвинтоподібно навколо всіх веж. Десь на середині сходження існує площадка з сидіннями для відпочинку, де сидять і відпочивають ті, що сходять. На останній вежі існує великий храм. Усередині храму стоїть велике ліжко з витонченими ніжками, а біля нього золотий стіл. Проте в тому місці нема жодної статуї. Ніколи там не ночує ніхто з людей, крім однієї єдиної місцевої жінки, яку з усіх інших обирає собі бог, як кажуть халдеї, які є його жерцями.

182. Ці самі халдеї кажуть, але я не вірю тому, що вони говорять, ніби сам бог часто сходить у храм і відпочиває на ліжку. Таке саме відбувається і в єгипетських Фівах, за словами єгиптян (бо і там у храмі Фіванського Зевса спить якась жінка, що, як вони кажуть, ніколи не спілкується з чоловіками). Таке саме і в лікійських Патарах(1), де пророчиця бога, коли вона буває черговою, бо, ви знаєте, в тому місці не існує постійного святилища, але коли пророчиця чергує, тоді вона, звичайно, проводить ніч із богом усередині храму.

183. У вавилонському святилищі існує ще інший нижній храм, а в ньому є велика золота статуя Зевса, що сидить(1), а біля неї поставлено великий золотий стіл, а і п'єдестал і трон статуї також золоті. Як казали халдеї, її зроблено з восьмидесяти талантів золота. Поза храмом існує ще золотий жертовник. Є ще інший великий жертовник, на якому приносять у жертву лише тварин дійшого віку, бо на золотому жертовнику дозволяється приносити в жертву лише тварин молочного віку. На більшому жертовнику халдеї щороку, коли справляють свято на честь цього бога, спалюють іще тисячу талантів духмяної смоли. В цій храмовій окрузі за часів Кіра існувала ще одна статуя з щирого золота заввишки в дванадцять ліктів (3). Я не бачив цієї статуї, але пишу на основі того, що розповідають халдеї. Цю статую запримітив Дарій, Гістаспів син, але не наважився забрати її, але Ксеркс, Даріїв син, забрав її, а жерця, який не дозволяв пересунути статую,

він наказав убити. Отже, цей храм має такі скарби, але, крім того, в ньому існує ще багато пожертв приватних осіб.

184. Звичайно, в цьому Вавілоні багато було різних царів, і про них я розповім в історії ассірійців, і вони прикрасили і мури і храми, але серед цих царів були також дві жінки. Та, що царювала першою, жила за п'ять поколінь перед другою, а ім'я її було Семіраміда(1). Вона спорудила на рівнині насипи, такі, що на них варто було подивитися. Проте ріка розлилася по рівнині і вкрила її як море.

185. Інша, що стала царицею після цієї, мала ім'я Нітокріда(1). Вона була ще мудрішою за першу і, по-перше, залишила після себе пам'ятники, які я ще опишу, а по-друге, оскільки вона бачила, що мідійці, ставши сильними, не думають заспокоїтися і вже оволоділи іншими містами, і серед них навіть Ніном, вона застосувала проти них свої заходи (2), по змозі якнайліпше. Насамперед, вона змінила течію Євфрату, який перед тим протікав по прямій лінії і перетинав місто по середині, вище від нього. Прокопавши канали, вона зробила його таким покрученим, що, уявіть собі, в своїй течії він тричі проходить одним і тим самим селом Ассірії. Це село, яким протікає Євфрат, називається Ардерікка. І тепер ті, хто прибувають із нашого моря (3) до Вавілона, пропливають тричі тим самим селом за три дні. Отже, таке діло вона наказала зробити і з обох боків ріки рівнобіжно звеліла зробити насипи, дивовижні як своєю шириною, так і своєю висотою. На значній відстані вище від Вавилона, вона наказала викопати поблизу від ріки котлован для озера, такої глибини, щоб він наповнився водою і такої ширини, щоб його окружність складала чотириста двадцять стадій. Землю, викопану з Цього котловане, було використано, щоб насипати її рівнобіжно на берегах ріки. А коли було закінчено з цією справою, вона наказала привезти каміння і побудувати навколо водоймища облицювання. Обидві ці справи, а саме те, що ріка в своїй течії стала покрученою і навколишня місцевість перетворилася на болото, вона викопала з метою уповільнити течію ріки, яка мала оминати стільки закрутів, і щоб корабель, що прямував до Вавилона, не просто прибував до нього, а змушений був тричі опливати навколо озера. Ці роботи виконувалися в тій частині її країни, де були найближчі доступи до неї з Мідії. Це все було

зроблено, щоб ускладнити мідійцям (6), які часто відвідували країну в торговельних справах, довідуватися, що в ній відбувається.

186. Внаслідок цих копальних робіт вона створила лінію оборони, а крім того, вони приносили ще іншу користь. Оскільки місто було поділено на дві частини, бо ріка протікала по середині його, за царювання попередніх царів, коли хтось із них хотів перейти з однієї половини на іншу, йому треба було перепливати на човні, а це, на мою думку, було незручно. Проте вона і це взяла до уваги. На той час, коли було викопано котлован, щоб він став озером, поряд із виконанням цієї справи, вона зробила ще одну споруду, а саме таку: вона наказала виламати великі кам'яні брили і, коли вони вже були готові і було зроблено водоймище, всю воду з ріки вона відвела до нього і тоді, коли водоймище наповнилося водою, старе річище пересохло. Тоді вона наказала ще побудувати з обпаленої цегли в той спосіб, у який було побудовано мури, також і закраїни ріки, що протікала всередині міста, і крім того, спуски від малих воріт до ріки. По-друге, приблизно по середині міста, із тих виламаних кам'яних брил, вона почала будувати міст, скріпивши каміння залізом і свинцем. На ньому вдень вона наказала покласти чотирикутні деревини, що по них вавілоняни проходили через ріку, а вночі ці деревини забирали(1) з такого приводу: щоб уночі не ходили туди і сюди і нічого не викрадали один в одного. Коли котлован до країв наповнився водою з ріки і утворилося озеро, і спорудження моста було закінчено, тоді вона відвела воду ріки Євфрату з озера і повернула її до старого річища. В такий спосіб і водоймище стало болотом, для чого його і було створено, і міст був готовий для мешканців міста.

187. 1. Ця цариця вигадала також і такий жарт(1), а саме: на верху однієї з центральних міських брам вона наказала спорудити гробницю, нібито для неї самої, дуже високо понад брамою, і наказала вирізьбити напис такого змісту на гробниці: «Якщо хтось із царів Вавилону, що царюватимуть після мене, потребуватиме гроші, хай відкриє мою гробницю і візьме, скільки схоче грошей. Проте, якщо в нього не буде кінцевої потреби, з іншої причини, хай не відкриває, бо це не обернеться йому на добро». Ця гробниця залишалася

недоторканою до того часу, коли царська влада не перейшла до Дарія. Дарія дратувала думка, чому не використовувати цю браму, де поставлено було гробницю і в ній були скарби, і сам напис запрошував узяти їх, і чому б не забрати їх. Він не проїжджав через цю браму, бо там над його головою лежав мрець. Він наказав, щоб відкрили гробницю, але в ній не знайшли жодних скарбів, але лише мерця і напис: «Як би ти не був жадливим до грошей, і не був таким користолюбним, ти не відкривав би гробниць мерців». Отже, була така цариця.

188. Нарешті, Кір вирушився в похід із військом проти сина цієї жінки, якого звали, як і його батька, Лабінет(1), і проти держави ассірійців.. Коли вирушає в похід великий цар він буває добре забезпечений продовольством і забійною худобою з своєї країни. Насамперед він везе з собою воду з річки Хоасп (3), що тече поблизу від Сусів. Лише з неї цар п'є воду і не з якої іншої річки. Цю воду з Хоаспу кип'ятять і перевозять її в численних срібних посудинах на чотириколесних возах, запряжених мулами, і вони їдуть за царем, куди б він не поїхав.

189. Кір, вирушивши до Вавилону, прибув на береги річки Гінд(1), що її джерела є в Матієнських горах, і вона перетинає країну дарданців і вливається в іншу ріку, в Тігр, а він протікає біля міста Опія і вливається в Червоне море. Отже, коли Кір хотів був переправитися через цю річку Гінд, яка має броди, один із його священних білих коней (2) не вагаючись зайшов у річку і спробував її перейти, річка його поглинула в своїх водах і він загинув. Тоді Кір дуже розгнівався на цю річку, яка так його образила, і пригрозив їй, що зробить її такою кволою, що в подальшому її легко переходитимуть навіть жінки, не замовчивши колін. І після такої погрози він припинив похід на Вавилон і поділив своє військо на дві частини і так поділене він порозставляв його шеретами і, розтягнувши кодоли на обох берегах, намітив річища ста восьмидесяти каналів(3) у різних напрямках. Потім, вишикувавши військо, наказав копати. І оскільки цією роботою була зайнята сила людей, її було закінчено. Проте ціле літо вони займалися цим копанням, як він їм наказав.

190. І коли Кір так покарав річку Гінд, розділивши її на триста шістдесят каналів, і вже настала друга весна, лише тоді

він вирядився проти Вавилону. Вавилоняни озброєні чекали на нього. А коли він підійшов до міста, вавилоняни вступили з ним у бій і, будучи переможеними, замкнулися в своєму місті. І оскільки вони добре знали вже заздалегідь, що Кір не заспокоїться, але, навпаки, вони бачили, як він нападав поспіль на всі народи, вони спершу завезли до міста продовольство на багато років. Тоді їх зовсім не непокоїла облога(1), між тим Кір опинився в скрутному становищі, бо вже минуло чимало часу, а облога не посувалася наперед.

191. Нарешті, чи це йому хтось інший дав пораду, чи він сам зрозумів, що треба було зробити, і ось що він зробив. Він поставив більшу частину свого війська на тому боці, де ріка входить до міста, а з іншого боку, де ріка виходить із міста, поставив іншу частину і дав наказ війську, коли вони побачать, що ріка стає прохідною, заходити з того боку до міста. Отже, порозставивши своє військо і давши такий наказ, він сам із нестройовою частиною війська відступив. А коли Кір підійшов до озера, він зробив саме те, що колись зробила цариця з рікою і озером. Так через один канал він упустив ріку в озеро, яке до того було болотом, і тоді річкові води поступово знизилися і через це старе річище стало прохідним. І коли це сталося, як я сказав, перси, що були для цього поставлені, ідучи річищем ріки Євфрату, вода якого поступово знизилася так, що доходила приблизно людині до колін, цим шляхом почали входити до Вавилону(1). Якби вавилоняни заздалегідь довідалися про те, Що сталося за наказом Кіра, або своєчасно вгледіли його дії, то, звичайно, не лише не дозволили б персам пройти до міста, але б остаточно винищили їх. Вони замкнули б усі ворітця, які виходили на ріку, самі зійшли б на цегляний мур, що простягався вздовж берегів ріки, і знищили б персів, які опинилися б тоді немов у пастці. Проте тепер перси з'явилися так, що на них не чекали. А оскільки місто мало великі розміри, як розповідають місцеві люди, поки було здобуто квартали, що були на самому краю міста, вавилоняни, які мешкали в центральних кварталах, ще не довідалися про те, що їх місто вже здобуто (бо сталося так, що в них був святковий день), на той час, кажуть, вони танцювали і бенкетували, поки, нарешті, не довідалися про своє нещастя. І так Вавилон тоді вперше було здобуто.

192. Багатство вавілонян, яким воно є, може виявитися із різних інших речей. Вся країна, підлегла владі великого царя, поділена для обслуговування самого царя і його війська на певні ділянки, крім того; збираються і звичайні податки. З дванадцятих місяців року чотири місяці утримує царя сама Вавилонія, а інші вісім місяців – інші країни Азії. Отже, в такий спосіб Ассірія за кількістю своїх багатств складає третину всієї Азії. Правління цією країною, яку перси називають сатрапією(1), є більш прибутковим, ніж всі інші намісництва. Так, Трітантайм, Артабазів син, якому цар віддав цю країну, щороку одержував повну артабу срібла. Артаба(2) – це перська міра, більша аттичного медимну на три аттичних хойніки. Що ж до коней, то крім бойових, у нього було для власного вжитку вісімсот огирів і шістнадцять тисяч кобилиць. Кожен огир запліднював двадцять кобилиць. Індійських собак (3) він утримував таку безліч, що чотири великі села на рівнині, вільні від інших податків, повинні були приставляти харчі для цих собак. Отакі були прибутки сатрапа Вавилонії.

193. В країні ассирійців буває мало дощів, і ці невеликі дощі достатні для живлення коріння пшениці. Проте з допомогою зрошення річковою водою досягають посіви і так дозріває колосся. Але це не так відбувається, як у Єгипті, де сама ріка виходить із берегів на ниви, але вавило-няни поливають посіви ручним способом і водочерпалками. Це тому, що вся Вавилонія, як і Єгипет, перерізана каналами, а найбільший канал можна переїхати на поромі, він орієнтований на ту частину неба, де сонце сходить узимку(1) і, починаючись від Євфрату, закінчується в іншій ріці, в Тігрі, на березі якої побудовано місто Нін. Ця країна порівняно з усіма іншими, що їх ми знаємо, далеко перевищує їх щодо вирощування злаків. Бо усякі інші дерева не ростуть там і не вирощуються – ні смоківниці, ні виноград, ні маслини. Проте щодо вирощування злакових рослин ця країна настільки родюча, що звичайний урожай буває там двохсоткратний, але коли вирощування буває особливо успішним, то навіть і трьохсоткратний. В цій країні листя пшениці і ячменю часто розростаються до ширини чотирьох пальців. Щодо бадилля проса і кунжута, то воно досягає такої висоти, що ці рослини

стають майже деревами, хоч і я добре це знаю, але більше не згадуватиму про це, бо я певний того, що ті, хто не відвідав Вавилонію, зовсім не повірять і тому, що я розповів про плоди. Оливкової олії вони зовсім не вживають, але роблять олію з кунжута. По всій країні в них понасаджено фінікові пальми і більшість з них плодючі, з них добувають поживу: вино і мед. Вони старанно доглядають за цими деревами, як за смоківницями, і зокрема за плодами цих пальм, що їх елліни називають чоловічими (2). Вони підвішують їх до пальм, на яких є фініки, щоб горіхотвірка запровадилася у фінік і він своєчасно достиг і не впав на землю, бо плід чоловічої пальми має в собі горіхотвірок, як плід дикої смоківниці.

194. Тепер я хочу розповісти про те, що вважаю за найцікавіше за все, що є у Вавилонії, розуміється, крім самого міста. Судна тубільців, які спускаються по ріці, щоб прибути до Вавилону, всі є округлі та шкіряні(1). Вони споруджують їх у Вірменії, що розташована в горішній Ассирії, там вони ріжуть гілля верболозу і роблять кістяк суден, а потім натягають на нього ззовні шкури, ніби перекриття на кшталт палуби. Вони не розширюють цю споруду, щоб утворилася корма, і не звужують її, щоб утворилася носова частина, але все це роблять округлим, як щит. Усе судно вони наповнюють очеретом, навантажують його різним крамом і пускають його за течією. Найважливіший товар, який вони перевозять униз рікою, це піфоси * з фінікійським вином (2). Керують таким судном двоє чоловіків, які стоять із веслами, і коли один із них штовхає судно в свій бік, інший, навпаки – в свій. Такі судна роблять або великого розміру, або малого. Більші з них можуть перевозити до п'яти тисяч талантів вантажу (3). В кожному з таких суден буває живий осел, а в більших навіть кілька. Отже, коли ті, що плывуть на судні, – прибувають до Вавилону і вивантажують товар, то кістяк судна і очерет продають на базарі, а шкури навантажують на ослів і повертаються до Вірменії. Звичайно, ніяк не можливо плити наверх рікою через навальність її течії, і саме тому вони не будують судна з дерева, але з шкіри. Коли ж вони, поганяючи ослів, повертаються до Вірменії, то знову в такий самий спосіб споруджують судна.

195. Отже, такі в них судна. Одягаються вони в льняні хітони, що доходять їм до ніг, а на нього вавилонянин надягає ще один вовняний хітон, який покривається ще невеличким білим плащем. Як взуття вони мають місцеві схожі на беотійські чоботи. На голові вони мають довге волосся і високо перев'язують його пов'язками. Все тіло вони умащують пахощами. В кожного з них є печатка і витончена тростина. На верхівці тростини вирізьблено або яблуко, або троянду, або лілею, або орла, або щось інше, бо вони мають звичай, щоб на кожній тростині був якийсь розпізнавальний знак(1). Отакий у них одяг, а традиційні звичаї в них такі.

196. Один із цих звичаїв, дуже розумний на мою думку, такий, що існує, як мені казали венети(1), також в іллірійських племен, а саме: один раз на рік у кожному селі відбувалося свого роду свято. Вони збирали всіх дівчат, що досягли шлюбного віку, і ставили всіх їх разом в одному місці, а навколо ставало багато чоловіків. Тоді вісник виводив їх одну по одній і виставляв на продаж, насамперед, найуродливішу з усіх, а згодом, коли на неї знаходився покупець, який давав найбільше грошей і купував її, він виводив на продаж іншу, яка була найуродливішою після неї. Так їх продавали, щоб із ними одружувалися покупці. Всі ті з вавилонян, які на час одруження були грошовитими, змагаючись між собою, купували собі жінок і вибирали найуродливіших. Проте люди (3) простого народу, які були там під час одружень, що їм було байдуже до зовнішньої краси, брали собі і негарних дівчат і разом з ними одержували гроші. Отже, коли вісник закінчував продаж найгарніших дівчат і таких більше не залишалося, тоді він виводив якусь бридку, яка там була серед них, покалічена, і ставив її перед покупцями, щоб хтось узяв її собі разом із невеличкою кількістю грошей, і так доходило до того, хто одержував менше за всіх. Ці гроші видавалися за рахунок продажу найуродливіших дівчат. І в такий спосіб красуні видавали заміж бридких і калік. Ніхто не має права одружити свою дочку з ким захоче і купити дівчину і взяти її собі додому без поручника, але він зобов'язаний обрати поручника, який підтвердить, що покупець неодмінно одружиться з нею, взявши її собі додому. Якщо виявиться, що вони не підходять один до одного, то в них існує закон, що тоді можуть

повернути виплачені гроші. Існує право, що хто схоче, може прийти на купівлю з будь-якого іншого села. Отже, найліпший звичай (2) вавилонян – це такий, але тепер, принаймні, його вже занедбали. Тепер недавно було заведено інше. З дівчатами вони вже не поводяться так безжалісно і не дозволяють забирати їх до іншого міста. Проте, після того, як вавилонян було поневолено, вони стали нещасними і їхнє господарство занепало, кожна людина з простого народу, якій нема за віщо жити, змушує своїх дочок торгувати тілом.

197. А ось ще інший давній звичай, але він уже не такий розумний, як попередній. Вони переносять хворих людей із їхніх домівок на міський майдан, бо вони не мають лікарів(1). Отже, перехожі підходять до хворого і дають йому поради щодо його хвороби, якщо хтось і сам страждав від такої хвороби, як той хворий на майдані, або якщо він бачив когось, хто хворів. Отак підходячи вони дають хворому поради і радять йому робити те, що вони самі робили, щоб звільнитися від схожої хвороби, або бачили іншого, який звільнився. Проте в них забороняється, щоб хтось пройшов повз хворого і не спитав його про хворобу.

198. Померлих вони кладуть у мед і потім ховають їх, а їхні голосіння схожі на голосіння єгиптян. Щоразу, коли вавилонянин спілкується як чоловік із своєю жінкою, він запалює фіміам і сидить там поблизу, а навпроти його сидить жінка і також робить те саме. А коли розвидниться, вони миються і той і та, а перед умиванням вони не доторкнуться до жодної посудини. Такий самий звичай мають і араби.

199. Однак найганебніший звичай у вавилонян – це такий. Кожна тамтешня жінка один раз у своєму житті зобов'язана піти й сісти біля святилища Афродіти і з'єднатися з якимсь іноземцем(1). Проте багато з жінок, не бажаючи змішуватися з юрбою інших, бо вони пишаються своїм багатством, приїжджають у закритих візках і зупиняються там, і їх супроводить численний почет служниць. Але більшість із них роблять так: вони залишаються сидіти в окрузі святилища Афродіти, маючи на голові пов'язку з мотузок (2). Там їх ціла юрба, бо одні приходять, а інші відходять. Між лавами жінок існують вільні проходи в усіх напрямках, відгороджені натягнутими кодолами і цими проходами між жінок проходять

іноземці і вибирають. Коли якась жінка сіла на тому місці, то вона повертається додому лише тоді, коли іноземець кине їй на коліна гроші і з'єднається з нею за межами святилища. Коли він кине гроші, то треба ще сказати такі слова: «Я запрошую тебе в ім'я богині Мілітти».

Міліттою (3) ассирійці називають Афродіту. Кількість грошей може бути зовсім незначною. Вони не бояться, що жінка забере ці гроші, бо вона не має такого права, оскільки ці гроші стають священними. Жінка мусить іти за першим, хто їй щось кине і не сміє нікого прогнати. І коли вона з'єднається з іноземцем, виконавши священний обов'язок перед богинею, вона повертається додому і тоді вже, хоч яку велику кількість грошей ти їй даси, ти її не вмовиш. Отже, ті, що мають вродливі обличчя і гарну постать, швидко звільняються, але всі бридкі чекають дуже довго, не маючи змоги виконати обов'язок. Деякі з них залишаються там три або чотири роки. І в деяких місцевостях Кіпру, існує схожий на цей звичай (4).

200. Такі є давні звичаї у вавилонян. Є в них три громади, що харчуються лише рибою. Спійману рибу вони в'ялять на сонці, а потім роблять у такий спосіб: кидають рибу в ступку і товчуть товкачиком, а згодом просівають через рідку тканину, далі, хто як хоче, замішує це як густе тісто і їсть його, або хтось інший пече його як хліб.

201. Скоро Кір підкорив і цей народ, він забажав поневолити і мас-сагетів(1). Кажуть, що цей народ є і великий, і войовничий, і мешкає там, де небо розвиднюється і де сходить сонце, за рікою Араксом і супроти ісседонів. А є і такі, які кажуть, що массагети належать до племені скіфів.

202. Між іншим Аракс уважають більшим за Істр(1), а іноді меншим за нього. Кажуть, що на цій ріці існує кілька островів, що за своїми розмірами майже дорівнюють острову Лесбосу. На них, як кажуть, живуть люди, які влітку живляться різним корінням, що вони його там викопують, а також плодами, що ростуть на деревах. Коли плоди досягають, вони їх збирають, відкладають і харчуються ними взимку. Ще кажуть, що вони знайшли якісь інші дерева, що на них є своєрідні плоди з цікавою якістю. Коли їх зберуть і розкладуть купою в одному місці і запалять вогонь, кидають плоди у вогонь і поки вони горять, ті люди, сидячи навколо, вдихають

їхній запах і п'янішають, як елліни від вина. Чим більше плодів вони кидають у вогонь, тим більше вони п'янішають. Нарешті вони встають і починають танцювати та співати. Отакий, кажуть, є спосіб життя цих людей. Ріка Аракс витікає з країни матієнців, звідкіля витікає і Гінд, той, що його Кір поділив на триста шістдесят каналів, як ми про це розповіли. Аракс звивається, маючи сорок гирлів, з яких всі, крім одного, вливаються в болота та нетечі, де, як кажуть, живуть люди, що їдять сиру рибу і одягаються в тюленьчі шкури. Проте одне з гирлів Аракса вільно тече до Каспійського моря (2). Каспійське море є окремим морем і не з'єднується з іншим морем (3). Бо всі моря, на яких плавають елліни, навіть і те, що є за Геракловими стовпами, так звана Атлантида, як і Червоне море, з'єднуються між собою (4).

203. Отже, Каспійське море відокремлене від інших і довжина його, якщо плити на весельному судні, п'ятнадцять днів, а ширина його там, де воно є найширшим, вісім днів шляху. На західній частині цього моря простягається рівнобіжно йому Кавказ(1), який є найдовшим і найвищим з гірських пасмів. На Кавказі проживає багато різних народів (2), які живляться виключно плодами диких дерев. Серед цих дерев, кажуть, є і такі, що їхні листя, коли їх розтерти і додати води, можна використовувати як фарбу для оздоблення одягів. Ці кольорові оздобы не линяють під час прання, а стираються лише разом з вовняною тканиною, на якій вони були, начебто їх було перед тим увіткано в тканину. Злягаються ці люди, як кажуть, зовсім не прикрито, наче тварини.

204. Отже, західну частину цього моря, що називається Каспійським, обмежує Кавказ, але з боку, де небо розвиднюється і де сходить сонце, простягається безкінечна рівнина, куди не кинеш оком. Саме на обширній частині цієї великої рівнини живуть массагети, проти яких забагнулося Кірові вирушити в похід. Приводів, які підштовхнули його на це, в нього було багато і важливих. Насамперед його походження, його ідея, ніби він був вищий за всіх інших людей, по-друге, його успіхи у війнах, бо куди тільки не вирушав Кір у похід, не можна було тому народові від нього врятуватися.

205. На той час царицею массагетів була жінка(1), бо помер її чоловік. Ім'я її було Томіріда. До неї послав Кір сватів, кажуть, що він хотів, аби вона стала його жінкою. Але Томіріда розуміла, що він хотів не її взяти собі за жінку, а массагетську державу, і не дозволила йому прибути до неї. А Кір після цього, бачачи, що хитрощами йому не досягти успіху, подався до Араксу і відкрито пішов війною проти массагетів. Він почав будувати мости на ріці, щоб її перейшло його військо, а на суднах, що використовувалися для переправи через ріку, споруджувати башти.

206. Поки він був зайнятий цією роботою, Томіріда послала до нього вісника сказати таке: «Царю мідійців, перестань чинити те, що чиниш, бо ти не можеш знати, чи те, що ти робиш, буде тобі на добро. Перестань, залишайся царем твоїх підданців і хай тебе не турбує те, що ти бачиш, як ми керуємо тими, якими ми керуємо. Але, як би це там було, коли ти не схочеш піти за цими моїми порадами, а волієш краще робити, що тобі заманеться, тільки не заспокоїться. Нехай так, але якщо тобі дуже кортить помірятися силами з массагетами, тоді ми можемо зробити тобі таку пропозицію: не утрудняй себе будівництвом мостів через ріку(1), але вступай в нашу землю, а ми тоді відступимо від ріки на відстань трьох днів шляху. Якщо ти все ж таки волієш краще прийняти нас у твоїй країні, тоді роби сам те, що я сказала». Щойно це почув Кір, він скликав знатних персів і, коли зібрав їх усіх, поставив перед ними таке питання і попросив поради, яку з цих двох пропозицій йому прийняти. Думки всіх їх зводилися до одного, і вони пропонували йому прийняти Томіриду з її військом у своїй країні.

207. Проте лідієць Крез, який там був із ними, не ухвалив такої думки і висловив думку, протилежну до запропонованої, і сказав: «О царю! Я вже і перед тим сказав тобі, оскільки Зевс віддав мене тобі, я зроблю все, що зможу, щоб відвернути нещастя, яке, я бачу, загрожує твоїй родині. Мої страждання, хоч і зовсім не були приємними, мене багато чого навчили. Якщо ти вважаєш себе безсмертним і військо, яким ти керуєш, також безсмертне, то безцільно тобі викладати мою думку. Проте, коли ти гадаєш, що і ти людина і ті, якими ти керуєш, також люди, згадай перш за все, що людські справи, як колесо,

що обертається, і воно не залишає людей завжди щасливими. Отже тепер, щодо поставленого запитання, я маю думку просто протилежну, ніж висловлену присутніми тут. Якщо ми схочемо прийняти в нашій країні ворогів, то в цьому є така небезпека для тебе: коли ти будеш переможений, то, програвши битву, ти одразу втратиш і всю свою державу, бо цілком очевидно, що, коли переможуть массагети, вони не відступлять, але підуть далі на завоювання твоїх сатрапій. А якщо ти переможеш, то твоя перемога не стане вирішальною, бо коли ти пройдеш у їхню країну як переможець массагетів, ти переслідуватимеш їх. Тоді, крім того, про що я недавно сказав, я ще хочу порівняти такі можливості. Коли ти переможеш військо, що чинитиме тобі опір, ти підеш просто до столиці держави Томіріди. І незалежно від того, що я вже сказав, було б ганебним і нестерпним, щоб Кір, Камбісів син, відступив перед жінкою і впустив би її на свою землю. Отже, тепер я такої думки, що нам треба перейти ріку і йти далі, поки вони відступатимуть, а потім ми постараємося їх розбити, зробивши таке. Оскільки я чув, массагети ще не звідали принад перського життя і не знали справжньої насолоди, ми заріжемо багато тварин, не шкодуючи ніяких витрат, приготуємо м'ясо, накриємо столи для цих людей у нашому таборі. До цього додамо ще багато кратерів із нерозбавленим вином і всілякі смачні страви. А скоро ми це зробимо, ми залишимо там найгірші загони нашого війська, а інші нехай відійдуть до ріки. Бо якщо я не помиляюся, вони щойно побачать стільки чудових речей, накинуться на них і тоді ми матимемо можливість учинити великі подвиги»(1).

208. Такі були протилежні думки, запропоновані там. Кір відмовився від першої пропозиції і прийняв Крезову думку. Він оголосив Томіріді, щоб вона відійшла від ріки, бо сам він збирається перейти ріку і виступити проти неї. Так вона і відійшла, як і обіцяла спершу. А Кір передав Креза своєму синові Камбісу, якого він мав намір зробити спадкоємцем своєї держави, і дав йому багато настанов, щоб той шанував Креза і піклувався ним, якщо похід проти массагетів не буде успішним. Такі настанови він дав синові і відіслав їх до Персії, а сам із своїм військом перейшов через Аракс.

209. Коли він перейшов на той бік Араксу, він заночував там і поки він спав у країні массагетів, він побачив сон, а саме: уві сні здалося Кірові, що він бачить старшого сина Гістаспа, ніби в того є крила на плечах і одним крилом той покриває Азію, а іншим Європу. Гістасп, Арсамів син, був одним з Ахеменідів, а один його син, старший, Дарій, тоді мав близько двадцяти років і Гістасп залишив його в Персії, бо той Ще не досяг віку, потрібного для військової служби. Отже, коли, як кажуть, прокинувся Кір, він почав розумувати над цим сновидінням. І оскільки сновидіння здалося йому важливим, він покликав до себе

Таспа' прийняв його без свідків і сказав: «Гістаспе, я підозріваю, що твій син замишляє лихе проти мене і проти моєї влади. І оскільки я певний щодо цього, я тобі це з'ясу. Мене люблять боги і попереджають про все те, що мені загрожує. Отже, минулої ночі, коли я спав, уві сні бачив старшого з твоїх синів, ніби він мав крила на плечах і одним із них покривав Азію, а іншим Європу. Отже згідно з цим сном є зовсім неможливим, щоб той не замишляв лихе проти мене. Тепер якнайшвидше повертайся до Персії і влаштуй так, щоб, коли я завоюю ту країну і прибуду туди, ти привів би до мене свого сина і я його допитаю.

210. Кір сказав про це, гадаючи, що Дарій має злочинний намір проти нього. Проте божество насправді попереджало його, що він помре в країні, куди він прийшов, а його царська влада перейде до Дарія. Гістасп відповів йому на це так: «Царю мій! Краще не народитися тому серед персів, хто мав би злочинний намір проти тебе, а якщо є такий, то хай він загине якнайшвидше, бо ти персів, які були рабами, зробив вільними і замість того, щоб над ними панували інші, їх самих ти зробив владарями. Проте, якщо сон тобі звістив, ніби мій син замислив лихе проти тебе, я передам його тобі і ти зроби з ним, що схочеш». Таку відповідь дав Гістасп, і перейшов на цей бік Араксу, прибув до Персії, аби стерегти свого сина Дарія, а згодом передати його Кірові.

211. Кір відійшов на один день шляху від Араксу, а потім зробив те, що йому порадив Крез. Після цього Кір із добірною частиною перського війська відступив до Араксу, а попереду залишив найгіршу частину війська. Массагети з третиною

свого війська прийшли туди і, незважаючи на опір, який там зустріли, повбивали Кірових воїнів, що він їх там залишив, а ледве побачили накриті столи, повсаджалися, перемігши супротивників, і почали бенкетувати, а коли наситилися стравами і вином, полягали спати(1). А перси, повернувшись туди, багатьох із них зарізали, а ще більше взяли живцем і серед них також і сина цариці Томіріди, який був стратегом массагетів, а ім'я йому було Спаргапіс.

212. Томіріда, щойно довідавшись, що сталося з її військом та її сином, послала вісника до Кіра і ось що йому переказала:

«Кіре! Ти, що не можеш насититися кров'ю, не пишайся тим, що сталося. Бо плодами винограду сп'янілі ви втрачаєте глузд, коли вино наповнює ваше тіло і ви починаєте лихословити, ти цією отрутою підступно подолав мого сина, але не переміг на полі бою. Отже, тепер я даю тобі добру пораду і візьми до уваги мої слова. Поверни мені мого сина і йди геть із моєї країни, не зазнавши кари, хоч ти і загубив третину мого війська. Якщо ти цього не зробиш, я присягаюся сонцем, владикою массагетів, що я тебе, хоча ти і не міг насититися кров'ю, я тебе досхочу насищу».

213. Кір цьому повідомленню, що йому переказали, не надав жодного значення. Що ж до сина цариці Томіріди Спаргапіса, щойно він прийшов до себе від сп'яніння і зрозумів своє жалюгідне становище, в якому опинився, і попросив Кіра, щоб той наказав розв'язати його, а скоро йому розв'язали руки і він покінчив життя Самогубством.

214. Такий був його кінець, а Томіріда, оскільки Кір не прийняв її пропозиції, зібрала всі свої сили і вступила в бій із Кіром. Цей бій серед усіх боїв, що відбувалися у варварів, був, на мою думку, найзапеклішим. Спершу, як кажуть, супротивники стояли на деякій відстані один від одного і стріляли з луків, а згодом, коли в них не стало стріл, напали один на одного із списами та кинджалами. Протягом довгого часу, кажуть, вони вперто билися і ніхто з них не думав тікати. Нарешті, все ж таки перемогли массагети. Більшу частину перського війська було знищено там-таки на полі бою і серед інших було вбито і самого Кіра. Він процарював усього двадцять дев'ять років. Тоді Томіріда наповнила міх людською

кров'ю і наказала знайти серед убитих персів Кірове тіло. А коли його знайшли, вона занурила його голову в міх і ніби і цього їй було замало, знущаючись із мертвого, сказала: «Ти мене, яка ще жива і тебе перемогла в битві, ти мене вбив, бо хитрістю захопив мого сина, так ось я тепер згідно з моєю клятвою, насичую тебе кров'ю». Існує багато переказів щодо того, як саме помер Кір, але оцей, що я його навів, мені здається найвірогіднішим(1).

215. Массагети одягаються так, як скіфи, і спосіб життя в них є такий самий. Воюють вони, як кінні, так і піші (бо вміють воювати обома способами). Вони – лучники і метальники дротиків і мають при собі сокири. Для всякої зброї вони використовують золото і мідь. Для вироблення наконечників дротиків і стріл, як і для сокир, вони користувалися міддю. Золотом вони прикрашають шоломи та паси, а також нагрудники. Своїм коням вони також захищають груді мідяними панцирами, а гнуздечки, вудила і налобники прикрашають золотом. Вони зовсім не користуються залізом і сріблом, бо цих металів нема в їхній країні, а золота і міді там скільки завгодно.

216. Тепер щодо їхніх звичаїв. У кожного з них одна жінка, але жінки в них спільні. Елліни кажуть, що такий звичай є в скіфів, але це не в скіфів, а саме в массагетів. Отже, яку тільки побажає мати жінку массагет, він підходить до її кибитки і вішає на неї свій сагайдак, а потім спокійно злягається з нею. В них нема заздалегідь визначеної межі життя, але, коли хтось із них досягає глибокої старості, збираються всі без винятку його родичі і приносять його в жертву і разом із ним його худобу, а потім варять м'ясо і поїдають його. Для старого це вважається найщасливішим кінцем. Проте, того, хто вмирає від хвороби, вони не пожирають, але закопують у землю, і це вони вважають за нещастя для померлого, що він не дожив до того віку, коли його можна було б принести в жертву. Що таке збіжжя, вони не знають, але годуються тваринами та рибою. А риби в них багато в ріці Араксі. П'ють вони молоко. Шанують вони лише одного бога – сонце і приносять йому в жертву коней. Значення цієї жертви таке: найшвидшому серед богів приносять у жертву найшвидшу серед усіх тварин.

ПРИМІТКИ. Книга I. «Кліо».

1.1. Червоне море: так Геродот називає Перську затоку та Індійський океан, а те, що тепер називають Червоним морем, він називає Аравійською затокою.

1.2. За давньогрецьким міфом Іо, дочка річкового бога Інаха, викликала ревності Гери і була нею перетворена на корову, яку постійно жалив гедзь до тих пір, поки нарешті вона прибула до Єгипту.

2.1. Європа за міфом – дочка фінікійського царя Кадма – була викрадена Зевсом в образі бика, але в Геродота є інша версія, нібито її викрали крітяни. Перебуваючи на Криті, вона стала матір'ю майбутнього царя Кріту.

2.2. Ая – столиця царя колхів Аета, батька Медеї, яка покохала проводиря аргонавтів Іасона і стала його жінкою. Основним завданням аргонавтів було добути і повернути в Елладу золоте руно – шкуру чарівного барана, на якому син царя Атаманта перелетів з Еллади до Колхіди, де став царем колхів. У Геродота інша версія, нібито елліни викрали Медею і цим образили азіатів-колхів.

3.1. Після походу аргонавтів наступною подією була троянська війна, в якій узяли участь сини аргонавтів.

4.1. Плутарх (приблизно 46-127 н. є.) автор твору «Про зловмисність Геродота» закидає йому відсутність належного патріотизму, зокрема через те, що Геродот байдуже поставився до такого подвигу ахейців, як здобуття Іліона.

4.2. Йдеться про еллінів, які мешкають у Європі, бо еллінів, що мешкають в Азії (тобто Малій Азії), перси вважають своїми підданцями.

5.1. Йдеться про лідійського царя Креза, який поневолив малоазійських еллінів.

5.2. Тут виявляються релігійні ідеї Геродота, який вірив у неминучість долі, що її накреслення люди неспроможні змінити.

6.1. У давньогрецькій мові слово «тіраннос» означало «єдиновладний правитель» і первісно ще не мало такого значення, як у нас тепер тиран – «жорстокий правитель».

6.2. Ріка Галіс у Малій Азії в турків називається Кизил йрмак (Червона ріка).

6.3. Тут Сірією Геродот називає західну Каппадокію, яка ще називалася Білою Сірією. Йому була невідома верхня течія ріки Галіса, що має напрям від північного сходу на південний захід. Понтом або Понтом Евксіном давні елліни називали Чорне море.

7.1. Геракліди – нащадки еллінського героя (напівбога) Геракла. Давні елліни ототожнювали лідійського бога Сандона з своїм Гераклом. Оскільки лідійські царі, що були там до Креза, виводили свій рід від Сандона, елліни присвоїли їм ім'я Гераклідів.

7.2. Ім'я Кандавл (у загальному значенні лідійською мовою «собакодав»), очевидно, не було власним ім'ям, але титулом лідійських царів. Можливо Мірсіл (хетське Муршіліс) було його власним ім'ям. Геродот називає цього Кадавля сином Мірса.

7.3. Згідно з поширеною за давнини версії міфу про Геракла і Омфалу. Омфала, дочка царя Іардана, була не рабинею, а царицею Лідії, а Геракл за вбивство Іфіта, сина Евріта, царя Ойхалії, був відданий у рабство Омфалі, яка згодом зробила його своїм чоловіком.

7.4. Пересічна тривалість існування одного покоління згідно з Геродотом та його сучасниками дорівнювала 30 рокам.

7.5. Характерним для давніх еллінів, як і для самого Геродота, була певність того, що *note 9* назви народів (етноніми) походять від власних імен якоїсь видатної особи. Так елліни (геллени) одержали свою назву від імені міфічного предка Геллена, сина Девкаліона. Згідно з цією ідеєю лідійці одержали свою назву від Ліда, сина Атія. Чи справді вони мали самоназву майони, чи так їх називали якісь інші народи, не можна сказати. Відповідно цій нібито давній назві їхня країна називалася Майонією.

8,1. Гіг (Гігес) імовірно історична особа. Ім'я Гугу читається в ассірійських літописах.

11,1. Можливість відвідання царської особи виключається для давнього Сходу, де цариці перебували замкнутими в «гаремі». Для давньої Еллади такі відвідання були можливими.

12.1. Для давнього Сходу було цілком звичайно, щоб той, хто захопив владу, одержав би і дружину свого попередника на троні.

12.2. Архілох (приблизно 680-640 до н. є.), давньогрецький поет, який складав ямбічні та елегійні вірші, син Телесікла, родом із о. Паросу. В одному з своїх творів він згадує сонячне затемнення 648 року до н. є. і це одна з вірогідних установлених дат його життя.

14.1. Скарбниці в Дельфах були будівлями, які спорудили там великі еллінські міста, і де зберігалися пожертви громадян цих міст у дельфійське святилище.

15.1. Кіммерійці (згадки про них також у розділах 103, 105, 106 цієї книги та в розділах 11, 12 четвертої книги) в ассірійських текстах гімнрай і в біблійі гомер. На початку першого тисячоліття, очевидно, мешкали на Україні та в Криму, звідки були вигнані скіфами і вдерлися до Малої Азії. Геродот приписує їм заснування міста Сінопи на південному березі Чорного моря, а також повідомлює, ніби вони захопили столицю лідійської держави місто Сарди, не здобувши їхньої горішньої фортеці-акрополя.

15.2. Про перемогу скіфів над кіммерійцями свідчать літописи ассірійських царів. Ассірійці називали скіфів ішкуза. Скіфська навала на Ассірію значною мірою спричинилася до занепаду цієї держави.

16.1. Смірна (тепер Ізмір) спершу була еолійською колонією, згодом перейшла до малоазійських іонійців.

17.1. Пектіда, або магадіс – струнний інструмент, що мав 20 струн і діапазон у дві октави. Тут згадуються два гатунки флейт: із низькими тонами – чоловічі флейти та з високими тонами – жіночі флейти.

18.1., Ідеться про торговельне суперництво еллінських колоній - Хіоса та Самоса. Самос був небезпечним суперником Мілета і через це Хіос із Мілетом склали союз.

20.1. Періандр (приблизно 668-584 до н. є.), син Кіпсела, тиран Коринфа. Він став посередником між двома ворогуючими сторонами, бажаючи замирити їх, бо з обома мав дружні стосунки.

21,1. Вказівка на достаток продовольства в обложеному місті як військова хитрість – характерний мотив у переказах різних народів.

23.1. Повторення розповіді про Періандра, очевидно, пояснюється тим, що історія Аріона була складена окремо від основної розповіді, а потім уставлена в неї.

23.2. Слово «дифірамб» зустрічається вже у віршах Архілоха, але Аріон жив наприкінці VII ст. до н. е., отже, пізніше від Архілоха. Можливо Аріон удосконалив дифірамб, поділивши його на строфи та антистрофи. Спочатку дифірамби були гімнами на честь бога Діоніса. В давнину вважали, що з дифірамбів розвинулися театральні видовища.

24.1. Прямий ном – один із різновидів так званих номів, тобто релігійних пісень дорійців на честь Аполлона. Вони складалися лише з самих строф без антистроф. Ці пісні, або гімни, виконувалися під акомпонемент флейт чи кіфар. У музичних змаганнях, що відбувалися в Дельфах, номи були обов'язковими.

24.2. Розповідь про дельфіна (тварину, пов'язану з культом Аполлона), очевидно, має зв'язок із зображеннями на давньогрецьких монетах, на яких герой сидить на спині дельфіна, напр., на монетах Тарента, Корінфа, Метімни (на о. Лесбосі). Саме ці міста згадуються в міфі про Аріона. На бронзовій фігурі, що стояла на Тенарі, був напис: «Сонмові безсмертних цей дельфін, що врятував Аріона, сина Кіклея, в сікелійському морі».

25,1. Кратер хіосця Главка і залізна кута підставка для нього. Вважається, що цей Главк винайшов спосіб холодного кування заліза без опрацювання його на вогні.

26,1. Тут ідеться про присвяту міста богів, внаслідок якої місто вважалось недоторканим, як і святилище.

27,1. Біант із Прієни та Піттак із Мітілени – двоє з «семи мудреців». Піттак тиран міста Мітілени на о. Лесбосі, історична особа (приблизно 600-570 рр. до н. е.), отже, він жив до Креза (560-546 рр. до н. е.). Тут подано перелік племен, що мешкали на заході від ріки Галіс, але халиби мешкали на сході від неї.

29.1. Тут залишається незрозумілими, які ще країни міг приєднати до своєї держави Крез.

29.2. Геродот називає вчених еллінів «софістами», словом, що за його часів означало «мудрі люди, мудреці».

29.3. Ні Амасій, ні Крез не були при владі, коли Солон подорожував (591-581 рр. до н. е.). Крез почав царювати від 560 року, чи навіть пізніше, Амасій царював від 569 року. Отже, ці правителі не могли зустрітися з Солоном. Тут у Геродота навмисний анахронізм, викликаний бажанням приписати Солонові певні філософські погляди.

31,1. Тут згадується славнозвісний храм Гери (герайон), розташований між Міке-нами та Аргосом.

32,1. Розрахунки Солона базуються на давньогрецькій системі обчислення часу, в якій кожний рік мав не 365 днів, як у теперішній системі. Ці розрахунки мають у своїй основі так званий місячно-сонячний (лунарно-солярний) календар, у якому чергуються періоди в два роки із додатком одного місяця, тобто один рік мав 12 лунарних місяців, а другий 13 (див.:Климашин И. А. Календарь і хронологія.— М., Наука, 1985.— С. 48– 50). Ясно, що в своїх міркуваннях Солон цілком міг обійтися без наведених у Геродота розрахунків.

34,1. Аттис (у Геродота Атис) – це фрігійсько-мідійське божество, пов'язане з культом «матері богів» богині Кібели. Ім'я Адраст походить від загального (апелятивного) «неминучий». В одній із версій міфу про Аттиса і Кібелу Аттиса вбив вепр. У Геродота міфічний мотив перенесено в історію.

36,1. В розповіді про вепра на Місійському Олімпі поєднано два міфічних мотиви: Аттис, убитий вепром, і полювання давніх героїв на Калідонського вепра. Тут не треба гадати, що в міфах могло йтися про звичайного дикого кабана, з таких, що їх і тепер багато в наших лісах. У міфах ішлося про великих і грізних чудовиськ. Згадаймо принагідно і про подвиг Геракла, який приборкав Ерімантського вепра.

37,1. Геродот, коли в нього йдеться про варварів, часто схильний приписувати їм еллінські звичаї і спосіб життя. Навряд чи в лідійських містах, як це було неодмінно в еллінських, існувала центральна площа – агора – місце народних зборів.

46,1. Геродот, як і його сучасники, вірив у вироки богів – оракули, що їх переказували жерці. Ці вироки або відповіді на запитання віруючих були свого роду загадковими, які в

кожному разі потребували тлумачення. Тут перелічуються різні пророчі святилища (так" ми перекладаємо грецьке слово мантейон): Дельфійське святилище Аполлона, де віщувала Піфія, а жерці надавали пророкуванням віршової форми; ще одне святилище Аполлона в місті Аби, також у Фокіді, як і Дельфі; святилище Зевса в Додоні, в північно-західній Елладі, в Епірі; святилище героя (напівбога) Амфіарая (амфіарайон) в Аттиці або в Беотії, у Фівах; святилище героя Трофонія в місті Лебадея в Беотії; святилище Аполлона в місті Дідами поблизу Мілета, яке від імені тамтешніх жерців Бранхідів називалося також Бранхідами; святилище Зевса – Аммона в Лівійській пустелі.

47. Давньогрецькі храми склалися з кількох частин. Насамперед це була священна округа (теменос), в якій було розташовано власне святилище (гіерон), а в ньому відокремлене приміщення– «святая святих» (наос, секос, домос і адітон), де стояла статуя бога (ідол) чи статуї богів, і був унутрішній жертовник. Це внутрішнє приміщення Геродот називає мегарон, тобто словом, яким у давньогрецьких житлових будинках означалося центральне приміщення з вогнищем. Навряд чи можна встановити, в який спосіб жерці розв'язали Крезову загадку. Очевидно, вони мали широку мережу інформаторів при дворах царствених осіб.

51.1. Теофанея «богоявлення» – весняне свято в Дельфах з приводу нової появи сонця, тобто бога Геліоса (Геліос по-грецькому «сонце»).

51.2. Тут згадується скульптор та архітектор Теодор, син Теодора з Самосу, якому, а також Ройкові, приписувалися винахід відливання статуй із бронзи. Теодорові приписується також виготовлення знаменитої каблучки самоського тирана Полікрата (III, 41) і золотої чинари (VII, 27).

51.3. Ідеться про пожертвовані в дельфійське святилище предмети без присвятних написів або емблем присвятників.

51.4. Крезова мачуха хотіла його отруїти, але його врятувала його хлібопекарня. 52,1. Зевс хотів урятувати від смерті Амфіарая, і через це під Амфіараєм розверзлася земля і поглинула його разом із колесницею, колесничим та конями. Очевидно, в такий note 11 спосіб він залишився безсмертним героєм, якого вшанували на тому місці, де він зник під землею.

52,2. Золотий спис та інші пожертви афіняни, очевидно, перенесли з міста Оропа до Фів, де в святилищі Ісменійського Аполлона їх міг побачити Геродот. Можливо, що Крез своїми жертвами хотів через посередництво дельфійських жерців забезпечити собі союз із лакедемонцями.

53,1. Цей оракул було складено так: «Крез, перейшовши за Галіс, велику державу зруйнує». Крез зрозумів оракул так, що він зруйнує перську державу. Отже, оракул припускав і таке тлумачення.

54,1. Ідеться про привілеї, які дельфійські жерці надали Крезові та лідійцям: промантея – право першому перед усіма запитувати в святилищі оракул, ателея – право не виплачувати податків при відвіданні святилища, проедрія – право головувати на піфійських змаганнях та на всяких святах.

55.1. Значення цього оракула подається в розділі 91.

55.2. В оракулі Лідієць, тобто цар Крез, називається «ніжноногим», тобто в ньому натяк на схильність лідійців до розкошів і дозвільного життя.

55.3. Річка Герм (гр. Гермос) у сучасній Туреччині називається Гедізчай, дуже звивистою течією вливається в Смірнську затоку.

56.1. Першими з давньогрецьких племен на південь Балканського півострова прибули так звані уротоахейці, які застали там «догрецькі» племена фракійців, пеласгів, лелегів, карійців, дріопів та інших, котрих поступово асимілювали або вигнали. За протоахейцями туди переселилися ахейці, іонійці, еолійці, а останніми туди прибули дорійці. Геродот ототожнював дорійців із еллінами, а мешканців Аттики вважав за нащадків пеласгів. Спочатку країною еллінів (гелленів) – Елладою (Гелладою) називалася невеличка країна на півдні Фессалії – відома також під назвою Фтіотіда з містом Фтіотідськими Фівами в передгір'ях гори Тітан, поблизу Пагасайської затоки. Там у Фтії (марно шукати її на географічних картах) було царство героя Ахіллеса, сина царя Пелея і морської богині Фетіди. Згодом назву Еллада було поширено на всі області півдня Балканського півострова, коли різні грецькі племена усвідомили свої етнічні зв'язки і протиставили себе не грекам «варварам».

56.2. Країна Гістієотіда була на північному заході Фессалії за рікою Пенеем, але Геродот розташовує її на північному сході.

56.3. Навряд чи можна вимагати історичної точності від наведеного Геродотом родоводу дорійського племені та зміни його назви. Кадмейцями (від міфічного родоначальника Кадма) називалися мешканці Фів. Пінд (гр. Піндос) не лише гірське пасмо, що відокремлює Фессалію від Епіру (гр. Епейрос «материк»), але й однойменне місто. Македон – місцевість на Пінді, а македони – назва одного з дорійських племен, яка не зв'язана з назвою македонців, мешканців Македонії. Країну Дріопіду згодом називали Дорідою. За родоначальника дорійців уважали міфічного Дора, сина Елліна.

57.1. Крестон – місто у Фракії на північ від півострова Халкідіки. Дехто з коментаторів Геродота замість Крестон пропонує читати Кротон, тобто місто на півдні Італії в Бруттії, колонія елейців і спартанців.

57.2. Тірсени, або тіррени – етруски, або туски (самоназва расенна) колишні мешканці Італії до завоювання їхньої країни римлянами.

57.3. Фессаліотіда – країна, розташована, на півдні Фессалії, яку ще називали Пеласгіотідою.

57.4. Плакія була колонією кізікенців. Про Скілаку нема відомостей у доступних нам джерелах.

57.5. Заслужують на увагу міркування Геродота про мову пеласгів, оскільки за його часу ще існували на території континентальної Греції і на островах Егейського моря пеласги, які розмовляли своєю мовою. На жаль, текстів цієї мови не збереглося. Важливою є констатація Геродота, що мова відомих йому пеласгів не мала нічого спільного з давньогрецькими діалектами.

59.1. Хілон – один із так званих сімох мудреців, спартанський ефор, тобто один із п'яти урядових осіб, яким було доручено судові справи, а також обов'язок у разі потреби заступати царів.

59.2. Тут ідеться про ворожнечу великих землевласників та городян-ремісників і торговців. Під афінянами Геродот розуміє не лише мешканців міста Афін, але взагалі мешканців Аттики. Через це він пише про афінян рівнини (педіас) та

узбережжя (паралія). Слово «стратег» в Афінах означало певну військову посаду, але Геродот часто вживає його в розумінні «воєначальник, полководець».

59.4. Списоносцями (гр. доріфорой) називали воїнів із особистої охорони тиранів. Грецьке слово «демос» означало територіальний поділ країни на певні ділянки, а також сукупність мешканців цих ділянок. У протиставленні до евпатридів чи аристократії демос означало народ, простолюди. Поділ Аттики на деми існував і до реформи Клісфена (509 р. до н. е.), який поділив населення на 10 філ, а кожен філ на 10 демів. Стан рільників підтримував прибічників Пісистрата.

61.1. Лігдам був тираном на о. Наксосі, але втратив свою владу, а Пісистрат допоміг йому відновити її в 540 р. до н. е.

62.1. Скільки часу тривала тиранія Пісистрата, точно не встановлено. Він помер 527 р. до н. е.

62.2. Акарнанець Амфіліт називається Геродотом «хреспологос», що можна розуміти, як призириувач оракулів.

64.1. Аристотель у своєму «Державному устрої Афін» пише, що під час другого вигнання Пейсистрат одержав золото з копалень на горі Пенгайон у східній Македонії поблизу Стрімонської затоки.

64.2. Алкмеон був агентом Креза і це було однією з причин, чому Крез не хотів мати союзниками афінян.

65.1. Леонт і Гегесіклея були царями в Спарті від 600 до 560 рр. до н. е.

65.2. Чи справді Лікурґ був історичною особою, тепер викликає сумнів історики

65.3. Лікурґ нібито змусив спартанців записатися, що вони дотримуватимуть його законів під час його відсутності.

65.4. Найменший військовий підрозділ – еномотія, який у п'ятому сторіччі до н. е. складався в греків із 32 осіб.

65.5. Тріакостія, тобто загін із 300 осіб.

65.6. Це означає, що Лікурґа обожнили після смерті, бо героям будували священні округи (темени), або «героа» (однина – героон), а богам – святилища.

66.1. Аркадян уважали за нащадків автохтонів пеласгів, що стоять на найнижчому ступені культури. Це підкреслюється в оракулі їхнім епітетом «жолудеїди».

66.2. Очевидно, тут ідеться про храмову легенду жерців Афіни Алеї, яка мала пояснити наявність у святилищі кайданів.

67.1. Друга війна спартанців із аркадянами (в 550 р. до н. е.) це вже історична подія

67.2. Орест, син Агамемнона, був мікенським героєм, а тут, імовірно, ідеться про іншого Ореста, героя аркадян.

67.3. Агатоерги – «добродійники» вибиралися з'стану «вершників» (у Спарті називалася гвардія, яка власне не була кінною, але пішою). Кінноту було заведено в спартанському війську лише від 424 р. до н. е.

68.1. Це, очевидно, анахронізм, бо в шостому сторіччі опрацювання заліза в Греції було звичайною справою. Тут ідеться про якийсь давній міф.

68.2. Можливо Ліха вигнали лише умовно, щоб його прийняли в Тегеї.

68.3. Будучи чужинцем, Ліх не мав права на придбання землі.

69.1. Тут перша згадка про гегемонію Спарты в Елладі.

69.2. Торнак – містечко на північному сході від Спарты. Спартанцям було потрібне золото, щоб позолотити статую Піфійського Аполлона в Аміклах.

70,1. Імовірно, на кратері були зображені не лише тварини. Геродот міг бачити цей кратер у святилищі Гери на Самосі. Не можна сказати, чи справді його розміри були такими, як наводить Геродот.

71,1. Анаксридами давні греки називали характерний для варварів одяг: шаровари або широкі та довгі штани.

72,1. Відстань від міста Сінопи (тепер Сіноп) до Середземного моря дорівнює приблизно 600 км.

73.1. Тут грецьке слово «гамброс» означає «свояк», Астіаг, син Кіаксара, був братом Крезової дружини.

73.2. В цій розповіді, як і в розповіді про Гарпагового сина (в розд. 119) і в міфах про Тіеста і Тантала, можна вбачати прослідки ритуального людоджерства.

74.1. Астрономами було обчислено, що передречене Фалесом затемнення сонця відбулося 28 травня 585 р. до н. е. Інше передречене затемнення сонця сталося 610 р. до н. е.

74.2. Сіеннесіс, очевидно, не власне ім'я, а титул кілікійських царів (басилеїв).

74.3. Лабінетом тут називається вавілонський цар Навуходоносор II (605-562 рр. до н. е.).

75.1. Тобто в розд. 107.

75.2. Отже, Крезове військо йшло долиною ріки Галіс із півдня на північ.

76.1. Тут можливі лише гіпотези. Каппадскія була розташована на півночі від гірського пасма Тавр. На півдні від нього були країни Кілікія і Сірія. В епоху занепаду хеттійського царства в Малій Азії (XVI ст. до н. е.) в Сирії виникло кілька невеликих хеттійських царств, що могло дати привід називати тамтешніх хеттів сирійцями. Оскільки Каппадокія на півночі поширювалася на території колишнього хеттійського царства обабіч південної течії ріки Галіс, це могло спричинитися до того, щоб називати каппадокійців, можливих нащадків малоазійських хеттів, також сирійцями. Каппадокійську Птерію можна було б ототожнити з колишньою столицею хеттійського царства Хаттусасом, руїни якого було виявлено біля сучасного турецького села Богазкьой.

77.1. Нерішучість Кіра пояснювалася тим, що на той час у Єгипті та у Вавилоні почалися повстання проти персів. На це в своїх діях покладався і Крез.

77.2. На той час царем нововавілонської держави був уже не Лабінет, тобто Навуходоносор II (605-562 рр. до н. е.), а останній із царів його династії Набонід (556-539 рр. до н. е.). Можливо ім'я Лабінет(ос) є в Геродота адаптацією саме імені Набонід, тобто останнього вавілонського царя, а не Навуходоносора II (власне Набукудурріуссур).

77.3. Лідійське військо складалося з кінноти. В піхоті в лідійців були еллінські та марійські найманці.

78.1. Тут ідеться про місто Тельмессос у Карії, яке славилася своїми віщунами або провісниками.

78.2. Тут звертає на себе увагу цікаве тлумачення тельмессійських віщунів щодо коней, які з'їли змії. Давні греки, хоч і не шанували змії, як деякі інші народи, але пов'язували їх із підземним світом, де мешкали хтонічні божества та душі предків.

80.1. Найславнішою з річок Лідії була річка Пактол, течія якої приносила золотий пісок із гори Тмола.

80.2. Мати Діндімена, тобто фрігійська богиня Кібела, у древніх греків також Рея Кібела.

80.3. Про Гарпага йдеться в розд. 123.

82.1. Тірея – місто на півночі Кінурії, країни в північно-східній частині Лаконіки, поблизу Арголійської затоки. Найбільшу частину Кінурії захопили спартанці.

82.2. Мис Малєя на крайньому південному сході Пелопоннесу, поблизу о. Кітірів (Кітіри, або, як ще пишуть, Кіфера).

82.3. Ідеться про маленькі острівці навколо Кітірів.

82.4. Мотив розв'язання військових конфліктів через двобій супротивників характерний для передісторії давніх народів.

82.5. Зрізання волосся було однією з давніших ознак жалоби.

84.1. Марди – це одне з іранських кочових племен у давній Персії.

84.2. Ця розповідь про народження лева від наложниці, очевидно, пов'язана з лідійською міфологією, оскільки лев був священною твариною лідійського бога сонця Сандона.

84.3. Якщо йдеться про «ціле місто», то це означає горішнє укріплене місто, яке, очевидно, також було укріплене.

86.1. Перси здобули Сарди 546 р. до н. е.

86.2. Лише тут згадується про товмачів, або перекладачів, але в розд. 89 Кір розмовляє з Крезом без допомоги перекладача, бо для Геродота питання про мовні взаємини не мало великого значення. Про перекладачів у нього йдеться в другій книзі у зв'язку з описом Єгипту.

89,1. Тут у Геродота грецьке слово (пуґгізіаі) означає «надто сміливі», тобто не має властивого йому негативного сенсу.

91,1. Згідно з тлумаченням давніх греків Аполлон мав епітет (епіклезу) Локсіас від прикметника Іохов «косий, скісний, непряий»), бо його оракули були двозначні. Проте сучасні етимологи допускають ще тлумачення цього епітета, посилаючись на індоєвропейський корінь – пов'язаний із значенням «світлий», пор. латинське Іх «світло».

92.1. Тут Еллада означає не лише континентальну Грецію, а й острови Егейського моря і грецькі колонії в Малій Азії.

92.2. Храм Афін Пронаї був у Дельфах.

92.3. Крезові приношення в святилище Бранхідів перси захопили під час повстання іонійців 491 р. до н. е.

92.4. Батько Креза Аліатт із усіх своїх синів вибрав своїм спадкоємцем Креза.

92.5. Тут ідеться про якесь жахливе знаряддя тортур.
94,1. Манес перший міфічний цар лідійців.

95.1. Чому саме Геродот вважав, що панування ассірійців в Азії, тобто на Близькому Сході, тривало 520 років, тобто приблизно від царювання Тіглатпаласара I від 1115-1077 рр. до н. е. і до падіння Ніневії 609 р. до н. е., важко встановити. Царювання Деіока (727-675 рр. до н. е.) почалося наприкінці тимчасового послаблення Ассірії, за яким настало піднесення (новоассірійське царство, починаючи від Саргона II (721-705 рр. до н. е.). Ассірійці, незважаючи на спроби завоювання Мідії, не мали там успіху.

95.2. За царювання ассірійського царя Ашшур-Банапал 668-635 чи 627 рр. до н. е. або його наступника Ашшуретель-ілані 634 або 627-624 (?) рр.. до н. е. Мідія остаточно звільнилася від ассірійського панування.

95.3. Інші народи, тобто кілікійці, вавілоняни, сірійці, іудеї.
96,1. Правління Деіока в Мідії припадає на роки 727-675 рр. до н. е.

98.1. Агбатани в Геродота, або Екбатани, давньоперською мовою Хангмабана – «місце зборів», сучасна назва Хамадан, місто при проході з Ірану до Іраку.

98.2. Невідомо, чи був в Екбатанах багатоповерховий храм сімох богів (відповідно сімох світил: Шамаш – Сонце, Сін – Місяць, Нінурта, або Нінгірсу – Марс, Набу – Меркурій, Мардук – Юпітер, Іштар – Венера, Нергал – Сатурн), в якому кожен поверх був присвячений одному з цих богів і мав колір, властивий кожному богові. Такий храм – зіккурат – був у давньому Вавілоні і спогадом про нього був біблійський міф про вавілонське стовпотворіння.

101.1. Об'єднання мідійських племен і створення мідійської держави сталося за царювання Фраорта 675-653 рр. до н. е.

101.2. Маги були одним із давньоперських, чи іранських, племен, яке виконувало обов'язки жерців у перській державі. Вони були також віщунами та ворожбитами. їхня назва згодом стала синонімом чаклунів і від неї утворено слово магія.

102.1. Геродот Ассірією називає також південну частину Месопотамії, тобто Вавілонію (нинішній Ірак). Ніном він називає столицю Ассирії Ніневію (Нінуа), здобуту персами в союзі з вавілонянами 609 р. до н. е.

103.1. Навала скіфів на Мідію і їхнє панування там від 653 до 625 р. до н. е. Ім'я скіфського царя Мадія (Мадіес) і його батька Прототія (Прототіес) не зафіксовано в інших письмових джерелах.

104.1. Меотіда (Майотіс)-давня назва Азовського моря, пов'язана з назвою племені меотів, що жили на його східному березі. Очевидно скіфи, переслідуючи кіммерійців, ішли вздовж берегів Каспійського моря, а кіммерійці, тікаючи від них, пройшли (1) до Малої Азії вздовж берегів Чорного моря. Про неодноразово згадуваних саспейрів невідомо нічого, крім їхньої назви. Колхи були предками сучасних грузинів.

105.1. Під Сірійською Палестиною розуміється сучасна Палестина, яка одержала назву від філістимлян, що перебували там ще до прибуття іудейських племен із Єгипту. Аскалон – філістимське місто на півдні Палестини. Псамметіх I – перший фараон XXVI династії, від 664-610. В давньоєгипетських джерелах не йдеться про скіфську навалу.

105.2. Згідно з загальною тенденцією давніх греків ототожнювати іноземних богів із своїми Геродот ототожнив шановану в Аскалоні богиню Деркету з грецькою Афродітою. Ідоли Деркету мали форму напівжінки і напівриби.

105.3. Храм кіпрської Афродіти був на південному заході о-ва Кіпр у місті Пафос.

105.4. Навряд чи з певністю можна сказати, яка це була «жіноча хвороба» скіфів-енареїв, про котру згадує також Арістотель. Припускається, що це була або імпотенція, або пасивний гомосексуалізм.

106,1. Тут Геродот обіцяє розповісти про здобуття Ніневії, але його «Ассірійський логос» або не було написано, або він не зберігся.

107,1. Батько Кіра був не простолюдином, а одним із перських царів, залежних від мідійського царя.

111,1. Розповідь про небажану дитину, залишену на роздирання диким звірям і врятовану пастухом, нагадує долю Едіпа, сина Лаїя, в трагедії Есхіла «Едіп тиран». В Геродота очевидне схрещення двох варіантів оповідання про покинуту дитину. В одному з них доля дитини байдужа для тих, хто її покинув, і вони певні того, що звірі роздируть її. В іншому цим людям треба перевірити, що дитина справді померла, і поховати її, щоб заспокоїти тирана, який боїться здійснення пророцтва. Якби дитину з'їли звірі, її не можна було б поховати. В Геродота згадка про звірів не має логічного завершення. Якби не йшлося про поховання дитини, навіщо були б усі царські прикраси, що їх було залишено на неї?note 15

113,1. Коли було встановлено, що Кір є справді сином Камбіса, тоді йому було дано ім'я його діда Кіра.

114,1. «Царське око» – тобто таємний агент царя. Звичайна на давньому Сході назва таємної поліції «царські вічі та вуха».

118,1. Будучи задоволеним тим, що Кір залишився живим, Астіаг вирішив помститися Гарпазові. . .

119,1. Можна сумніватися, чи справді Астіаг так помстився Гарпазові. В розд. 73 також ідеться про споживання людського м'яса: помста скіфів на Кіаксарові. В давньогрецьких міфах імовірно йшлося про пережитки первісного людоджерства: міф про Тантала (випробування богів) і про Атрея, який убив синів свого брата Тіеста і нагодував його їхнім м'ясом. Можливо в розповіді про помсту Астіага повторено ці міфічні мотиви.

120,1. Згідно з віруванням давніх греків і народів Близького Сходу оракули богів правдивіші за сновидіння.

122,1. Згідно з іншим переказом маленького Кіра врятувала і вигодувала сука так, як синів римського Марса Ромула і Рема вигодувала вовчиця. Геродот, не довіряючи переказу про суку, посилається на власне ім'я жінки чередника

Спако, якому має відповідати грецьке Кіно (від назви собаки гр. кюон. род, відм. кюнос). Отже, він хотів знайти раціональне пояснення міфічного переказу, як і в міфі про додонських голубок (II, 55-56).

125.1. Кірова країна не була частиною мідійської держави і правителів її не призначав мідійський цар. Уже до звергнення Астіага Кір був царем своєї держави, як і його батько Камбіс I і його дід Кір I.

125.2. Іранське плем'я Пасаргади вважалося найшляхетнішим серед інших племен і з нього походив рід Ахеменідів, які стали царями перської держави від сьомого ст. до н. е. і до 331 р. до н. е., коли цю державу завоював Александр Македонський. У місті Пасаргади був царський палац, а біля нього було побудовано гробницю Кіра.

125.3. Твердження, нібито від Ахеменідів походять «царі Перейди», базується на схожості імен аргоського героя Персея, сина Зевса і Данаї, та племенної назви «перси» (парсуа). Ця схожість дала привід для створення міфічної генеалогії перських царів. Культурна та мовна близькість названих Геродотом іранських племен дозволила дати всім спільну назву «перси» і назвати Кіра «царем усіх персів».

127,1. Війна Кіра з Астіагом тривала майже три роки, і Астіага було переможено 550 р. до н. е. десь у битві при Пасаргадах.

130,1. Про повстання мідійців проти персів, що сталося за перших років царювання Дарія, сина Пстаспа (роки його правління 521-486 рр. до н. е.), згадується в знаменитих бегістунських тримовних написах.

131.1. Властивим для давніх греків було ототожнювати богів інших народів – скіфів, персів, вавілонян, єгиптян тощо – із своїми богами. Верховне божество іранців Ахура-Мазда Геродот ототожнює з грецьким Зевсом. Небо в релігії іранців не було божеством, але твором божества.

131.2. Жіноче божество іранців називалося Анагіта, і під цим іменем шанували планету Венеру, як вечірню і ранішню зірку. Культ її було запозичено з Месопотамії, і Геродот, ототожнюючи її з грецькою Афродітою Уранією, мав підстави.

131.3. Мілітта, відома як фінікійська богиня, очевидно, була також месопотамською або ассіро-вавілонською богинею

Ішетар (Астарта). Алілат, можливо, жіночий рід божества Гелель («блискучій»). Доісламська арабська релігія за браком надійних джерел не досить досліджена.

131.4. Мітра – бог сонця давніх індоіранців, це не жіноче божество і воно не зв'язане з богинями, яких Геродот ототожнює з Афродітою Уранією. Тут є очевидна помилка Геродота.

132,1. Тут Геродот магом називає перського жерця. Під час жертвоприношення жрець мав співати якісь священні гімни, що їх Геродот називає «теогонією», тобто поемою про походження богів, пор. «Теогонію» Гесіода. Це могли бути гімни з священної книги іранців Авести.

134.1. Геродот приписує перській державі систему управління, схожу на середньовічні європейські феодальні держави на той час, коли в них установилася централізація влади.

134.2. Видавці вважають кінцеве речення тексту за перекручене переписчиками, оскільки і зміст його не зовсім зрозумілий.

136,1. Три перські добродетелі: вміння їздити верхи, стріляти з лука і казати правду, про які згадує Ксенофонт у своєму «Вихованні Кіра». На згаданих уже вище бегістунських написах Дарія він вихваляється тим, що бог Ахура-Мазда (Ормуза) любить його за те, що він не брехун і що він наказав своїм спадкоємцям убивати всіх тих, хто бреше. Про це там написано клинописом давньоперською, вавілонською та еламською мовами.

138.1. Видавці тексту вважають, що в цьому місці дещо пропущено.

138.2. Перси, зокрема, шанували біжучу воду, але з цим звичаєм не узгоджується «покарання» ріки Гінду (розд. 189).

139,1. Відомості Геродота про перську мову не відзначаються хоча б поверховим знанням мови. Твердження про те, ніби всі перські імена мають закінчення – б (грецька літера сигма) базується на тому, що в грецькій передачі вони мають таке закінчення (Кюрос, Камбюсес, Дарейос тощо). На жаль, давньогрецькі вчені взагалі не цікавилися мовами «варварів» і не намагалися записувати їх засобами свого алфавіту.

140.1. Навряд чи тут Геродот виявляє обізнаність з давньоперськими обрядами. Шанування стихій – вогню, землі, води – спричинилося до неможливості опоганити землю похованням у ній трупів або опоганити вогонь спаленням їх. Послідовники давньоіранської релігії Заратуштри (Зороастра) сучасні перси кладуть тіла померлих у так званих баштах мовчання, де їхнє м'ясо пожирають стерв'ятники, а кістки залишаються лежати.

140.2. Тут знову неточність: релігійні обряди передписували персам умертвляти лише тих тварин, які вважалися за «нечистих», тобто шкідливих для людей.

141.1. Щось подібне мало бути в так званих Есопових байках. Чи був такий сюжет відомий давнім персам, залишається під знаком запитання.

141.2. Очевидно, більшість іонійських міст у Малій Азії не було укріплено міськими мурами. Укріпленими були лише їхні «вишгорода», тобто акрополі.

141.3. Імовірно, Мілет як торговельне місто мав певні угоди з персами.

142.1. Іонійцями («яванами») первісно називали малоазійських греків їхні східні сусіди, а згодом так вони почали називати взагалі всіх греків. Щодо того, чи прийшли іонійці до Малої Азії з сходу, а потім переселялися на захід, на острови Егейського моря і на материкову Грецію, існують дві протилежні теорії і ще нема згоди між ученими. Давні греки для пояснення спорідненості своїх племен створили міф про їхніх спільних родоначальників, згідно з яким сином Девкаліона був Геллен (тобто Еллін), його синами були Дор (від нього – дорійці), Еол (від нього – еолійці) і Ксут, сини якого Ахей (ахейці) та Іон – родоначальник іонійців.

142.2. Відомість про чотири різновиди іонійських діалектів Малої Азії не відповідає історичній дійсності, бо в текстах (епіграфічних пам'ятниках) не виявляється різниці між ними. Геродот, будучи за походженням дорійцем із Галікарнасса, писав іонійським діалектом.

142.3. Всі перелічені Геродотом міста разом із островами Хіосом та Самосом належали до області поширення іонійського діалекту, і якщо в їхніх говірках існували різниці, то вони не були значними.

143.1. Назва «іонійці» могла стати зневажливою через слабку активність іонійців, коли вони 499 р. до н. є. повстали проти персів, а потім підкорилися їм і взяли участь у походах Дарія і Ксеркса проти материкової Греції.

144.1. Тріопіон, тобто Тріопійський мис у Карії, на якому було розташовано місто Кнідос і де відбувалися урочисті свята на честь Тріопійського Аполлона.

Дорійські сусіди, тобто мешканці островів Каріату, Сіми, Калімну, Нісіру.

144.2. Вчинок галікарнасця Агасікла був, очевидно, приводом для заборони, а причиною, мабуть, було те, що місто Галікарнас мало не суто дорійське, а змішане дорійсько-карійське населення.

145.1. Існує переказ, згідно з яким ахейці, вигнані дорійцями з Лаконії, Арголіди та Мессенії, переселилися на північ Пелопоннесу і вигнали звідти іонійців, що там мешкали, котрі переселилися до Малої Азії.

145.2. Невідомо, чи був якийсь зв'язок, крім співзвучності назв, між обома річками: Кратіс в Ахайї та Кратіс біля міста Турії на півдні Апеннінського півострова.

146.1. Абанти – одне з догрецьких племен Греції, що походило з Фракії і залишки якого в історичну епоху ще перебували на о. Евбеї.

146.2. Мінійці ще одне з догрецьких племен Греції, як і дріопи та пеласги. Вони мешкали навколо озера Копайди і їхнім головним містом був Орхомен. Родоначальником мінійців називали царя Мінія (Мінюас), який побудував для своїх скарбів велику скарбницю в Орхомені, руїни якої існують ще і тепер. Є там також і його гробниця. Його дочки – мініади, вправні ткалі, не визнавали культу бога Діоніса і за це були покарані перетворенням на нічних тварин – кажана, пугача та сову (одна з численних метаморфоз).

146.3. Коли засновували колонію, то з метрополії переносили в колонію «священний вогонь», який горів не вгасаючи в пританей їхнього рідного міста. Геродот переносить звичаї його часу на події доісторичних часів.

146.4. Неназивання власних імен пов'язано з давніми забобонами: нібито називаючи ім'я можна звернути на його

носія увагу злого духа і цим пошкодили людині. В Геродота в даному разі інше пояснення цього звичая.

147.1. Тут ідеться про давню епоху, коли обирали двох царів. Це було скасовано вже в VIII ст. до н. е.

147.2. Апатурії – іонійське свято, на якому громадяни показували своїх дітей фраторам, тобто членам фратрій (традиційний поділ грецьких племен на філи, в яких було три фратрії, а фратрії поділялися на роди, а роди – на родини), які заводили дітей до списків громадян. Це свято тривало три дні.

148.1. Тут треба розрізнявати Паніоніон як географічну назву і паніонії як іонійське свято на честь Геліконського Посейдона і як паніонійську амфіктіонію, тобто культовий союз племен, первісно створений для охорони названого святилища.

150.1. Місто Смірна, розташоване на кордоні еолійської області (Боліди) та іонійської (Іади), перейшло до іонійців у VIII ст. до н. е.

151.1. Область Іди вважалася від Адрамітійської затоки до берегів Пропонтиди (Мармурового моря).

151.2. Гекатон – острівці біля північного берега Лесбосу. За свідченням грецького географа Страбона (66 р. до н. е.– 24 р. н. е.) цих острівців було 40. Назва Гекатон не означала 100, а походила від епітету бога Аполлона Гекатос, тобто той, що далеко стріляє з лука.

152.1. Пентеконтер – п'ятдесятивесельне судно, швидкоплавне, яке використовувалося переважно для розвідування.

153.1. Тут ідеться про різницю грецького суспільного життя і життя персів, які не мали потреби в агорі як місці для громадських зборів.

155.1. Говориться про старе прислів'я, яке приписувалося поетові Стасіну.

158.1. Теопрочи – буквально «ті, що запитують бога» посланці для одержання оракулів (хресмой) у пророчих святилищах (мантея). Тут ідеться про характерну для греків класичного періоду (V – VI ст. до н. е.) недовіру до вироків пророчих святилищ і тих, хто мав переказувати ці вироки, тобто оракули. Це пов'язано з відносним занепадом традиційних вірувань.

159,1. Тварини, що оселялися в святилищах, уважалися причетними до божества і перебували під його захистом. Згадується випадок, коли афіняни засудили на смерть одну людину, яка вбила храмового горобця.

160,1. Атарней – область у Малій Азії, розташована поблизу від острова Лесбосу, славилася своєю плодючістю. Оскільки Хіос мав досить численне населення, для нього була потрібна область у Малій Азії, яка постачала б йому збіжжя.

161,1. Магнесією називався півострів і область у Фессалії, а крім того міста: в Лідії на схилі гори Сіпіл біля ріки Герм і в Карії на ріці Меандр.

162,1. Перси навчилися техніки облоги укріплених міст від ассірійців, які були видатними знавцями цієї справи.

163,1. Фокейці – мешканці міста Фокея (Фокая) афінської колонії на півночі малоазійської Іонії (Іади) першими почали ще в VIII ст. до н. е. засновувати колонії в західній частині Середземного моря аж до Іберійського півострова, маючи там своїми конкурентами фінікійців. Цих фокейців не слід плутати з іншими фокейцями – мешканцями країни Фокіда в Середній Греції, де розташоване священне місто Дельфи на схилі гори Парнасе.

163,2. Тартесс – (по-фінікійському Таршіш) – річка Бетіс на півдні Іберійського півострова, також місто на острові між двома гирлами цієї річки, багата фінікійська колонія. В області Тартессу було розташоване також фінікійське місто Гадейра' біля Гібралтарської протоки там, де сучасний Кадіс.

163,3. Округлі судна, тобто фінікійські торговельні кораблі.

164,1. Зруйнувати хоча б один бастіон або оборонну башту на знак символічної, а також і фактичної підлеглості.

165,1. Ойнуси – п'ять острівців між островом Хіосом і узбережжям Малої Азії.

165,2. Кірнос – давньогрецька назва острова Корсіки, а Сардо – назва Сардинії. На цих островах карфагенці мали свої торговельні колонії.

166,1. Сусідні народи, тобто тубільні мешканці Корсіки. Карфагенці нерідко виступали note 18 разом із етрусками (тірсенами) проти грецьких колоністів, які були їхніми конкурентами в західній половині Середземного моря.

166.2. Кадмейцями називалися мешканці Фів – міста, заснованого фінікійцем Кадмом, братом викраденої Зевсом Європи. За владу над Фівами билися між собою Едіпові сини Етеокл і Полінейк. У двобої вони вбили один одного. Так виник фразеологізм «Кадмейська перемога», тобто така битва, в якій обидва супротивники зазнали тяжких утрат.

166.3. Регіон – місто на крайньому півдні Апеннінського півострова поблизу Сіцилії на італійському березі Мессінської протоки.

167.1. Після слів «карфагенці та тірсени» в тексті цього розділу наявна прогалина (лакуна).

167.2. Місто Агіллея в Етрурії згодом стало називатися Кайре (Цере).

167.3. Ойнотрія – одна з назв південної частини Апеннінського півострова, яка називалася також Авсонія, і власне Італія. В ній були країни Луканія (Левканія) та Бруттія (теперішня назва західного відгалуження південної частини Апеннінського півострова – Калабрія).

167.4. Гіела (Гюела) – місто Велія (Елея) в Луканії.

167.5. Посейдонія – місто в Луканії (за римських часів – Пестум).

170.1. Тобто владарювати над мешканцями острова Сардо (Сардинії).

170.2. Плутарх (приблизно 46-127 н. е.) у своєму творі «Про підступництво Геродота» обвинуватив його в тому, що той указав на фінікійське походження видатного іонійського натурфілософа Фалеса (Талета), але насправді це обвинувачення не виправдане, бо Геродот пише лише, що Фалес веде свій рід від фінікійців, оскільки його рідне місто Мілет було засновано нібито «кадмейцями», тобто фіванцями, а Фіви заснував міфічний герой Кадм, син фінікійського царя Агенора. Насправді Мілет був іонійською колонією.

171,1. Держално (оханон) щита – це металічна поперечка з його внутрішньої сторони, за яку воїн тримав щит.

172,1. Калінд – карійське місто на кордоні з Лікією.

174.1. Про Тріопіон уже йшлося в розділі 144.

174.2. Бібасс – карійське місто, від якого одержав назву півострів.

174.3. Хоча Геродот згадує про віршований оракул, що взагалі було звичайним для всіх оракулів, але він наводить лише його прозаїчну версію на відміну від інших випадків, коли він цитує оракули в їхній віршованій формі.

176,1. Ксантом називається річка і також розташоване в її гирлі лікійське місто.

178.1. Під материком тут розуміється вся Мала Азія.

178.2. В Ассірію Геродот уключає також Вавілонію, тобто південну частину Месопотамії (нині Ірак).

178.3. Уже згадувалося, що столиця Ассирії Ніневія (в Геродота Нінос) була здобута вавілонянами в союзі з мідійцями в 609 р. до н. е., а Вавілонія ще перед тим звільнилася від ассірійського панування (629 р. до н. е.).

178.4. Розміри мура Вавілона, які наводить Геродот, не відповідають даним, добутих унаслідок археологічних розкопок. Зовнішній мур міста побудований Навуходоносором II (605-562 рр. до н. е.) мав трикутну форму, основу трикутника становив берег Євфрату, а одна з сторін була завдовжки 4500 м, отже, загальний протяг мурів був приблизно 18 км, або приблизно 100 стадій. Завтовшки ; ф був приблизно в 30 м.

178.5. Ліктем називалася відстань від вигину рукЧі до кінчика середнього пальця. 179,1– Лише зовнішня сторона муру була побудована з опаленої цегли. Сліди очерету, про який ідеться в Геродота, можна побачити і тепер у руїнах Вавилону.

179,2. Йдеться про окремі спостережні башти.

180. Від Навуходоносорового муру дотепер збереглися лише рештки на схід від Євфрату, а на заході їх уже нема.

180,1. Йдеться про вулиці, перпендикулярні до течії Євфрату та до вулиць, паралельних до цієї течії.

181,1. Найважливішою святиною міста. Вавилону був семиповерховий храм Бела-Мардука, але клинописні тексти свідчать про те, що його було побудовано, як і царський палац, на лівому березі Євфрату, а не на правому. Це святилище в біблійі називалося «Вавилонською баштою», а у Вавілоні такі семиповерхові святилища називалися «зіккуратами».

182,1. Вважалося, що одну частину року Аполлон перебував у Патарах, лікійському місті на узбережжі, а другу – в Дельфах.

183,1. Більшість статуй Бела-Мардука, що збереглися до нашого часу, зображують його сторчма, а не сидячи. note 19

183.2. Велике святилище Бела-Мардука крім його храму містило в собі ще й храми інших вавилонських богів.

183.3. Можливо розміри пересувної статуї Мардука тут перебільшено (близько 5 м). Цю статую обносили в місті на початку нового року.

184. В грецькій передачі Семіраміда, це власне Шамму-Рамат – ім'я ассірійської (не вавилонської) цариці, матері ассірійського царя Адад-Нерарі III (810-783 рр. до н. е.). Чому саме в греків збереглася пам'ять про цю царицю, навряд чи можна з певністю встановити, так само, як і про насипи, про які каже Геродот.

185.1. Серед імен вавилонських або ассірійських царів не було чогось схожого на ім'я Нітокріда (Нітокріс). Цій міфічній цариці Геродот приписує споруди вавилонського царя Навуходоносора II (Набу-Кудуррі-Уссур, 605-562 рр. до н. е.). Є припущення що Геродот міг почути ім'я вищезгаданого вавилонського царя в перській його передачі – Набукудракара – і прийняв його за жіноче ім'я і на слух записав його як Нітокріс. Таке саме ім'я зустрічається в нього в другій книзі, в розд. 100.

185.2. Мідійці після здобуття Ніневії завоювали державу Елам, а згодом напали на Лідію і взяли в полон останнього лідійського царя Креза (560-546 рр. до н. е.), і вже після цього виступили проти Вавилону, і здобули це місто 539 р. до н. е.

185.3. «Наше море», тобто Середземне море.

185.4. Тобто поблизу міста Сінпар, неподалік Вавилону.

185.5. Після здобуття Ніневії Кіаксар приєднав Ассірію до мідійської держави. Оборонні споруди міфічної Нітокріди, тобто Навуходоносора, призначалися на випадок нападу з боку Ассірії.

185.6. Ці заходи, звичайно, не могли мати великого значення.

186,1. Одну частину цього дерев'яного перекриття можна було знімати.

187.1. Тут, очевидно, цікавий анекдот про саркофаг цариці Нітокріди над міською брамою Вавилону. Це не згідно із звичаями східних народів, як і жартівливий напис у саркофазі. Отже, анекдот має суто грецький зміст.

188.1. Останній цар нововалінської династії – Набонід (у Геродота Лабінет), батьки якого не були царями. Він зовсім не був спадкоємцем міфічної цариці Нітокріди, тобто історичного Навуходоносора II.

188.2. Тобто вавилонян. Кір уже з 547 р. до н. е. почав нападати на Вавилон, де царював Набонід (Лабінет), а 539 р. до н. е. здобув місто Вавилон.

188.3. Вода з ріки Хоаспу, очевидно, використовувалася персами з ритуальною метою, наприклад, для виготовлення священного напою хаома, про що Геродот не мав відомостей.

189.1. Гінд – теперішня назва Діала. Про дарданців у цьому краю немає відомостей.

189.2. Вісім білих коней везли колесницю, де не було людей. Це була колесниця Сонця, яка їхала в поході з перським військом.

189.3. $180+180=360$, тобто число днів одного року за давнім календарем.

189.4. Згідно з клинописною хронікою Набоніда Вавилон не знав облоги. Стратег Кіра Гобрій (Губару), вавилонянин, який перейшов на сторону персів, без бою здобув Вавилон. Балтасар (Валтасар), син Набоніда, вчинив опір персам в одному з кварталів міста, але був переможений. Кір уступив до міста, мешканці якого не задоволені Набонідом, приязно прийняли його. Набонід піддався Кірові.

191. Тобто в тому місці річища, яке було всередині міста.

192.1. Сатрапія – провінція давньоперської держави, на чолі якої стояв сатрап – правитель провінції.

192.2. Перська артаба дорівнює 55 літрам або кілограмам.

192.3. Собаки значних розмірів і дуже сильні, яких використовували, полюючи на левів.

193.1. Узимку сонце сходить на південному сході і канал, яким Навуходоносор з'єднав Тигр із Євфратом, мав напрям із сходу на південь.

193.2. Тут помилка. Плоди фінікової пальми потребують лише пилок відповідної чоловічої рослини для запліднення.

194.1. Згадані Геродотом корзиноподібні човни використовуються і тепер на ріках Месопотамії (в Іраку).

194.2. У Месопотамії немає виноградників. У Фінікії виробляють славнозвісне вино, яке суходолом приставляють до Євфрату. Там його перевантажують на корзиноподібні човни і перевозять до Вавилону (недалеко від сучасного Багдада). pote 20

194.3. Такий вантаж здається надто великим для корзиноподібного човна, оскільки один талант мав вагу приблизно 26 кг.

195.1. Тут ідеться, очевидно, про амулети циліндричної форми, які знаходять у великій кількості під час розкопок у Месопотамії. їх носили на зап'ястках, підвішеними на мотузках. На них було вирізьблено різні зображення культового змісту або ім'я власника.

196.1. Іллірійські племена і енети – мешканці берегів Адріатичного моря.

196.2. За нашими відомостями в Месопотамії не було такого звичаю і батьки не видавали заміж дочок за своїм бажанням і всупереч їхній волі.

197.1. Це очевидна помилка: у Вавилоні існували лікарі і не було агори, як у давньогрецьких містах.

199.1. Жінки, які віддавалися іноземцям, були жрицями (гієродулами) в святилищі богині Іштар (Астарті, що її греки ототожнювали з своєю Афродітою). Те, що міг бачити Геродот у Вавилоні, він порівнював із тим, що чув про деякі звичаї східних народів, у яких жінки віддавали свою незайманість як жертву богині кохання і родючості. Це він поширив на всіх жінок Вавилону.

199.2. На знак того, що вони служать богині.

199.3. Мілітта – грецька передача імені вавилонської богині Беліт.

199.4. Такий звичай існував також на Кіпрі у фінікійських колоніях на півдні острова, і Пафосі і в Аматунті.

201.1. Про спосіб життя массагетів див. розд. кн. I. 215-216; кн. IV, 172. Про невдалий похід проти них Кіра кн. I, 204-214, кн. 3, 36; кн. VII, розд. 18. Массагети прогнали скіфів ;

їхньої колишньої території за рікою Араксом (не з'ясовано, яку ріку так називав Геродот). Країна массагетів була очевиднодесь у степах або за Волгою, або за Уралом.

202.1. Істр, який часто згадується в Геродота, це Дунай.

202.2. Тут ідеться про те, що давнім грекам були відомі «відкриті» моря, тобто такі, що сполучалися між собою: Понт, Евксін (Чорне море), Пропонтіда (Мармурове море), Адріатика, Середземне море.

202.3. Звичайно, Червоне море не з'єднується з Середземним і каналу, що їх з'єднав тепер (Суецький канал), ще не було, хоч ідея з'єднати їх уже існувала в давньому Єгипті за царювання фараона Нехо, 610-595 рр. до н. е.).

202.4. Організована фараоном Нехо морська експедиція (кн. 4, розділ 42) довела, що Атлантичний океан та Індійський океан – це «одне море». Червоним морем Геродот називає також Індійський океан.

203.1. Античні географи після Геродота вважали, що Каспійське море сполучалося Азовським і справді колись так і було (через Манич).

203.2. Кавказ із давніх давен був країною багатьох різномовних племен. Г. Пліній(1)екуну Старший (23-79 рр. до н. е.) повідомлює, що в Колхиді було більше як 300 різних племен, що розмовляли різними мовами. Римлянам треба було мати 130 перекладачів, щоб порозумітися з тамтешніми племенами. Існує відомість, що понтійський цар Мітрідат VI імпатор (121-63 рр. до н. е.) умів розмовляти 24 мовами своїх підданців.

205,1. Жінки кочових народів мали вище суспільне становище порівняно з жінками сілих народів.

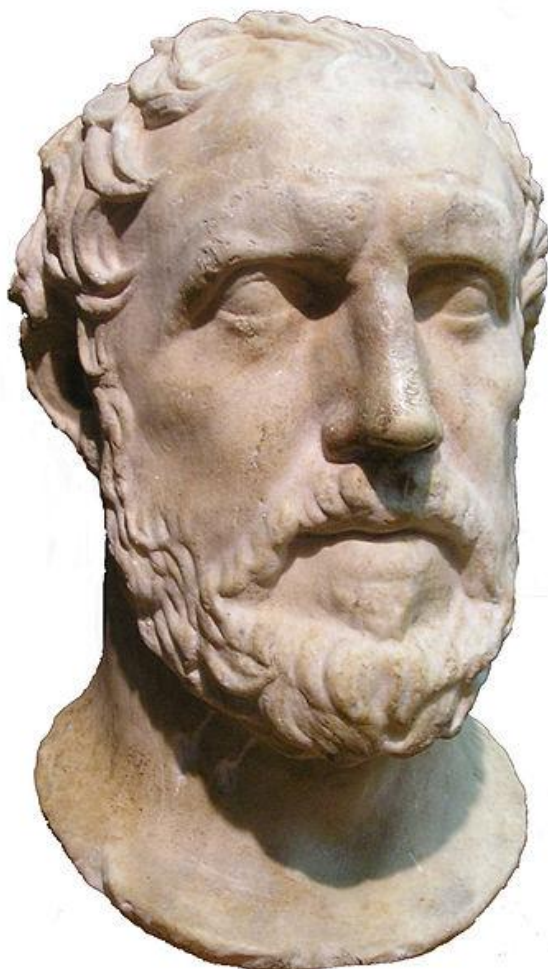
206,1. Геродот мав на увазі «укріплені» мости, тобто забезпечені загорожами на випадок нападу ворогів.

207,1. Крез не взяв до уваги можливої поразки Кіра на території массагетів, як це сталося. Він думав, що Томіріда не стане в такому разі переслідувати Кіра, коли вінв ідступить.

211,1. Вино для массагетів, що мали своїм основним напоєм молоко, було дуже спокусливим.

214,1. Щодо кончини Кіра Геродот, який уважав, ніби Кір залишився в руках ворогів, мав всі підстави, бо гробниця Кіра була в Персії поблизу міста Пасаргадів.

ФУКІДІД (460 – 396 рр. до н. е.)

- афінський історик, походив зі знатної афінської родини, яка володіла золотими копальнями у Фракії. Його батько Олор був прямим родичем фракійського царя Олора і знаменитого Мільтіада. Плутарх переказує, що бачив надгробок Фукідіда серед могил родини Кімона, сина Мільтіада, в Афінах.

Про дитячі роки і роки навчання інформації досить мало. Хоча, відомо про зустріч молодого Фукідіда і Геродота на одному із публічних читань «Історії». Геродот звернув на нього увагу, (Фукідід не міг стримати сльози від почутого), а потім сказав його батькові, що той має сина, який усім серцем хоче навчатися.

Фукідід був свідком загострення політичних

суперечностей між Афінами і Спартою, в основі яких була боротьба за гегемонію у Греції. Як стратег приймав саму активну у Пелопоннеській війні. В 424 р. до н. е., після поразки в битві за Амфіполь, Фуکیدіда піддають ostracism і проганяють з Афін на 20 років, які майбутній історик проводить у Фракії, біля своїх золотих копалень. Але і за межами Афін, він уважно слідкує за політичними процесами афінського полісу і Греції в цілому.

Свій власний досвід і роздуми над майбутнім Греції, Фуکیدід поклав в основу праці «Історія Пелопоннеської війни», де описує історичні події до 411 до н. е. (серія війн за першість в політиці грецького полісу між демократичною Афінською державою і олігархічною Спартою в 431 – 404 рр. до н. е.). В цій праці, яку Фуکیدід не завершив (пізніше праця була дописана Ксенофонт, він же підготував твір до публікації. Справді, Ксенофонт починає свою Грецьку історію з того місця, на якому зупинився Фуکیدід), основне місце було відведено тим матеріалам, які особисто були зібрані і проаналізовані Фуکیدідом. «Історія» побачила світ після смерті автора. Всього було видано 8 книг.

Фуکیدід був, насамперед, істориком свого часу, який займав в політиці позицію поміркованої олігархії. В «Історії» запропоновано цінний фактичний матеріал про ранній період давньогрецької історії (етнографічний, історико-економічний і соціально-історичний). Він увійшов в першу книгу Фуکیدіда «Археологія і причини Пелопоннеської війни». Як історіограф автор ставить питання більш об'єктивно проаналізувати події історичного і політичного розвитку грецького суспільства. На основі достовірних фактів, Фуکیدід намагається зробити аналіз історичного розвитку, запропонувати своє власне бачення причин Пелопоннеської трагедії в подальшій долі як Афінського союзу, так і Афінської держави в цілому. Фуکیدід вважав, що історик повинен достовірно писати про те, що було насправді. Ті події, що відбувалися, можуть, в деталях чи в цілому, повторюватися в історії у майбутньому. Тому ці знання потрібні, насамперед, політичним діячам для вірного розуміння і вивчення політичного розвитку суспільства («Глава про методи»). Якщо Геродот часто використовував, деякі, легендарні відомості у своїй історії, то Фуکیدід строго і

ретельно перевіряв факти, відкидав всі сумнівні свідчення. Його критичний метод роботи з джерелами став видатним досягненням античної історіографії.

У молодості Фукідід був у колі відомих державних діячів, що дало йому найкращу підготовку для написання праці по історії. Фукідід був палким прихильником демократії Перикла, ідеали якої він звеличує в надгробній промові, вкладеній ним у вуста Перикла. Фукідід вважав, що олігархічна конституція 411 р. до н. е. була кращим державним устроєм із усіх, які тільки знали сучасні йому Афіни.

У своїй «Історії» Фукідід не обмежився ретельною і докладною характеристикою воєнних дій. Він дав також опис внутрішнього життя воюючих сторін, у тому числі, взаємин демократичних і олігархічних угруповань і їх політичних сутичок, змін у політичному ладі у ході війни як у Афінах, так і в Спарті.

Війна мала вибухнути, переконаний Фукідід, навіть якби інциденту з Керкірою не трапилося. Війна виявилася загальногрецькою, вона розколола надвоє всю Грецію, причому демократи, як правило, ставали на бік Афін, а олігархічні уряди підтримували Спарту. Щоб показати могутність Афін, Фукідід дає нарис зростання Афінської держави починаючи з 479 р. до н. е. і до 440 р. до н. е., перекидаючи в такий спосіб міст від своєї праці до історії греко-перських воєн Геродота.

З початку II книги і по розділ, Фукідід описує перший етап війни, названий Десятилітньою (або Архідамовою) війною, аж до Нікійового миру (421 р. до н. е.). Виклад тут незмінний супроводжується вказівками на «зиму» або «літо», так що рік виявляється розбитим на дві частини. Після 424 р. до н. е., коли Фукідід видалився на вигнання, оповідання про події в Афінах стає менш докладним, а хід дипломатичних переговорів з Персією викладений погано.

За Нікійвим миром наступив період, що завершився сицилійською експедицією, коли війни начебто не було, але учорашні вороги продовжували активно ворогувати з союзниками супротивника. Перемогою при Мантинеї в 418 р. до н. е., яку Фукідід докладно описує, спартанці відновили свій військовий престиж. У «Мелоському діалозі» читачеві

пропонуються фактично дві промови, що викладаються паралельно, теза за тезою. Афіняни не роблять обложеним остров'янам ніяких поступок, вони відкрито

заявляють, що за законом природи слабкий підкоряється сильнішому, і поки [Афіни](#) залишаються володарями морів, [Мелос](#) зобов'язаний коритися і сплачувати їм данину.

У VI і VII книгах описана афінська експедиція на [Сицилію](#), починання, з самого початку приречена на невдачу через втечу [Алківіада](#) й остаточно загублене очевидною некомпетентністю [Нікія](#). VIII книга — це неповний звіт про [Декелейську війну](#), коли спартанська армія, що базувалася в [Аттиці](#), тримала [Афіни](#) в постійній напрузі і відрізала їх від території поза міськими стінами. Тут же розповідається про захоплення влади в Афінах олігархами (411 р. до н. е.) і про підступ [Персії](#) під час війни на море в [Іонії](#).

Текст Фукідіда, написаний на [аттичному діалекті](#), стислий, без зайвих прикрас. Часто зустрічаються абстрактні поняття, виражені [прикметником](#) або [дієприкметником](#) з [артиклем](#) середнього роду. Фукідід схильний до протиставлень, однак заради симетричної фрази ніколи не відхиляється від ходу оповідання. Іноді Фукідід забирає слова з їх законного місця, немов для того, щоб заскочити читача зненацька, або змінює конструкцію [речення](#). Результат буває часом різким, але ніколи не виявляється грубим.

Проза Фукідіда - це прекрасно налагоджений інструмент гострого аналітичного розуму. Значна частина *«Історії»* була написана по гарячих слідах. Однак праця складалася повільно і з великими зусиллями, Фукідід правив і робив вставки, з урахуванням отриманих додатково відомостей або наступних подій. Датувати певні частини *«Історії»* дуже непросто, висновки найчастіше ненадійні; немає сумніву в тому, що в ній містяться періоди, внесені в чорновий текст, причому деякі— уже після капітуляції [Афін](#) (наприклад, II. 65, 12).

Оповідання пересипане промовами, коли контекст виправдує їхню появу. Проза цих промов складна, місцями навіть незрозуміла. Фукідід не міг у точності передати усе, що говорилося афінськими і спартанськими воєначальниками, він і не ставив перед собою такого завдання. Він передає думки діячів у своїй власній манері, а в тих випадках, коли немає

можливості удатися до записів або пам'яті, сам складає промову, відповідно випадку. Ці промови вносять у чисто оповідальну працю драматичні ефекти.

Фуکیدід установив собі дуже суворі правила добору матеріалу, і іноді вони примушували його опустити події, які сучасний історик не могл би залишити осторонь, не викликаючи на себе дорікань. Так, він згадує, що [Гіпербол](#) піддався остракізму лише тоді, коли описує смерть цього демагога на [Самосі](#) в [411 р. до н. е.](#), і жодним словом не згадує про хитромудрий хід, яким [Алківіад](#) домогся вигнання цього політика, в той час коли [Гіпербол](#) сам прагнув вигнання [Алківіада](#).

Фуکیدід не розглядає спеціально економічних проблем, хоча вкладає у вуста [Перикла](#) перелік ресурсів, на які могли розраховувати афіняни до початку війни, доводячи таким чином, що в той момент вони були вправі розраховувати на остаточну перемогу. Перикл не міг передбачати мору, після якого афінянам залишалося сподіватися в кращому випадку на нічийний результат.

Не завжди Фуکیدід приховує свої упередження. [Клеона](#) він ненавидів як демагога, а [Перикловою](#) міццю захоплювався. Однак до Клеона Фуکیدід несправедливий. Стратегія, якої притримувався [Клеон](#), досить схожа з рекомендованою [Периклом](#), але Фуکیدід цього немов не помічає. У тім, потрактування Клеона— виняток, що, безсумнівно, виникає внаслідок аристократичного презирства до вульгарності і дурних манер, а не з заздрості або злості.

Фуکیدід став одним з перших грецьких істориків, який побачив у соціальній боротьбі важливий фактор розвитку грецьких [полісів](#). Він також з надзвичайною виразністю показав, які численні нещастя несе із собою війна. Своєю «*Історією*» він немов закликав греків до мирного об'єднання.

Праця Фуکیدіда знайшла продовжувачів. Найвідомішими з цих продовжувачів – Ксенофонт. У Європі Фуکیدід став відомий завдяки латинському перекладу Лоренцо Валли й англійського філософа Томаса Гоббса.

АГІС II **(17 – й король Спарти – 476 – 427 рр.** **до н. е.)**

- Агіс II був 17-й королем Спарти, старшим сином Архідама II (роки правління 476 – 427 р. до н. д). Особливо відомий став на першому етапі Пелопоннеської війни, коли неодноразово порушував кордон з Аттикою («Архідамова війна»), його зведеним братом був Агесилай (на царському престолі з 399 р. до н. е., отримав перемогу в Коринфській війні з персами 394 р. до н. е., один із ініціаторів підписання Царського миру в 387-386 рр. до н. е., близький друг Ксенофонта).

Агіс II став наступником свого батька в 427 р. до н. е. і зацарював трохи більше, ніж 28 років. Влітку 426 р. до н. е. він привів армію пелопоннесців і їх союзників, з метою вторгнення в Аттику, але задум було зірвано з природніх причин - землетрусу, який стався, коли армія дісталася кордону грецького полісу.

Якщо спробувати проаналізувати історію Античної Греції в руслі війн між містами-державами, то найбільш конфліктною була військова епопея між Спартою і Афінами.

Йшла вперта боротьба за політичне лідерство в межах грецького полісу. Особливо це яскраво проявилось в Пелопоннеській війні (431 – 404 рр. до н. е.). Її кульмінацією стала битва під містом Мантинея (головне місто Східної Аркадії, політичне управління велося згідно демократичних принципів, що загостило стосунки із Спартою).

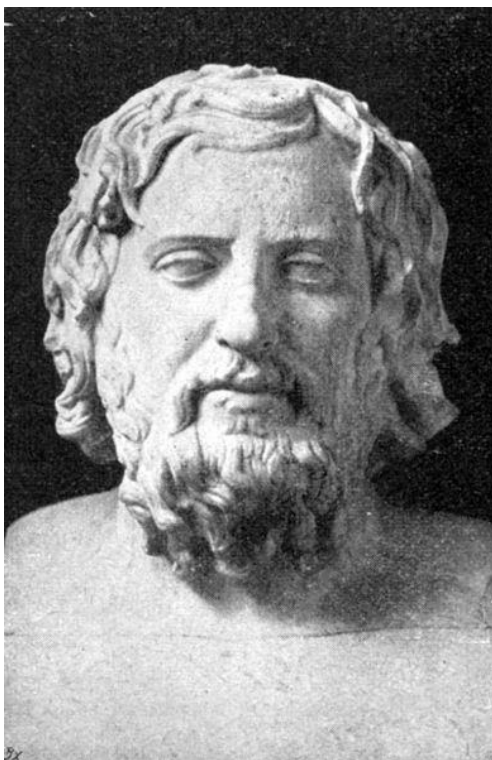
Саме в ній і проявився талант Агіса II як полководця. В серпні 418 р. до н. е. спартанський цар спорядив експедицію для завоювання Аргоса, одного із союзників Афін. Похід не вдався і спартанський полководець підписує мирний договір на чотири місяці. Але при поверненні в Спарту його дії зустріли супротив. Спартанці так зненавиділи свого царя, що вирішили спалити його дім і накласти величезний, навіть для царя, штраф.

Агіс II втихомирив земляків, він пообіцяв їм в наступному поході реабілітуватися. Йому повірили і невдовзі така нагода настала – Афіни і їх союзники вдерлися в Мантинейську область. Цар на чолі 10-ти тисячного війська виступає в похід, виходить першим до Мантинея і розташовується біля святилища Геракла.

Афінськими військами командували відомі полководці Лафет і Нікострат. Битва проходила з перемінним успіхом. В ній загинули обидва афінських полководці. Обидві сторони понесли численні втрати, відомості про які, історія не зберегла.

Агіс II повернувся в Спарту на білому коні переможця. Як показали подальші події – битва біля міста Мантинея стала доленосною в біографії спартанського царя. Невипадково давньогрецький історик Фулідід у своїй знаменитій «Історії Пелопоннеської війни» назвав цю битву «найвизначнішою із битв між самими великими елінськими народами».

Ксенофонт **(430 – 425 - 355 рр. до н. е.)**

- давньогрецький історик, письменник, політичний та військовий діяч, учень Сократа. Відомості про життя Ксенофонта можна знайти майже винятково в його власних творах і в пізній біографії, яку склав Діоген Лаертський в II ст. н. е. Хоча більшість дослідників вважає його роком народження 430 р. до н. е., але існують і непрямі свідчення, які вказують на 444 р. до н. е. Батьком Ксенофонта був заможний афінянин Грілл, ймовірно з вершицького стану.

Існують перекази, що Ксенофонт брав участь у битві при Делії, а також, що був взятий в полон в битві з беотійцями і в полоні слухав бесіди софіста Продіка. Можливо, то були і домисли, єдиним достовірним фактом з першої половини життя Ксенофонта (до 401 р. до н. е.) є знайомство з Сократом. Навіть залишилася легенда про їхню першу зустріч. Сократ одного разу зупинив Ксенофонта у вузькому провулку та запитав, де продаються різні харчі. Коли той відповів, Сократ запитав його знову, де люди стають доброчесними. Ксенофонт не знав, що відповісти. Тоді Сократ сказав: «В такому разі, йди

зі мною і навчайся».

У 404 р. до н. е. Пелопоннеська війна закінчилася поразкою Афін, в місті встановилося олігархічне правління Тридцяти тиранів. Можна припустити, що антидемократично налаштований Ксенофонт прихильно ставився до цього правління і навіть служив у війську. Тому після відновлення демократії, він напевно опинився у незручно вигідній для себе політичній ситуації. Потрібно було приймати якесь прозоре рішення, Сократ рекомендував звернутися до Дельфійського оракула, але Ксенофонт поставив останньому таке запитання, яке виключило подальше перебування його в Афінах. Мабуть тому він і появився у війську Кіра.

Бувають в історії такі випадки, коли сучасники називали великими полководцями таких людей, які прославили своє ім'я лише один раз під час військових баталій, або здійснили якесь неординарне дійство. Саме так в знамениті полководці попав афінянин Ксенофонт, один із учасників походу грецьких вояків на службі у лідійського сатрапа Кіра Молодшого. За його власним свідченням він не був «ані стратегом, ані лохагом (сотником), ані рядовим». Ймовірно, він не був і найманцем, але добровільним радником Кіра.

Кір Молодший задумав скинути з царського трону свого старшого брата Артаксеркса II. Будучи людиною чималих організаційних можливостей, Кір збирає 50 - ти тисячну армію, в її рядах було приблизно 15 тисяч грецьких воїнів, які мали за плечами досвід Пелопоннеської війни. Це були справжні професіонали у військовій справі, в основаному тяжко озброєна піхота. Кір мав солідні накопичення і в нього не було проблем щодо найманців-греків. Тим паче, що найманцями греками командував відомий спартанський полководець Клеарх. Артаксеркс II зібрав ще більше воїнство, і, якщо вірити праці Ксенофонта «Гірський похід», його армія в чотири рази перевищувала армію Кіра. Але сама битва розпочалася переможно для лідійського сатрапа. Грецькі найманці добре знали свою справу – вони розправилися з правим крилом Артаксеркса, подолали його «царську стражу» і розпочали переслідування ворога. І тут в хід бойових дій вмішалася випадковість. Під час переслідування ворога гине Кір Молодший. Армія лідійців залишилася без командувача і все

військо тікає з поля бою. Але грецькі воїни вважали втечу з поля бою позором. Під командуванням Клеарха вони в кінцевому рахунку нанесли переможний удар по «побідоносному» правому крилу царської армії і перемогли Артаксеркса. Персидський сатрап Тиссафрен запрошує переможців на «мировий» обід і по зрадницькі убиває ватажка греків, інших здає Артаксерксу, який наказав всіх знищити. Війську грецьких найманців запропонували полон і вони, знаючи коварні наміри персів, відмовилися. Вирішили пробиватися з боями до Чорного моря.

Очолив цей похід один з авторитетних афінян Ксенофонт. Це була авантюра, але такий похід відбувся і відбувся він досить оперативно, коли більше 12 тисяч грецьких воїнів рушили через невідомі гори Малої Азії до себе в Грецію. І це при тому, що велися постійні бойові сутички. Шлях проходив через гірські райони Турецької Вірменії, населення вороже ставилося до війська найманців. Коли тяжко стало утримувати військову матеріальну базу, Ксенофонт змінює побудову військових колон і виходить до Чорного моря через п'ять місяців. Їх залишилося лише шість тисяч воїнів. «Похід десяти тисяч» воїнів – греків сильно вплинув на Елладу. Він зробив Ксенофонта героєм. Пізніше, в своїй праці «Анабазис» він напише пророчі слова: «Персія належить людині, якій не бракує сміливості на нас напасти». Частина воїнів із знаменитого походу перейшла на службу фракійського царя Севта, а Ксенофонт з вірними йому людьми пристав на службу до спартанців, з якими у 399 до н. е. брав участь у війні з персами в Малій Азії.

Але у 395 р. до н. е. Ксенофонт знайомиться зі спартанським царем Агасилаєм, який, в подальшому, став для історика найулюбленішим героєм. Він повертається до Греції, бере участь у битві при Короней (394 до н. е.) на боці спартанців. За вірну службу спартанці подарували йому ділянку землі біля міста Скіллунт в Еліді поблизу Олімпії, де він оселився з дружиною і двома синами, Гріллом та Діодором. У 369 до н. е. Афіни і Спарта уклали союз, вирок щодо Ксенофонта був скасований. Але історик не вернувся на батьківщину, хоча і відправив до Афін двох своїх синів.

Найбільш відомими працями Ксенофонта, які

перерахував Діоген Лаертський, вважають наступні: «Анабазис» - спогади про похід Кіра; «Кіропедія» - політична утопія; «Грецька історія»; «Агесілай» - панегірик померлому спартанському царю; «Спогади про Сократа»; «Апологія Сократа» - захистна промова Сократа на власному судилищі в 399 до н. е.

Ксенофонт

Історія Пантеї та Араспа (фрагменти з «Кіропедії», кн. V-VII)

У Кіра, царя перського, був наближений Арасп. Йому колись подарував Кір, знявши з себе, розкішне мідійське вбрання (кн. I, розд. 4). Пізніше Кір доручив Араспові доглядати гарну бранку - дружину сузіанського царя Абрадата, що дісталася Кірові як здобич після перемоги над ассірійцями (кн. IV, розд. 6). Ім'я цієї бранки - Пантея.

Кір наказав Араспові охороняти царицю, поки він не забере її до себе. «Царю,- відповів йому Арасп на цей наказ,- ти бачив жінку, яку доручив мені охороняти?» - «Ні»,- сказав Кір.- «А я її бачив, коли ми вибирали її для тебе. Коли ми ввійшли до намету, ми спочатку її не впізнали: вона сиділа на землі разом з своїми служницями, одягнена так само, як і вони. Але потім, бажаючи дізнатись, хто ж саме з них пані, ми стали придивлятися уважніше до всіх і, хоч вона сиділа, загорнувшись у покривало і встромивши очі в землю, ми помітили велику різницю між нею й іншими жінками. Ми попрохали її встати. Служниці піднялися разом з нею. Вона була краща за всіх на зріст, і зграбніша тілом, і повна грації, хоч була просто вбрана. Її одяг був мокрий від сліз, що текли з нього на землю! Найстарший з нас літами звернувся до неї з такими словами: «Заспокойся, жінко, ми чули, що твій чоловік - гарна та добра людина, але й той, для кого тебе обрано, хто, напевне, тобі відомий, не поступиться проти нього ні красою, ні розумом, ні могутністю. І, справді, ми гадаємо, якщо є людина, варта захоплення, то це - Кір, кому ти належатимеш». Почувши ці слова, жінка розірвала покривало, що було в неї на голові, й почала голосно лементувати разом з своїми служницями. Це дозволило нам бачити більшу частину її

обличчя, її шию, руки, й ми гадали, що ніколи не було в Азії серед людей такої красуні. Треба, Кіре, щоб ти її побачив».- «Вона менше мене спокушає,- відповів Кір,- якщо вона справді така, як ти кажеш».- «Чому?» - запитав юнак.- «А тому, що коли я, людина, така переобтяжена справами, не міг би стриматись, щоб не побачити її, почувши про її вроду, я став би побоюватись, що вона ще легше примусить мене знову побачити її і нехтувати своїми обов'язками, аби тільки бути весь час коло неї». Юнак відповів йому, сміючись: «Ти гадаєш, царю, що краса може примусити людину діяти всупереч своїм обов'язкам. Коли б вона мала таку силу, хіба вона не впливала б однаково на всіх? Подивись на вогонь: він пече всіх, хто наближається до нього, бо така його природа. Що ж до красивих людей,- кого кохають, а кого й ні. Зрештою, скільки людей, стільки різних смаків. Кохання залежить від бажання: кохають того, кого хочуть кохати. Брат не кохає сестри, а батько дочки, але обидва мають інших коханок. До того ж страх перед законом може припинити кохання. Отже, коли видають закон, що забороняє відчувати голод, коли хочеться їсти, знемагати на спрагу, коли є потреба пити, відчувати холод узимку, а тепло влітку, то немає влади, яка примусила б людину виконати це: вона підкоряється цим почуттям. Кохання, навпаки, залежить від бажання: кожний кохає те, що йому до вподоби, як от той або той одяг, те чи те взуття».- «Коли кохання добровільне,- сказав Кір,- то чому не можна перестати кохати, коли того захочеш? Я бачив людей, що плакали від болю, який спричинило кохання, й були рабами тих, кого кохали, хоч до того вважали рабство за велике лихо. Я бачив, як вони віддавали речі, без яких самі не могли обійтись, і бажали визволитись від кохання, як від хвороби, й не могли цього зробити, прив'язані чимсь міцнішим, ніж залізні ланцюги. Вони так щиро й безкорисно захоплені цим почуттям, що не намагаються визволитись від того, що спричиняє їх страждання, і піклуються, щоб не втратили кохання». На це юнак відповідав: «Правда те, що ти кажеш: вони, справді, так чинять. Але це нікчемні люди: вони вважають себе досить нещасними, щоб бажати відібрати собі життя, і хоч мають безліч засобів зробити це, ніколи цього не роблять. Це - люди тієї вдачі, які можуть втриматись, Щоб не вкрати або загарбати чуже добро. І коли вони вкрадуть або привласнять вкрадене, хіба не ти будеш

перший, хто стане їх обвинувачувати й покарає без жалю, бо вони не були змушені красти? Те саме скажу я й про красу: вона не примушує кохати й робити погані вчинки. Безперечно, є негарні (кволі) люди, що не панують над своїми жадобами і складають провину за це на любов. Але люди порядні й добродішні, хоч і жадають золота, добрих коней і красивих жінок, вміють скоріше відмовитись від усього цього, ніж придбати його через який-небудь негарний вчинок. Отже, я, хоч бачив сузіанську полонянку й вона справила на мене сильне враження, їду, проте, зараз на коні коло тебе й аж ніяк не нехтую своїми обов'язками».- «Це так,- сказав Кір,- а чи не відійшов ти раніше того часу, який потрібний для кохання, щоб опанувати людину? Але, хоч буває, що не одразу горить той, хто торкнувся вогню і дерево не раптом займається, я не маю звички, проте, ні торкатись вогню, ні дивитись на гарну жінку. Я не раджу тобі, Араспе, давати волю своїм очам, бо вогонь палить лише тоді, коли його торкнешся, а краса дістає й того, хто здалека на неї дивиться, й так розпалює, що завдає йому муки».- «Заспокойся, Кіре,- відповів юнак,- скільки б я не дивився на нашу полонянку, ніколи я не дозволю собі такого вчинку, яким можна було б мені докоряти».- «Добре кажеш,- відповів Кір,- доглядай же за нею, як тобі доручено, піклуйся нею. Можливо, ця жінка стане нам у великій пригоді». По цій розмові вони розійшлися. Юнак бачив, що сузіанка найкраща з жінок; він виявив у неї надзвичайну лагідність; він помітив, що коли йому приємно ходити за нею, то й вона не була невдячна. Коли він входив до її намету, раби, з її наказу, вставали, щоб попереджати його бажання; коли він був хворий, то ні в чому не мав нестатку. Все це разом призвело до того, що природно повинно було статись: Арасп закохався.

Кір визнав за потрібне надіслати когось до Лідії, щоб дізнатись, що там робить ассірійський цар. Арасп, на якого покладено догляд за вродливою бранкою, здався йому найпридатнішою людиною для цього доручення.

От що сталося з Араспом. Закохавшись у полонянку, він змушений був відкрити їй своє серце. Вірна своєму чоловікові, хоч він і був відсутній (бо дуже його кохала), вона відхилила благання Араспа, але, щоб не посварити друзів, не стала скаржитись Кірові. Коли Арасп, маючи на меті прискорити здійснення своїх бажань, став загрожувати полонянці взяти її

силоміць, вона, злякавшись нападу, не могла далі приховувати таємницю і надіслала до Кіра євнуха з дорученням розповісти про все. Почувши про це, Кір не міг стриматись, щоб не посміятися з поразки людини, яка вважала себе сильнішою за кохання. Він послав до нього Артабаза з євнухом і наказав сказати, що така жінка не може зазнавати насильства, але він не забороняє Араспові переконати полонянку. Артабаз, з'явившись до Араспа, добре вилаяв його за те, що той наважився так поводитись з дорученою йому жінкою, зауваживши, що вчинок його є нечестивий, образливий і нестриманий. Арасп, повний скорботи, гірко ридав і, засоромлений, тремтів від страху, що матиме ще більшу догану від Кіра. Кір, дізнавшись про це, покликав його до себе і сказав йому віч-на-віч: - «Араспе, я бачу, що ти мене боїшся і соромишся; заспокойся: я чув, що навіть богів перемагало кохання. Я добре знаю, які випадки бували з людьми, яких вважали за найрозумніших, я сам також, коли буваю в товаристві красивих жінок, не можу стриматись і дивитись на них спокійним оком. Нарешті, винний у тому я, бо замкнув тебе разом з непереможним ворогом».- Арасп, продовжуючи слова Кіра, сказав: - «Кіре, в цих справах ти такий самий, як і в інших: ти завжди був добрий і вибачав людські огріхи, а інші люди прагнуть лише засудити. З того часу, як поширилася чутка про моє нещастя, мої вороги радіють, а мої друзі радять мені швидше втекти, щоб так позбавитись твого гніву».- «Гаразд, Араспе, ці балачки дають тобі змогу стати у великій пригоді моїм спільникам і мені».

- «Дай, боже,- відповів Арасп,- щоб я ще раз мав нагоду тобі прислужитися».- «Якщо ти захочеш удати, що ти втікаєш від мене й перекинешся па ворожий бік, я певний, що вони повірять усьому тому, що ти скажеш».- «Безперечно,- відповів Арасп,- я знаю наперед, що мої друзі розголосять чутки, що я втік від тебе».- «Отже, ти повернешся до нас,- сказав Кір,- добре обізнаний з усіма їхніми справами. Звірившись на тебе, вони відкриють свої плани й заходи і ти ознайомишся як слід з усім, що нас цікавить». «Я від'їжджаю негайно,- сказав Арасп,- будь певний, вони не стануть мене підозрівати, бачачи, що я тікаю саме тоді, коли маю боятися твого гніву».- «А прекрасну Пантею ти зможеш хіба залишити?» - «Я добре відчуваю, Кіре, що в мене дві душі: цієї філософії навчився я у кохання, цього справжнього

софіста. Отже, душа, якщо вона єдина, не може бути одночасно і доброю і злою, мати разом нахил до чесного й нечесного, разом хотіти чогось і не хотіти. Очевидно, ми маємо дві душі. Отже, коли панує в нас добра душа, ми робимо добрі вчинки, а коли, навпаки, бере гору недобра - ми діємо не гаразд. Тепер, коли моя добра душа має таку допомогу від тебе, вона безмірно сильніша від злої».- «Коли ти, справді,- сказав Кір,- маєш намір їхати, то от що треба тобі робити, щоб набути довір'я ворогів: розповідай їм про деякі з наших намірів, але так, щоб те, що вони почують від тебе, стало на перешкоді їхнім планам, як наприклад, коли вони дізнаються від тебе, що ми готуємо напад на їхню країну. Отже, коли вони про це почують, боячись кожен за свої володіння, не зможуть вони зібрати своїх сил в одному місці. Залишайся серед них якнайдовше, бо нам особливо потрібно буде знати, що вони робитимуть, коли будуть зовсім близько від нас. Дай їм навіть добру пораду, як найкраще впорядкувати військо до бою. Коли ж після цього ти покинеш їх, добре знаючи, як упорядковано їх військо, вони все-таки змушені будуть залишити той самий порядок, боячись дезорганізувати військо раптовою перебудовою». З таким дорученням, узявши з собою найвірніших слуг, побалакавши де з ким із тих людей, які могли б сприяти його справі, Арасп поїхав. Коли Пантея дізналась про від'їзд Араспа, вона послала сказати Кірові: - «Кіре, нехай тебе не турбує втеча Араспа. Якщо ти дозволиш мені надіслати звістку до мого чоловіка, я обіцяю тобі певнішого друга, ніж Арасп, який, я того певна, приведе з собою стільки війська, скільки зможе зібрати. Батько царя, що нині сидить на троні, був приятелем Абрадатові, але син усе зробив, щоб посварити його з чоловіком: отже, я не маю жодного сумніву, що Абрадат вважає його за людину недоброзичливу і охоче перейде до такої людини, як ти».

Почувши це, Кір дозволив їй надіслати до чоловіка звістку. Так вона й зробила. Одержавши листа від дружини і ознайомившись із станом речей, Абрадат охоче перейшов на бік Кіра, привівши з собою близько двох тисяч кінноти. З'явившись на перські аванпости, він послав до Кіра сказати, хто він такий. Кір наказав негайно одвести його до дружини. Коли вони побачились, то кинулись обіймати одно одного, як це буває звичайно в таких несподіванках. Потім Пантея розказала

чоловікові про благородство Кіра, стриманість і співчуття до її лиха. Почувши про це, Абрадат сказав: «Що повинен я робити, моя люба, щоб віддячити Кірові за тебе й за себе?» - «Що кращого ти можеш Зробити,- відповіла Пантея,- за те, що ти почуватимеш до нього те саме, що й він до тебе?»

По цій розмові Абрадат пішов до Кіра. Побачивши його, він узяв його праву руку й сказав: «Кіре, за ті благодіяння, що ми з дружиною маємо від тебе, я не можу краще віддячити тобі, як стати твоїм другом, слугою і співником. Усяке доручення, яке ти покладеш на мене, я намагатимусь виконати якнайкраще».- «Я дякую тобі за твою відданість,- відповів Кір: - на сьогодні я тебе відпускаю і ти вечерятимеш із своєю дружиною, а надалі ти провадитимеш час у моєму наметі разом з твоїми й моїми приятелями». Через деякий час Абрадат, помітивши, що Кірові подобаються колісниці з приладнаними до коліс серпами, вбраними в панцир кіньми та людьми, наказав збудувати сотню таких саме колісниць для свого загону. І сам так підготувався, наче хотів ними керувати в бою: збудував собі колісницю на чотири дишлі, в яку запрягали восьмеро коней. Його дружина Пантея з своїх дорогоцінностей] зробила йому золотий панцир, шолом і наручники, а коней наказала вкрити мідною бронею. Такими справами займався Абрадат. Кір, бачачи цю колісницю з чотирма дишлями, висловив побажання збудувати колісницю на вісім дишлів, запряжену вісьмома парами биків, які повинні були тягти це подібне до башти спорудження. Разом з колесами була вона заввишки над землею на три лікті. Такі колісниці-башти, поставлені ззаду війська, він вважав значною допомогою своїй фаланзі та перешкодою ворогові. Ці спорудження повинні були мати галереї і бійниці й вміщати кожна по 20 воїнів. Коли все було готове, він спробував, як вони рухаються, і, отже, вісім пар биків легше везли цю башту з воїнами, ніж пара биків навантажену підводу. Звичайний вантаж такої підводи дорівнював приблизно 25 талантам, а ця башта, хоч була збудована з такого самого важкого дерева, яке вживається для будовання трагічних ' театрів, і містила у собі 20 озброєних воїнів, давала вантажу кожній парі биків менш ніж 15 талантів. Впевнившись, як легко пересувати ці башти, Кір вирішив мати їх у своєму війську. Він був переконаний, що мати на війні в будь-чому перевагу,- це забезпечити собі майбутні успіхи.

Другого дня ранком Кір приніс жертву богам. Військо, поснідавши і зробивши узливання, вбиралося у свої гарні хітони, панцири й шоломи. У коней Сула заброньована голова і груди, ті коні, які були під кіннотою, мали броню також і на спині, а ті, що везли колісницю, ще й на боках. Усе військо блищало " міддю й пурпуром. Колісниця Абрадата з чотирма дишлями, в які запряжено восьмеро коней, також була розкішно оздоблена. Коли він збирався надіти панцир, що за звичаєм його країни був з льону, Пантея піднесла йому золотий шолом, і наручники з браслетами з того самого металу, пурпуровий одяг, що був йому до п'ят і на споді мав складки, а також султан гіацинтового кольору. Усі ці речі вона зробила крадькома від чоловіка; вони були того самого розміру, як і та зброя, що він її звичайно носив. Здивований цим, він запитав Пантею: «Дружино моя, ти пожертвувала свої найкоштовніші речі, щоб зробити мені цю зброю».- «Ні,- сказала вона,- найдорожче залишилось зі мною: коли ти будеш і для людського ока таким, яким я тебе бачу, ти будеш моєю найкращою оздобою». З цими словами почала його вдягати і, як вона не намагалася стримати сліз, вони текли по її щоках. Абрадат, і без того гарний, коли надів на себе нову зброю, став ще кращий, ще благородніший. Він узяв від візничого віжки й став підійматись на колісницю. Пантея, відіславши всіх, хто її оточував, сказала: «Абрадате, якщо були коли-небудь жінки, які кохали своїх чоловіків більш ніж себе, то, безперечно, ти й мене залічиш до них. Я гадаю, що це було б зайвим тобі про це казати, аджеж те, що досі я робила, повинно більше мати ваги в твоїх очах, ніж ті слова, що я тепер можу сказати. Але, як не кохаю тебе щиро, це тобі добре відомо, я бажаю краще, клянуся моєю й твоєю любов'ю, піти за тобою, героєм, у землю, ніж ганебно жити з чоловіком, вкритим соромом. Я вважаю, що ми обидва повинні жити для честі, бо дуже зобов'язані ми Кірові. До" мене, полонянки, яка належала йому, він не поставивсь як до рабині, не запропонував дати волю з умовою стати його коханкою, але зберіг мене для тебе, немов я була жінкою його брата. До того ж, коли Арасп, мій охоронець, зрадив, я прохала Кіра дозволити мені надіслати до тебе посланця, щоб привести йому в твоїй особі приятеля, вірнішого за Араспа». Абрадат, схвилюваний словами дружини, поклав їй на голову руку і, піднявши до неба очі, скрикнув: «Великий Зевсе! Дай мені бути достойним

чоловіком Пантеї, як друг Кіра, що поставився з такою повагою до нас!». Сказавши так, він входить до колісниці. Коли Абрадат сів і візничий зачинив дверцята колісниці, Пантея, яка не могла більше його обіймати, стала цілувати колісницю. Коли колісниця відїхала, вона ще деякий час ішла за нею, поки Абрадат не глянув назад і не сказав: «Заспокойся, моя люба, бувай здорова. Нам треба розлучитися». Тоді євнухи та служниці взяли її й повели до її візка; поклавши на сидіння, вони вкрили її покривалом. Хоч Абрадат та його колісниця варті були того, щоб на них подивитись, але нікому не спадало це на думку, поки присутня тут була Пантея.

Кір покликав до себе декого з своєї охорони і спитав: «Скажіть мені, чи не бачив часом хто з вас Абрадату? Мене дивує, що його ніде не видно, тоді раніше він частенько заходив до мене».- «Царю,- відповів один з охорони,- його немає вже серед живих: він помер у бою, ввігнавшись із своєю колісницею в саму гущавину єгиптян. Інші з візничих, за винятком його товаришів, повернули навікача, коли побачили єгипетське військо. Його дружина, кажуть, дістала тіло небіжчика, поклала на колісницю, на якій вони звичайно їздили, і тільки що перевезли його на річку Пактол. Переказують, що вона сидить на землі, поклавши на коліна голову чоловіка і вкривши його своїм розкішним одягом, а євнухи й служники копають яму на близькому горбі». Почувши про це, Кір ударив себе по стегну, скочив на коня і, взявши з собою тисячу вершників, поспішив на цю сумну церемонію. Він наказав Гадатові та Гобрієві їхати слідом за ним і привезти найдорогоцінніші оздобы, щоб надіти їх на вмерлого витязя і друга. А тим, що мали стада биків, коней та іншої худоби, він наказав пригнати якнайбільше худоби туди, куди він їде, щоб принести в жертву на могилі Абрадату.

Коли Кір побачив Пантею, яка сиділа на землі поруч з мертвим, лице його вкрилося слізьми, і він сказав: «Благородна й вірна душе, ти назавжди покинула нас!» Потім він узяв у руки праву руку небіжчика, відсічену в сутичці єгипетським мечем, і ще більше засумував. Пантея, жалібно лементуючи, взяла у Кіра руку свого чоловіка, поцілувала її й стала притуляти до тіла.

- «Кіре,- сказала вона,- решту його тіла так само порубано. Але чи варто це тобі бачити? От до чого довела його любов до мене і, я маю право це сказати, прихильність до тебе. Безглузда, я

раз у раз спонукала його довести своїми вчинками, що він достойний твоєї приязні, а він, я це добре знаю, не думав про те, що його чекає, і дбав лише, як тобі прислужитися. Отже, він скінчив свої дні бездоганно, а я, яка довела його до цього, ще живу й сиджу тут коло нього». Кір деякий час мовчки плакав, потім сказав: - «Пантеє, твій чоловік принаймні помер з славою: він відійшов від нас, здобувши перемогу над ворогом. Прийми від мене те, чим прикрасиш його тіло: Гобрій і Гадат уже принесли багато дорогоцінних оздоб. Віддадуть йому ще й іншу пошану: викопують могилу, гідну його й тебе, і справлять таку гекатомбу, яку належить віддати такому героєві, яким був небіжчик. І тебе я не залишу без підтримки: я вшаную тебе за твою чесність і усі інші твої чесноти, я доручу одному з моїх службовців супроводити тебе, куди ти захочеш, скажи лише куди».- «Не турбуйся, Кіре,- відповіла Пантея,- я не стану таїти від тебе, куди я вирушу».

По цій розмові Кір від'їхав, тяжко журячись за долю жінки, яка втратила такого чоловіка, а також і за чоловіка, який більш не побачить такої дружини. Пантея відпустила своїх євнухів для того, щоб залишитися на самоті з своїм горем, затримала коло себе тільки свою няньку, наказавши їй загорнути в один килим тіло чоловіка і її, коли вона перестане жити. Нянька стала благодіяти не чинити цього, але, побачивши, що її прохання лише дратує господиню, заплакала й сіла. Пантея схопила кинджал, який вона давно носила собою для нього, і закололася. Схиливши голову на груди чоловікові, вона вмерла. Нянька, голосно лементуючи, вкрила килимом мертве подружжя, як їй наказала Пантея. Кір, довідавшись про вчинок Пантеї, схвилюваний звісткою, поспішив до неї, сподіваючись бути їй у допомозі. Євнухи, їх було троє, побачивши, що зробила господиня, закололи себе кинджалами на тих самих місцях, де їм наказала стояти Пантея.

Кір наблизився до цього сумного видовища; повний подиву до цієї жінки й глибокого суму, повернув він додому. Згідно з його наказом, поховали мертвих з великою урочистістю і на їх могилі, як переказують, спорудили величезний монумент.

ДІОНІСІЙ СИРАКУЗЬКИЙ (430 – 367 pp. до н. е.)

- тиран

Сиракуз з 405 р. до н. е. Вів постійну боротьбу проти війська Карфагену, які загарбали більшу частину Сицилії, не зважаючи на супротив Сиракуз і грецьких міст Південної Італії.

Карфаген, який починав входити в zenit своєї могутності, давно мріяв загарбати острів Сицилія, який славився як житниця грецького полісу і торговими містами та портами. Тому першим спробував поставити на коліна Сицилію прославлений полководець Гамількар. Але острів вистояв. Саме тоді здивував всіх військовим мистецтвом військовий начальник Діонісій Сиракузький.

Він проявив себе здібним полководцем і спритним політиком. Перш за все, він поторбувався про зміцнення своєї одноосібної влади: отримав постійний титул стратега – автократа, головнокомандувача армії і флоту; рекомендував чи призначав на посади, усував із них; розпоряджався фінансами полісу; оголошував війну і укладав мир; керував зовнішньою політикою. Народні збори слухняно затверджували висунуті

тираном пропозиції. Він створював нові нові органи влади: дорадчий орган – раду друзів; призначав наварха, начальників гарнізонів, керівників захоплених міст (епархів) і областей (фрурархів), начальників військово-землеробських поселень у Сицилії і Південній Італії. Але безпосередньою опорою тирана стали наймані загони, кількість яких сягала 30 – 35 тис. чоловік.

У 409 р. до н. е. до Сицилії знову прийшла біда – велика за чисельністю армія Карфагену висадилася на берег на чолі з Ганнібалом, внуком загинлого в битві Гамількара. Ганнібал не пожалів коштів для найманців і почав займати грецькі міста. Особливо нелегко прийшлося жителям Гімери. Флот під командуванням Діокла евакуював половину населення міста, однак іншу половину спасти не вдалося. Ганнібал віддав місто на пограбування. Три тисячі полонених були принесені в жертву. Ганнібал рушив на Сиракузи і в 387 р. до н. е. оточив його 60-ти тисячною армією. З моря його підтримував сильний флот. В Сиракузах було стільки ж війська Діонісія.

Спарта прислала на допомогу 30 галер на чолі з флотоводцем Лептіном. Так, як в місті почалася епідемія, Діонісій приймає рішення дати бій Ганнібалу за міськими мурами. Одночасно з моря карфагенців атакували спартанці. Така, добре організована атака принесла успіх Діонісію. Флот Ганнібала перестав існувати, а Діонісій зі своїми воїнами, знищивши передову варту Ганнібала, розгромив, спочатку, його ставку, а потім, все військо. З поля бою втекли всі знамениті командувачі армією Ганнібала. Такої ганьби, Ганнібал ще не знав. Ці дві спроби оволодіти Сиракузами Карфагеном увійшли в історію як Перша і Друга війна проти Діонісія Сиракузького.

Але дві поразки не зупинили Карфаген і з 385 по 376 рр. до н. е. проходила Третя війна проти Діонісія Сиракузького. Знову чисельна армія Карфагену висадилася на Сицилії, розгромила ряд грецьких міст-полісів, але саме місто Сиракузи взяті не було.

Не було і великих битв, а лише штурми і осади міст. Діонісій досить вдало відпрацював захистну доктрину в цій війні і не дав можливості перенести військові дії на східне побережжя Сицилії.

Четверта війна була самою короткою: вона почалася в 368 і закінчилася в 367 році до нашої доби. Хоча військові дії проходили з перемінним успіхом, проте більшість перемог отримав Діонісій.

Але підсумок війни для Карфагена був плачевний – всі донині існуючі його володіння були ліквідовані, а самі крупні міста признали над собою владу Сиракуз. Четверта війна закінчилася зі смертю Діонісія Сиракузького. У всіх чотирьох війнах із Карфагеном він показав себе достойним суперником і великим полководцем античного світу.

Хоча слабкі і бездарні спадкоємці Діонісія – син Діонісій II і зять Діон – досить швидко викликали невдоволення всього населення Сиракуз. Навіть між ними не було згоди, у результаті чого Діонісія II усунули від влади. Пізніше в міжусобних конфліктах загинув і Діон.

Г. Семирадський. Сократ застає свого учня Алківіада у гетери.

Щоб не допустити зовнішнього вторгнення карфагенян, Народні збори Сиракуз звернулися за допомогою до своєї метрополії – Коринфа. В Сиракузи було направлене військо на чолі з талановитим політиком і полководцем Тимолеонтом

(345 р. до н. е.). Карфагенська армія була розбита, Діонісій II був усунутий від влади.

У Сиракузах відновилася демократія, Тимолеонт добровільно іде у відставку, відходить від справ і поселяється у Сиракузах. Після його смерті (334 р. до н. е.) у Сиракузах знову розпочалися усобиці, чим скористався Карфаген.

АЛКІВІАД **(450 – 404 рр.до н. е.)**

- давньогрецький афінський державний діяч, ритор і полководець. Народився в сім'ї афінського військового начальника Клінія і Дейномахи із родини Алкмеонідів по материнській лінії. Він був правнуком законодавця Клісфена, двоюрідним племінником Перикла і рідний племінник його першої дружини. По батьківській лінії він походив з роду Саламініїв. Кліній загинув в битві при Короней, коли Алквіаду було кілька років. Після цього його виховували родичі знаменитого Перикла. Пізніше історики писали, що вже в юнацькому віці, разом з благородними рисами характеру і посередніми здібностями він проявляв високомірність і пристрасне бажання бути першим.

Коли був підписаний Нікіївий мир (421 р. до н. е.) в Афінах посилився вплив радикальних партій. Афіняни отримали нових політичних вождів Гіпербола і Алквіада, які наполягали на відновленні війни з Пелопоннеським союзом. Особливо проявив тут себе Алквіад, який за допомогою аристократа Нікія добився вигнання за межі Афінської держави

Гіперболу. Після цього ostracism, як політичною формою розправи з опонентами, перестали користуватися.

Алківіад був учнем Сократа, славився як блискучий оратор, любитель кінних змагань та жіночого товариства. Для цього у нього були всі підстави. Плутарх писав: «Нікого доля не наділяла так щедро щодо зовнішності, як Алківіада».

Однак в політиці він часто змінював орієнтацію, ним керували лише честолюбство і бажання досягти одноосібну владу. Тому особисті інтереси він завжди ставив вище державних. Для піднесення політичного іміджу Алківіад демонстративно витрачав свої багатства, влаштовував різного плану літургії, брав активну участь в Панеллінських іграх. Він активний учасник Олімпійських ігор 416 р. до н. е. (перше, друге і третє місце)

У 420 р. до н. е. Алківіада обирають стратегом. Нікій програв вибори. Він укладає союз з Аргосом і підтримує його у війні зі Спартою. Але ця війна була невдалою для Афін. Спарта уклала договір з Аргосом, а Афіни залишилися в політичній ізоляції. Розорене населення Афін вимагало нових походів і територіальних загарбань. Скориставшись ситуацією, Алківіад запропонував похід на багату Сицилію.

Такий похід відбувся в 416 р. до н. е. Народні збори Афін рішили послати флот для завоювання Сицилії на чолі з трьома стратегами – Алківіадом, Нікієм і Ламахом. В цьому поході брало участь більше 200 трієр, 10 тисяч гоплітів, 28 тисяч легкоозброєних воїнів і гребців.

Навесні 415 р. до н. е. із Пірея знову готувалася до виступу афінська ескадра, але зловмисники попсували в Афінах всі герми із зображенням бога Гермеса – покровителя торгівлі і мандрювання, що стояли на перехрестях афінських доріг.. Дехто почав звинувачувати Алківіада у пародіюванні релігійних свят (у п'яному вигляді). Дружина Алківіада, Агариста, донесла на нього в Народні збори про пародіюванні ним містерій. Алківіад вимагав негайно розібратися у придуманих на нього звинувачуваннях. Однак справу відклали до закінчення експедиції. Сицилія зустріла афінян не досить дружелюбно. Ворота відкрив їм лише Насос.

А в Афінах продовжувалося слідство у справі «святотатців». У Сицилію було направлене спеціальне судно

«Саламінія» для доставки Алквіада на суд. По дорозі він втікає у Спарту, а афінська Феміда заочно засуджує його до страти. Хоча вже в 411 р. до н. е. його було амністовано і Алквіад отримав ще ряд перемог в морських баталіях. Особливо відчутних поразок прихильникам Спарти Алквіад наніс при Абідосі (411 р. до н. е.) і Кізіку (410 р. до н. е.). Афінський народ нагородив його золотим вінком. Але в 406 р. до н. е. використавши тимчасову відсутність на флоті Алквіада, Лісандр перемагає афінян біля мису Нетій.

ПОЛІБІЙ

(бл. 201 – бл.120 рр.до н. е.)

- давньогрецький історик, державний і військовий діяч, автор «Загальної історії» в 40 томах, що охоплюють події у Римі, Греції, Македонії, Малій Азії та в інших регіонах з 220 р. до н. е. по 146 р. до н. е. З усіх книг «Історії» повністю збереглися тільки перші п'ять, інші дійшли до сучасного читача в більш-менш детальних переказах. Всі інші праці знаменитого грека не збереглися. Керуючись вченням стоїків (Зенона, Клеанфа, Хрисиппа), Полібій прийшов до метафізики історії, яка розглядала останню як боротьбу народів і окремих особистостей проти влади долі.

Полібій походив із знатного аристократичного роду міської громади. Його батько Лікорт неодноразово займав важливі посади в Ахейському союзі, куди входив Мегалополь (місце народження Полібія). Він обіймав посади начальника

союзної кінноти і стратега, йому належала фактично вся повнота виконавчої влади в союзі. Пізніше Лікорт був начальником допоміжного війська союзу, а також неодноразово обирався до різноманітних посольств.

Сімейне виховання визначило майбутню долю Полібія. Він добре знав поезію Гомера і Гесіода, цікавився реформаторською діяльністю своїх славних попередників Солона, Лікурга. В полеміці з іншими істориками посилається на твори Платона і, особливо, на втрачений твір Аристотеля, який містив опис Конституцій 158 полісів.

У 169 р. до н. е. Полібій був вибраний на посаду союзного гіпарха. В цей час він намагається налагодити відносини з союзниками Риму, веде активну риторську роботу – проголошує промови на народних зборах, здійснює дипломатичну поїздку в римський військовий табір в Македонії з пропозицією надання військової допомоги.

У наступному році після битви при Підне (битва відбулася в 168 р. до н. е.) в Ахейському союзі різко піднявся рейтинг проримської партії на чолі з Каллікратом. Останній провокує звинувачення римським сенатом своїх політичних противників, серед яких був і Полібій. Як результат – висилка, без права повернення на батьківщину великої групи політичних діячів. Їх було розселено по всіх містах Етрурії, звідки через сімнадцять років, лише 300, повернулося на батьківщину (в 155 р. до н. е. Полібій звернувся в Сенат, до консула Катона, який особисто знав грецького історика і його твори, про можливість повернення інтернованих в Грецію. Підтримав ідею Полібія і Сципіон Еміліан, який щойно повернувся з Іспанії. Перед Сенатом стояло завдання знайти заміну керівника прихильникам Каллікрата, якого на той час уже не було в живих. Можливо Рим влаштовувала кандидатура Полібія. Існують історичні версії, що римляни розглядали кандидатуру Полібія на лідера Ахейської ліги. Але, які б версії не виникали, наслідок один – в кінці 150 р. до н. е. Полібій і всі інтерновані, які залишилися в живих, отримали можливість повернутися в Елладу.).

У числі тисячі ахейських інтернованих він прибув до Італії в 167 р. до н. е. і був залишений у Римі на прохання Емілія Павла, який зробив його наставником своїх синів. З

цього часу Полібій увійшов до «гуртка Сципіона» (особливо гурток проявив себе за часів входження в нього сина Емілія Павла Еміліана Сципіона. Він прекрасно був обізнаний з історією грецької культури і мови, був налаштований, щоб і в Римській імперії посилити грецький культурний вплив. В гурток входили, крім Полібія, філософ Панецій і поет Теренцій.) Є свідчення очевидців про перебування історика на чолі дослідницької експедиції в Єгипті, Олександрії, Гадесі, Керні та в Атлантичному океані.

У 149 – 146 рр. до н. е. він перебуває в Північній Африці. Історик стає свідком подіння Карфагену, захоплення в полон карфагенського полководця Гасдрубала. Він чув, як Сципіон, поглядаючи на палаюче місто, що служило для римлян об'єктом страху і ненависті, сказав свою знамениту фразу про зрадливість людських фортун і держав. Полібій подорожує західним побережжям Африки. Ця експедиція була досить відома в Античному світі. Так, Пліній Старший писав: «В той час, коли Сципіон Еміліан вів війну в Африці, Полібій, автор історії, отримав від нього флот, відправився в плавання для вивчення цього району». Хоча сам Полібій досить мало уваги приділяє саме цій подорожі. А в Греції відбуваються в цей час драматичні події. 151 р. до н. е. лідери радикального об'єднання (Діей, Демокріт і Критолай) намагаються остаточно ввести Спарту в склад Ахейського союзу. Сенат був проти і намагався вирішити питання мирним шляхом, так як війська були задіяні під Карфагеном, Іспанії і Македонії. Рим надіявся створити такий уряд в Ахейському союзі, який би був лояльно налаштований проти імперії. Тому взамін конформіської політики прихильників Каллікрата, яка скомпроментувала себе в очах всієї Греції, Сенат хотів сформувати уряд із тих людей, які постраждали від попередньої партійної структури. Саме тут можна було розраховувати на Полібія.

Але карти спутала III Пунічна війна (149 – 145 рр. до н. е.). Воєнні дії показали, що в прихильників радикальної партії (Діема і Крітолая) було досить мало військових сил для успішного ведення війни проти Риму. Як наслідок – війська Ахейського союзу були розбиті в декількох битвах, а головна фортеця місто Коринф було знищене римлянами за наказом

Луція Муммія.

Приблизно з 145 р. до н. е. Полібій бере участь в сенатській комісії з 10 осіб для політичної реорганізації Греції. Власний авторитет і дружні стосунки з Сципіоном Еміліаном дали можливість Полібію позитивно вплинути на переможців. Йому вдалося зберегти від знищення статую Філопемена. За клопотанням Полібія були повернуті Римом, вивезені з Пелопоннеса скульптурні зображення Ахея та Арата, він відмовився отримати в дарунок від римлян конфісковане майно антиримської опозиції і просив своїх друзів не купляти конфісковані речі, виставлені на аукціон. Своїми діями він викликав до себе повагу не лише земляків, але і римлян.

Переважає більшість сучасників знаменитого грека позитивно оцінила його політичну діяльність. В більшості міст грецького полісу йому виказували найвищу шану як за життя так і після смерті. За свідомством Лукіана, Полібій, впав з коня, захворів і помер у віці 82 років.

Форми владарювання: версія Полібія в «Загальній історії»

Грунтуючись на вивченні історії власного народу, Полібій дійшов висновку, що життєве коло народу як своєрідного індивіда історії вичерпується трьома основними формами влади, що розрізняються за кількісною ознакою: **єдиновладдя, влада небагатьох і влада багатьох (у принципі всіх — народовладдя)**. «Більшість письменників, — зазначав він, — котрі бажають навчити нас подібним предметам, розрізняють три форми державного устрою, з яких одна іменується царством, друга аристократією, третя демократією».

Рушієм перебігу історичних процесів по колу життєвого шляху відповідного народу є, за Полібієм, переродження кожної із згаданих форм влади як позитивної у таку саму за кількісним принципом, але негативну за якісною ознакою. І, в подальшому, це переродження відбувається від кожної з таких пар до наступної. Скажімо, позитивними формами єдиновладдя, влади небагатьох і влади всіх постають, на думку Полібія, **царство, аристократія та демократія**. Єдиновладдя постає царством лише тоді, коли владу народ добровільно

віддає найдостойнішому, наймудрішому і найталановитішому у питаннях політичної влади. Подібно до цього про владу небагатьох можна говорити як про аристократію лише тоді, коли на чолі, знову ж таки волею народу, стають кращі люди держави. І, нарешті демократія — влада народу як організованого цілого, життєдіяльності, потребам і інтересам котрого підпорядковані життя та цілі індивідів, що утворюють це ціле. Динамізм життєвого циклу народу зумовлюється тим, що з плином часу кожна з цих позитивних форм з неминучістю трансформується у таку саму щодо кількісної ознаки, але вже негативну форму влади. «Адже ми знаємо кілька монархічних і тиранічних держав, котрі за всіх своїх відмінностей від царства постають де в чому й подібними до нього. З цієї ж причини всі самодержці, як тільки є змога, привласнюють собі назву царів. Далі, є вельми чисельні олігархічні держави, котрі за позірної подібності до аристократій помітно, можна сказати, й різняться від них. Те ж міркування застосовне й щодо демократії». Все це з необхідністю призводить до переходу від цієї, парної, форми влади з однією кількісною ознакою до іншої форми влади — з відмінною кількісною ознакою, в рамках якої цикл переходу від позитивної до негативної форми відтворюється, з належною специфічністю.

Так, у межах єдиновладдя царство, як позитивна форма, рано чи пізно обов'язково вироджується в монархію — свою негативну форму, де при владі вже не найсправедливіший та найдостойніший, а тиран. Не будь-яке єдиновладдя може бути без застережень назване царством, а таке лишень, у котрому керовані поступаються владою з доброї волі і в якому панує не стільки страх або сила, скільки розсудок. Внаслідок такого переродження суспільний лад змінюється знову соціальним хаосом, що детермінує об'єктивну потребу переходу від єдиновладдя, як такого, до влади небагатьох. Остання втілюється, спершу, теж у своїй позитивній формі — у вигляді аристократії. Але й аристократія, як зазначає Полібій, за загальним законом речей так чи інакше має наслідком свою спотворену форму — олігархію. Аристократією, писав він, належить визнавати не кожне правління меншини, а таке тільки, при якому правлячими людьми бувають найсправедливіші та найрозсудливіші за вибором. Коли ж

правлячу меншину починають становити люди негідні, аристократія вироджується в олігархію, виверти якої обертаються гнівом народу. Зігнавши її, він бере владу до своїх рук. Так влада небагатьох припиняє своє існування і поступається місцем владі багатьох. Остання теж спочатку має позитивну форму, постаючи як народовладдя чи демократія, але й демократію Полібій оцінює теж реалістично, як конкретно-історичне утворення, не перебільшуючи її справжньої ролі й тривалості в іпостасі ефективної та адекватної форми влади. «Не можна, — наголошував він, — називати демократичною державу, в котрій вся народна маса має владу робити все, що б не побажала й не надумала. Навпаки, демократією слід вважати таку державу, в якій споконвічним звичаєм встановлено шанувати богів, плекати батьків, пошановувати старших, коритися законам, якщо при цьому вирішальна сила належить постановам народної більшості». У подальшому перебігові життєвого циклу народу демократія через неприборканість пристрастей народної маси та її зневагу до законів неминуче руйнується і переходить у беззаконня та панування сліпої сили натовпу, охлократію. «Таким чином, — доходить висновку Полібій, — слід визнавати шість форм державного устрою, три з котрих, поіменованих вище, в усіх на вустах, а інші три — спільного походження з першими, я маю на увазі монархію, олігархію, охлократію. Насамперед виникає єдиновладдя без будь-якого плану, саме собою; за ним іде та з нього утворюється шляхом впорядкування й виправлення царство. Коли царське управління переходить у відповідну йому за природою збочену форму, тобто в тиранію, тоді у свою чергу на руїнах цієї останньої зростає аристократія. Коли потім і аристократія виродиться за законом природи в олігархію і розгніваний народ помститься за образи правителям, тоді народжується демократія. Неприборканість народної маси й нехтування законами породжує з плином часу охлократію».

Соціальний порядок знову руйнується аж до повного здичавіння, беззаконня, яке триває доти, доки для того, щоб навести лад у суспільстві, натовп не бере собі знову владаря-самодержця. Коло, таким чином, замикається. Таким, за підсумком Полібія, є коловорот державного гуртожитку,

порядок природи, відповідно до якого форми правління змінюються, переходять одна в одну і знову повертаються.

Щоправда, Полібій визнає можливим ще один варіант, який дає можливість прориву за межі означеного історичного коловороту на якісно новий рівень життєдіяльності народу. Реалізацію цієї можливості грецький мислитель пов'язує з формуванням ще однієї, якісно відмінної від усіх розглянутих вище, синтетичної форми політичної влади, яка водночас поєднувала б у собі всі три начала: єдиновладдя, владу небагатьох і владу народу. Цю форму він убачав у державному устрої тогочасної Римської республіки. Безпрецедентність злету Римської держави він пояснював передусім перевагами притаманної їй форми політичної влади. Ці переваги зумовлювалися, на його думку, тим, що форма влади Римської держави поєднувала не просто єдиновладдя, владу небагатьох і владу народу, а поєднувала гармонійно, до того ж — кращі риси кожної з цих трьох форм. Він зазначав, що у державі римлян всі три влади були доречно розподілені між окремими видами і за їх допомогою управління було влаштоване так рівномірно і правильно, що ніхто навіть із самих жителів Риму не зміг би визначати, яким у підсумку було все правління — царським, аристократичним чи демократичним. У консульській владі, за Полібієм, було втілено принцип царства, у сенаторській — принцип аристократичності, у комісіях — демократичності. Змушені співіснувати, ці три влади взаємообмежувались на користь цілого. Та навіть цей, найкращий, варіант неспроможний спростувати дію закону історичного коловороту, він лише сповільнює її.

Якій формі державного влаштування надає переваг Полібій в своїй «Історії»? Він за змішане правління царя, старійшин і народу, тобто іманентне сплетіння рис царства, аристократії і демократії. «Справді, - пояснював Полібій, - якщо ми зосередимо увагу на владі консулів, виявиться монархічною і царською, якщо на сенаті — аристократичною, якщо будь-хто візьме до уваги лише становище народу, він напевно визнає римську державу демократією». У цій ідеї криється оригінальна концепція стримань і протипаг: три влади не лише підтримують, а й заважають одна одній, весь час натикаються на протидію двох інших влад, а у підсумку держава виграє

стабільність. Ось чому є всі підстави вважати Полібія батьком не лише політичної історії, а й майбутньої теорії поділу влади. Основа могутності держави – богобоязливість громадян, їх лагідність, покірність, на виховання яких повинні спрямовуватись добрі звичаї та справедливі закони. Полібій став одним із перших істориків-теоретиків категорії автономії, маючи на увазі грецькі поліси, які у II ст. до н. е. почали втрачати політичну незалежність.

Цікавими є роздуми Полібія про місце і роль історика в історичному процесі. По-перше, він пропонує принцип загальності історичного знання, яке змогло б охопити одночасно події як сходу, так і заходу. Причому, історичні факти можуть бути запропоновані і синхронно. По-друге, історія не повинна носити бездіяльний, дозвільний та розважальний характер. Її завдання в тому, щоб навчити читача як потрібно планувати свої дії на майбутнє, особливо в тих ситуаціях, які проходять сьогодні (Тут Полібій повторює думку Фукідіда). По-третє, Полібій формулює поняття ділової, прагматичної історії. Він пов'язує дане поняття, насамперед, з воєнною і політичною історією. Тому він вимагає від істориків, щоб вони володіли достатнім, для науковця, досвідом а воєнних і політичних справах. Тільки компетентна людина, підкреслював Полібій, може достойно дати оцінку діяльності полководця чи політичного діяча, визначити диспозицію битви, чи дати характеристику того чи іншого політичного влаштування держави. По-четверте, він був завжди проти надмірним драматичних ефектів, так як вони мають зовсім інше смислове навантаження, ніж об'єктивне історичне оповідання. По-п'яте, історик не повинен бути кабінетним вченим. Він повинен або бути сам учасником історичних подій, або відвідати досліджувані місця і провести бесіди з очевидцями.

Виказане вище, наводить думку про те, що Полібій писав свою «Історію» для підготовлено читача, а тому - для обмеженого кола людей, ті, які найближче причетні до історичного процесу – це політики і військові.

РОЗДІЛ III. ФІЛОСОФСЬКІ ШКОЛИ ЕЛЛІНІСТИЧНОГО ПЕРІОДУ І ЇХ ПРЕДСТАВНИКИ

Найпопулярнішими школами (філософськими системами) елліністичного періоду слід вважати світоглядні системи стоїків, епікурейців, кініків і скептиків. Їх загальною рисою була етична і практична основа. У центрі уваги названих філософських шкіл стояла людина з її ставленням до навколишнього світу, держави і до оточуючих індивідів. Хоча процедура і методи вирішення цих проблем у школах були різними.

Школа стоїків

Однією з найбільш відомих світоглядних систем була **філософія стоїків**, засновником якої вважають Зенона Молодшого з м.Кітіона, що на Кіпрі (336 – 264 рр. до н. е.), одного із найздібніших учнів Кратета Кініка. Він переїхав в Афіни, вперше виступив в якості самостійного вчителя і проповідував своє вчення у так званому кольоровому портику (Стоя Пекіле – звідси назва стоїки) на центральній площі Афін – агорі. Ідеї Зенона доповнили Клеанф із Ассоса в Місії (331-232 рр. до н. е.) і Хрисипп з Сол в Кілікії (277 – 208 рр. до н. е.). Вони розвинули далі ідеї стоїцизму свого вчителя, привели їх у систему і розробили завершені філософські напрямки.

Щодо філософських проблем – стоїки поділяли філософію на три частини: логіку (вчення правильно мислити і ясно висловлювати свої думки); фізику (вчення про будову і розвиток світу); етику (вчення про людину, її поведінку, місце в світі, мету її існування тощо). Відоме їх порівняння філософії з фруктовим садом, де логіка – садова огорожа, фізика – фруктове дерево, а етика – плоди дерева, тобто результат, що базується на певних (зумовлено-визначених) принципах і обмежений певними рамками. Також свою систему класифікації, стоїки порівнювали і з твариною, і з яйцем. У

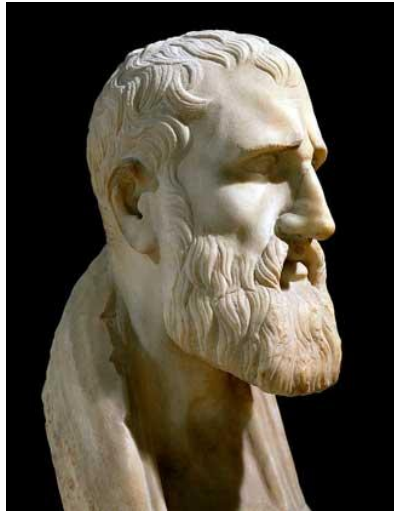
першому випадку: кістки –логіка, м'ясо – етика, душа тварини – фізика; у іншому тлумаченні – шкаралупа – логіка, білок – етика, а жовток яйця – фізика.

Фізика, стверджували стоїки, має матеріальну основу. На їх думку, весь оточуючий світ – тілесна субстанція, але ця субстанція – пасивна, інертна, без якісна матерія, яка набуває певної форми, якості, руху і активного буття завдяки пронизуючій її творчій силі (її називають по-різному : розум, який бог, фотум, Зевс). Стоїцизм в своєму розвитку пройшов три періоди:

Стародавня Стоя: III – II ст. до н. е. Засновником школи, як зазначалося, вважають Зенона з Кітіона. Найвідомішими його учнями були Клеанф та Хрисипп.

Середня Стоя: II – I ст. до н. е. Основні представники цього періоду – Панецій (180 – 110 рр. до н. е.) і Посидоній (135 – 51 рр. до н. е.). Завдяки їм стоїчні ідеї було перенесено до Риму, первинний етичний ригоризм суттєво пом'якшено.

Пізня Стоя: I – II ст. н. е. Основні представники періоду Сенека (4 – 65 рр. н. е.), Епіктет (50 – 138 рр. н. е.), Марк Аврелій (121 – 180 рр. н. е.). Це періоди римського розвитку філософії стоїцизму. Головними питаннями, які розглядали філософи Пізньої Стої, є проблеми етики, зокрема питання незалежності індивіда від умов життя. На цей час до стоїцизму починають ставитися як до свого роду популярної філософії. Вони уявляли Космос як першооснову усього живого на світі. Вони вважали, що якщо їх увага не буде спрямована на богів, вони самі зможуть наблизитись до них і в певному значенні самі ними стати.

Зенон (336-264 рр. до н. е.).

Стоїки вважали творчу основу великим вогнем, який проникає в усі шпаринки світу і матерії. Творчий вогонь, пронизуючи без'якісну матерію, формує на певний період всю видиму різноманітність оточуючого нас світу. Після певного циклу трапиться світова пожежа і знищить світ. Потім розпочнеться його відродження силою божого розуму. Відроджений світ, стверджували стоїки, стане повним повторенням попереднього: знову Сократ буде вчити на вулицях Афін, знову його буде лаяти і обливати водою сварлива Ксантиппа, знову його звинуватять в неповазі до богів і відбудеться ганебне судилище, що увійде в історію класичної Греції як запланована розправа над знаменитим філософом.

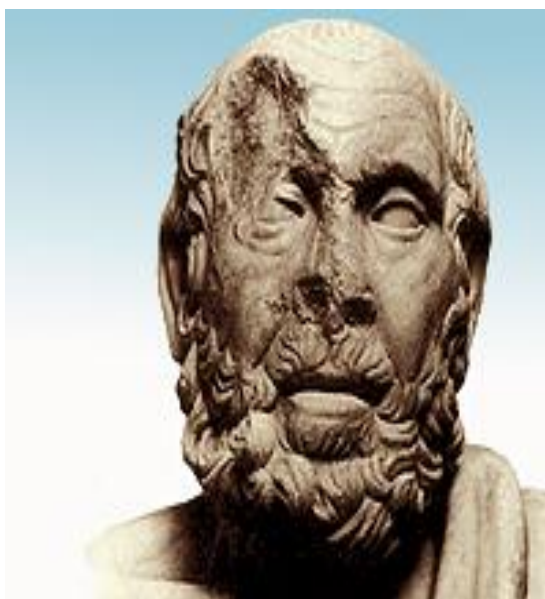
Але головну роль у філософії стоїків відігравала етика – вчення про людину, її становище і роль в оточуючому світі, визначення мети людського існування. Людина розглядалася стоїками як активне начало у світі. Вона є нерозривною частиною космосу. Метою людського життя є щастя, сутність якого полягає в свідомій суспільній та особистій діяльності, що відбувається за законами людського розуму. Осяяна світлом розуму діяльність, на думку стоїків, називається доброчесністю і складається з 4-х структурних складових частин етичного знання, як необхідної умови життя соціуму: 1. Справедливості; 2. Проникливості; 3. Мужності; 4. Поміркованості.

Оскільки зовнішні блага завжди недоступні, внутрішня

позиція – єдине, що підлягає владі людини. Зовнішня свобода людини полягає лише в співпраці з долею. Сенека стверджував: «Хто згоден, того доля веде, хто не згоден, того вона тягне». Тому мета людини полягає в тому, щоб жити «у згоді з природою». Це єдиний спосіб досягнення гармонії. Щастя досягне, на думку стоїків, лише в тому випадку, якщо спокій душі не порушує ніякий афект, який не розглядається як надмірно посилений потяг. Він за своєю природою базується на уявленні, якому надається помилкове значення. В процесі дії, він набуває статусу пафосу і пристрасті. Оскільки її об'єктом чоловік рідко опановує повністю, він відчуває незадоволеність. Стоїчний ідеал – апатія, свобода від подібних афектів. Стоїки розрізняли чотири різновиди афектів: задоволення, огида, жадання і страх. Їх необхідно уникати, користуючись правильно думкою (ортос логос), оскільки ваблення стає афектом лише тоді, коли розум схвалює цінність його об'єкту. Розуміння дійсної цінності речей перешкоджає прагненню до помилкових благ або гасить страх перед уявними бідами. Стоїки прийшли до висновку, що ніякі зовнішні блага не мають цінності з погляду щасливого життя.

Всі речі стоїки умовно поділили на благо, зло і байдужість (адіафора). Благом вони вважали чесноти, до зла відносили те, що протилежне чеснотам. До категорії «байдужість» відносилася решта всіх речей, оскільки в досягненні щастя вони непричетні. Тому вони або абсолютно байдужі, або «переважні» чи «непереважні». Вважати кращими слід ті речі, які знаходяться не в дисонансі з природою. Аналогічні відмінності стоїки пропонують при аналізі вчинків індивіда. На їх думку – існують погані і благі вчинки, а середні вчинки слід називати «належними» і тільки в тому випадку, коли в них реалізується природна схильність.

Центральна для етики стоїків ідея виражена у вченні про привласнення (ойкейосис), завдяки якому етичне прагнення людини вже міститься в його природній схильності. Людина привласнює схожі з її природою речі і розрізняє для себе і шкідливе. Тому будь-яка жива істота завжди прагне до самозбереження. Дозріваючи, людина поступово пізнає, що розум – це гармонійна з його природою суть.

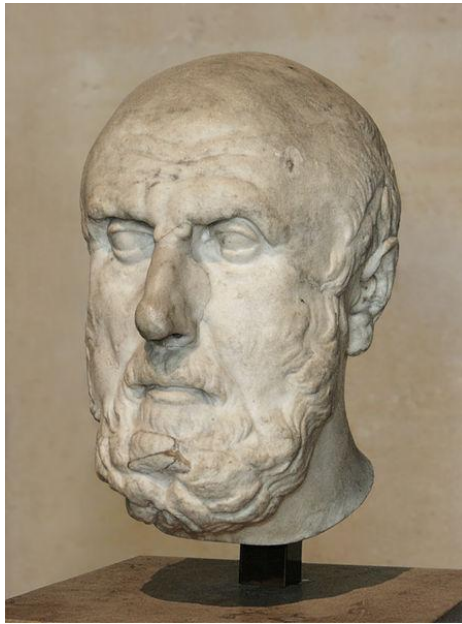
Клеанф (331–232 рр. до н. е.)

Стоїцизм – ідеалістичне вчення, але з досить високою насиченістю вульгарних елементів матеріалізму. Стоїки все називали тілом, у тому числі – вогонь, слово, думку і т. д. Світ, для них, був творчим вогнем, який мав властивість невпинно розвиватися. В свою чергу, всесвіт народився з вогню і згодом буде поглинутий вогнем, щоб потім знову відродитися в такому самому вигляді, бо все, що відбувається в світі є закономірним і потрібним для людини. Стоїки називали вищу закономірність долею або фатумом. Людина є частиною всесвіту, вона пізнає його різноманіття за допомогою відчуттів, які виникають як результат зіткнення індивіда з об'єктом пізнання. Людська душа, на думку стоїків, була особливим легким тілом – теплим подихом.

Щодо політичних питань – суспільний ідеал для стоїків – це єдина всесвітня держава з єдиним громадянством. Тому філософська система стоїцизму виправдовувала кризу міст-держав і утворення великих елліністичних монархій. На їх думку, кожна людина повинна жити відповідно до природи і виконувати свій визначений природою обов'язок, тобто задовольнятися своїм місцем у житті. Тільки виконуючи свій обов'язок, люди поступово досягають доброчесності, стають рівними і щасливими. Апеляція стоїків до всього людства, ігнорування особистих інтересів окремих верств населення

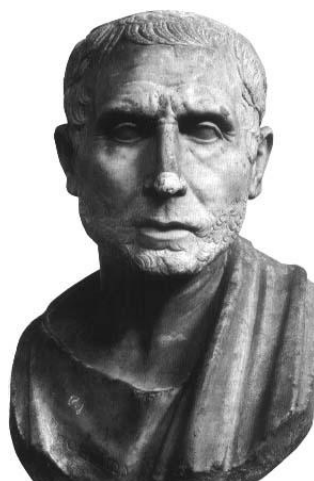
привели їх до вчення про загальну рівність і заперечення рабства як природного явища. Ця ідея стоїків заперечувала вчення Аристотеля про природне походження рабства і стала великим завоюванням елліністичної суспільної думки.

Стоїки закликали однодумців до активних дій, постійної роботи над удосконаленням самого себе, до ґрунтового і серйозного вивчення соціальних наук і, особливо, філософії.

Хрисипп (282-208 рр. до н. е.)

У цей період вчення стоїків було тісно пов'язане з їх практичною діяльністю. Вони вірили у можливість створення ідеальної держави, яка повинна бути побудована на основі розуму і наукових даних. Як показала історико-філософська практика, серед філософів-стоїків було чимало високоосвічених людей. У II – I ст. до н. е. широкою популярністю користувалися в народі Панетій (180 – 110 рр. до н. е.) і Посидоній з Апамеї (135 – 151 рр. до н. е.). Вони Поєднували глибоку філософську освіту з широкими знаннями спеціальних дисциплін. Наприклад, Посидоній відомий як філософ, математик, природознавець і історик.

Посидоній (135-51 рр. до н. е.)

У молодості, перебуваючи в Афінах, Посидоній слухав лекції філософа-стоїка Панетія. Потім подорожував по країнах Середземного моря, вивчав звичаї, займався культурою народів. Потім був Рим і доступ у вищі слої римського суспільства. Незабаром Посидоній уже на Родосі, де відкриває філософську школу, бере активну участь в політичному житті острова. Його обирають пританом. Через Цицерона, Посидоній знайомиться з римським полководцем Помпеєм. Посидоній був крупним спеціалістом в галузі математики, фізики, риторики, граматики, філології історії, географії та ін. За такий широкий спектр пізнання його часто порівнювали з Аристотелем, а за глибину філософських думок – Платоном.

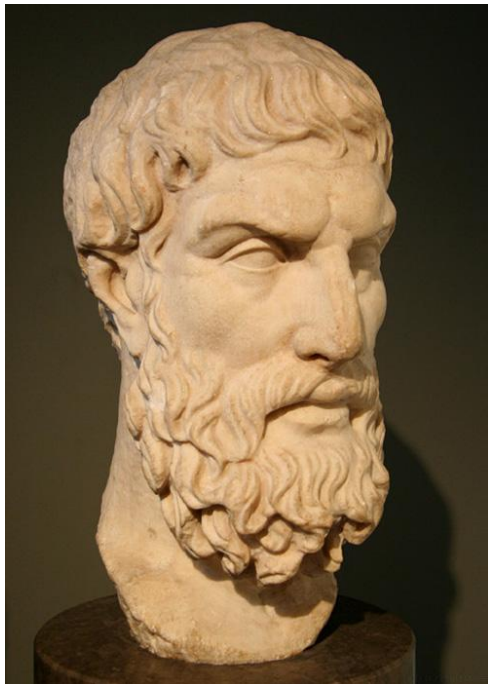
Стоїки впливали також на практичну політику як радники царів і державних чиновників. Деякі стоїки захоплювалися пізньою близькосхідною астрономією, що в період Римської імперії привело до переродженню стоїцизму, який перейшов в систему поглядів зорієнтованих на пасивне ставлення до життя.

Філософія стоїків мала своїх прихильників у різних країнах Середземномор'я; так учнем Зенона був карфагенянин Герілл. Причиною такої популярності було те, що стоїки протиставляли видимій невлаштованості стрункість і організованість світу, включали індивідуума, який усвідомив свою відособленість, в систему світових зв'язків. Але стоїки так і не змогли відповісти на важливе етичне питання про

сутність і причини існування зла. Наприклад, Хрисипп, висловив думку про «корисність» зла для існування добра. Крім того, філософська система стоїків була пройнята релігійними елементами.

ЕПІКУРЕЙСЬКА ШКОЛА

ЕПІКУР (341 – 270 рр. до н. д.)

знаменитий давньогрецький філософ-матеріаліст, продовжувач вчення Левкіпа – Демокріта про анатомістичну побудову світу. Народився на острові Самос в сім'ї шкільного вчителя. За іншими даними, Епікур - старший син клеруха Неокла, родом з аттичного селища Гаргетта. Майбутній філософ став відомим в античному світі під іменем «Рятівника людей». Пізніше Цицерон назвав його «знаменитим гаргеттянином», а поет Тит Лукрецій Кар вважав батьківщиною філософа Афінську державу. Біля 309 до н. е. Епікур почав вивчати філософію в Колофоні, Митилені, Лампсакі. У 306 р. до н. е. разом з учнями перестеляється до Афін, де живе до самої смерті і засновує свою особисту філософську школу, яка відома в історії під назвою «сад Епікура» (Епікур навчав своїх учнів у затишку свого

саду), яка успішно функціювала протягом восьми століть і по праву набула статусу головного центру античного матеріалізму і атеїзму.

Епікур не мав сім'ї, в нього не було ні родового помістя, ні грошей, ні навіть примітивного житла, він ніколи не подорожував по світу. «Я веселюся від радості тілесної, - стверджував філософ, - харчуюся хлібом і водою і плюю на дорогі задоволення – не через них самих, але через неприємні наслідки їх».

Свої філософські погляди Епікур пропонує своїм друзям і учням в багаточисельних творах, листах і бесідах. Він написав близько 300 творів, але більша частина з них не збереглася для сучасного читача. Філософська система Епікура – це фізика (вчення про буття), каноніка або логіка (вчення про пізнання) та етика (вчення про мораль). В перших двох грецький філософ розробляє матеріалістичне вчення, де найважливішим елементом є принцип збереження матерії – ніщо не виникає із неіснуючого і ніщо не стає неіснуючим, так як немає нічого, окрім Всесвіту, що змогло б доповнити його і здійснити якусь зміну. Згідно теорії Епікура, Всесвіт безкінечний і існує вічно, основні елементи світобудови: першоосновою матеріального тіла – атоми, а простір, який вони займають – пустота. Тому атоми і пустота вічні і нескінченні.

Епікур рішуче заперечує «світ ідей» Платона, «перший надприродний поштовх» Аристотеля і інші надприродні сили, в статусі першопричини світу. Всесвіт знаходиться у постійних змінах. У вченні про богів грецький філософ заперечує традиційну народну міфологію: згідно його поглядів боги блаженні і безсмертні, вони мешкають в просторі між світами і не мають ніякого відношення до земних справ. В даній номінації боги виступають в філософії Епікура в статусі морального ідеалу. В свою чергу, боги яким виказують дань поваги в народі – це придумані істоти, а релігійні уявлення не що інше, як міфи.

Епікур віддавав перевагу тезі про матеріальність, тілесність і, відповідно, смертність людської душі. Смерть тіла, згідно його концепції, означає і смерть душі, тому що сутність останньої - в постійному русі атомів у тілі.

Життєстверджуюча етика Епікура була протилежна етиці інших шкіл і напрямків еллінізму. Він не був проповідником грубих почуттів та насолоджень індивіда. Навпаки – Епікур пропагував тезу, що моральне життя вимагає почуття міри людини по відношенню до всього, що її оточує. Прогнозуючи у своємі вченні поділ людських бажань на природні і надумані, він передбачає ідеал в реалізації перших і рекомендує обмежитися індивіду самим необхідним, що сприятиме підтримання і відновленню функцій людського існування..

Важливе місце в етиці Епікура належить категоріям справедливості, дружній стосунків і мудрості. Враховуючи відносність категорії справедливості, грецький філософ розкриває її суть у тому, щоб не нашкодити іншим і не терпіти шкоди від інших. Саме ці ідеї і були основними чинниками теорії суспільного договору. Вчення Епікура про дружні стосунки носить утилітарний характер: основою дружніх стосунків є особиста вигода індивіда. Але основою справжньої дружби є мудрість. Мудрість Епікур розглядає як лікувальне мистецтво, яке допомагає людям позбавитися душевних мук. У свою чергу – вивчення філософії, стверджує грецький мислитель, не лишень збагачує індивід знаннями, але й гарантує йому духовну насолоду. Вищим життєвим ідеалом мудреця є атараксія (створення душевного спокою). Але безтурботність, яку проповідує Епікур, не є філософією скорішого прощання з життям, як проповідували це стоїки, а навпаки – поглиблене вивчення природи та її таємниць. Тому мудрець, згідно філософського задуму Епікура, це, насамперед, знаток життя, який зумів піднятися вище повсякденних проблем.

Негативно ставився Епікур також до держави. Він розглядав державу, як джерело горя і незадоволення, які вона спричиняє індивідууму. Звідси він і виводив заклик до утримання від активного суспільного життя. Таким чином, якщо стоїки закликали всіх людей активно виконувати приречений їм долею обов'язок, то епікурейці, бажаючи кожній людині наявності свободи, зрекалися свідомо суспільної діяльності і закликали індивідуума до самовдосконалення. Вчення Епікура відображало пасивний протест частини освічених верств античного світу проти суспільних відносин і

подій, що були характерними епосі еллінізму.

Епікурейська школа, яку створив Епікур, пройшла три основні етапи в своєму розвитку:

1. Перший етап – ранній або древній «Сад». Сюди слід віднести творчість Епікура і його найближчих друзів – Митродора із Лампсака, відомого в Античній Греції математика Поліена із Лампсака, Ермарха із Мітілени. Учнями Епікура в древньому «Саду» були Геродот, Піфокл, Менекей, яким він присвятив три листи, які збереглися до сьогодні. В епікурейській школі були прийняті демократичні порядки, в них брали навчалися жінки і раби. Основним методом викладання були усні бесіди, які доповнювалися особистою перепискою учнів епікурейської школи. Під час нічних засідань, які часто влаштовував Епікур, проходили дискусії на філософські і політичні теми.

2. Другий етап існування епікурейської школи стосується уже греко-римського світу. Із багато чисельних учасників **середнього «Саду»** відомі такі, як Філонід, Аполлодор Афінський (написав більше 400 книг). До середнього «Саду» слід віднести двох Птолемеїв із Олександрії по прізвиську Чорний і Білий, Діоген із Тарса. Кульмінацією розвитку середнього «Саду» була 2-га половина II ст до н. е., коли його очолював Аполлодор Афінський.

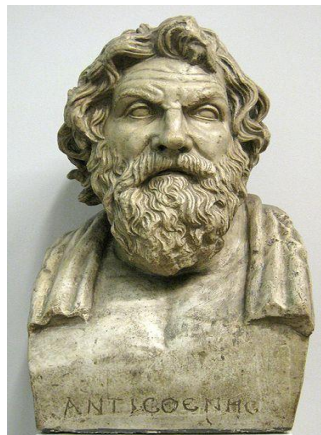
3. Третій етап історії Епікурейської школи пов'язаний в основному з римським рабовласницьким суспільством. Одним із перших відомих епікурейців вважають Кая Амафінія. Серед найвідоміших членів школи називають Філодема із Гадари, який переїхав в Італію і організував разом з Сіроном філософську школу біля Неаполя, як філіал пізнього афінського «Саду». Поряд з грецьким епікурейцем Федром, найвідомішим учнем якого був Цицерон. Філодем відіграв значну роль в розповсюдженні античної атомістики у Римі. Є припущення, що він був учнем Лукреція Кара.

Епікуреїзм існував в Римській імперії до початку 6 століття. У 1 ст. н. е. (біля 90 року) Епікурейська школа була закрита (як і всі інші філософські школи), імператором Доміціаном. Хоча діяльність їх не припинилася і надалі. В 2-ій половині II ст. н. е. імператор Марк Аврелій відновив діяльність філософських шкіл, серед яких була і Епікурейська.

Хоча розповсюдження епікуреїзму в римському суспільстві мало і негативні сторони. Першою з них була та, що перекручувалося дійсне вчення Епікура. Вищі верстви населення Риму сприймали лише окремі положення філософської спадщини Епікура в галузі етики у вигідному для себе звучанні. Так, епікуреїзм пропагувався як один із методів отримання насолоди в необмежаних нормах і не більше.

Одним із самих відомих представників третього періоду епікурейства був Діоген із Еноанди в Малій Азії. У 1884 році знайдено фрагменти із його праць, які відображені на кам'яних плитках і отримали назву «камінці із Еноанди». Сюди відносять 4 його праці, дві з яких присвячено етичним проблемам, а 2 інші – «Про природу» і «Про нескінченні світи» - питанням епікурейської натурфілософії. Епікурейська філософія справила суттєвий вплив на формування поглядів відомих римських поетів – Горація, Вергілія, Овідія. Послідовним епікурейцем вважають і Лукіана.

ШКОЛА КІНІКІВ

Антисфеном (440 – 366 рр. до н. е.)

Була заснована учнем Горгія і другом Сократа Антисфеном. Цей напрямок виник у середовищі бідної міської інтелігенції. Кінізм відображав ідеологію бідних верств населення з кагорти вільних греків в епоху кризи античного полісу. Назва школи походить від терміну гімнасія «Кіносарг», де викладав її засновник, і від способу життя кініків («подібні

до собак»). Кініки проповідували необхідність повного звільнення від матеріальних благ. Вони прославляли бідність, заперечували рабство, традиційну релігію і державу. Кініки орієнтувалися на удосконаленні, в основному, етичних проблем, згідно тези Сократа: «Пізнай самого себе» з відомими роздумами софістів: «що до корисних речей, то ті з них, які встановлені законами, є кайданами для людської природи, а ті, які визначені природою, приносять людині свободу». Тому вони проповідували ескетичний спосіб життя в автономії моральної особистості від оточуючого соціального світу. Кініки кликали «вчитися у природи», «жити як тварини», заперечували релігію, мораль і право. «Багатства свої викинь в море. Ти не будеш бідкатися про шлюб, про дітей, про вітчизну. Твоя торбина буде завжди повна бобами і іншими пахунками, розписаних з обох боків. Такий спосіб життя, надасть тобі можливість бути більш счасливою людиною, ніж великий цар».

Найвідомішим філософом-кініком був Діоген із Сінопа (404 – 323 рр. до н. е.) на Чорному морі, який жив у крайній бідності, заріс бородою, вдень ходив по вулицях босоніж з палицею в руці і торбою за плечима. Діоген був сином синодського мініяйла Гігесія, прозваного Собакою за псячий спосіб життя. Він вважав за краще жити як тварини, яким не потрібні ні гроші, ні речі, ні лікарі і ліки. Він мешкав де доведеться – у портиках, на сходах храмів, у великій глиняній бочці при храмі матері богів, харчувався чим попало, завжди ходив босий, не мав ніякого майна, сумнівався в існуванні бога і Аїда (потойбічного світу), зневажав філософів, які все ще сподівалися змінити світ за допомогою своїх ідеальних систем.

Діоген вважав себе справді вільним і справді був таким, навіть проданий у рабство наприкінці життя. Його зневага до всіх земних благ і навіть нелюбов до свого власного «Я» викликали повагу не лише афінян, але навіть царя Філіпа, який відпустив його, захопленого в полон при Херонеї. Діогену висловлював свою повагу Олександр Македонський, а пізніше македонський воєначальник Кратер запрошував його до себе, але філософ від усього відмовився, цінуючи найбільше свободу і бідність і прожив в такому стані до 90 років. Згідно з легендою, Діоген, до якого прийшов Олександр Македонський

з пропозицією виконати всі його бажання, попросив царя не заступати йому сонця. Олександр виконав прохання філософа, сказавши при цьому: «Якби я не був Олександром, то бажав би бути Діогеном!».

Діоген Сінопський (412 – 323 рр. до н. е.)

У Діогена було багато послідовників. До його мужньої мудрості зверталися і ті, хто, як поважний афінянин Фокіан, ще сподівалися виправити свій народ, відродити його попередні якості і перш за все працьовитість; і ті, хто, як ліванський громадянин Кратет, який залишив батьківський дім заради жебрацтва бродячого кініка, закликали відкинути все, «жувати боби і не знати турбот». Серед його послідовників були філософи Стимнон Мегарський і Онесикрит, який ходив у східний похід з Олександром.

Хоча сам себе Діоген філософом не вважав, він учив жити так, як жили люди в давнину, у простоті, яка здавалася йому ідеальною. Свідок багатолітніх спустошливих війн, Діоген вважав, що Прометей здійснив велику помилку, подарувавши людям вогонь, і що сурове покарання Зевса було справедливим.

Відкидаючи традиційний ідеал калокагатії (зовнішньо і внутрішньо прекрасної людини), Діоген оголошував з відвертою зневагою, що красиве, здорове тіло, як, наприклад, у атлетів, ознака дурості і що бідність, непривабливість, квалість не мають ніякого значення при внутрішній досконалості,

моральному духовному багатстві людини.

Кініки вважали, що багатство, сім'я, становище в суспільстві є кайданами для людини і роблять індивіда глибоко нещасною істотою. Тому необхідно відмовитися від усього цього, жити згідно з природою, харчуючись чим доведеться. По суті, така концепція була виявом протесту проти несправедливо розподілених багатств, майнової та соціальної диференціації. Але якщо для владних структур кініки були небезпечними і підозрілими, то серед бідних верств населення вони були у фаворі і навіть популярними.

**Тупилев И.Ф. Александер Македонский перед
Диогеном. 1787 р.**

Афоризми, цитати і вислови Діогена Сінопського.

Повчати старця – все одно, що лічити мертвеця.
Любов – справа тих, кому робити нічого.
Смерть - не зло, тому що в ній немає безчестя.
Протягуючи руку друзям, не стискай пальці у кулак.
Філософія дає готовність до всякого повороту долі.
Якщо ти подаєш всім , подай і мені, якщо ні, почни з мого я.
Для того, щоб жити як потрібно, слід мати або розум, або петлю.

Джон Уотерхаус. Діоген.

Побачивши жінок, які займаються плітками, Діоген сказав: «Одна змія позичає яд у іншої».

Ті, хто тримає тварин, повинні знати, що скоріше вони слугують тваринам, чим тварини їм.

Діоген із Сінопа

На питання, в якому віці потрібно одружуватися, Діоген відповів: «Молодим ще рано, а старим уже пізно».

Бідність сама прокладає шлях до філософії; те, в чому філософія намагається переконати на словах, бідність заставляє зреалізуватися на практиці.

СКЕПТИЧНА ШКОЛА

Була заснована Пірроном із Еліди (біля 365 – біля 275 рр. до н. е.). Є відомості, що він брав активну участь в військових компаніях Олександра Македонського, що був в дружніх стосунках з послідовником Демокріта Анаксархом. Пізніше Піррон засновує свою філософську школу, проповідує скептицизм як філософський напрямок. Жителі Еліди настільки його поважали, що опісля спорудили в центрі міста йому статую. Афіняни визначили його почесним

громадянином міста. Є дані про його зв'язки з індійськими святими, аскетами і магами. Не підлягають сумніву його ідейні зв'язки з Протагором і Арістіппом.

Піррон із Еліди (365 – 275 рр. до н. е.).

Але особливої уваги заслуговує його знайомство з філософією Демокрита. Найбільше Піррона у філософії Демокрита цікавило вчення про чуттєві якості, де був наявний загальновідомий релятивістський елемент.

Сам Піррон нічого не писав і його погляди відомі із записок його учнів, особливо Тімона із Флінта і творів Євсевія, який пропонує три основних питання скептицизму згідно світобачення Тімона. Це – яка природа речей, як ми повинні до них ставитися і що ми будемо мати для себе особисто від цього ставлення? На перше питання Піррон і Тимон відповідали, що ні про які речі ми нічого не знаємо і що про кожную річ можна сказати не більше одного чим іншого. Звідси черпаємо відповідь на друге питання – ми повинні утримуватися від аналізу чого б не було, так як наш аналіз не пов'язаний з об'єктивним світом і може засвідчити лише про наш суб'єктивний стан. Саме це «утримання» - один із основних принципів Піррона. Відповідь на третє питання характеризує собою соціально-історичну позицію Піррона, як і всього скептицизму – потрібно завжди перебувати в повній духовній незалежності від всього того, що вважається об'єктивним; а якщо виникне необхідність діяти, то потрібно діяти згідно звичаєвому праву, законам і моральним нормам своєї країни. Саме ця знаменита атараксія, ця байдужість до

всього існуючого і навіть повна апатія свідчить про повну індиферентність ще в античні часи від особистої діяльності, про примирення з оточуючим середовищем і безмовній смиренності природним і беручими переваги над особистістю суспільно-політичними силами. В цьому відношенні є харторною розповідь Діогена Лаерцій про те, як одного разу, перебуваючи на кораблі під час шторму і спостерігаючи розгубленість пасажирів, Піррон продемонстрував свиню, яка тихо і мирно з'їдала свій провіант, не звертаючи уваги на погодні умови. Це був класичний приклад атараксії, якому повинні бути підвласні і людські подоби.

Ще з більшою завзятістю пірронізм почав себе проявляти в поглядах Енесідема. Він народився в місті Каносса, що на острові Крит. З його основних творів до нас дійшло 8 книг. Але саме головне, що залишив по собі він для наступних поколінь і тоому став відомим скептиком – це його 10 скептичних аргументів на користь утримання від судження. **Перші п'ять тропів (або за Діогеном Лаертським, апорії узгодження видимого і можливого) сформульовано стосовно до суб'єкта судження, а саме:**

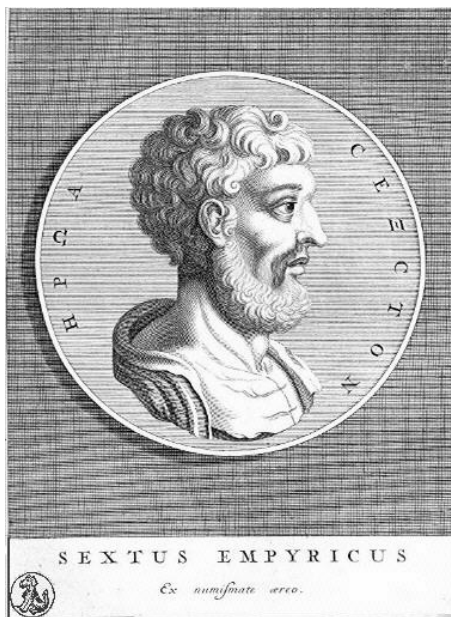
- важко судити, що насправді, коли у різних живих істот уявлення про одні ж речі розрізняються;
- різним людям притаманні різні особливості сприйняття;
- почуття дають дуже специфічний зріз досвіду: яблуко одне, а око бачить тільки його колір, а смак передає тільки кислоту або солодощі;
- суддя завжди перебуває в певному стані (хвороба, страх, старість, любов, сум), а це впливає на його оцінку;
- суддя перебуває під владою певних звичаїв, вірувань і законів. Звідси випливає, що від судження про істинність тим паче слід утриматися.

Інші п'ять тропів роблять акцент на об'єкті судження, а саме:

- ніщо не перебуває у чистому вигляді, але завжди всередині певного середовища, здатного впливати на наше сприйняття;
- сприйняття всіх предметів спотворюються простором;
- однакові речі діють по-різному в залежності від їх кількості;
- події по-різному сприймаються в залежності від їх звичаєвості або не звичаєвості;

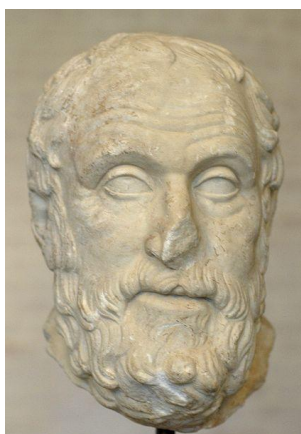
- все співвідносне, в тому числі мислиме – з мисленням, - таким чином, саме по собі все непізнаване.

Пізніше, в II ст. н. е. скептицизм створив таку солідну фігуру, як Секст Емпірик (кінець II – початок III ст. н. е.), якого по праву можна вважати як завершальний персонаж в історії пірронізму.

Секст Емпірик (кінець 2 – початок 3 ст. н. е.)

Секст Емпірик – античний лікар, філософ і астроном. Як послідовник Піррона є автором ряду творів з теорії скептицизму. В праці «Проти математиків» (термін «математик для Емпірика означав – вчений взагалі) він піддає критиці граматику, риторiku, геометрію, арифметику, астрономію, теорію музики, а також деякі логічні, фізичні та етичні вчення. Притримуючись поглядів Карнеада, Секст Емпірик критикує поняття бога і всього комплексу релігійних вірувань. При характеристиці своєї філософської позиції він відмежовується як від догматиків, які вважали те чи інше філософське вчення як закінчену систему, так і від агностиків, які заперечували можливості адекватного пізнання світу. Згідно установки Секста Емпірика – скептик нічого не стверджує і нічого не заперечує, так як він постійно знаходиться в пошуках (той хто шукає).

Карнеад із Кірени (214 – 129 рр. до н. е.)

В праці «Пірронові положення» Секст Емпірик вважав основною ціллю філософії досягнення душевного спокою і як наслідок цього – особистого щастя. Він був переконаний, що скептичне відношення до всього в теорії неодмінно буде слугувати на практиці досягненню особистого благополуччя.

Секст Емпірик входив до тієї когорти скептиків, які вимагали відмовитися від політики і активної суспільно-політичної діяльності. Він вважав, що що індивід повинен бути індиферентним по відношенню до всіх суспільних справ, але бути смиренним і підкорятися пануючим в суспільному організмі порядкам і звичаям. Мабуть найбільше поцінованими є твори Секста Емпірика стосовно матеріалів про вчення давньогрецьких філософів. Адже в його працях можна знайти навіки загублені цитати з творів Ксенофана, Геракліта, Парменіда, Демокріта та ряду інших знаменитостей Античного світу.

Піфагор— давньогрецький філософ, релігійний та політичний діяч, засновник піфагореїзму.

Піфагор народився на Самосі. Згідно з легендою, його батько, Мнесарх, звернувся до Піфії з приводу однієї дуже важливої для нього подорожі. Він отримав відповідь, що подорож буде успішною, а його дружина народить дитину, яка буде виділятися з-поміж усіх, хто жив коли-небудь, красою й мудрістю, і принесе людському роду дуже велику користь на всі часи. Після пророцтва Мнесарх дав своїй дружині нове ім'я — Піфаїда, а новонародженому — Піфагор.

ПІФАГОР (580 - 500 рр. до н. е.)

Батько дав Піфагору добру освіту, навчаючи його в найзнаменитіших учителів того часу. Багато хто вважав, що він — син бога Аполлона. За словами Ямвліха, «набираючи сили й від такої репутації, і від виховання з дитинства, і від богоподібної зовнішності, він ще більше прагнув бути гідним цих чеснот». Після смерті батька Піфагор вирушає до Мілета, де його вчителями були Ферекід, Анаксимандр і Фалес. Саме за порадою Фалеса Піфагор, у віці 20 років, їде до Єгипту, аби в спілкуванні з жерцями стати ближчим до Бога й набути мудрості.

В Грецію Піфагор повернувся на п'ятдесятому році життя. В Кротоні він засновує «піфагорійський союз» — прообраз майбутньої філософської школи. Союз виникає як певне братство чи релігійний орден, підкорений жорстким правилам спільного життя й поведінки. У піфагорійців, перш за все, культивується певний образ життя, що передбачає особливий погляд на людську душу, її безсмертя й потойбічне існування, а в теперішньому житті — певне виховання. Вчення

сприймалося піфагорійцями як таємниця.

Доля Піфагора, як і його школи в Кротоні, трагічна. Один із впливових людей Кротона, Кілон, претендував на дружбу Піфагора. Коли його не прийняли до братства через важкий і владний характер, він став його ворогом і організував змову проти піфагорійців. Прихильники Кілона підпалили дім, де збирались піфагорійці. Чи був там Піфагор, точно не відомо, але, за переказами, врятуватися вдалось лише двом: Архіппу та Лісиду. За іншою версією, Піфагор, втікши від заколотників, загинув у Метапонті, у святилищі муз, де залишався без їжі 40 днів.

Основні праці Піфагора - «Про природу», «Про виховання», «Про державу», «Про світ», «Про душу».

Введення терміну «філософ» приписують Піфагору, який назвав себе не мудрецем, а «тим, хто любить мудрість». Філософи належать до особливого типу людей, які замість того, щоб турбуватися про славу чи визнання, гроші чи прибуток, все життя присвячують вивченню природи речей.

Піфагор був першим, хто назвав Всесвіт «Космосом» через ту впорядкованість, яка йому притаманна.

За його вченням основоположні принципи світобудови можна висловити мовою математики. Початком, що об'єднує всі речі, виступають числові співвідношення, які виражають гармонію й порядок природи: «Всі речі суть числа». Верховним началом усього суцього Піфагор вважав число. Вся природа являє собою комбінацію чисел і величин. Природа живе і змінюється, лише одне число залишається вічно незмінним. Звідси – число є основою всіх речей, першоджерелом світу. Кожне явище може видозмінюватися до безкінечності, але числовий його атрибут залишається незмінним.

Всесвіт, за Піфагором, — шароподібний і складається з десяти небесних сфер. В центрі Всесвіту розташований невидимий із землі «вогонь», який піфагорійці називають «стражем Зевса». Навколо нього обертаються всі сфери, в тому числі й Земля. Кожна сфера є визначена числом і дає притаманний лише їй звук, в результаті чого космос, в цілому, являє собою гармонійний світовий хор.

За вченням Піфагора, «Бог — це число чисел», це єдиний

Бог, що містить в собі все. Бог виявляється як закон і сам є закон. А прийняття цього Закону — Клятва слухняності закону. Піфагорійці, даючи клятву, були впевнені, що справа, яку вони обіцяють виконати, освячена божественним Законом.

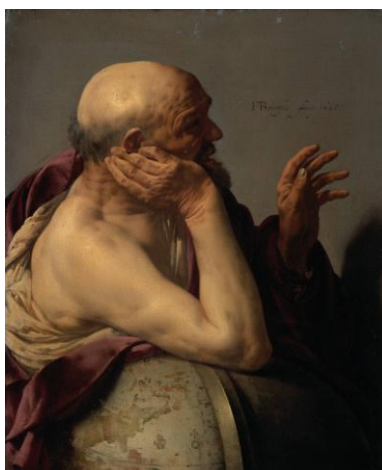
Клятва: «Клянуся ім'ям Тетрактис, що послана нашим душам. В ній джерело й корені вічно квітнучої природи».

У своєму прагненні досягнути вічну Істину Піфагор звертався до математики, вважаючи цю священну науку найкращим методом для досягнення й висловлення першопринципів, об'єднуючої сили космосу. З цієї точки зору, усе створене прив'язане до числових правил і пропорцій, які синтезовані у числі десять — досконалому числі. До заслуг Піфагора (швидше, членів його ордену, оскільки в більшості випадків винаходи останніх за звичаєм приписувалися Піфагору) належить відкриття та доведення теореми Піфагора-однієї із ґрунтовних теорем евклідової геометрії.

Гармонія присутня кругом у Всесвіті: і в комбінації ритмів астрономічних тіл, за якими вони обертаються в просторі, відомій як «музика сфер», і в мистецтві музики, яка очищує душу. Гармонія встановлена не лише на фізичному рівні, але також і в зв'язках між космічним і моральним порядком. Піфагор увів звичай застосовувати музику для очищення душі й практикував лікування музикою. Деякі мелодії були проти пригнічуючих душу страждань — смутку й мук, другі — проти гніву й злості, а треті — проти пристрастей. Піфагорейцями було відкрито гармонійні співвідношення октави, квінти й кварта, а також числові закони, що ними керують. Мудрість, щоб повернутися на свою Божественну Батьківщину.

Піфагорійці високо цінували дружбу, яка розглядалась як невід'ємна умова спільного життя, що добре ілюструє відомий вислів: «між друзями всі речі — спільні». Піфагорійська дружба досі слугує гідним прикладом відданих, чесних, щирих стосунків між людьми.

За Піфагором, душа є безсмертною та перевтілюється після смерті в інші живі істоти, зокрема, у тварин. Грецький філософ Ксенофан висміював це бачення: «Одного разу Піфагор проходив біля людей, які знущалися з собаки. „Не бийте його. Це душа одного мого друга. Я впізнав її по голосу.“»

ГЕРАКЛІТ (544 – 470 рр. до н. е.)

Гераклі́т Ефес́ький - грецький філософ-досократик. Єдиний відомий твір — «Про природу». Автор відомої фрази «Усе плине, усе змінюється». За деякими даними, саме в працях Геракліта вперше фіксується поняття космополіта - громадянина космополії (всесвітнього града, всесвітнього суспільства), громадянина всесвіту.

Гераклітові належить філософський прозовий твір «Про природу» (не плутати з однойменною працею Анаксимандра). Виклад думок у цьому творі затемнений стилістичною загадковістю, тому ідеї його не цілком чіткі, темні (недарма Геракліта називали «Темним» за складність і заплутаність стилю викладу матеріалу). Проте мова Геракліта, на відміну від Анаксімена, проста й невимушена, багата метафорами і порівняннями, значно міфологізована. Дослідники відзначають, що у Геракліта міфології більше, ніж у мілетських філософів.

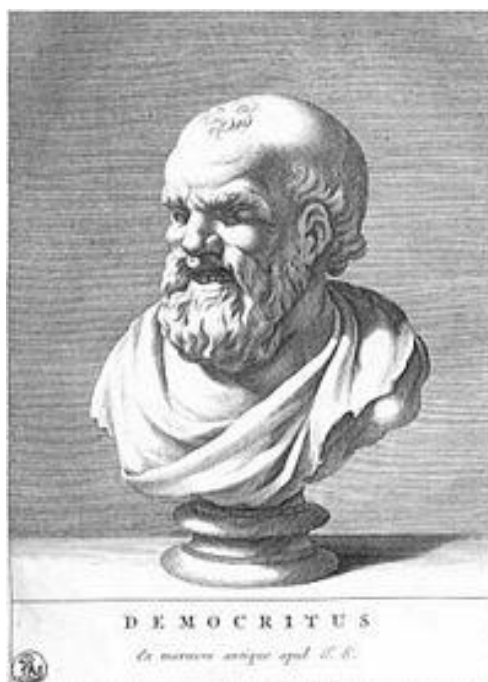
У вченні Геракліта основою наук вважається логос. Саме Геракліт вперше вводить у філософську термінологію це поняття, яке у нього означає загальний закон буття, основу світу. Геракліт стверджує: все здійснюється за логосом, який є вічним, загальним і необхідним; вища мета пізнання — пізнання логоса, а разом з тим пізнання вищої єдності світобудови і досягнення вищої мудрості, бо ознака мудрості — здатність погодитися з твердженням логосу, що все єдине. При цьому Геракліт вказує, що пізнання логосу та мудрості

дається не всім, хоча всі люди від природи розумні.

Розуміння логосу як об'єктивного закону світобудови, як принципу порядку і міри приводить Геракліта до відкриття субстанційно-генетичного начала всього існуючого у вогні. Вогонь у Геракліта є не тільки те, що лежить в основі всього існуючого, але й те, з чого все виникає. «Все існуюче, — вказує Геракліт, — завжди було, є і буде вічно живим вогнем, який з часом то спалахує яскравіше, сильніше, то згасає». Логос у Геракліта — це закон Всесвіту. Згідно з цим законом, все абсолютно змінне, у світі нічого не повторюється, все минуле і одноразове — «все тече».

Геракліт — один із перших філософів, хто помітив, що одне й те саме є водночас відмінне і навіть протилежне. Він вказував, що суттєва зміна — це зміна в свою протилежність, що одна протилежність виявляє цінність іншої, а суперечливість зближує протилежності. Гераклітівський вогнелогос притаманний не тільки всій світобудові, а й людині, її душі. Душа має при цьому два аспекти: речово-натуральний і психічно-розумовий. Завдяки тому, що душа вогняна, вона має самозростаючий логос. У соціальній філософії Геракліта закладаються основи демократії. Він підкреслює, що народ у державі вище за все і має ставити закон, він має боротися за нього, як за свій власний дім. Це необхідно робити тому, що всі людські закони живляться від єдиного божественного закону — логосу. Але демократія, стверджує Геракліт – це правління «нерозумних» і гірших. Відкидаючи демократію і вважаючи розумним правління кращих, Геракліт тим самим став прибічником аристократії. А під аристократією він розумів не родову знать, а аристократію духу. Геракліт виступає за новий, писаний закон поліса, тим самим відмовляється від давньоаристократичного правоусвідомлення й орієнтується на давнє родове право. Він критично ставиться до політичної практики як старої аристократії, так і демократії. «Народ, - зазначав Геракліт, - повинен боротися за закон, за свої стіни». Це яскраве формулювання ідеї боротьби за право має на увазі не закон демократичної партії, а принцип законності як такої, принцип панування закону в політичному житті.

Причина наших помилок не в недосконалості наших почуттів, а в обмеженості нашого розуму.

ДЕМОКРИТ (460 – 370 рр. до н. е.)

Демокріт (Демокрит) Абдерський - давньогрецький філософ-матеріаліст, засновник атомістичної гіпотези пояснення світу, найбільш визначний представник атомістичного матеріалізму. Народився у знатній родині в місті Абдери у Фракії. Був учнем Левкіппа, слухачем Сократа, другом Анаксагора. Подорожував по Єгипту, Персії, Індії, Ефіопії. Витратив на подорожі отриманий спадок, що в Абдерах каралося за законом, однак на суді зачитав уривки зі свого «Великого світоустрою» і городяни вирішили, що гроші були витрачені не даремно.

Демокріта називають «філософом, що сміється». Розмірковуючи про світовий порядок, Демокріт часто вибухав сміхом, бачачи дрібні людські справи. Городяни навіть запрошували Гіппократа для огляду душевного здоров'я філософа. Легендарний лікар дійшов висновку, що Демокріт абсолютно здоровий фізично і душевно, і відзначив, що філософ - один з найрозумніших людей, яких коли-небудь бачив Гіппократ.

Демокріт розвинув вчення про атоми свого вчителя філософа Левкіппа, що є головним досягненням демокрітової

філософії. Філософ приходить до ідеї неподільних атомів, які можуть бути різної конфігурації: гачкоподібні, якорепоподібні, кутасті, вигнуті тощо. За Демокрітом фізичні атоми неподільні, але подумки в них можна виділити певні частини – точки, які не мають ваги і які не можна від атомів відторгнути. Це – уявна частина атома – «амера» (та, що не має частин). Згідно з деякими свідченнями (серед них є опис так званої «площі Демокріта» у Джордано Бруно), у найдрібнішому атомі було 7 амер: верхня, нижня, ліва і права, передня і задня, серединна. Це була математика, узгоджена з даними чуттєвого сприйняття, які говорили, що, яким би малим не було фізичне тіло - наприклад, невидимий атом, - точки частини (сторони) у ньому завжди можна уявити, ділити нескінченно навіть подумки неможливо.

У методології Демокріта уперше в історії пізнання системно використаний, раніше недостатньо чітко усвідомлюваний, аксіоматичний метод. Концепція математичного атомізму Демокріта логічно витікала з атомізму фізичного і підтверджувала правомірність усієї системи теоретичної математики. У межах цієї концепції було отримано багато видатних результатів, серед яких особливо слід зазначити заслуги Демокріта як одного з фундаторів методу нескінченно малих чисел.

Демокріт був, на думку Маркса, «першим енциклопедичним розумом серед греків». Діоген Лаертський (III ст. н. е.) називає світлом серед хмар його твори, у яких були освітлені питання філософії, логіки, математики, космології, фізики, біології, громадського життя, психології, етики, педагогіки, філології, мистецтва, техніки й інші.

Аристотель писав про нього: «Узагалі, крім поверхневих вишукувань, ніхто нічого не встановив, крім Демокріта. Що ж стосується його, то виходить таке враження, що він передбачив усе, та й у методі обчислень він вигідно відрізняється від інших».

Вступною частиною наукової системи Демокріта була «каноніка», у якій формулювалися й пояснювалися принципи атомістичної філософії. Потім впливала фізика, як наука про різні прояви буття, і етика. Каноніка входила у фізику в якості вихідного розділу, етика ж будувалася як породження фізики.

У філософії Демокріта насамперед встановлюється розходження між «справді сущим» і тим, що існує тільки в «загальній думці». Справді сущими вважалися лише атоми і порожнеча. Як справді суще, порожнеча (небуття) є така ж реальність, як атоми (буття).

«Велика порожнеча» безмежна і укладає в собі все існуюче, у ній немає ні верха, ні низу, ні краю, ні центра, вона робить перериваною матерію і можливим її рух. Буття утворює незліченні, дрібні, якісно однорідні першотільця, що розрізняються між собою по зовнішніх формах, розміру, положенню і порядку, вони далі неподільні внаслідок абсолютної твердості і відсутності в них порожнечі.

Атомам, самим по собі, властивий безперестанний рух, розмаїтість якого визначається нескінченною розмаїтістю форм атомів. Рух атомів вічний і в остаточному підсумку є причиною всіх змін у світі.

Завдання наукового пізнання, згідно Демокріту, звести явища, які досліджуються, до області «щирого сущого» і дати їм пояснення виходячи з загальних принципів атомістики. Це може бути досягнуте через спільну діяльність відчуттів і розуму.

Гносеологічну позицію Демокріта Маркс сформулював у такий спосіб: «Демокріт не тільки не віддалявся від світу, а, навпаки, був емпіричним природовипробувачем». Зміст вихідних філософських принципів і гносеологічні установки визначили основні риси наукового методу Демокріта:

- а) У пізнанні виходити від одиничного;**
- б) Будь-який предмет і явище розкладені до найпростіших елементів (аналіз) і з'ясовні виходячи з них (синтез);**
- в) Розрізняти існування «по істині» і «відповідно до думки»;**
- г) Явища дійсності - це окремі фрагменти впорядкованого космосу, що виник і функціонує в результаті дій чисто механічної причинності.**

Афоризми Демокріта:

- Розумніший той, хто не сумує за тим, чого не має, але радіє тому, що має.
- Багатий той, хто бідний бажаннями.
- Буває хвороба будинку і майна, точно так само як і хвороба тіла.
- Бідність і багатство суть слова для позначення потреби і достатку. Отже, хто потребує, той не багатий, а хто не має потреби, той не бідний.
- Добро не в тому, щоб не робити несправедливості, а в тому, щоб навіть не бажати цього.
- Ми повинні перешкоджувати здійсненню несправедливого вчинку. Якщо ж ми цього зробити не в змозі, то, принаймні, не повинні сприяти несправедливості.
- Погані люди дають клятви богам, коли потрапляють у безвихідне становище. Коли ж вони від нього позбавляються, все одно клятв не виконують.
- Якщо навіть ти наодинці з собою, не говори і не роби нічого поганого. Вчися набагато більше соромитися самого себе, ніж інших.
- Бажати надмірного притаманно дитині, але не чоловікові.
- Бажаючий бути в хорошому настрої не повинен братися за багато справ ні у своєму приватному житті, ні в суспільному, і що б він

не робив, він не повинен прагнути понад своїх сил і своєї природи.

- **Життя без свят - це довгий шлях без заїжджого двору.**

- **Жити погано, нерозумно, нестримано значить не погано жити, але повільно вмирати.**

- **Закони - погана вигадка. Закони створюються людьми, а від природи - атоми і порожнеча.**

- **Кому трапився хороший зять, той придбав сина, а кому поганий, той втратив і дочку.**

- **Хто сам не любить нікого, того, мені здається, теж ніхто не любить.**

- **Багато з тих, хто вчиняють ганебні вчинки, говорять прекрасні промови.**

- **Мудрець - міра всіх речей. За допомогою почуттів він - міра речей, які сприймаються чуттєво, а за допомогою розуму - міра речей, які осягаються умом.**

- **Мудрій людині вся земля відкрита. Бо для гарної душі батьківщина - весь світ.**

- **Мужній не тільки той, хто перемагає ворогів, але і той, хто панує над своїми задоволеннями. Деякі ж царюють над містами і в той же час є рабами жінок.**

- **Мужність робить незначними удари долі.**

- **Треба прагнути до вміння мислити, а не до багатознання.**

- **Знайти один науковий доказ для мене краще, ніж опанувати всім перським**

царством.

- **Даремна праця переконувати людину, яка вважає, що вона розумна.**
- **Не робити ніяких поступок життю є ознакою нерозсудливості.**
- **Не слово, а нещастя є вчитель дурнів.**
- **Не прагни все знати, щоб не опинитися в усьому невігласом.**
- **Не тілесні сили і не гроші роблять людей щасливими, але правота і багатостороння мудрість.**
- **Жодна річ не виникає безпричинно, але все виникає на якій-небудь підставі й у силу необхідності.**
- **Відверта промова - властивість вільного духу, однак небезпечно вибрати для неї невідповідний момент.**
- **Звички батьків, і погані і хороші, перетворюються на вади дітей.**
- **Прекрасна в усьому середина: мені не по душі ані надлишок, ані нехватка.**
- **Прекрасне осягається шляхом вивчення і ціною великих зусиль, погане засвоюється само собою, без праці.**
- **Подібно до того, як існує хвороба тіла, існує також і хвороба способу життя.**
- **Розуму навчас не час, а належне виховання і природа.**
- **Слово - тінь справи.**
- **Сміливість - початок справи, але випадок - господар кінця.**

КЛЕОМЕН II (262 - 219 рр. до н. е.)

- спартанський цар, син царя Леоніда, противника Агіса IV (245 – 241 рр. до н. е.), який висунув програму глибоких соціальних перетворень, що складалася з 3-х пунктів:

- **касація боргів;**
- **переділ землі;**
- **відродження спартанського способу життя.**

«Агіс, - писав Плутарх, - своїм розумом і високими чеснотами перевершував не лише свого співправителя Леоніда, але й усіх царів після Агесилая Великого. Ставши царем, Агіс поставив собі за мету відродити стародавню Спарту». «Я хочу вигнати зі Спарти сріблολюбство і гордовитість. Я боюся, що різниця у способі життя і зіпсованість моралі внесуть ворожнечу і розлад у нашу державу». Він запропонував забрати землю у 100 найбагатших спартіатів і розділити її на 4500 ділянок в Лаконіці для бідних, а за її межами провести перерозподіл в перієкських общинах, що повинно було дати 15 тисяч ділянок і стільки воїнів. Першими від багатства на користь народу, відмовилася його мати Агесистрата, бабка Архідамія і всі родичі. Однак герусія не дала згоди. Агіс розганяє ефорат, відкриває боргові в'язниці, скасовує борги. Противник реформ цар Леонід був вигнаний за межі Спарти.

Але коли Агіс пішов воювати з етолянами, в Спарті стався переворот, було повернуто царя Леоніда, а Агіса відправлено на шибеницю.

Смерть Агіса не послабила соціального руху і не зменшила енергії партії реформ. Продовжувачем справи Агіса став новий спартанський цар Клеомен III, син царя Леоніда. Цар Леонід силою одружив вдову Агіатіду (жінку Агіса) на своєму синові, щоб заволодіти її власністю. Агіатіда відрізнялася серед усіх своєю вродою і була однією із самих багатих жінок Спарти. Вона ненавиділа Леоніда, але полюбила його сина і стала йому вірною дружиною. Досить часто вона розповідала Клеомену про свого першого мужа, про його сміливі плани відродження Спарти. Новий цар поважав світлу пам'ять Агіса.

Маючи гарну освіту (його наставником був відомий вчений Сфер Борисфенський), Клеомен сприймає демократичні ідеї перебудови Спарти і вичікує момент для їх реалізації. Він твердо вирішив продовжити справу Агіса, навіть насильницькими методами. Не знайшовши підтримки у друзів, він вирішив один здійснити переворот у Спарті опираючись на військо. Клеомен розумів, що успіх може бути лише тоді, коли буде знищена головна опора багатих людей Спарти – рада старійшин (герусія) і ефорат. Для цього потрібно було створити військо не з найманців, а з жителів спартанського полісу, які були кровно зацікавлені в перерозподілу землі і власності багатіїв. Саме тут були корені відродження військової могутності Спарти.

Таку можливість Клеомен отримав після війни з Ахейським союзом і Спартою у 228 р. до н. е. Здобувши перемогу, він раптово повертається з армією в Спарту і знищує ефорів. Ті, що чинили опір, були вбиті: з 5 врятувався лише один. Здійснивши державний переворот, Клеомен відмінив герусію, вигнав з міста 80 олігархів і оголосив у народних зборах про початок реформ. Знову була перерозподілена земля, повернена схема касації боргів.

Економічні заходи Клеомена складали лише початок його соціально-політичних реформ. Він призначає другим царем брата Агіса, Архимада, що зробити його другим царем. Відновлюється традиційна система спартанського виховання молоді і давній спосіб життя. Цар особисто керує процесом виховання, показує зразок простоти, скромності і поміркованості. Зовнішній успіх реформ був повний.

Плутарх писав: «Ті, хто раніше насміхався над ним, коли він говорив, що, проголошуючи касацію боргів і переділ земель, він бере приклад з Солона і Лікурга, тепер цілком повірили, що винуватцем усіх змін, які пройшли у спартанців, був саме він, а не хтось інший».

Проведені реформи посилили військову могутність Спарти, підняли престиж царської влади і привели до нових успіхів у війні з Ахейським союзом, Міста Пелопоннесу, які проходив Клеомен, переходили на його бік: народ вимагав касації боргів і переділу землі. Аркадія, Аргос, Коринф і частина Ахай стали на бік царя-реформатора, сам він став претендувати на роль лідера в Ахейському союзі. Посли, які зустрічалися з Клеоменом з інших країн грецького полісу, дивувалися простому спілкуванню царя, відсутності розкоші і скромності побуту, в якому він мешкав.

Зате багатії всієї Греції боялися подальших соціальних потрясінь і ненавиділи Клеомена. Вони усвідомлювали, що, на випадок піднесення Спарти, Клеомен відійме у них владу, а землю віддасть бідним.

Першими покликали до себе Клеомена на допомогу жителі міста Мантинеї. Він вступив до міста вночі і допоміг прогнати з міста ахейський гарнізон. Потім він вирушив на північ Пелопоннеса в саму Ахейську область і розгромив у вирішальній битві ахейську армію, що поклало край могутності союзу.

Наступним кроком царя була вимога передати йому владу в Ахейському союзі. Його не влаштовувала місія втручання в справи окремих держав. Цар намагався створити сильну армію і об'єднати Пелопоннес. Ахейці згодилися і запросили Клеомена з'явитися в місто Лерну (в Аргоській області), де повинен був відбутися союзний з'їзд. Однак, по хворобі, Клеомен не зміг вчасно прибути на почесне зібрання. В цих умовах керівник Ахейського союзу і фактичний його диктатор Арат, укладає угоду про надання військової допомоги македонським царем Антигоном Досоном, недавнім своїм ворогом. Взамін було обіцяно повернення, захопленого у 243 р. до н. е. ахейцями Акрокоринфа. Македонський цар з 40-тисячною армією вирушив назустріч спартанцям. Всі вороги Клеомена

підтримали завойовників, особливо партія багатих громадян. Вона спровокувала повстання в Аргосі, а коли спартанський цар готувався до штурму міста, з тилу на нього напали македонці. В цій скрутній ситуації Клеомену прийшлося відступити до Спарти, щоб не бути відрізаним від Батьківщини. Всі наслідки його перемог були втрачені. Союзники залишали спартанців.

Клеомен вирішив заручитися підтримкою у царя Єгипету Птолемея, але допомога була настільки мізерна, що у битві при Селасії (221 р. до н. е.) у північній частині Лаконіки майже вся армія спартанського царя загинула: 16 тисяч спартанців були порубані, але ні на крок не відступили з поля бою. Клеомен з охороною (200 спартанців) та 4000 найманцями утікає до Єгипту, не втрачаючи надії, що Птоломей III допоможе встановити авторитет Спарти на грецькому полісі. Однак Птоломей III скоро помер, а його наступник – Птоломей IV не спішив з допомогою Спарті. Спроба підняти повстання в Олександрії не вдалася, і Клеомен з прихильниками покінчили життя самогубством.

Останній бій спартанського царя Клеомена.

Звістка про смерть Клеомена (смертельний удар мечем наніс його улюбленець Пантей, який теж покінчив життя самогубством) швидко поширилася по місту. Мати Клеомена, Крестесиклея, обнявши онуків, гірко плакала. Раптово старший хлопчик вирвався з її рук і кинувся з даху вниз головою, однак не розбився до смерті. Птоломей ІУ наказав розп'яти на хресті труп Клеомена, а дітей і матір спартанського царя було страчено. Після смерті Клеомена рух бідноти ще довго продовжувався в Спарті.

НАБІС (207 – 192 рр. до н. е.)

Після поразки Спарті в Клеоменовій війні (229-222 рр. до н. е.) в Спарті більше не було громадян царського походження, які могли б зайняти трон. Після недовгого правління Лікурга влада була віддана малолітньому Пелопа, регентами якого виступали Маханід (до його смерті в битві при Мантинеї в 207 р. до н. е. проти ахейців) і Набіс.

Однак приблизно з 206 до н. е. Набіс поступово прибрав до рук царську владу в Спарті. У 200 до н. е. Набіс остаточно повалив Пелопа і прийняв верховну владу в країні, заявивши, що належить до царської гілки Евріпонтідами. Набіс називав себе царем, хоча Полібій і Тіт Лівій характеризували його як тирана.

Як і його попередник Маханід, Набіс належав до прихильників реформ, розпочатих ще Агіс IV і Клеоменом III. Він продовжував реформи з ще більшою енергією, ніж його відомі попередники. Набіс конфісковував землі великих

землевласників і роздавав їх безземельним спартіатам і ілотам, яких включив до складу громадян. Цими заходами він домогся збільшення числа воїнів в армії на додаток до численних найманців. Полібій, як патріот Ахейського союзу і ворог Набіса, характеризував його військо як натовп вбивць, грабіжників, злодіїв і розбійників.

Набіс стратив останніх нащадків двох спартанських царських династій. Древні джерела, особливо Полібій і Тіт Лівій, зображують його як кровожерливого правителя, влада якого трималася лише на силі зброї і терору. «Набіс виганяв громадян, - писав Полібій, - звільняв ілотів і одружував їх з дружинами і дочками їхніх панів. У своєму царстві він надавав священний притулок кожному, кого виганяли з рідної землі за здійснені нечесність чи підлість. Таким чином, йому вдалося зібрати у Спарті велику кількість злочинного елементу»(Всесвітня історія, XVI, 13).

Набіс продовжував зовнішню політику, розпочату ще Клеоменом, Агісом і Маханідом. Він виступав противником Ахейського союзу і Македонії разом з Етолійським союзом, Еліди і Мессенії. Ця політика привела його до союзу з Римом під час Першої Македонської війни. У наступні роки Набіс почав агресивну політику, спрямовану на завоювання міст Лаконіка і Мессенія. У 204 р. до н. е. він невдало напав на Мегалополь. Спільно із союзниками-критянами (їх Полібій називав критськими піратами) Набіс почав створювати спартанський флот і оточив Спарту укріпленнями. У 201 р. до н. е. Набіс вторгся в Мессенію, щоб відновити контроль Спарти над цим регіоном, втрачений у IV ст. до н. е. Мессенія схилилася до союзу зі Спартою до втручання Філопемена. Зазнавши поразки у Тегеї, Набіс тимчасово призупинив свою експансіоністську політику.

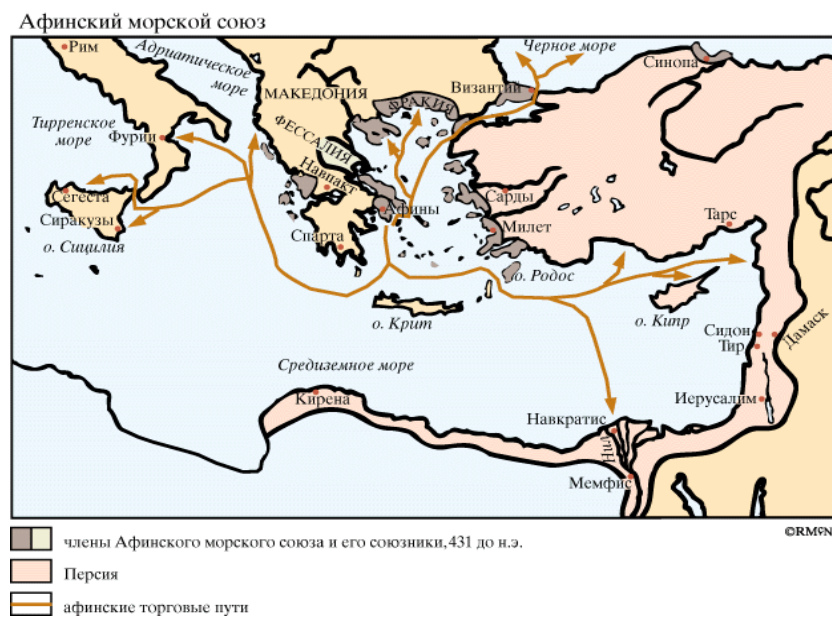
Набіс представляв собою серйозну загрозу Ахейському союзу. Піддавалися постійним атакам з боку Спарти, ахейці вже не могли розраховувати на допомогу Македонії, що й зумовило їх перехід на бік Риму. Друга Македонська війна почалася в 200 р. до н. е. У ході цієї війни Македонія передала контроль над Аргосом Набіс, де він правив як цар і провів земельну реформу, але Набіс уклав союз з Римом.

Після закінчення Другої Македонської війни, в 195 р. до н.

е. ахейці переконали римського консула Тита Квінкція Фламініна почати війну з Набісом під приводом «звільнення міст». У ході війни Набіс зазнав поразки і був змушений відмовитися від влади над Аргосом, портом Гітієм і деякими критськими містами.

Хоча територія Спарти тепер складала тільки саме місто та його безпосередні околиці, Набіс все ще сподівався повернути свою колишню владу. У 192 р. до н. е., бачачи, що римляни та їх союзники ахейські були заклопотані війною з Антіохом III і Етолійським союзом, Набіс спробував повернути Гітій і берегову лінію Лаконіки. На початку війни Набісу супроводжував успіх, він захопив порт і здобув перемогу над ахейцями в незначній військово-морській битві.

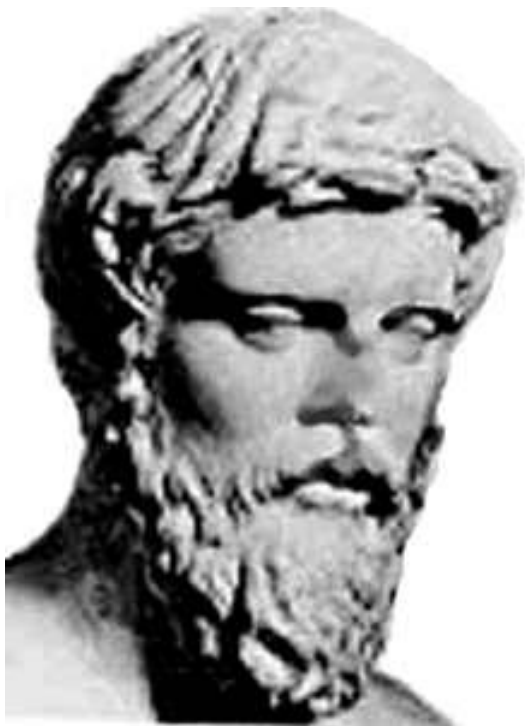
Однак незабаром його армія була розбита ахейським стратегом Філоппом і замкнена в межах Спарти. Після розорення навколишньої сільської місцевості Філопемена повернувся додому. Набіс звернувся за допомогою до Етолійського союзу для захисту своєї території від ахейців і римлян. Етолійці послали тисячу чоловік піхоти і триста кінноти на допомогу Спарті під командуванням Алексамена, проте зрадницьки вбили Набіса під час навчання його армії за межами міста. Етолійці спробували захопити Спарту, але їм перешкодило повстання спартанців.

Афінський морський союз

ПЛУТАРХ

(біля 45 – біля 127 рр. н. е.)

Плутарх походив із заможної родини, що мешкала в невеликому містечку [Херонея](#) в [Беотії](#), відомому у зв'язку з знаменною битвою 338 р. до н. е. В [Афінах](#) вивчав [математику](#), [риторику](#) і [філософію](#), останню головним чином у платоніка [Амонія](#). У молодості багато подорожував. Відвідав [Грецію](#), [Малу Азію](#), [Єгипет](#), був у [Римі](#), де зустрівся з [неопіфагорейцями](#), а також зав'язав дружбу з багатьма видатними людьми, у тому числі з [Луцієм Местрієм Флором](#), близьким соратником імператора [Веспасіана](#), який допоміг Плутарху одержати римське громадянство.

Однак незабаром Плутарх повернувся в [Херонею](#). Він вірно служив своєму місту на громадських посадах, збирав у своєму будинку молодь, а навчаючи власних синів, створив свого роду «приватну академію», у якій відігравав роль наставника і лектора. Завдяки цій своєрідній філії афінської [платонівської Академії](#) беотійська [Херонея](#) стала одним з центрів [платонізму](#) в [I ст. н. е.](#)

На п'ятидесятому році життя став жерцем [Аполлона](#) в [Дельфах](#), намагався повернути святилищу й [оракулові](#) колишнє значення. Плутарх був типовим представником грецької

міської аристократії цього часу: виступаючи іноді на більш широкій політичній арені, він намагався залишатися переважно місцевим діячем рідної **Херонеї**. Численні твори Плутарха не становлять собою скільки-небудь оригінальної творчості, проте є плодом величезної начитаності. **Список творів Плутарха містить 207 назв; з них збереглося понад 150 (у тому числі кілька несправжніх). Їх прийнято поділяти на дві групи: 1) популярно-філософські (так зв. «моральні») трактати на всілякі теми — релігійні, філософські, природно-наукові, антикварні, але найчастіше етичні (напр. про цікавість, про лестощі, про користолюбство, про балакучість, про чесноту і порок, подружні наставляння тощо) і 2) біографії. Цей поділ походить від видання Плутарха, здійсненого **візантійським ченцем Максимом Планудом (XIII ст.) і є досить умовний. У творах першої групи звичайно використовується форма діалогу, послання або **діатриби**, цікавого повідомлення на філософські теми і широко використовується у виписках і переказах філософська продукція минулих століть. Питання літератури цікавили Плутарха головним чином у зв'язку з моральними і педагогічними проблемами. Цінні історичні відомості містяться в трактаті «Про музику». Біографії — це головний твір Плутарха «Порівняльні біографії» грецьких і римських державних діячів.****

Історичні події є для Плутарха лише матеріалом для відтворення образів великих людей минулого як об'єктів наслідування; дрібні особисті риси приваблюють до себе особливу увагу мораліста-характеролога, який не гидує й анекдотами. У розумінні критичного ставлення до джерел і розуміння причин історичних подій Плутарх не був на рівні навіть античної науки.

Для сучасного історика його «біографії» цінні передовсім як багаті збірки матеріалів з історіографічної літератури, що не

дійшла до нас. Хоча Плутарх не був оригінальним письменником, він збирав і обробляв те, що інші письменники і мислителі, написали до нього. Але в обробці Плутарха ціла традиція отримала новий вигляд і саме він визначав протягом багатьох століть європейську думку і літературу. Різноманітності інтересів Плутарха відповідало значне число його творів, від яких збереглося менше половини. **Філософія** Плутарха **еклектична**: релігійно-консервативна спрямованість обумовлює звертання до пізнього **Платона**, і формально він був **платоником**, однак переважно цікавився **релігійними** й **етичними** питаннями. Його інтерпретація **Платона** продовжувала лінію **Посідонія** і готувала ґрунт для неоплатонічного тлумачення **Біблії**.

Полемізуючи зі стоїчним натуралізмом і **стоїцизмом**, Плутарх схилився до розуміння матерії як космічного начала недовершеності, що дуалістично протистоїть трансцендентному **Богу**. Посередники між світом і **Богом** — демони (*генії*); демонологія надає можливість примирити філософський монотеїзм з традиційною грецькою **міфологією**. Філософія для Плутарха — не систематична дисципліна, а засіб самоосвіти універсально розвинутої людини.

Плутарх користується вченням скептиків про недостатність знання, а в питаннях прикладної моралі запозичив багато чого в стоїків, усуваючи радикальні моменти їхнього вчення, і навіть у ненависних йому епікурейців. Вищою етичною цінністю для Плутарха є «благодушність», щиросердечний спокій, досягти якого можна лише добрими справами, дружнім ставленням до людей («філантропія»), суворим виконанням обов'язків щодо оточуючих. В **етиці** Плутарх слідував за **Арістотелем**, хоча виходив з характерного платонічного розуміння мети життя як «уподібнення богів», що досягається через вправу в доброчесності. Стрижнем етичних поглядів були поняття освіченості і «філантропії» — центральні також і для біографічного циклу, що доповнює теоретичні трактати по етиці. Вимагаючи впровадження етичного змісту в усі області життєвої діяльності, Плутарх не виходив за межі повсякденного моралізування: типовий епігон, він цілком задоволений своєю культурою. Етичною нормою для нього виступає ідеалізована практика старої **полісної**

Греції, що не заважало йому однак залишатися вірним громадянином Римської імперії; тиради проти деспотизму і гноблення залишаються політично необразливою фразеологією, тим більше, що й офіційна стоїчна теорія трактувала государя як слугу громадян, натхненого прагненням до спільного блага.

Цікавий і добросердий виклад, що не загострює спірних проблем, збирання культурної спадщини еллінізму в примирливій еkleктиці «філантропічного» світогляду дозволяли представникам різних епох і напрямів знаходити в Плутарха цінний для них матеріал і забезпечили йому велике зацікавлення з боку пізніших століть, яким користувалися далеко не всі древні автори.

Батьки церкви знаходили в релігійності й етиці Плутарха багато рис християнського вчення, і називали його «напівхристиянином»; візантійці цінували його як ерудита, який зберіг величезну кількість відомостей (звідси і відносна збереженість значної частини спадщини Плутарха). Ворожа до всіляких крайнощів, у тому числі й аскетизму, етика Плутарха привертала увагу вождів Реформації (Меланхтон, Цвінглі); у Німеччині його популяризували Г. Сакс і Фішарт, у Франції — Рабле і Монтень.

Писати біографії Плутарх розпочав ще в юності. Спочатку він звернув свою увагу на знаменитих людей Бестії: Гесіода, Ю. Піндера, Єпамінонда. Пізніше він звертає увагу на представників інших областей Греції: спартанського царя Леоніда, Арістомена, Арата Сікіонського. В літературній спадщині знаменитого грека можна знайти, навіть, політичну біографію перського царя Артаксеркса II. Під час свого перебування в Римі Плутарх написав біографії римських імператорів, які, спеціально, були підготовлені для греків. І тільки, значно пізніше, світ побачив, один із основних його творів «Порівняльні життєписи». Це були біографії знаменитих історичних особистостей Греції і Риму, які біли розміщені попарно.

Сучасному читачу відомі 22 таких пари і чотири одиночних біографій більш раннього періоду (Арата Сікіонського, Артаксеркса II, Гальби і Отоні). Одні біографії написані, на думку дослідників літературної спадщини

Плутарха більш вдало (міфічні засновники Афін і Риму – Тесей і Ромул; перші законодавці – Лікурґ і Нума Помпілій; знамениті полководці – Александр Великий і Гай Юлій Цезар; неперевершені ритори – Цицерон і Демосфен). Інші біографії створювалися автором не притримуючись строгих чинників життя тієї чи іншої історичної постатті. Наприклад, Тимолеонт і Емілій Павло, Алківіад і Коріолан.

Сьогодні уже можна точно сказати, що після кожної пари Плутарх планував дати порівняльну характеристику, тобто, коротке резюме спільних і відмінних рис в політичних портретах своїх героїв. Однак, в деяких парах подібна інформація відсутня. Хоча, маловірогідно, що Плутарх її не писав. Тим паче, що мова йде, про Александра Македонського і Юлія Цезаря. Але самим обідним є те, що ряд біографій загублені – Епамінонда, Сципіона Африканського та ін.

Плутарх стає улюбленим для читачів у Новий час. Шекспір («Юлій Цезар», «Коріолан», «Антоній і Клеопатра»), Корнель («Серторій», «Агесілай»), Расін («Мітридат») знаходять у Плутарха сюжети своїх драм. Прагнення аристократії до показу своїх героїв породило в XVII ст. численні «життєписи» знаменитих людей за зразком Плутарха. Але особливо близький був Плутарх віку Просвітництва своєю «філантропією» (Ж. Ж. Руссо, Мірабо), а ідеологія французької революції знаходила в «Біографіях» Плутарха прославляння республіканських чеснот і ненависть до тиранів (у Росії Плутарх цікавив з цього боку декабристів). Сліди захоплення Плутархом помітні у Шіллера. У XIX ст. інтерес до Плутарха падає, для соціальної і філософської проблематики наївний еkleктизм Плутарха не міг становити скільки-небудь актуального інтересу.

Плутарх

Порівняльні життєписи

«Агесілай»

Цар Архидам, син Зевксидама, що правив лакедемонянами з великою славою, залишив після себе сина на ім'я Агід від своєї першої дружини Лампідо, жінки чудової і гідної, і другого, молодшого - Агесилая від Евполії, дочки

Мелесиппіда. Оскільки влада царя мала згідно із законом перейти до Агіда, а Агесилай мав жити, як звичайний громадянин, він отримав звичайне спартанське виховання, дуже суворе і повне трудів, але таке, що привчало юнаків до покори. Тому-то, як повідомляють, Симонід і назвав Спарту приборкуючою смертних: завдяки своєму укладу життя, вона робить громадян надзвичайно слухняними закону і порядку, подібно тому як кінь з самого початку привчають до вузда. Дітей же, яких чекає царська влада, закон звільняє від подібних обов'язків. Отже, стан Агесилая відрізнялося від звичайного тим, що він прийшов до влади, після того як сам привчений був коритися. Ось чому він краще за інших царів умів обійтися зі своїми підданими, з'єднуючи з природними якостями вождя і правителя простоту і людинолюбство, отримані завдяки вихованню.

Коли він знаходився в так званих агелах разом з іншими хлопчиками, його коханим був Лісандр, що полонив передусім його природною стриманістю і скромністю, бо, блищачи серед юнаків палкою старанністю, бажанням бути першим у всіх, володіючи міцністю тіла і жвавістю вдачі, яку нічим не можна було стримати, Агесилай відрізнявся в той же час таким слухняністю і лагідністю, що всі накази виконував не за страх, а за совість: його більш засмучували докори, ніж важка робота. Краса його в юні роки робила непомітною тілесну вада - кульгавість. До того ж він переносив її легко і життєрадісно, завжди першим сміявся над своїм недоліком і цим як би виправляв його. Від цього ще більш помітним робилося його честолюбство, оскільки він ніколи не виставляв свою кульгавість в якості приводу, щоб відмовитися від якої-небудь справи або роботи. Ми не маємо жодного зображення Агесилая, бо він сам не хотів цього і навіть перед смертю заборонив малювати своє мертве тіло або ліпити статую. Є відомості, що він був невеликого зросту і з вигляду нічим не визначний, але жвавість і життєрадісність за будь-яких обставин, весела вдача, привабливі риси і приємний голос примушували до самої старість надавати перевагу йому красивим і квітучим людям. Як повідомляє Теофраст, ефори наклали штраф на Архідама за те, що він взяв собі дружину

дуже маленького зросту, (бо, - сказали вони, - вона буде народжувати нам не царів, а царьків).

Під час правління Агіда Алкивіад втік з Сицилії в Лакедемон. Не встиг він як слід обжитися в Спарті, як його вже звинуватили в зв'язку з дружиною Агіда Тімеєю. Агід сам сказав, що дитини, що народилася у нього він не визнає своєю, але що це син Алкивіада. Тімея, як повідомляє Дурід, аж ніяк не була засмучена цим і вдома в присутності служниці шепотом називала дитину Алкивіадом, а не Леотіхидом, а сам Алкивіад говорив, що зійшовся з Тімеєю, не маючи на увазі її збезчестити, а з честолюбного бажання, щоб його нащадки правили над спартанцями. Після цього Алкивіад таємно сховався з Лакедемона, побоюючись Агіда. До хлопчика ж Агід завжди відносився з презирством, вважаючи його незаконнонароджений. Але у час останньої хвороби Агіда Леотіхид плачем і проханнями добився того, що цар в присутності багатьох визнав його своїм сином. Однак після смерті Агіда Лісандр, що отримав над афінянами перемогу на морі і що користувався великим впливом у Спарті, запропонував передати царську владу Агесилаю, оскільки Леотіхид - незаконнонароджений і негідний отримати її. Багато інших громадян також виступили за Агесилая і прийнялись ревню підтримувати його, поважаючи його за високі етичні якості і ще за те, що він виховувався разом з ними і пройшов спартанське навчання. Однак в Спарті був деякий провидець Деопіт, що знав багато старовинних передбачань що вважався дуже досвідченим в божественних справах. Він заявив, що буде гріхом, якщо спартанці виберуть царем кульгавого, і під час розбору його справи, прочитав наступне провіщення:

Спарта! Одумайся нині! Хоч ти з душею гордовитою, Ходою твердою йдеш, але владу зростиш ти кульгаву, Багато доведеться тобі нежданих бід зазнати, Довго хльостати тебе будуть війни згубної хвилі.

Проти цього заперечив Лісандр, кажучи, що якщо спартанці так бояться цього оракула, то вони повинні швидше стерегтися Леотіхида. (Бо, - сказав він, - божеству байдуже, якщо царює будь-хто, що шкультигає на ногу, але якщо царем буде незаконнонароджений і, отже, не нащадок Геракла, то це і буде «кульгавим царюванням»). Агесилай додав до цього, що

сам Посейдон засвідчив незаконне народження Леотіхіда, вигнавши землетрусом Агіда з спальні, а Леотіхид народився більш ніж через десять місяців після цього.

На отаких -то основах і за таких обставин Агесилай був проголошений царем; він негайно вступив у володіння майном Агіда, позбавивши цього права Леотіхіда як незаконнонароджений. Однак, бачачи, що родичі Леонтіхіда з материнської сторони, люди цілком порядні і надто нужденні потребу, Агесилай віддав їм половину майна; так розпорядившись спадщиною, він замість заздрості і недоброзичливості здобував собі славу і добре відношення співгромадян. Зі слів Ксенофонта, Агесилай, у всьому корячись своїй вітчизні, досяг найбільшої влади і робив все, що хотів. Ось що має на увазі Ксенофонт. У той час самої великою силою в державі були ефори і старійшини; перші з них мали владу тільки один рік, другі ж зберігали своє права довічно і мали повноваження, що обмежують владу царів, як про це розказано в життєписі Лікурга. Тому царі з давніх часів живуть з ними в розбратах, передаючи цю ворожнечу від батька до сина. Але Агесилай обрав інший шлях. Замість того, щоб сваритися з ними і робити їх своїми ворогами, він всіляко годив їм, не роблячи нічого без їх ради, а будучи покликаний ними, завжди поспішав з'явитися можливо швидше. Всякий раз, коли підходили ефори, коли він, сидячи на царському троні, вирішував справи, він підіймався їм назустріч; кожному знову вибраному старійшині він завжди посилав як почесний дар теплий плащ і бика. Цими вчинками він хотів показати, що шанує їх і тим прославляє їх достоїнство. В дійсність же непомітно для навколишніх все більш зміцнював власна могутність і збільшував значення царської влади завдяки загальній повазі, якою він користувався.

У своїх відносинах з співгромадянами він був бездоганний, коли справа торкалася ворогів, але не друзів: противникам він не заподіював шкоди несправедливо, друзів же підтримував і в несправедливих вчинках. Агесилай вважав ганебним не поважати своїх противників, якщо вони діяли гідно, але не міг засуджувати своїх друзів, коли вони помилялися, більш того він гордився, що допомагав їм, беручи тим самим участь в помилках, що здійснюються, бо вважав, що

ніяка допомога, що надається друзям, не є ганьбою. Коли його вороги попадали в біду, він першим виражав їм своє співчуття і охоче приходив на підмогу, якщо вони про це просили; так він завойовував загальну любов і залучав всіх на свій бік. Помітивши це, ефори, побоюючись посилення Агесилая, наклали на нього штраф під приводом, що громадян, що належали всьому місту, він робить як би своєю власністю. Бо подібно тому, як дослідники вважають, що якби у всесвіті зникли б суперечка і ворожнеча, то через згоду всіх речей між собою не тільки зупинилися б небесні світила, але припинилося б всяке народження і рух, - так, очевидно, і законодавець лакедемонський вніс в свою державу честолюбство і суперництво як засіб для розпалювання добродетності, бажаючи, щоб суперечки і змагання завжди існували в середовищі гідних громадян; бо взаємна слухняність і добродетель, досягнута без попередньої боротьби, є вияв бездіяльності і несправедливо носить ім'я одностайності. Для деяких очевидно, що це розумів ще Гомер: він не зобразив би Агамемнона задоволеним тим, що Одисей і Ахілл лають один одного жакливими словами, якби не вважав, що ревниві незгоди кращих людей один з одним приносять велику користь спільній справі. Однак тут неможливо обійтися без відомих обмежень, бо дуже далеко йдуче змагання шкодить державі і приносить багато бід.

Ледве встиг Агесилай вступити на царювання, як люди, прибулі з Азії, сповістили, що персидський цар готує великий флот, щоб витіснити лакедемонян з моря. Лісандр, бажаючи негайно відправитися в Азію, щоб допомогти своїм друзям, яких він залишив там правителями і володарям міст і які потім за жорстокість і насильства були або вигнані співгромадянами, або убиті, переконав Агесилая почати війну і зробити далекий похід, переправившись через море раніше, чим варвар закінчить свої приготування. Одночасно Лісандр написав своїм друзям в Азію, щоб вони відправили послів в Лакедемон і просили в полководці Агесилая. Отже, Агесилай з'явився в Народні збори і погодився прийняти на себе керівництво війною, якщо йому дадуть тридцять спартанців в якості воєначальників і радників, дві тисячі вільновідпущенників і шість тисяч воїнів з числа союзників. Завдяки сприянню

Лісандра, ці вимоги були охоче прийняті, і Агесилай був посланий разом з тридцятьма спартанцями, серед яких Лісандр був справді першим не тільки по своїй славі і впливу, але і через дружбу з Агесилаєм, що вважав себе ще більш зобов'язаним йому за цей похід, ніж за царську владу. У той час як його військо збиралося в Гересте, Агесилай зі своїми друзями прибув в Авліді і заночував там 10. У сні йому привиділось, що хтось звертається до нього зі словами: Цар лакедемонян, ти розумієш, звичайно, що ще ніхто не виступав як вождь всієї Греції, крім Агамемнона в колишні часи і тебе в цей час. Оскільки ти керуєш тепер тим же народом, виступаєш проти тих же ворогів і відправляєшся на війну з того ж самого місця, то ясно, що і тобі треба принести богині жертву, яку приніс Агамемнон, відпливаючи звідси. Агесилай відразу ж пригадав про дівчину, яку батько приніс в жертву, корячись жрецьям. Однак він не злякався, але, прокинувшись, розказав свій сон друзям і заявив, що необхідно надати богині ті почесті, які доставляють їй задоволення, але наслідувати дикого древнього полководця він не збирається. По розпорядженню Агесилая була прикрашена вінком лань, і його жрець приніс тварина в жертву, однак не по тому обряду, якому звичайно слідував жрець, поставлений беотійцями. Почувши об цю беотархи дуже разгнівались і відправили своїх служителів до Агесилаю, забороняючи йому приносити жертви всупереч законам і старовинним звичаям беотійців. Служителі ж не тільки виконали доручення, але і скинули з вівтаря частини жертвних тварин. Розлючений Агесилай відплив, обурюючись на фіванців і в той же час дуже зніяковівши цим знаком, думаючи, що тепер похід буде для нього невдалим і він не виконає того, що намітив.

Коли вони прибули в Ефес, вплив Лісандра і загальна до нього повага стали незабаром обтяжливі і нестерпні Агесилаю. Дійсно, народ товпився біля воріт Лісандра і всі ходили за ним, прислужуючи лише йому, як якби Агесилай володів тільки титулом і ім'ям командуючого, отриманим завдяки закону. Дійсним же владикою, який все може і всім вершить, був Лісандр. Адже ніхто з полководців, що посилалися в Азію, не зміг стати таким могутнім і грізним, ніхто не зробив більше добра своїм друзям і зла своїм ворогам. Все це ще було свіжо в

пам'яті людей. До того ж, бачачи простоту в поведженні, природність і товариськусть Агесилая, в той час як Лісандр виявляв різкість, суворість і стислість в мові, вони підлабузнювалися перед Лісандром, стараючись всіляко догодити тільки йому. Інші спартанці важко переносили необхідність бути більш прислужниками Лісандра, ніж радниками царя. Нарешті, відчув себе зачепленим і сам Агесилай, який, хоч і не був заздрісний і не засмучувався тому, що почесні виявляються комусь ще, однак був дуже честолюбний і не хотів бути нижче інших; більш усього він побоювався, що якщо будуть довершені блискучі діяння, їх припишуть Лісандру через його колишню славу. Тому він став поводитися таким чином: по-перше, він виступав проти всіх порад Лісандра і всі почини, до яким той вже приступив з особливою старанністю, Агесилай відмінив і проводив замість них зовсім інші; потім, з тих, хто приходив до нього з проханнями, він відпускав ні з чим всіх, хто, як він дізнавався, особливо покладається на Лісандра. Точно так само і в суді ті, кому Лісандр мав намір пошкодити, вигравали справу і, навпаки, тим, кому він явно і старанно протегував, важко було піти від покарання. Оскільки це було не випадкове, але робилося з дня в день і як би з наміром, Лісандр, нарешті, зрозумів причину і не приховав це від своїх друзів, але прямо сказав їм, що ті попали в немилість через нього; при цьому він закликав їх годити тепер цареві і тим, хто має більший авторитет, чим він, Лісандр.

Однак, багато кому здавалося, що такою поведінкою і подібними розмовами він хоче викликати недоброзичливість до царя. Тому, Агесилай, бажаючи зачепити його ще більше, доручив йому роздачу м'яса і, як кажуть, в присутності багатьох заявив: «Нехай тепер ці люди підуть на поклін до мого раздавача м'яса». Пригнічений цим, Лісандр сказав йому: «Ти добре умієш, Агесилай, принижувати друзів». «Так, - відповів Агесилай, - тих, які хочуть бути більш могутніми, ніж я». Лісандр заперечив: «Можливо, це вірно швидше в стосунку твоїх слів, ніж до моїх вчинкам; дай мені, однак, яке-небудь місце або посаду, де я зможу бути тобі корисним, не засмучуючи тебе».

Після цього Лісандр був посланий до Геллеспонту і схилив там на сторону Агесилая перса Спітрідата з сатрапії Фарнабаза; перс цей мав великі багатства і двісті вершників. Однак, гнів Лісандра не втих: затаївши образу, він замишляв навіть відняти царську владу у двох родів і передати її всім спартіатам. І, напевно, з ворожнечі до Агесилаю він зробив би великий переворот в державі, якби не загинув раніше, під час беотіського походу. Так, звичайно честолюбива натура, якщо вона не дотримується міри в своїх вчинках на державному терні, терпить біди замість очікуваних вигід. Якщо Лісандр був грубий і не знав міри в своєму честолюбстві, то і Агесилай, зрозуміло, міг би іншими, більш гідними засобами виправити помилки цієї видатної і честолюбивої людини. Але, видимо, одна і та ж пристрасть заважала першому визнати владу свого начальника, а другому - без роздратування стерпіти помилки свого товариша.

Спочатку Тіссаферн, боячись Агесилая, уклав з ним договір, по якому персидський цар обіцяв надати грецьким містам свободу і право жити по власних законах. Пізніше, однак, вирішивши, що у нього досить сил, він почав війну. Агесилай охоче прийняв виклик, оскільки покладав великі надії на свій похід. До того ж він вважав ганебним, що (десять тисяч) під начальством Ксенофонта дійшли до самого моря, наносячи поразки цареві, коли тільки хотіли цього, в той час як він, будучи на чолі лакедемонян, що досягли верховного володарювання на суші і на морі, не міг показати грекам жодного діяння, гідного пам'яті. Щоб скоріше відплатити Тіссаферну за його віроломство дозволеною хитрістю, він зробив вигляд, що має намір виступити в Карію. Коли ж там зібралися військові сили варварів, він несподівано вторгся у Фрігію. Тут він завоював багато міст і захопив великі багатства. Цим він показав своїм друзям, що порушення договору означає презирство до богів, обман же ворога, навпаки, не тільки справедливий, але і доставляє велику славу, задоволення і вигоду. Оскільки ворог перевершував його кіннотою і до того ж знамення при жертвоприношеннях були несприятливі, Агесилай повернувся в Ефес і став збирати кінноту, наказуючи щоб кожна багата людина, якщо вона не хоче брати участь в поході, виставила за себе по одному коневі

і вершнику. Багато хто погодився на це, і незабаром замість боязких гоплитів у Агесилая зібралася численна і боєздатна кіннота. Він говорив, що і Агамемнон поступив прекрсано, коли відпустив з війська боязкого багатія, отримавши замість нього прекрасну кобилу. По наказу Агесилая торговці здобиччю продавали бранців оголеними. Одяг купували охоче, але над полоненими, чиї голі тіла були білими і рихлими через зніжений спосіб життя, все насміхалися, вважаючи їх нездатними для роботи, що не мають ніякої ціни. Побачивши це, Агесилай піднявся і сказав: «Це люди з якими ви воюєте, а це речі, через яких ви ведете війну».

Коли підійшов час для поновлення військових дій, Агесилай оголосив, що поведе військо в Лідію. На цей раз він не обманював Тіссаферна, але той, не довіряючи Агесилаю після того як був введений ним в оману, тепер обдурив самого себе. Він вважав, що Агесилай, який, на його думку, мав недосить кінноти, виступить тепер в Карію, де місцевість не сприяє пересуванню вершників. Коли ж Агесилай, як він говорив раніше, прибув на рівнину у Сард, Тіссаферн був вимушений поспішити на допомогу місту. При цьому він напав зі своєю кіннотою на воїнів противника, які розбрелися по рівнині з метою грабежу, і багатьох з них знищив. Агесилай, міркувавши, що піхота противника ще не підійшла, сам же він має під рукою все своє військо, вирішив дати битву як можна швидше. Поставивши легку піхоту між вершниками, він наказав їм виступати і ударити на противника, не втрачаючи ні хвилини, сам же слідом повів важку піхоту. Варвари були звернені у втечу, і греки, що спрямувалися в погоню, багатьох убили і захопили ворожий табір. Після цієї битви греки не тільки могли безперешкодно брати здобич і відводити рабів і худобу з царських володінь, але з задоволенням побачили, що Тіссаферн, найзліший ворог греків, поніс справедливу відплату. Цар негайно відправив проти нього Тітравста, який відрубав голову Тіссаферну, а потім звернувся до Агесилаю з проханням припинити війну і відплисти додому, пропонуючи йому при цьому гроші, але той відповів, що питання про мир може вирішити тільки сама Спарта, а що стосується до нього, то він більше знаходить задоволення в збагаченні своїх солдат, чим в тому, щоб самому стати багатим. Взагалі ж, сказав він, у

греків вважається брати у ворога не подарунки, а здобич. Однак, щоб виявити вдячність Тітравсту, що покарав загального ворога греків Тіссаферна, він виступив зі своїм військом у Фрігію, взявши у перса тридцять талантів на шляхові витрати. По дорозі він отримав скиталу від спартанської влади, що наказувала йому взяти командування і над флотом. Таку честь не надавали нікому, крім Агесилая. Він безперечно був, як говорить і Теопомп, найбільшим і найвідомішим серед своїх сучасників, але і за всім тим більше гордився своїми особистими якостями, ніж величезною владою. Тепер, однак, він, як здається, зробив помилку, доручивши командування флотом Пісандру. Незважаючи на те, що були більш досвідчені і розсудливі люди, він брав до уваги не інтереси вітчизни, а родинні почуття і на догоду своїй дружині, братом якою був Пісандр, поставив його на чолі морських сил.

Сам Агесилай, вступивши з військом на землі, підлегли Фарнабазу, не тільки опинився в місцях, багатих всім необхідним, але і зібрав багато грошей. Пройшовши до самої Пафлагонії, він залучив на свою сторону пафлагонського царя Котія, який бажав дружби з ним, захоплюючись його доблестю і чесністю. Спітрідат же, відтоді як відділився від Фарнабаза і перейшов до Агесилая, постійно супроводив його у всіх походах. У нього був син - прекрасний юнак на ім'я Мегабат, якого Агесилай гаряче любив. Спітрідат мав так само і дочку, красиву дівчину на виданні. Агесилай умовив Котія одружуватися на ній, а сам, взявши у нього тисячу вершників і двох тисяч піхотинців, повернувся у Фрігію. Він прийнявся спустошувати землю Фарнабаза, який не чинив опору, не довіряючи навіть фортецям, але, захопивши з собою більшу частину своєї скарбниці і скарбів, бродив по всій країні, уникаючи зустрічі з Агесилаєм. Нарешті, Спітрідат за допомогою спартанця Геріппіда захопив його табір і оволодів всіма його багатствами. Однак Геріппід учинив такий суворий нагляд над захопленим, змушуючи варварів повертати здобич і все детально оглядаючи і розсліджувати, що розсердив Спітрідата, і той відразу ж пішов з всіма пафлагонцями в Сарди. Це, як повідомляють, до крайності засмутило Агесилая. Він був незадоволений передусім тим, що позбавився такої

благородної людини, як Спітрідат, а з ним -- і значних військових сил; потім, він соромився, що йому можуть докорити в користолюбстві, в той час як він завжди прагнув очистити від цього не тільки власну душу, але і вітчизну. Крім цих двох явних причин, його не менш мучила і любов до Мегабата, хоч, коли юнак бував з ним, він наполегливо, всіма силами старався подолати цю пристрасть. Одного разу, коли Мегабат підійшов до нього з привітанням і хотів обійняти і поцілувати його, Агесилай відхилився від поцілунку. Юнак був зніяковілий, перестав підходити до нього і вітав його лише здалека. Тоді Агесилай, жаліючи, що позбавився його ласки, з удаваним здивуванням спитав, що трапилося з Мегабатом, чому той перестав вітати його поцілунками. «Ти сам винен, -- відповіли його друзі, - оскільки не приймаєш поцілунків красивого хлопчика, але в страху біжиш від них. Його ж і зараз можна переконати прийти до тебе з поцілунками, якщо ти тільки знов не виявиш несміливості». Після деякого мовчання і роздуми Агесилай відповів: «Вам не треба умовляти його, так як я знаходжу більше задоволення в тому, щоб знов почати з самим собою цю боротьбу за його поцілунки, ніж в тому, щоб мати всі скарби, які я коли-небудь бачив». Так тримав себе Агесилай, коли Мегабат був поблизу; коли ж той віддалився, він відчув таку пристрасть до нього, що важко сказати, чи утримався б він від поцілунків, якби той знов з'явився перед ним.

Деякий час через Фарнабаз захотів вступити з Агесилаєм в переговори. Зустріч їм влаштував кизикієць Аполлофан, гостеприйомець обох. Агесилай, прибулий першим до призначеного місця зі своїми друзями, розташувався в тіні на густій траві, чекаючи Фарнабаза. Коли той прибув і побачив лежачого Агесилая, то з поваги до нього, не звертаючи уваги на разістлані для нього м'які шкури і строкаті килими, і сам опустився на землю, хоч був одягнений в дивно тонке і розкішно вишитий одяг. Після перших привітань у Фарнабаза не виявилось браку в докорах за адресою лакедемонян; бо ті були багато чим зобов'язані йому під час війни з афінянами, тепер же грабували його землю. Агесилай бачив, що супроводжуючі його спартанці похнюпилися від сорому і були в ускладненні, розуміючи, що Фарнабаз дійсно скривджений

несправедливо. Тому він відповів: «Так, Фарнабаз, раніше ми були друзями царя і дружньо відносилися до його інтересів; тепер ми стали його ворогами і поступаємо з ним вороже. Бачачи, що ти сам бажаєш бути власністю царя, ми, звичайно, стараємося шкодити йому в твоїй особі. Але з того дня, як ти вважатимеш за краще називатися другом і союзником греків, а не рабом царя, можеш бути упевнений, що і це військо, і ця зброя, і судна, і кожний з нас зробиться захисником твого майна і твоєї свободи, без якої для людей не існує нічого прекрасного і нічого бажаного». Тоді Фарнабаз відкрив йому свої істинні наміри. «Якщо цар, - сказав він, - пришле іншого полководця, то я буду вашим союзником; якщо ж він передасть верховне командування мені, то у мене не буде браку в завзятті, щоб битися з вами за мого царя і шкодити вам». Агесилай залишився задоволений цією відповіддю і, взявши Фарнабаза за праву руку і ставши з ним поруч, сказав: «Я бажав би, Фарнабаз, щоб ти, з подібними почуттями, був би нам краще другом, ніж ворогом».

Фарнабаз зі своїми людьми віддалився, а син його, затримавшись, підбіг до Агесилаю і сказав йому, усміхаючись: «Агесилай, я роблю тебе моїм гостеприйомцем». І з такими словами він віддав йому дротик, який тримав в руці. Агесилай охоче прийняв подарунок і, зачарований красою і дружелюбністю юнака, оглянув присутніх, щоб знайти у них що-небудь гідне для дарунку у відповідь прекрасному і благородному персу. Помітивши коня писаря Ідея з дорогими бляхами на зброї, він негайно зняв ця прикраси і подарував юнаку. І надалі він постійно про нього згадував, і коли згодом той був виганий з батьківського будинку своїми братами і шукав притулки в Пелопоннесі, Агесилай виявив до нього найбільшу увагу і допомагав йому навіть в його любовних справах. Той закохався в афінського хлопчика-борця, і оскільки той був для дитини дуже високий і міцний, його могли не допустити до участі в Олімпійських змаганнях. Перс звернувся з проханнями за нього до Агесилаю, який, бажаючи догодити своєму гостеприйомцю, гаряче взявся за справу і довів його до кінця, хоча і з великим трудом. Агесилай у всьому іншому суворо дотримувався законів, але коли справа торкалася дружби, вважав неухильну прихильність до

справедливості пустої відмовою. Так, передають, що ним була написана карійцу Гидрією записка наступного змісту: «Якщо Нікий невинен - відпусти його, якщо він винен - відпусти його з любові до нас; отже, відпусти його в будь-якому випадку». Ось як здебільшого відносився Агесилай до друзів. Однак, коли того вимагало спільна справа, він більш рахувався з обставинами. Так, наприклад, він довів це одного разу, коли, знімаючись поспішно з табору, покинув свого коханого, що знаходився в хворобливому стані. Той знав його і благав залишитися, але Агесилай повернувся і сказав: «Важко бути і жалісливим і розсудливим одночасно». Про цей випадку розповідає філософ Ієронім.

Пройшло тільки два роки командування Агесилая, а слух про нього розповсюдився далеко. При цьому особливо прославлялися його розсудливість, простота і помірність. На своєму шляху він зупинявся в межах найбільш шанованих святилищ окремо від своїх супутників, роблячи богів свідками і очевидцями таких вчинків, які ми звичайно здійснюємо в самоті, уникаючи чужих поглядів. Серед багатьох тисяч воїнів важко було б знайти такого, у якого постіль була б простішою і дешевше, ніж у Агесилая. До спеки і холоду він був настільки байдужий, так наче тільки він один був створений, щоб перенести будь-які зміни погоди, що посилаються богами. Але найприємнішим видовищем для греків, що населяють Азію, було бачити, як полководці і намісники, звичайно нестерпно горді, зніжені багатством і розкішшю, з трепетом догождають людині в простому, поношеному плащі і беззаперечно міняють свою поведінку, вислухавши від нього лише одне по-лаконськи небагатослівне зауваження. При цьому багато чим приходили на розум слова Тімофея: «Арес - тиран, а золота Еллада не жахається».

У той час Азія сильно хвилювалася і схильна була до відпаданню від персидців. Агесилай навів порядок в азіатських містах і додав їм належний державний пристрій, не вдаючись до страт і вигнання громадян. Потім він вирішив рушити далі, щоб, віддаливши війну від Грецького моря, примусити царя битися за його власне життя і скарби Суз і Екбатан і, таким чином, позбавити його можливості збуджувати війну серед греків, сидячи спокійно на своєму троні і підкуповуючи

корисливих шукачів народної прихильності. Однак в цей час до нього прибув спартанець Епікідід із звісткою, що Спарті загрожує небезпечна війна в самій Греції і, що ефори закликають його, наказуючи прийти на допомогу співгромадянам. О, скількох тяжких бід є ви, елліни, провиною!

Бо яким ще словом можна назвати цю заздрість, ці об'єднання і озброєні приготування греків для боротьби з греками ж - все те, чим вони самі відхилили, вже прихилене на їх сторону щастя, повернувши зброю, направлену проти варварів, і війну, що ведеться вдалині від Греції, проти самих себе? Я не згодний з корінфянином Демаратом, що сказав, що всі греки, що не бачили Александра що сидів на троні Дарія, були позбавлені найбільшої насолоди. Я вважаю, їм би швидше треба було плакати при думці, що полководці еллінів, що билися при Левктрах, Короней, Коринфу, є винуватцями того, що честь ця випала на частку Александра і Македонії. З всіх вчинків Агесилая немає більш славного, ніж це повернення, - не можна знайти кращого прикладу справедливості і покори владі. Бо якщо Ганнібал, коли він знаходився у відчайдушному стані і коли його вже майже зовсім витіснили з Італії, лише з великим трудом покоровся тим, хто закликав його для захисту батьківщина; якщо Александр при звістці про битву між Антипатром і Агідом сказав з усмішкою: «Схоже, друзі, що в той час, як ми перемагаємо Дарія, в Аркадії йде війна мишей», - то як не вважати щасливою Спарту, коли Агесилай виявив таку повагу до вітчизни і шанобливість до законів? Ледве встигла надійти до нього скитала, як він відмовився і від блискучих успіхів, і від могутності, і від принадних надій і, залишивши «нездійсненою справу», негайно ж відплив. Він покинув своїх союзників в глибокому смутку за ним, спростовуючи слова Ерасістрата, сина Феака, про те, що лакедемоняни краще в суспільних, афіняни ж в приватних справах. Бо якщо він виявив себе прекрасним царем і полководцем, то ще більш бездоганний і приємний був як товариш і друг для тих, хто знаходився з ним в близьких відносинах. Оскільки персидські монети чеканилися із зображенням стрільця з лука, Агесилай сказав, знімаючись з табору, що персидський цар виганяє його з Азії за допомогою

десяти тисяч стрільців: така була сума, доставлена в Афіни і Фіви і розділена між народними ватажками, щоб вони підбурювали народ до війни зі спартанцями.

Перейшовши через Геллеспонт, Агесилай рушив по Фракії, не питаючи на те дозволу ні у одного з варварських племен; він лише відправив до кожного з них гінця з питанням, чи бажають вони, щоб він пройшов через їх країну як друг або як ворог. Всі прийняли його доброзичливо і посилали йому для охорони стільки людей, скільки було в їх силах; одні лише так звані трохали, яким і Ксеркс, як повідомляють, повинен був сплатити за прохід через їх землю, зажадали у Агесилая сто талантів срібла і стільки ж жінок. Але Агесилай, кепкуючи з них, спитав: «Чому ж вони відразу не прийшли, щоб отримати плату». Він рушив проти них, вступив в битву і змусив варварів до втечі, нанісши їм важкі втрати. З тим же питанням він звернувся до царя Македонії; той відповів, що подумає, а Агесилай сказав: «Добре, нехай він думає, а ми поки підемо уперед». Цар здивувався його сміливості і, злякавшись, повідомив йому, що він може пройти по його країні як друг. Оскільки фессалийці були в союзі з ворогами Спарти, Агесилай став спустошувати їх володіння, пославши, однак, в той же час в Ларіссу Ксенокла і Скіфа з пропозицією дружби. Обидва вони були схоплені і ув'язнені. Всі обурювалися цим і вважали, що Агесилаю необхідне негайно виступити і обложити Ларіссу, однак він, сказавши, що не хоче зайняти навіть всю Фессалію ціною життя хоч би одного з цих двох, отримав обох зворотно, уклавши мирну угоду. Але цьому, бути може, не варто і дивуватися: адже коли в інший раз Агесилай дізнався, що біля Коринфу сталася велика битва і з боку спартанців втрат зовсім небагато, з боку ж противника -- безліч, він не виявив ні радощі, ні гордість і лише сказав з глибоким зітханням: «Горе тобі, Греція, що ти сама погубила стільки людей, бо другі, якби вони ще жили, здатні були б, об'єднавшись, перемогти всіх варварів разом взятих». Під час його походу фарсальці нападали на нього і спричиняли утрати війську. Агесилай, очоливши п'ятсот вершників, напав на фарсальців, змусив їх до втечі і поставив трофей біля Нартакія. Цій перемозі він особливо радів, бо лише з кіннотою, створеної

ним самим, переміг людей, що гордилися більш усього своїм мистецтвом у верховій їзді.

Сюди до нього прибув із Спарти ефор Діфрід, принісши наказ негайно вторгнутися в Беотію. Агесилай, вважаючи, що цей план повинен бути виконаний пізніше, після більш ретельних приготувань, вважав, однак, що не можна надавати непокора владі. Він оголосив своїм військам, що скоро настане той день, ради якого вони прийшли з Азії, і закликавдо себе дві мори із сил, що стояли біля Коринфа. Лакедемоняни, щоб надати йому особливу честь, сповістили в Спарті, що ті з юнаків, хто бажає виступити на допомогу цареві, можуть записатися в списки. Оскільки охоче записалися всі, власті відібрали чоловік, найбільш квітучого і сильних, і відіслали їх у військо. Агесилай, тим часом, пройшовши через Фермопіли, рушив по Фокіде, дружньо до нього настосній. Але лише тільки він вступив в Беотію і встав табором біля Херонеї, як у час сонячного затемнення, яке прийняло контури місяця, отримав звістку про смерть Пісандра і про перемогу Фарнабаза і Конона в морській битві біля Кніде. Агесилай був дуже засмучений як загибеллю Пісандра, так і збитком, який понесла вітчизна, однак, щоб не вселити воїнам несміливості і відчаю, в той час як вони готувалися до боротьби, він наказав людям, прибулим з моря, говорити протилежне дійсності - що битва була виграна спартанцями. Він сам з'явився з вінком на голові, приніс жертви богам за хорошу звістку і відіслав своїм друзям частини жертовних тварин.

Звідси він виступив далі і, опинившись біля Коронеем лицем до лица з супротивником, вишикував військо в бойовий порядок, доручивши орхоменцям ліве крило і ставши на чолі правого. У ворога на правому фланзі стояли фіванці, на лівому - аргівяни. Ксенофонт, що повернувся з Азії і що сам брав участь в битві поруч з Агесилаєм, розказує, що ця битва була найбільш запеклою з всіх, які відбувалися в ті часи. Перше зіткнення не викликало, правда, наполегливої і тривалої боротьби: фіванці змусили до втечі орхоменців, а Агесилай - аргівян. Однак і ті і інші, дізнавшись, що їх ліве крило зім'ято і відступає, повернули назад. Агесилай міг би забезпечити собі вірну перемогу, якби він не ударив фіванцям в лоб, а дав їм пройти повз і кинувся б на них з тилу. Однак через озлоблення

і честолюбство він зіткнувся з противником груди в груди, бажаючи зім'яти його своїм натиском. Вороги прийняли удар з не меншою відвагою, і спалахнула гаряча битва по всій бойовій лінії, особливо напружене в тому місці, де стояв Агесилай, оточений п'ятдесятьма спартанцями, бойовий запал яких, як здається, послужив на цей раз порятунком для царя. Бо вони билися, захищаючи його, з найбільшою хоробрістю і хоч і не змогли уберегти царя від ран; однак, коли його панцир був вже пробитий в багатьох місцях мечами і списами, винесли його з великим трудом, але живого; тісно згуртувавшись навколо нього, вони багатьох ворогів поклали на місці і самі втратили багатьох. Коли виявилось, що перемогти фіванцев прямим ударом – справа дуже важка, спартанці змушені були прийняти план, знехтуваний ними на початку битви. Вони розступилися перед фіванцями і дали їм пройти між двома рядами, а коли ті, побачивши, що прорив вже довершений, порушили лад, спартанці погналися за ними і, порівнявшись, напали з флангів. Однак ним не вдалося змусити ворогів до втечі: фіванцы відійшли до Гелікону, причому ця битва виповнила їх пихою, оскільки вдалося залишитися непереможеними, незважаючи на те, що вони були одні, без союзників.

Агесилай, хоч і страждав від численних ран, не віддалився відразу до намету, але наказав віднести себе на носилках до стану своїх, щоб пересвідчитися, що трупи убитих зібрані і знаходяться в межах досяжності. Противників, які ховалися в сусідньому храмі Афіни Ітонійської, він наказав відпустити. Біля цього храму знаходився трофей, який поставили в свій час беотійці на чолі з Спартоном, коли вони на цьому місці перемогли афінян і убили Толміда. Наступного ранку Агесилай, щоб випробувати, чи бажають фіванці відновити битву, наказав воїнам прикрасити себе вінками і під звуки флейт поставити пишний трофей, як годиться переможцям. Коли ж противники прислали послів з проханням про видачі трупів, він уклав з ними перемир'я і, закріпивши таким чином перемогу, відправився на носилках в Дельфи, де в цей час відбувалися Піфійські гри. Агесилай влаштував урочистий хід в честь Аполлона і присвятив богу десяту частина здобичі, захопленої ним в Азії, що становило сто талантів. Після повернення в Спарту він відразу ж завоював

симпатії громадян і загальне здивування своїми звичками і способом життя. Бо, на відміну від більшості полководців, він не повернувся з чужини іншою людиною, що перетворилася під впливом чужоземних вдач, незадоволеною всім вітчизняним, що свариться зі своїми співгромадянами; навпаки, він поводився так, наче ніколи не переходив на іншу сторону Еврота, поважав і любив рідні звичаї, не змінив нічого ні в їжі, ні в купелях, ні в способі життя своєї дружини, ні в прикрасі своєї зброї, ні в домашньому господарстві. Навіть двері власного будинку, які були настільки древніми, що, здавалося, були поставлені ще Арістодемом, він зберіг в колишньому стані. Зі слів Ксенофонта, канатр його дочки не був більш пишним, ніж у інших. Канатром лакедемоняни називають дерев'яні зображення грифів і наївкозлів-напіволеней, в яких вони возять своїх дочок під час урочистих ходів. Ксенофонт не записав імені дочки Агесилая, і Дікеарх досадував на те, що ми не знаємо імен ні дочки Агесилая, ні матері Епамінонда. Однак в лакедемонських написах ми знайшли, що дружина Агесилая носила ім'я Клеори, дочок же звали Евполія і Іпполіта. У Лакедемоні і понині зберігається також спис Агесилая, нічим не відмінне від інших.

Помічаючи, як деякі з громадян гордяться і чваняться тим, що вигодовують коней для ристалищ, Агесилай умовив сестру свою Киніську відправити колісницю для участі в олімпійських змаганнях. Цим він хотів показати грекам, що подібна перемога не вимагає ніякої доблесті, а лише багатства і марнотратства. Мудрецеві Ксенофонту, який завжди знаходився при ньому і користувався його увагою, він порадив привезти своїх дітей в Лакедемон для виховання, щоб вони оволоділи найпрекраснішою з наук - коритися і володарювати. Після смерті Лісандра Агесилай розкрив велику змову, який той влаштував проти нього негайно після повернення з Азії, і вирішив показати, яким громадянином був Лісандр за життя. Прочитавши промову, що збереглася в паперах Лісандра, складену Клеоном Галікарнаським, яку Лісандр від свого імені мав намір тримати перед народом, промову, що містила заклики до перевороту і зміни державного устрою, Агесилай хотів обнародувати її. Однак один з старійшин, прочитавши цю промову і жажнувшись мистецтву переконання, з яким вона

була написана, порадив Агесилаю не викопувати Лісандра з могили, але краще поховати разом з ним і цю промову. Агесилай послухався поради і відмовився від свого наміру. Своїм противникам він ніколи не заподіював шкоди відкрито, але умів добитися, щоб вони були призначені полководцями або начальницькими особами, потім викривав їх в несумлінності і користолюбстві при виконанні своїх обов'язків і, нарешті, коли справа доходила до суду, підтримував їх і допомагав їм. Таким чином він робив з ворогів друзів і залучав їх на свій бік, так що не мав жодного противника. Другий цар, Агесиполід, був сином вигнанця і до того ж ще дуже молодий за віком, а за характером покірливий і м'який, і тому приймав мало участі в державних справах. Однак Агесилай вважав за необхідне зобов'язати вдячністю і його. Обидва царі, коли знаходилися в місті, ходили до однієї і тієї ж фидитії і харчувалися за одним столом. Знаючи, що Агесиполід, так само як і сам він, дуже привернений до любовних справ, Агесилай завжди заводив з ним розмова про прекрасних хлопчиків. Він схиляв юнака до любовних утіх і сам допомагав йому в його захопленнях. Справа в тому, що в лаконських любовних зв'язках немає нічого брудного, навпаки, вони поєднуються з великою соромливістю, честюлюбством і прагненням до доброчесності, як сказано в життєписі Лікурга.

Завдяки своєму великому впливу в державі, Агесилай домогся, щоб командування флотом було доручене його зведеному брату по матері Тельовтію. Потім він зробив похід в Корінф і сам захопив з суші Довгі стіни, Тельовтій же на кораблях... У цей час аргівяни, які тоді володіли Корінфом, справляли Істмійські ігри. З'явившись в корінфській землі, коли вони щойно здійснили жертвоприношення, Агесилай примусив їх бігти, кинувши всі приготування до свята. Колишні з ним корінфські вигнанці звернулися до нього з проханням взяти на себе розпорядок в змаганнях, але він відмовився і, надавши це їм самим, чекав, щоб забезпечити їх від нападу, поки не закінчаться жертвоприношення і змагання. Деякий час опісля, коли він віддалився, аргівяни справили Істмійські ігри ще раз, і при цьому виявилось, що з числа тих, хто змагався, деякі були повторно проголошені переможцями, але були і такі, які в перший раз перемогли, а у другий попали

в список переможених. Дізнавшись про це, Агесилай оголосив, що аргів'яни самі себе викрили в боягузстві, оскільки, вважаючи розпорядокна грі чимсь великим і важливим, не насмілилися битися з ним за цю честь. Сам він вважав за необхідним до всіх подібних речей відноситися стримано. У себе у вітчизні він готував хори, влаштовував змагання і завжди на них був присутнім, виявляючи велике честолобство і старанність і не пропускаючи навіть жодного змагання хлопчиків і дівчаток, але те, що захоплювало інших, йому було немов зовсім незнано і незнайомо. Одного разу він зустрівся з трагічним актором Калліппідом, ім'я якого було прославлене серед греків і який користувався загальним визнанням. Калліппід першим вітав Агесилая, а потім з гордим виглядом змішався з тими, що супроводили царя на прогулянці, розраховуючи, що той скаже йому яку-небудь люб'зність. Нарешті, Калліппід не витерпів і сказав: «Хіба ти не пізнаєшся мене, цар?» - на що Агесилай, повернувшись до нього, відповів: «Здається мені, що ти Калліппід, дикелікт?» - так називають лакедемоняне мімів. У інший раз його покликали послухати людину, що наслідує співу солов'я. Агесилай відмовився, сказавши: «Я чув самого солов'я». Лікар Менекрат за успішне лікування в декількох безнадійних випадках отримав прізвисько Зевса. Він безсоромно користувався цим прізвиськом і зважився навіть написати Агесилаю; «Менекрат-Зевс бажає бути здоровим Агесилаю». Агесилай написав у відповідь: «Цар Агесилай бажає Менекрату бути в здоровій думці».

Коли Агесилай знаходився ще біля Корінфа і після захоплення Герейя спостерігав, як його воїни відводять полонений і відносять здобич, до нього прибули послы з Фів з пропозицією дружнього союзу. Агесилай, що завжди ненавидів це місто, знайшов такий випадок слушним, щоб виразити своє презирство до фіванців, і зробив вигляд, що не бачить і не чує послів. Але він потерпів заслужену відплату за свою гординю. Бо ще не встигли фіванці піти, як прибутки до нього гінці із звісткою, що ціла мору спартанців порубана Іфікратом. Таке велике нещастя вже давно не досягало лакедемонян: вони втратили багатьох славних воїнів, причому гопліты виявилися переможеними легкою піхотою і лакедемоняни - найманцями. Агесилай негайно поспішив на виручку, але, коли дізнався, що

справа вже здійснилася, швидко повернувся в Герей і вже сам запропонував з'явитися беотійським послам. А фіванці, платячи йому тією ж монетою, тепер ні словом не згадали про мир, а лише просили пропустити їх в Корінф. Агесилай, розгніваний, сказав: «Якщо ви бажаєте бачити, як ваші друзі гордяться своїми успіхами, ви цілком можете почекати до завтра». І, взявши їх з собою, він на наступний день спустошив корінфські володіння і підійшов до самого міста. Довівши цим, що корінфяни не зважуються чинити йому опір, він відпустив посольство фіванців. Приєднавши до себе людей, вцілілих з потерпілої поразки мори, Агесилай відвів військо в Лакедемон; по шляху він знімався з табору до світанку і зупинявся лише з настанням темряви, щоб ті з аркадян, які ненавиділи його і заздрили йому, не могли тепер радіти його нещастю. Трохи пізніше він, через добре відношення до ахейців, зробив разом з ними похід в Акарнанію і захопив там велику здобич, перемігши акарнанців в битві. Ахейці просили його залишитися у них до зими, щоб перешкодити противникам засіяти поля. Однак Агесилай відповів, що він зробить якраз зворотне, бо вороги будуть тим більше жахатися війни, якщо до літа земля буде засіяна. Так і трапилося: коли акарнанці дізналися про новому поході, що готується Агесилая, вони уклали з ахейцями мир.

Після того як Конон і Фарнабаз, за допомогою царського флоту завоювавши володарювання на морі, стали спустошувати береги Лаконії, а афиняни на гроші, отримані від Фарнабаза, знову укріпили своє місто, лакедемоняни вирішили укласти мир з царем. Вони послали Анталкида до Тірібазу з тим, щоб ганебним, найнесправедливішим чином зрадити цареві греків, що населяють Азію, - тих греків, за яких стільки бився Агесилай. Тому і вийшло, що ця ганьба менше усього торкнулася самого Агесилая; до того ж Анталкид був його ворогом і всіма силами сприяв миру, вважаючи, що війна зміцнює владу Агесилая, збільшує його славу і вплив. Все ж людині, яка сказала, що лакедемоняни стали прихильниками персів, Агесилай відповів: «А по-моєму, швидше перси — лакедемонян». Крім того, він загрожував оголошенням війни тим, хто не бажав прийняти умови світу, і примусив таким чином всіх підкоритися тим вимогам, які пред'явив

персидський цар. При цьому більше усього Агесилай домагався, щоб фіванці, проголосивши самостійність Беотії, тим самим ослабили себе. Однак його наміри стали цілком ясними лише з його подальшої поведінки. Бо, коли Фебід здійснив негідне справу, захопивши Кадмею в мирний час, всі греки були охоплені обуренням; обурювалися і самі спартанці, особливо же противники Агесилая. У гніві вони питали Фебіда, по чийому наказу він так вчинив, і загальні підозри були звернені на Агесилая. Але Агесилай без коливань відкрито виступив на захист Фебіда, кажучи, що важливо з'ясувати тільки, чи приніс цей вчинок яку-небудь користь. «Бо все, що приносить користь Лакедемону, - говорить він, - цілком допустимо здійснювати на свій страх і ризик, навіть без чийого-небудь наказу». І ця людина на словах вважала справедливість вищою доброчесністю, стверджуючи при будь-якій зручній нагоді, що хоробрість не приносить ніякої користі там, де немає справедливості, і що якби все стали справедливими, хоробрість взагалі була б не потрібна! Коли йому говорили, що те або інше бажано великому цареві, він відповідав: «Але чому він повинен бути більш великим, ніж я, якщо він не більш справедливий?» - цілком розумно вважаючи, що перевага у величчї повинно визначатися справедливістю, бо це і є достовірно царська міра. Він не прийняв листа, в якому цар після укладення миру пропонував йому гостинність і дружбу, відповівши, що досить загальної дружби їх держав і немає необхідності в якійсь приватній дружбі. Однак в своїх вчинках він не залишився вірний цим переконанням, він був дуже зосереджений честолобством і прагненням першості, і це особливо ясне виявилось в історії із заняттям Фів. Він не тільки врятував життя Фебиду, але і переконав державу взяти відповідальність за цей злочин, розмістити в Кадмеє вартувий загін і надати фіванські справи і державний устрій на свавілля Архия і Леонтіда, з допомогою яких Фебід увійшов в місто і захопив твердиню.

Ось чому вже в першу хвилину у всіх з'явилася думка, що Фебід був тільки виконавцем, а призвідник всієї справи - Агесилай. Подальші події з безсумнівною підтвердили це підозра. Бо коли фіванці вигнали спартанський загін і звільнили своє місто, Агесилай звинуватив їх в тому, що вони убили

Архія і Леонтіда (а ті лише на ім'я були полемархами, насправді ж - тиранами), і оголосив їм війну. На цей раз з військом в Беотію був відправлений Клеомброт, що став царем після смерті Агесиполіда. Агесилай же, оскільки вже сорок років назад вийшов з підліткового віку і по законах міг не брати участь в походах, відмовився від командування, оскільки незадовго до того він воював з фліунтцями через вигнанців і тепер йому було незручно чинити насильство над фіванцями в ім'я справи тиранів. У цей час гармостом в Теспіях був спартанець Сфодрій, що належав до числа противників Агесилая. Це був людина далеко не без сміливості і не без честолюбства, але більш сповнена пустих надій, чим розсудливості. Він-то, бажаючи здобувати славу і вважаючи, що Фебід, завдяки своєму зухвалому вчинку в Фівах, став знаменитим, прийшов до висновку, що він отримає є ім'я ще більш гучне, якщо несподіваним нападом захопить Пірея і цим відріже афінян від моря. Передають також, що це була витівка беотархів з Мелоном і Пелопідом на чолі. Вони підіслали до Сфодрію людей, що прикинулися друзями лакедемонян, які улесливими похвалами і запевненнями, що лише він один гідний такого подвигу, спонукали Сфодрія взятися за справа. Цей вчинок по своїй несправедливості і противозаконності був подібний вчинку Фебіда, але у виконанні його не було ні такої ж сміливості, ні такого ж успіху. Бо Сфодрій сподівався за ніч досягнути Пірея, але день застав його на Тріасійській рівнині. Кажуть, що побачивши яскраве світло, що лився з боку елевсінських святилищ, його солдат охопили паніка і жах. Мужність покинула і його самого, оскільки задум його вже не міг більш залишатися в таємниці, і, захопивши невелику здобич, він ганебно і безславно відступив в Теспії. Тоді в Спарту були відправлені послі з Афін, щоб звинуватити Сфодрія. Однак після прибуття їх в Лакедемон виявилось, що спартанські власті не потребують ні яких обвинувачів і вже залучають Сфодрія до суду по обвинуваченню, загрозливому смертної стратою. Однак той не прибув на суд, побоюючись гніву співгромадян, які, соромлячись афінян, хотіли самі здаватися ображеними, щоб їх не вважали співучасниками злочинів.

У Сфодрія був син Клеонім, ще зовсім юний і красивої зовнішності, до якого палав пристрасстю син царя Агесилая Архідам. Останній, зрозуміло, розділяв неспокій Клеоніма з приводу небезпеки, загрозливої його батькові, однак не міг відкрито нічого для нього зробити і взагалі як-небудь йому допомогти, бо Сфодрій належав до числа противників Агесилая. Проте Клеонім прийшов до Архідама і з сльозами благав його, щоб він змилостивив Агесилая, якого друзі Сфодрія побоювалися більше усього. Протягом трьох або чотирьох днів Архідам всюди ходив за Агесилаєм, не рішуючись, однак, з страху і сорому заговорити з ним про справу. Нарешті, коли день суду був вже близький, він рішився сказати Агесилаю, що Клеонім звернувся до нього, просячи за свого батька. Агесилай знав про пристрассть Архідама, але не перешкоджав їй, оскільки Клеонім ще з дитинства більше, ніж будь-хто інший, подавав надії на те, що стане видатною людиною. Тим не менш, коли син звернувся до нього з цим проханням, Агесилай ніяк йому не подав надію, відповівши тільки, що він подумає, що можна зробити, не порушуючи пристойності і благопристойності. З цими словами він віддалився. Архідам був так присоромлений, що припинив свої побачення з Клеонімом, хоч до цього звик бачити його по декілька разів в день. Друзі Сфодрія вважали його справу остаточно програною. поки один з приятелів Агесилая, Етимокл, не відкрив їм істинну думку Агесилая: з його слів, той дуже засуджував вчинок Сфодрія, але у всьому іншому вважав його доблесним чоловіком і вважав, що держава має потребу в подібних воїнах. З прихильності до сина Агесилай при всякому зручному випадку висловлював цю думку про справу Сфодрія, так що і Клеонім незабаром дізнався про турботи Архідама, і друзі Сфодрія з більшою сміливістю стали допомагати обвинуваченому. Агесилай взагалі дуже любив своїх дітей, і про нього часто розказують забавну історію, неначе він вдома грав зі своїми дітьми, коли вони були ще маленькими, і їздив разом з ними верхом на паличці. Коли один з його приятелів побачив його за цим заняттям, Агесилай попросив не говорити про це нікому, поки той сам не стане батьком.

Сфодрій був виправданий, і афиняни, дізнавшись про це, вирішилися на війну. Агесилая різко засуджували, вважаючи, що через безглузду дитячу пристрасть свого сина він перешкодив справедливому рішенню суду і таким чином зробив своє вітчизну винною в найбільшому беззаконні по відношенню до всіх греків. Однак, коли Агесилай побачив, що Клеомброт не налаштований вести боротьбу з фіванцями, він відмовився від застосування закону, яким скористався перед цим походом, і сам став здійснювати набіги на Беотію. Він заподіював багато шкоди фіванцям, однак і сам терпів від них немало, так що, коли він був поранений, Анталкід сказав йому: «Так, непогано заплатили тобі фіванці за те, що всупереч їх неуктву і небажанню вчитися, ти все ж вивчив їх битися». Дійсно, як повідомляють, фіванці в ту пору стали більш майстерними у військовій справі, чим коли б те не було раніше, неначе отримуючи загартування під час численних походів лакедемонян на їх володіння. Тому і Лікурґ в старовину, в трьох так званих ретрах, заборонив виступати багато разів проти одних і тих же ворогів, щоб ті не навчилися мистецтву ведення війни. Навіть союзники лакедемонян були дуже незадоволені Агесилаєм, бачачи, що він прагне погубити фіванців не за провину їх перед Спартою, а тільки через ображене честолюбство. Не маючи ніякої необхідності розоряти Беотію, говорили союзники, вони чомусь у великому числі щорічно повинні слідувати всюди за лакедемонянами, хоч самих лакедемонян буває в поході мало. У відповідь на це Агесилай, бажаючи показати, яка ціна їх численність, проробив, як кажуть, наступне. Він велів сісти з одного боку союзникам, всім разом, з іншою - одним лакедемонянам. Потім через глашатая він запросив встати спочатку всіх гончарів, коли ж ті встали, запропонував зробити те ж всім ковалям, потім - теслярам, будівникам і всім іншим ремісникам по черзі. Зрештою піднялися майже всі союзники, але жоден з лакедемонян, яким було суворо заборонено займатися яким-небудь мистецтвом або навчатися якому-небудь ремеслу. Тоді Агесилай посміхнувся і сказав: «Ну ось, друзі, ви бачите, наскільки більше висилаємо воїнів ми, чим ви».

На зворотному шляху з Фів, в Мегарах, коли Агесилай підіймався на акрополь до урядової будівлі, він відчув судому і

жорстокий біль в здоровій нозі. Гомілка роздулася, налилася кров'ю - судячи з зовнішньому вигляду - і надзвичайно запалилася. Якийсь лікар з Сіракуз розкрив йому жилу нижче за кісточку. Муки припинилися, однак вийшло стільки крові і текла вона так нестримно, що впав він в глибоку непритомність і виникла серйозна небезпека для життя Агесилая. Нарешті кровотеча була зупинена, і Агесилая доставили на ношах в Лакедемон, де він довгий час пролежав хворим, не можучи виступити в похід. За цей час спартанці потерпіли багато невдач як на суші, так і на морі. Найбільшої з них було битва при Тегирах, де спартанці уперше були переможені фіванцями у відкритому бою. Всі вже приšli до висновку про необхідність укласти загальний мир. У Лакедемон з'їхалися посольства з всіх кінців Греції для обговорення умов договору. У числі послів був Епамінонд - чоловік, знаменитий своєю освідченністю і пізнаннями в філософії, але тоді що ще не виявив себе як полководець. Бачачи, що всі інші плазують перед Агесилаєм, він один вирішився виступити з відвертою мовою, в якій говорив не тільки про інтереси фіванців, але і про загальне благо всієї Греції. Він указав, що війна збільшує могутність Спарти, чому всі інші терплять збиток, що мир повинен бути заснований на початках загальної рівності і справедливості, що він буде міцним лише в тому випадку, якщо всі будуть між собою рівні.

Агесилай, помічаючи, що Епамінонд користується увагою і гарячими симпатіями присутніх греків, задав йому питання: «Чи вважаєш ти правильним з точки зору загальної рівності і справедливості, щоб беотійські міста користувалися незалежністю?» Епамінонд, не задумуючись і не бентежачись, відповів Агесилаю також питанням: чи не вважає той справедливим, щоб і жителі Лаконії отримали незалежністю. Тоді Агесилай в страшному гніві схопився з місця і зажадав, щоб Епамінонд заявив прямо, чи хотів він надати незалежність Беотії. Епамінонд в свою чергу спитав його, чи нададуть спартанці незалежність жителям Лаконії. Агесилай був обурений і охоче вхопився за зручний привід для того, щоб негайно викреслити фіванців з списку тих, що уклали мирний договір і оголосити їм війну. Всім іншим грекам він запропонував, уклавши мир, розійтися по домам; справи, що

піддаються мирному рішенню, він радив вирішити мирним шляхом, а ті, що не піддаються - війною, оскільки дуже важко було знайти шлях до знищення всіх розбіжностей. У цей час Клеомброт з військом стояв в Фокиді. Ефори негайно відправили йому наказ виступити проти фіванців, розіславши в той же час всюди людей для збору союзників, які, хоч і не бажали воювати і обтяжувалися війною, ще не насмілювалися суперечити лакедемонянам або відмовляти їм в слухняності. Було багато поганих ознак, про які вже розказано в життєписі Епамінонда, і лакедемонянин Протой заперечував проти походу; незважаючи на це Агесилай не відступився від свого наміру і почав війну, сподіваючись, що при обставинах що створилися, коли вся Греція на їх стороні і фіванці одні виключені з мирного договору, є зручна нагода помститися Фівам. Однак перебіг подій незабаром показав, що причиною цієї війни був швидше гнів, ніж холоднокровний розрахунок. Дійсно, мирний договір був укладений в Лакедемоні чотирнадцятого скірофоріона, а вже через двадцять днів - п'ятого гекатомбеона спартанці були переможені в битві при Левктрах. У цій битві загинула тисяча лакедемонян, цар Клеомброт і його найхоробріші спартанці, що оточували його. Серед них, як кажуть, був і красень Клеонім, син Сфодрія, який три рази падав під ударами ворогів біля царя і стільки ж разів підіймався, поки не був убитий, б'ючися з фіванцями.

Ця поразка була несподіваною для спартанців і так же несподіваним був успіх фіванців, подібного якому ще не бувало у війнах греків між собою. Проте доблесть переможених викликала не менше захоплення і співчуття, ніж доблесть переможців. Ксенофонт говорить, що поведінка і розмови видатних людей чудові навіть в забавах і за вином, і він правий; але не менш, а ще більш потрібно звертати увагу на те, що роблять або кажуть видатні люди, прагнучи і в нещасті зберегти свою гідність. У цей час в Спарті якраз справлявся свято Гимнопедій при великому напливу в місто іноземців, і в театрі змагались хори, коли прибули вісники з Левктр з розповіддю про поразку. Ефори, хоч ним і було ясно з самого початку, що ця невдача підкосила благополуччя Спарти і що влада її в Греції загинула, тим не менш не дозволили ні видалити з театру хори, ні змінити чого-небудь в порядку

свята; вони лише повідомили імена убитих їх родичам, розіславши гінців по будинках, самі ж продовжували керувати видовищами і змаганням хорів. На наступний ранок, коли всім вже стали відомі імена загиблих і вцілілих, батьки, родичі і близькі убитих зійшлися на площі і з сяючими обличчями сповнені гордістю і радістю вітали одне одного. Родичі ж вцілілих, навпаки, залишалися разом з дружинами в будинках, наче знаходячись в траурі; і якщо хто-небудь з них вимушений був вийти з будинку, то на його зовнішній вигляд, голос і погляду видно було, як великі його смуток і пригніченість. Це було особливо помітно на жінках: ті, які чекали зустріти свого сина живим після битви, ходили в сумному мовчанні, ті ж, про смерть сини яких було оголошено, негайно з'явилися в храмах і відвідували один одну з веселим, гордим виглядом.

Однак, коли союзники відпали від Спарти і все чекали, що Епамінонд, гордий своєю перемогою, вторгнеться в Пелопоннес, багато які спартанці знову пригадали пророцтво про кульгавість Агесилая. Вони впали в великий смуток і прониклися страхом перед божеством, вважаючи, що нещастя обрушилося на місто через те, що вони видалили від царювання людину зі здоровими ногами, обравши царем кульгавого і скаліченого, і тим самим порушили наказ божества, який більше усього застерігало їх саме проти цього. І все ж, завдяки славі Агесилая, його доблесті і іншим заслугам, вони продовжували користуватися його послугами не тільки у військових справах – в якості царя і полководця, але і в цивільних труднощах - в якості цілителя і посередника. Справа в тому, що спартанці не рішались, як покладалося згідно із законом, позбавити цивільної честі тих громадян, які виявили боягузтво в битві (в Спарте їх називали «тими, хто злякався»), бо таких було дуже багато, і в тому числі найвидніші люди, так що можна було передбачати, що вони піднімуть повстання. Такі «зті, хто злякався» згідно із законом не тільки позбавляються права займати яку-небудь посаду, але вважається ганебним вступати з ким би те не було з них в спорідненість по шлюбу. Кожний, хто зустрічає їх, може їх ударити. Вони зобов'язані ходити жалюгідними, неохайними, в старому, потертому плащі з різнокольоровими латками і голити тільки півбороди. Ось чому і було небезпечно залишати

в місті багато таких громадян, і той час як він потребував чималого числа воїнів. У цих обставинах спартанці обрали Агесилая законодавцем. Не додавши, не викресливши і не змінивши нічого в законах, він прийшов в Народні збори і сказав: «Сьогодні треба дозволити спати законам, але з завтрашнього дня і надалі закони ці повинні мати повну силу». Цим він не тільки зберіг державі закони, але і цивільну честь - всім тим людям. Потім, бажаючи вивести молодь зі стану смутку і розпуки, він вторгся в Аркадію. Тут він стерігся вступити в рішуча битва з противником, але захопив одне невелике містечко поблизу Мантінеї і спустошив поля. Завдяки цьому він вселив своїм співгромадянам нові, кращі надії на майбутнє, показавши, що зневіряться рано.

Незабаром після цього Епамінонд разом з союзниками вторгся в Лаконію, маючи не менш сорока тисяч гоплітов, за якими з метою грабежу слідувала безліч легкоозброєних або ж зовсім не озброєних, так що загальна чисельність тих, що вторглися досягала сімдесяти тисяч. На цей час доряни займали Лакедемон вже протягом не менш шестисот років, і за весь цей період ще жоден ворог не зважився вступити в їх країну: беотійці були першими ворогами, яких спартанці побачили на своїй землі і які тепер спустошували її - ні разу досі не займаючи і не розграбовуючи - вогнем і мечем, дійшовши безперешкодно до самої ріки і міста. Справа в тому, що Агесилай не дозволив спартанцям битися з таким, як говорить Теопомп, «валом і потоком війни», але зайняв центр міста і найважливіші пункти, терпляче зносячи загрози і похвали фіванців, які викрикували його ім'я, закликаючи його як підбурювача війни і винуватця всього нещастя битися за свою країну. Але не менш турбував Агесилая переполох, що панував в місті, крики і безладні метання немолодих людей, що обурювалися з приводу, що трапився, і жінок, які не могли залишатися спокійними і абсолютно збожеволіли від крику ворогів і вигляду їх багать. Важким ударом для його слави було і те, що, прийнявши місто самим сильним і могутнім в Греції, він тепер бачив, як сила цього міста похитнулася і недоречної стала гордовита похвала, яку він сам часто повторював, - що, мовляв, ще ні одна лакедемонська жінка не бачила диму ворожого табору. Кажуть, що і Анталкід в

суперечці з одним афінянином про хоробрість, коли той сказав: «А ми вас часто відганяли від Кефіса», - відповів: «Але ми вас ніколи не відганяли від Еврота». Подібним же чином один нічим не видатний спартанець у відповідь на зауваження аргівянина: «Багато вас лежить похованими в Арголіде», заперечив: «Але жоден з вас -- в Лаконії».

Повіdomляють, що Анталкид, який був тоді ефором, зі страху таємно переправив своїх дітей на Киверу. Агесилай же, коли помітив, що вороги мають намір перейти Еврот і силою увірватися в місто, залишив всі інші позиції і вистроїв лакедемонян перед центральними, підвищеними частинами міста. Якраз в цей час Еврот через велику кількість снігів на горах виступив з берегів і розлився ширше звичайного, але переправу убрид не стільки утрудняла швидкість течії, скільки крижаний холод води. Агесилаю вказали на Епамінонда, який виступив перед ладом; як кажуть, він довго дивився на фіванського полководця, проводжаючи його очима, однак сказав лише: «Яка неспокійна людина!» Як ні старався Епамінонд з честолюбства зав'язати битву в самому місті і поставити трофей, він не зміг виманити Агесилая або викликати його на бій, а тому знявся з табору, відійшов від міста і став спустошувати країну. У Лакедемоні, тим часом, біля двохсот громадян, з числа негідних і зіпсованих, які вже давно склали змову, захопили Іссорій, сильно укріплений і неприступний пункт, де знаходилося святилище Артеміди. Лакедемоняни хотіли негайно кинутися на них, але Агесилай, побоюючись заколоту, наказав іншим дотримувати спокою, сам же, одягнутий в плащ, в супроводі лише одного раба наблизився до змовників, кажучи, що вони не зрозуміли його наказу: він посилав їх не сюди і не всіх разом, а одних - туди (він указав на інше місце), інших -- в інші квартали міста. Ті ж, почувши його, зраділи, вважаючи, що їх задум не розкритий, і, розділившись, розійшлися по тих місцях, які він указав. Агесилай негайно послав за іншими воїнами і зайняв з ними Іссорій; вночі ж він наказав арештувати і убити біля п'ятнадцяти чоловік з числа змовників. Незабаром була розкрита інша, ще більш значна змова спартанців, які збиралися таємно в одному будинку, підготовлюючи переворот. Але при найбільшому безладді було однаково

небезпечно як залучити їх до суду, так і залишити змову без уваги. Тому Агесилай, порадившись з ефорами, наказав убити їх без суду, хоч раніше жоден спартанець не зазнавав смертної страти без судового розгляду. З періеків та ілотої, які були включені до складу війська, багато хто перебіг з міста до ворога. Оскільки це викликало занепад духа у війську, Агесилай наказав своїм служителям обходити кожен ранок постелі воїнів в таборі, забирати зброю перебіжчиків і ховати його; завдяки цьому число перебіжчиків залишалося невідомим. Одні письменники кажуть, що фіванцы відступили з Лаконії через холоди, що почалися, а також тому, що аркадяни стали в безладді йти і розбігтися, інші - що вони і так провели там цілих три місяці і встигли спустошити велику частину країни. Теопомп же повідомляє інше: беотархи вже вирішили відступити, коли до них прибув спартанець Фрікс, доставивши їм від Агесилая як плату за відступ десять талантів, так що, виконуючи те, що було задумано раніше, вони ще отримали від ворогів гроші на дорогу. Але я не розумію, як міг один лише Теопомп знати про це, в той час як іншим це залишилося невідомим.

Але всі стверджують одноголосно, що порятунком своїм Спарта була тоді зобов'язана Агесилаю, який на цей раз відмовився від властивих йому за природою якостей - честолюбства і упертості і діяв з великою обережністю. Проте після цього падіння він не зміг підняти могутність і славу свого міста на колишню висоту. Як трапляється зі здоровим тілом, - яке привчено до постійного і найсуворішого режиму, так трапилося і з державою: щоб погубити все його благополуччя, виявилось достатнім однієї лише помилки, одного лише коливання теорезів. Інакше і бути не могло, бо з державним устроєм, найкращим чином пристосованим для миру, одностійності і доброчесності, намагалися з'єднати насильну владу і панування над іншими - те, що Лікурґ вважав абсолютно непотрібним для щастя і процвітання міста. Це і привело Спарту до занепаду. Агесилай відмовився надалі від командування в походах через свій похилий вік. Син же його, Архидам, з військом, що прийшов йому на допомогу від тирана з Сицилії, переміг аркадян і так званій "Безслізній битві" (в ній з воїнів Архидама не був убитий жоден, а ворогів пасло дуже

багато). Ця битва була найкращим доказом того, як знесилилась Спарта. Раніше перемога над ворогами вважалась такою звичайною справою, що на честь її не приносили ніяких жертв, крім півня; ті, що повернулися з битви не випробовували особливої гордості, і звістка про перемогу навіть нікого особливо не радувала. Так, після битви при Мантінеє, яку описує Фулідід першому, хто прибув із звісткою про перемогу, спартанські власті не послали в якості нагороди за радісну звістку нічого іншого, крім шматка м'яса від загальної трапези. На цей же раз, коли прийшло повідомлення про битву, а потім прибув Архидам, ніхто вже не міг утриматися від вираження своїх почуттів; першим зустрів його батько в сльозах радості разом з всією владою; безліч стариків і жінок спустилися до ріки, піднімаючи до неба руки і дякуючи богів, неначе лише в той день Спарта змила свою ганьбу і знову знайшла право дивитися на променисте сонце. Кажуть, що до цієї битви чоловіки не рішавалися прямо поглянути на дружин, соромлячись своєї поразки.

Коли Мессена була знову заснована Епамінондом і колишні її громадяни стали стікатися туди з всіх сторін, лакедемоняни не спромогалися перешкодити цьому і не зважилися виступити з зброєю, але обурювалися і гнівалися на Агесилая за те, що в його царювання вони позбавилися країни, що не поступалася Лаконії по розмірам і перевершуючої родючістю інші області Греції, країни, якої вони стільки часу володіли. Ось чому Агесилай і не прийняв запропонованого фіванцями миру. Однак, не бажаючи на словах поступитися цією країною тим, хто на ділі вже тримав її і своїх руках, і упираючись в цьому, він не тільки не отримав назад цієї області, але мав не втратив саме Спарту, обдурений військовою хитрістю ворога. Справа в тому, що, коли мантінейці знову відбилися від Фів і закликали на допомогу лакедемонян, Епамінонд, дізнавшись, що Агесилай вийшов з військом і наближається до нього, вночі непомітно для мантінейцев знявся з табору і повів армію з Тегеї прямо на Лакедемон. Обійшовши Агесилая, він ледве не захопив раптовим нападом місто, позбавлене будь-якого захисту. Однак Агесилаю доніс про це, по словам Каллісфена, теспієць Евтін, за Ксенофонтом ж -- якийсь крітянин. Агесилай негайно

послав в Спарту кінного гінця, а через короткий час з'явився і сам. Трохи пізніше фіванці перейшли Еврот і здійснили напад на місто. Агесилай відбивався не за віком рішуче і запекло, оскільки бачив, що порятунок тепер вже не в обачній обороні, але в неозорій відвазі. Такий відвазі він ніколи раніше не довіряв і не давав їй волі, але тепер лише завдяки їй відвів небезпеку, вирвав місто з рук Епамінонда, поставив трофей і показав дітям і жінкам, що лакедемоняни самим гідним чином платять вітчизні за те виховання, яке воно ним дало. Особливо відрізнявся в цій битві Архідам, який з надзвичайною мужністю і спритністю швидко перебігав по тісних вуличках в найбільш небезпечні місця і разом з невеликою купкою оточуючих його воїнів, всюди надавав ворогу опір. Прекрасне і гідне здивування видовище не тільки співгромадянам, але і противникам доставив також Ісад, син Фебіда. Чудово складений, високий і стрункий, він був в тому віці, коли люди, переходячи від отроцтва до змужнілості, знаходяться в розквіті сил. Він вискочив з свого будинку абсолютно голий, не прикривши ні доспіхами, ні одягом своє тіло, натерте маслом, тримаючи в одній руці спис, в інший меч, і кинувся в гушавину ворогів, повергаючи додолу і вражаючи всіх, хто виступав йому назустріч. Він навіть не поранився, чи тому, що в нагороду за хоробрість його охороняло божество, або тому, що показався ворогам істотою надприродною. Кажуть, що ефори спочатку нагородили його вінком, а потім покарали штрафом в тисячу драхм за те, що він зважився вийти назустріч небезпеці без доспівів.

Декілька днів опісля сталася битва при Мантінеє; і Епамінонд вже зім'яв перші ряди противника, тіснячи ворогів і швидко переслідуючи їх, коли, як розказує Діюськорід, проти нього виступив лаконянин Антікрат і пронизав його списом. Однак лакедемоняни ще і тепер називають нащадків Антікрата Махеронами, і це доводить, що Епамінонд був уражений махерою - коротким мечем. Випробовуючи за життя Епамінонда вічний страх перед ним, спартанці так захоплювалися подвигом Антікрата, що не тільки дарували йому постановою Народних зборів особливі почесті і нагороди, але і всьому його роду надали звільнення від податків, яким і в наш час ще користується Каллікрат, один з нащадків

Антикрата. Після цієї битви і смерті Епамінонда греки уклали між собою мир. Агесилай хотів виключити з мирного договору мессенців, не визнаючи в них громадян самостійної держави. Оскільки всі інші греки стояли за включення мессенців в число учасників договору і за прийняття від них клятви, лакедемоняни відмовилися брати участь в світі і одні продовжували війну, сподіваючись повернути собі Мессенію. Через це Агесилая вважали людиною жорстокою і упертою, вічно прагнучим війни: адже він всіма способами підкопувався під загальний мир і перешкоджав йому, а з іншого боку, маючи потребу в грошах, повинен був обтяжувати своїх друзів в Спарті позиками і поборами замість того, щоб в таких важких обставинах, упустивши з своїх рук стільки міст і таку владу на суходолі і на морі, покласти кінець бідам і не домагатися так жадібно мессенських володінь і прибутків.

Ще гіршу славу здобував він, коли поступив на службу до Таху, правителя Єгипту. Ніхто не схвалював того, що людина, що вважалася першою у всій Греції, чия слава розповсюдилася по всьому світу, тепер надає себе в розпорядження варвару, відпалому від свого царя, продає за гроші своє ім'я і славу, перетворившись у ватажка найманого війська. Навіть якби в віці понад вісімдесяти років, з тілом, поцяткованим рубцями від ран, він знову прийняв на себе, як раніше, славне і прекрасне предводительство в боротьбі за свободу греків, то і в цьому випадку не можна було б не докорити його за зайве честолюбство. Адже і для славної справи є відповідний вік і відповідний час, так і взагалі славне відрізняється від ганебного більш усього належною мірою. Але Агесилай зовсім не піклувався про це і ніщо не вважав негідним, якщо це було на користь державі; навпаки, йому здавалося негідним жити в місті без діла і спокійно чекати смерті. Тому він набрав найманців на кошти, послані Тахом, спорядив декілька суден і відплив, взявши з собою, як і раніше, тридцять спартанців як радників. Коли Агесилай прибув в Єгипет, до його судна прибули найвидніші полководці і сановники царя, щоб засвідчити свою повагу. І інші єгиптяни, що багато чули про Агесилая, чекали його з нетерпінням; всі зібрались, щоб подивитися на нього. Коли ж замість блиску і пишного оточення вони побачили лежачого на траві біля моря

стару людину маленького зросту і простої зовнішності, одягнутої в дешевий грубий плащ, вони стали жартувати і насміхатися над ним. Деякі навіть говорили: "Зовсім як в байці: гора мучилася в родах, а породила мишу". Ще більш здивувалися вони його дивним смакам, коли з принесених і приведених дарів він прийняв тільки пшеничну муку, телят і гусей, відмовившись від вишуканих ласощів, печива і пахощів, і в відповідь на наполегливі прохання прийняти і ці дари запропонував роздати їх ілотам. Однак, як говорить Теофраст, йому сподобався єгипетська тростина, з якої плетуть прості, витончені вінки, і при відплитті він попросив і отримав від царя небагато цього тростини.

Після прибуття він з'єднався з Тахом, який був зайнятий приготуваннями до походу. Однак Агесилай був призначений не головнокомандуючим, як він розраховував, а лише ватажком найманців; флотом командував афінянин Хабрій, а всім військом - сам Тах. Це було першим, що засмутило Агесилая, але, крім того, і у всьому іншому він вимушений був з досадою перенести хвастощі і пихатість єгиптянина. Він супроводив його в морському поході у Фінікію, беззаперечно йому підкоряючись -- всупереч своєму достоїнству і вдачі, поки, нарешті, обставини не склалися більш сприятливо. Справа в тому, що Нектанебид, двоюрідний брат Таха, що начальствував над однією з частин його війська, відпав від нього, був проголошений єгиптянами царем і відправив людей до Агесилаю з проханням про допомогу. Про це ж просив він і Хабрія, обіцяючи обом великі подарунки. Коли Тах дізнався про це, він прийнявся переконувати їх не йти від нього, і Хабрій намагався увіщуванням і домовленостями зберегти дружні відносини між Агесилаєм і Тахом. Але Агесилай відповідав: "Ти, Хабрій, прибув сюди з власного бажання і тому вільний чинити, як заманеться, мене ж відправило полководцем до єгиптян моя вітчизна. Отже, я не можу воювати з тими, до кого присланий як союзник, якщо не отримаю зі Спарти нового наказу". Після цієї розмови він послав в Спарту декілька чоловік, які повинні були там звинувачувати Таха, Нектанебіда ж всіляко вихвалити. Тах і Хабрій зі свого боку послали в Спарту уповноважених, при цьому перший посилався на старовинну дружбу і союз, другий

же обіцяв бути ще більш відданим другом Спарти, ніж доти. Лакедемоняни, вислухавши послів, відповіли єгиптянам, що віддають справу на розсуд Агесилая, самому ж Агесилаю відправили наказ дивитися лише за тим, щоб ці вчинки принесли користь Спарті. Таким-то чином Агесилай зі своїми найманцями перейшов на бік Нектанебіда, здійснивши під приводом користі для вітчизна недоречний і неналежний вчинок; бо, якщо відняти цю обставину, то найбільш справедливою назвою для такого вчинку буде зрада. Але лакедемоняни, що вважають головною ознакою блага користь, що приноситься вітчизні, не визнають нічого справедливого, крім того, що, на їх думку, збільшує могутність Спарти.

Тах, коли найманці покинули його, тікав, але в Мендесі повстала проти Нектанебіда інша людина, також проголошена царем, і рушила на нього, зібравши військо з ста тисяч чоловік. Бажаючи підбадьорити Агесилая, Нектанебід говорив йому, що хоч вороги і чисельні, вони являють собою нестрункий натовп ремісників, недосвідчених у військовій справі, і тому з ними можна не вважатися. Агесилай відповідав на це: «Але я боюся не їх чисельності, а якраз їх недосвідченість і неуцтва, які завжди важко обдурити. Бо несподівано обдурити можна тільки тих, хто підозрює обман, чекає його і намагається від нього захищатися. Той же, хто нічого не підозрює і не чекає, не дає ніякої зачіпки бажаному провести його, подібно тому, як стоячий нерухомо борець не дає можливості противнику вивести його з цього положення». Незабаром, після цього мендесець спробував залучити Агесилая на свій бік, підіславши до нього своїх людей. Це вселило побоювання Нектанебіду. Коли ж Агесилай став переконувати його вступити як можна швидше в битву і не затягувати війни з людьми, які, хоч вони і недосвідчені в військовій справі, можуть завдяки своїй численності легко оточити його, обвести ровом його табір і взагалі багато в чому попередити його кроки, Нектанебід став ще більшим підозрювати і боятися свого союзника і відступив у велике, добре укріплене місто. Агесилай був дуже ображений цим недовір'ям, однак, соромлячись ще раз перейти на бік противника і покинути справу незакінченою, пішов за Нектанебидом і увійшов разом з ним в твердиню.

Ворог виступив слідом і почав оточувати місто валом і ровом. Єгиптянином знову оволодів страх -- він боявся облоги і хотів вступити в бій, греки гаряче підтримували його, оскільки в твердині не було запасів хліба. Але Агесилай рішуче перешкоджав цьому наміру, і єгиптяни більше колишнього ганили і ганьбив його, називаючи зрадником царя. Однак тепер він зносив наклеп набагато спокійніше і вичікував зручного випадку, щоб привести у виконання військову хитрість, яку він що замислила. Хитрість же ця полягала в наступному. Вороги вели глибокий рів навколо міських стін, щоб остаточно замкнути осаджених. Коли обидва кінці рову, що оточували все місто, підішли близько один до іншого, Агесилай, дочекавшись темряви наказав грекам озброїтися, з'явився до царя і сказав йому наступне: «Юнак, час порятунку настав; я не говорив про нього раніше, ніж він наступить, щоб не перешкодити його приходу. Вороги самі, власноручно розсіяли небезпеку, що загрожувала нам, викопавши такий рів, що готова частина його представляє перешкоду для них самих, відбираючи у них чисельну перевагу, простір, що залишився між кінцями рову, дозволяє нам битися з ними на рівних умовах. Сміливіше ж! Постарайся виявити себе доблесним чоловіком, спрямуйся уперед разом з нами і врятуй себе і все військо. Адже стоячі проти нас вороги не витримають нашого натиску, а інші відділені від нас ровом і не зможуть заподіяти нам шкоди». Нектанебид вразився винахідливості Агесилая, став в середину грецького ладу і, напавши на ворогів, легко змусив їх до втечі. Як тільки Агесилай оволодів довір'ям Нектанебіда, він знову вдався до тієї ж військової хитрості: то відступаючи, то наближаючись, то роблячи обхідні рухи, Агесилай загнав велику частину ворогів в таке місце, яке з двох сторін було оздоблено глибокими, наповненими водою ровами. Проміжок між ровами він перегородив, побудувавши там бойову лінію своєї фаланги, і цим добився того, що вороги могли виступити проти нього тільки з рівним числом бійців і в той же час були не в стані зайти йому у фланг або в тил. Тому після недовгого опору вони тікали. Багато хто з них був убитий, інші ж розсіялися.

Після цього єгиптянин укріпив і зміцнив свою владу. Бажаючи виразити свою любов і симпатію до Агесилаю,

Нектанебід став просити його залишитися з ним і провести в Єгипті зиму. Але Агесилай поспішав додому, знаючи, що Спарта веде війну, має найманців і тому потребує грошей. Нектанебид відпустив його з великими почестями, щедро нагородивши і давши в числі інших почесних подарунків двісті тридцять талантів для ведення війни. Вже наступила зима, і Агесилай тримався зі своїми кораблями ближче до суші. Він висадився на узбережжі Африки, в пустинному місці, яке носить назву Менелаєвої гавані, і тут помер у віці вісімдесяти чотирьох років, після того як процарствував в Спарті більш сорока одного року, з яких понад тридцять років, аж до битви при Левктрах, був найбільш впливовою і могутньою людиною в Лакедемоні і вважався наче ватажком і царем всієї Греції. У лакедемонян існує звичай: тіла тих, хто помер на чужині, хоронити на місці кончини, тіла ж царів доставляти на батьківщину. Тому Агесилаєві спартанці, що супроводили залили тіло за відсутності меду розплавленим воском і доставили потім в Лакедемон. Царська влада перейшла до сина Агесилая Архідама і залишалася за його родом аж до Агіда.

АЛФАВІТНИЙ ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

1. Тесей – легендарний афінський герой – 8;
2. Лікурґ – (VI ст.. до н. е.) – законодавець давньої Спарти – 8, 94;
3. Драконт – (VII ст.. до н. е.) – архонт – фесмофет (621 р. до н. е.) – 8, 74;
4. Полібій – (200 – 120 рр. до н. е.) – давньогрецький історик – 8, 20;
5. Клеобул – (538 – 470 рр. до н. е.) – правитель м.Лінда, один із «семи мудреців» - 9;
6. Солон - (638 – 558 рр. до н. е.) – афінський законодавець, один із «семи мудреців» - 10, 29;
7. Хілон – (596 – 528 рр. до н. е.) – один із «семи мудреців Давньої Греції – 11;
8. Фалес – (625 – 547 рр. до н. е.) – один із «семи мудреців» Давньої Греції – 12;
9. Анаксимандр – (610 – 546 рр. до н. е.) – давньогрецький

- філософ, мілетська школа – 12;
10. Анаксимен – (585 – 525 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, мілетська школа – 13;
11. Піттак – (651 – 569 рр. до н. е.) – правитель Свіді, один із «семи мудреців» - 14;
12. Біант - (590 – 525 рр. до н. е.). – один із «семи мудреців» - 15, 460;
13. Періандр – (666 – 586 рр. до н. е.) – тиран Коринфа – 16, 459;
14. Протагор - (481 – 411 рр. до н. д) – філософ – софіст – 17;
15. Горгій - (483 – 373 рр. до н. е.) – філософ – софіст – 17;
16. Гіппій - (460 – 400 рр. до н. е.) – філософ – софіст – 17;
17. Антіфон – (V ст. до н. е.) – філософ-софіст – 17;
18. Фрасімах - (V ст. до н. е.) – філософ-софіст – 17;
19. Сократ – (469 – 399 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ – 18, 209;
20. Платон – (427 – 348 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ – 18, 273;
21. Аристотель – (384 – 322 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ – 19, 296;
22. Епікур – (341 – 270 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ – 19, 382;
23. Зенон Молодший – (336 – 264 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ – стоїк – 19;
24. Клеанф із Ассоса – (331 – 232 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ – 19;
25. Хрисипп – (277 – 208 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ - 19;
26. Гомер – (VIII ст. до н. е.) – давньогрецький поет, автор «Одіссеї» і «Іліади» - 23, 115;
27. Плутарх - (46 – 126 рр. н. е.) грецький історик – 30, 75;
28. Кілон – (VII ст. до н. е.) – організатор змови в Афінах (640 р. до н. е.) – 30;
29. Кодр – останній давньоафінський цар – 30;
30. Пісистрат – (VI ст. до н. е.) – афінський тиран – 35;
31. Алкмеоніди – знаменита родина Античної Греції – 36;
32. Клісфен (VI ст. до н. е.) – тиран Сикіона – 36;
33. Дарій I Гістасп – (521 – 486 рр. до н. е.) – цар Персії – 38;
34. Мільтіад – (550-488 рр. до н. е.) – переможець у

- Марафонській битві – 39;
35. Ксеркс I – (486 – 465 рр. до н. е.) - цар Персії – 39;
36. Геродот – (480 – 425 рр. до н. е.) – давньогрецький історик – 43, 74, 585;
37. Леонід – спартанський цар, герой битви при Фермопілах (480 р. до н. е.) – 39;
38. Фемістокл – (525 – 460 рр. до н. е.) – герой битви при Саламінах (480 р. до н. е.) – 40;
39. Ефіальт – давньоафінський реформатор – 41;
40. Перикл – (500 – 429 рр. до н. е.) – афінський вождь демократії – 42;
41. Фідій – давньогрецький скульптор – 43;
42. Анаксагор – давньогрецький філософ – 43;
43. Александр Македонський – македонський цар – 45;
44. Арей – афінський архонт – 45;
45. Афіней – давньогрецький письменник – 51;
46. Демосфен – (IVст. до н. е.) – давньогрецький ритор і політичний діяч – 52, 273;
47. Евангел – раб Перикла, що відав усім його господарством – 54;
48. Фукідід – (Vст. до н. е.) – давньогрецький історик – 74, 100;
49. Ксенофонт - (V – IV ст.. до н. е.) – давньогрецький історик – 74, 100, 236;
50. Діодор Сицилійський - (90 – 21 рр. до н. е.) – давньогрецький історик – 74;
51. Гесіод – давньогрецький поет – 121;
52. Лісій – (445 – 380 рр. до н. е.) – афінський ритор – 74;
53. Менелай - базилевс Спарти – 93;
54. Полідор – (VII ст.. до н. е.) - спартанський цар – 101;
55. Феопомп – (785 – 738 рр. до н. е.) – спартанський цар – 101;
56. Геракліди – знаменитий рід у Спарті – 101;
57. Клеомен III – спартанський цар – 113;
58. Павсаній – (510 – 468 рр. до н. е.) – спартанський цар – 176;
59. Мардоній – полководець перського царя Ксеркса – 167;
60. Аристид – (помер в 468 р. до н. е.) – древнеафінський політичний діяч – 180;
61. Метіох – син Мільтіада – 182;

62. Датіс – перський полководець – 183;
63. Артаферн – перський полководець – 183;
64. Каллімах – афінський полемарх – 183;
65. Філіппід – афінський воїн, який приніс звістку про перемогу при Марафоні і помер – 183;
66. Кімон – син Мільтіада, полководець – 189;
67. Ефіальт – фессалієць, який зрадив царя Леоніда при Фермопілах – 187;
68. Гідан – перський полководець, який очолював загін «безсмертних» при Фермопілах – 187;
69. Артаксеркс – (465 – 425 рр. до н. е.) – перський цар, син Ксеркса – 190;
70. Каллій – (V ст. до н. е.) – афінянин, за ім'ям якого було названо мир Греції і Персії («Вічний мир») – 190;
71. Аспасія – (470 – 410 рр. до н. е.) – дружина Перикла – 196;
72. Бекон Ф. – англійський філософ епохи Нового часу – 199;
73. Мелет – перший обвинувачував Сократа – 244;
74. Аніт – другий обвинувачував Сократа – 256;
75. Лаєрцій Діоген – (414 – 323 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ – 245;
76. Лісандр – спартанський полководець, загинув у битві з ліванцями 395 р. до н. е. – 285;
77. Агесилай – (442 – 358 рр. до н. е.) – спартанський цар і полководець – 356, 548;
78. Агіс II – спартанський цар, який очолив повстання проти македонців у 331 р. до н. е. – 448;
79. Агіс IV – спартанський цар-реформатор – 407, 548;
80. Діонісій Сиракузький – (405 – 367 рр. до н. е.) – тиран Сиракуз – 289, 500, 503;
81. Полієн – математик Древньої Греції – 526;
82. Кай Амафіній – філософ-епікуреєць. – 526;
83. Філодем – філософ-епікуреєць – 526;
84. Сірон – філософ-епікуреєць пізнього «Саду» – 526;
85. Діоген Сінопський – (412 – 323 рр. до н. е.) – філософ – кінік – 528;
86. Антисфан – (440 – 366 рр. до н. е.) – філософ-кінік – 356, 527;
87. Піррон – (365 – 275 рр. до н. е.) – філософ-аскет – 532;
88. Клеомен II – (262 – 219 рр. до н. е.) – спартанський цар –

- 546;
89. Набіс – спартанський цар (207 – 192 рр. до н. е.) – 550;
90. Агариста – дружина Алквіада – 507;
91. Лікорт – батько Полібія, стратег Ахейського союзу – 508;
92. Емілій Павел – (II ст. до н. е.) римський консул – 509;
93. Гасдрубал – карфагенський полководець – 510;
94. Луцій Муммій – римський полководець – 510;
95. Посидоній – (135 – 151 рр. до н. е.), філософ-стоїк – 517;
96. Герілл – філософ-стоїк, учень Зенона – 522;
97. Лукрецій Кар – римський філософ, поет – 523;
98. Цицерон Марк Туллій – (106 – 43 рр. до н. е.) – римський державний діяч, ритор – 522;
99. Геракліт із Ефеса – (535 – 475 рр. до н.) – давньогрецький філософ – 540;
100. Гіппарх – афінський архонт 496 р. до н. е., підданий першим остракізму – 164;
101. Кір Молодший – (V – IV ст.. до н. е.) – царевич, син Дарія II – 166;
102. Ксантіпа – дружина Сократа – 229;
103. Сафронікс – батько Сократа – 234;
104. Ніканор – син Проксена, опікуна Аристотеля – 311;
105. Фенарета – мати Сократа – 234;
106. Діодор – грецький історик – 237;
107. Брасід – спартанський полководець – 239;
108. Піфіада – дочка Аристотеля – 311;
109. Сімій – філософ-піфагорієць – 256;
110. Кебет – філософ-піфагорієць – 256;
111. Філіпп – македонський цар – 278;
112. Аристокл – вчитель гімнастики Платона – 288;
113. Діонісій – вчитель риторики Платона – 288;
114. Драконт – вчитель музики Платона – 288;
115. Нікомах – батько Аристотеля – 311;
116. Проксен – опікун Аристотеля – 311;
117. Ясон – тиран міста Фери – 355;
118. Архідам II – батько Агесилая – 356;
119. Евполія – мати Агесилая – 356;
120. Канон – афінський флотоводець – 358;
121. Епамінонд – полководець із Фів – 358;
122. Тагос – єгипетський цар – 358;

123. Нектанеб – перський цар – 358;
124. Гіпподам Мілетський – давньогрецький архітектор – 360;
125. Кліо – муза історії – 360;
126. Евтерпа – муза лірики – 360;
127. Талія – муза комедії – 360;
128. Мельпомена – муза трагедії – 360;
129. Терпсихора – муза танців і хорового співу – 360;
130. Ерато – муза еротичної поезії – 360;
131. Полігімнія – муза урочистих пісень і пантоміми – 360;
132. Уранія – муза астрономії – 361;
133. Калліопа – старша муза, покровителька епічної поезії – 361;
134. Страбон – (66 – 24 рр. до н. е.) - грецький географ – 476;
135. Адад-Нерарі III – (810 – 783 рр. до н. е.) – ассірійський цар – 480;
136. Пліній Старший – давньогрецький історик – 483;
137. Олор – батько Фулідіда – 484;
138. Абрадат – сузіанський цар – 493;
139. Ганнібал – карфагенський полководець – 504;
140. Лептін – спартанський флотоводець – 504;
141. Діонісій II – син Діонісія Сиракузького – 504;
142. Гимлеонт – політик і полководець Кринфа – 505;
143. Теренцій – давньогрецький поет – 510;
144. Міщенко Ф.Г. – російський історик XIX ст.- 365;
145. Архілох – давньогрецький поет – 458;
146. Леонт – цар Спарти – 465;
147. Гегесіклея – цар Спарти – 465;
148. Навуходоносор II (605 – 562 рр. до н. е.) – вавілонський цар – 467;
149. Набонід – (556 – 539 рр. до н. е.) – останній вавілонський цар – 467;
150. Тіглатпаласар – ассірійський цар – 469;
151. Деіока – (727 – 675 рр. до н. е.) – мідійський цар – 469;
152. Саргон II – (721 – 705 рр. до н. е.) – новоассірійський цар – 469;
153. Ашшур-Банапал – (668 – 627 рр. до н. е.) – ассірійський цар – 469;
154. Ашшуретель - ілані – (627 – 624 рр. до н. е.) – ассірійський цар – 469;
155. Фраорт – (675 – 653 рр. до н. е.) – мідійський цар – 470;

156. Мадій – (VII ст. до н. е.) – скіфський цар – 470;
157. Псамметіх – (664 – 610 рр. до н. е.) – перший фараон XXVI династії – 470;
158. Панетій – (180 – 110 рр. до н. е.) – філософ-стоїк Середньої Стої – 517;
159. Посидоній – (135 – 51 рр. до н. е.) – філософ-стоїк Середньої Стої – 517;
160. Сенека – (4 – 65 рр. н. е.) – філософ-стоїк Пізньої Стої – 517;
161. Епиктет – (50 – 138 рр. н. е.) – філософ-стоїк Пізньої Стої – 517;
162. Аврелій – (121 – 180 рр. н. е.) – філософ-стоїк Пізньої Стої – 517;
163. Марк Аврелій – римський імператор – 526;
164. Доміціан – римський імператор – 526;
165. Секст Емпірик – античний філософ-скептик – 535;
166. Піфагор – (580 – 500 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ – 537;
167. Критій – один із 30 тиранів у Давніх Афінах – 288;
168. Аристон – батько Платона – 288;
169. Хармід – дядько Платона – 288;

Найбільші війни та битви в Античній Греції:

- Троянська війна - 1240 – 1230 рр. до н. е.**
1 – ша Мессенська війна – друга пол. III ст. до н. е.
2 – га Мессенська війна – VII ст. до н. е.
Марафонська битва – 490 р. до н. е.
Саламінська битва – 480 р. до н. е.
Битва при Артемідії – 480 р. до н. е.
Битва при Гомері – 480 р. до н. е.
Битва при Фермопілах – 480 р. до н. е.
Битва при Платеїв та мису Мікеле – 479 р. до н. е.
Мала Пелопоннеська війна – 457 – 446 рр. до н. е.
Пелопоннеська війна – 431 – 404 рр. до н. е.

Битва під Амфіполем – 422 р. до н. е.
Декелейська війна – 413 – 404 рр. до н. е.
Битва біля Аргінуських островів – 406 р. до н. е.
Війна Спарти з Персією в Малій Азії – 399 – 394 рр. до н. е.
Коринфська війна – 395 – 387 рр. до н. е.
Війна Спарти проти Халкідського союзу – 382– 379 рр. до н. е.
Союзницька війна – 357 – 355 рр. до н. е.
Священна війна в Греції – 355 – 346 рр. до н. е.
Битва при Херонеї – 338 р. до н. е.
Битва на р.Гранік – 334 р. до н. е.
Битва біля Ісси – 333 р. до н. е.
Битва біля Гавгамеллів – 331 р. до н. е.
Ламійська війна – 324 – 323 р. до н. е.
Битва біля Іпса – 301 р. до н. е.
Битва при Куропедіоні в Лідії – 281 р. до н. е.
Війна коаліції грецьких полісів проти Македонії (Хремонідова війна)- 267 – 262 рр. до н. е.

Термінологічний словник

автаркія - самовдоволення
автономія – життя за своїми законами
агора – народні збори до полісного періоду
аеди – оповідачі в Античній Греції
айсимнет – посередник у вирішенні чогось
акінак – короткий меч у скіфів
акрополь – укріплений центр античного міста
амфора – посуд з двома ручками для вина, меду
апелла – народні збори у Спарті
аподекти – збирачі податків за аренду і відкуп
апофети – кладовища у Спарті
ареопаг – вища державна рада в Афінах

ареопагіт – член ареопагу
архагети – спартанські царі
архонт – старший правитель Афін
асти – фракійські племена
атараксія – вище щастя людини за вченням стоїків
атипія – позбавлення громадянських прав
ахейці – народність в Античній Греції
базиліка – зал для судових процесів
баліста – установка для метання каміння
басилеї – вожді в грецьких полісах
бастарди – незаконні сини спартанців і ілоток
безсмертні – перська гвардія
беотарх – правитель беотійського союзу
бізалти – фракійські племена
буле – Рада 500 у древніх Афінах
булевти – члени Ради 500
вершники – 2-й розряд афінян за реформою Солона
гамори – великі землевласники в Сіракузах
гармост – спартанський начальник комітету 10
геліасти – члени суду присяжних
геліея – суд присяжних в Афінах
геомори – дрібні землероби а Аттиці
геронт – член ради старійшин у Спарті
герусія – рада старійшин у Спарті
гіпархи – командири кінноти
гіпархії – кінні підрозділи
гіппарх – начальник кінноти
гомер – повноправні спартанські громадяни
гопліт – важко озброєний воїн
графіті – надписи на глиняних табличках
дарик – перська золота монета
декархії – комітети десяти олігархів
дем – сільський територіальний округ в Аттиці
демагог – керівник народу

демархи – старости демів
деміурги – відповідальні за зовнішню політику в Ахейському союзі
демократія – влада народу
демос – народ, община
дикастерій – приміщення суду
династи – малоазіатські правителі
діадохи – воєначальники Олександра Великого
діакрії – жителі гірських районів Аттики
докея – назва рабів у Пілосі, де батько вільний
дорифори – охорона перського царя
дорійці – грецька народність в Пелопоннесі і Родосі
дулос – раб
ейсфора – надзвичайний військовий податок
екехейрія – Олімпійське перемир'я
екзогамія – заборона шлюбу всередині роду
еклесія – народні збори в Афінах
екфоріон – рента-податок
еланодики – військові судді в Спарті
елліни – самоназва греків
еномотарх – командир групи в 25 чол. в Спарті
еномотія – загін в 25 чол. в Спарті
еолійці – народність в Греції (Фессалія, Бестія)
епарх – мер міста в Сиракузах
епіпат – воїн морської піхоти
епідаміурги – управителі в дорійських колоніях
епігони – нащадки діадохів
епімелет - опікун
епістаз – голова колегії пританів в Афінах
епістратег – доповідач в суді чи керівник номів
епонім – перший архонт в Афінах
есимнет – виборний тиран
етеокритяни – справжні критяни
ефебії – особливі загони юнаків 18 – 20 років

ефети – колегія суддів в Афінах
ефор – спостерігач за владою у Спарті
епархія – адміністративно-територіальна одиниця
єпископи – чиновники-наглядачі в Афінах
іла – кінний загін до 300 чоловік
ілоти – безправне населення в Спарті
іонійці – грецька народність Малої Азії, Самоса, Хіоса, Лемноса, о.Евбею.
імунітет – звільнення від повинностей
ісегорія – свобода слова
ісангелія – надзвичайна заява
ісономія – рівність всіх перед законом
катойкія – поселення
кініки – філософська школа
кіносарг – навчальний заклад в Афінах
клерухи – афінські військові поселенці
когорта – бойова одиниця римської армії
колакрети – ті, що відали фінансами в Афінах
комарх – сільський староста
коми – села
косми – вищі посадовці в містах Криту
космополітизм – ідеологія елліністичної епохи
ксенеласії – переслідування і вигнання іноземців
ксени – іноземці, негромадяни полісу
лафірополи – керівники спартанського війська
лемби – легкі галери
лікей – навчальний заклад в Афінах
лох – спартанський загін 150 – 200 чол.
лохаги – командири лохів
маєв тика – повивальне мистецтво, пошук істини
манумісій – відпускання рабів на волю
меоти – племена Боспорського царства
месіанство – віра в прихід божого рятівника
метеки – жителі Афін без громадянських прав

метрополія – місто, яке заснувало колонію
монархія – форма одноосібного правління
мора – спартанський загін від 500 до 900 чол.
наварх – адмірал
навкрарії – територіальні округи Аттики
ном – адміністративна одиниця в Єгипті
номарх – начальник нома
номос – закон
номофети – особи, які формували законодавство
об – територіальний округ в Спарті
одриски – фракійські племена
ойкіст – голова міста
ойкумена – заселена частина землі
олігархія – влада небагатьох багатих людей
олімпіонік – переможець Олімпіади
оракул – місце спілкування богів і людей
остракізм – прогнання з полісу громадянина шляхом
недовіри і голосування черепками
палестра – приміщення гімнастичної школи
папірус – аркуш із серцевини очерету
паралії – жителі приморської Аттики
парфенії – незаконнонароджені діти в Спарті
пасі реве – царські намісники в Критській державі
патриції – родова римська аристократія
пеани – гімни на честь героїв
педієї – жителі рівнини в Аттиці
педоном – державний вихователь
пелаги – найдавніше населення Греції
пенталізм – спец голосування, його наслідок – підозрілі
в захопленні влади виганялися із Сіракуз
пентеконтер – командир загону з 50 чоловік
пентекостія – спартанський загін з 50 – 60 чол
перипатетики – послідовники Аристотеля
періеки – політично безправні люди Спарти

плутократія – влада багатців
полемарх – архонт, який відав афінським ополченням,
і зносилами з іншими країнами
політеїзм - багатобожжя
поліс – місто-держава або люди, що населяли певну територію
політія – демократична форма державного устрою
помпа – урочиста процесія
пританей – судове приміщення в Афінах
притани – 50 представників Ради 500 в Афінах
пританія – десята частина року
пробулевка – попереднє рішення Ради 500
продери – члени Ради в Афінах з правом голосу
проксенія – перша форма міжнародних зв'язків
простат – представник політично неповноправної людини в суді
псевісма – постанова Народних зборів в Афінах
рапсоди – денкламатори
Ренесанс – період у розвитку європейських країн кінця ХУ – початку ХУІІ століття, який характеризується відродженням античного культурного спадку
рефлексія – розумове пізнання
ритони – священний посуд з каменю у вигляді голови бика
риторика – мистецтво красномовства
савромати – кочові племена
саки – турецькі племена
самніти – племена середніх Апеннін
сарапейон - храм
сапеї – фракійські племена
сариса – довгий спис македонської фаланги
сатрап – намісник у військово-податковому окрузі
сатрапії – військово-податкові округи
свобода заповітів – закон, який затверджує приватну

власність на землю
сейсахтея – прибирання боргових каменів із
заставлених земельних ділянок бідняків
сервілізм – плазування перед носіями верховної влади
сикани – місцеве населення о.Сицилія
сикофант – професіональний донощик
сикули – місцеве населення о.Сицилія
симахія – об'єднання рівноправних держав
симболи - договори про правові норми в судах
синегори – помічники чи радники державних
контролерів
синедріон – союзна рада в Греції
синкліт – надзвичайні засідання зборів в Ахейському
союзі
синод – народні зщбори
синойкізм – об'єднання самостійних держав
сирити – загони легкої піхоти
сиситії – колективні обіди в Спарті
ситолог – той, хто відає сільським складом зерна
ситофілаки – той, хто відає зовнішньою торгівлею
скіталізм – побиття палицями
скіфи – північно-причорноморські племена
сколій – застільна пісня
софісти– грецькі вчителі красномовства і філософії
спартіати – повноправні громадяни держави
стратег – керівникафінського ополчення
сюнтаксейс – внесок у союзню скарбницю
теократія – форма правління, коли світська і духовна
влада належить одній особі
теракота – обпалена глина
тетрера – військовий корабель з 4 рядами весел
тиме – майно
тимократія – привілей майнової та громадської служби
тиран – одноосібна влада вождя

тиранія – одноосібна влада заснована на насильстві
торети – місцеві племена Боспорського царства
трали – фракійські племена
тритії – територіальні округи в Аттиці
трієра – корабель з трьома рядами весел
трієрах – командир військового флоту
фесмофети – охоронці закону в Афінах
філархи – командири вершників по філах
філи - племена
фіала – в гомерівській Греції посуд без ручок
фіаси – купецькі об'єднання для ведення торгівлі
форос – данина
фракійці – плем ена східних Балкан
фратрії – братства
фрурархи – керівники областей в державі Діонісія I
халіби – племена біля Чорного моря
хартія – статут підготовки і проведення Олімпіад
хейротонія – голосування шляхом підняття рук
хіліапх – посада помічника царя
хіромаха – партія демосу

Література:

1. Плутарх. Избранные жизнеописания. В 2-х т. – М.: Правда, 1987 – Т.1.
2. Боннар А. Греческая цивилизация. – Кн. 1.- Ростов-на-Дону, 1994.
3. Демократія: Антологія / Упорядник О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – 1108 с.
4. Балух В.О. Історія античної цивілізації. – Т.1. Стародавня Греція: Підручник. – Чернівці: 2007 – 656 с.
5. Франко І. Зібр. творів. – К., 1977. – Т.8.
6. Гесіод. Роботи і дні // Ант. література. - К., 1968.
7. Лосев А.Ф. Гесиод и мифология „ Уч. Записки Моск. Гос. Пед. ин-та, 1954. – Т. 83.
8. Лосев А.Ф. Гомер. – М., 1959.
9. Гомерові «Іліада». – К., 1981.
10. Гомерові «Одіссея». – К., 1980.
11. Кравчук А. Троянская война: Миф и история. – Москва, 1991.
12. Полонская К.П. Гомер и его поэмы. – Москва, 1961.
13. Дюрант В. Жизнь Греции. – М., 1997.
14. Грант М. Греческий мир в классическую эпоху. – М., 1998.
15. Сергеев В. История древней Греции. – Соцэкгиз. – 1939.
16. Аристотель. Афінська політія. Переклад С.І. Радціга. – Розділ 2.- Соцекгіз. – 1936.
17. Полибий. Всеобщая история. Кн. 1. – «Наука», Санкт-Петербург. – 1994. – 496 с.
18. Полибий. Всеобщая история. Кн. 2. – «Наука», Санкт-Петербург. – 1995. – 416 с.

19. Полибий. Всеобщая история. Кн. 3. – «Наука», Санкт-Петербург. – 1995. – 394с.
20. Грейф Р. Мифы Древней Греции. Пер. с англ. Под ред. и с послесл. А.А.Тахо-Годи. – М., Прогресс, 1992. – 624с.
21. Немировский А.И. Мифы Древней Эллады. – М.: Просвещение, 1992. – 319с.
22. Арский Ф.Н. Перикл. М., «Молодая гвардия», 1971. – 224 с.
23. Колобова К.М. Древний город Афины и его памятники. - Л., 1958.
24. Колобова К.М., Глускина Л.М. Очерки истории Древней Греции.Л., 1958.
25. Бузескул В.П. История афинской демократии. СПб., 1909.
26. Павсаний. Описание Эллады. Т. 1 – 2. - М., 1938.
27. Геродот. История в 9-ти книгах. М., 1888.
28. Фукидид. История. Т. 1, 2. – М., 1915.
29. Платон. Сочинения. – т. 1 – 3. – М., 1968 – 1971.
30. Лосев А.Ф., Тахо-Годи А.А. Платон. Аристотель. – М., «Молодая гвардия», 1993. – 383 с.
31. Гончарова Т.В. Эпикур. М.: Молодая гвардия, 1988. – 303 с.
32. Суриков И.Е. Геродот. – М.: Молодая гвардия, 2009. – 414 с.
33. Арним Г. История античной философии. – Изд. 2 –е. – М., 2007.
34. Богомолов А.С. Античная философия. – М., 1985.
35. Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1998.
36. Антология мировой философии: В 4 т. – М., 1969.

37. Аристотель. Соч.: В 4 т. – М., 1976 – 1983.
38. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М., 1986.
39. Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу . – М., 1972.
40. Жмудь Л.Я. Пифагор и его школа. – Л., 1990.
41. Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. – М., 1985.
42. 1995. Чанышев А.Н. Эгейская префилософия. – М., 1970.
43. Шичалин Ю.А. История античного платонизма. – М., 2000.
44. Материалисты Древней Греции.- М., 1955.
45. Маковельский А.О. Древнегреческие атомисты. – Баку., 1946.
46. Лурье С. Я. Демокрит: тексты, перевод, исследования.- Л., 1970.
47. Соневицький М. Історія грецької літератури. Рання доба. – Рим, 1970. – Т.1.
48. Тихолаз А.Г. Геракліт. – К., 1995.
49. Татаркевич В. Історія філософії. – Т.1. – Львів, 2006.
50. Історія філософії. Голова ред. кол. В.І.Ярошовець. – Ужгород, 2010. – 821 с.
51. Історія філософії: Підручник для вищої школи.- Х.: Прапор, 2003. – 768 с.
52. Асмус А.Ф. Античная философия. – М., 1976.
53. Фрагменты ранних греческих философов. Ч.1. – М., 1989.
54. Мамардашвили М.К. Лекции по античной философии. – М., 1997.
55. Секст Эмпирик. Сочинения в двух томах. Т.1. Вступит. Статья и пер. С древнегреческого А.Ф.Лосева. М., «Мисль», 1976. – 399 с.
56. Ораторы Греции: Пер. с древнегреч. /Сост. И

науч. подгот. текстов М. Гаспарова. –М.: Худ.. лит., 1985. – 495 с.

57. Историки Греции. Пер. с древнегреч Сост. И предисл. Т. Миллер. М.: Худ.лит. - 1976. – 430 с.

58. Лосев А. Ф. Очерки античного символизма и мифологии. – М.: Мисль, 1993. – 959 с.

59. Доватур А.И. и др. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982.

60. Скржинска М.В. Скіфія та еллінський світ Північного Причорномор'я в «Історії» Геродота. «Археологія», 1991, № 1.

61. Геродот. Історії в дев'яти книгах.- К., 1993.

62. Пенделбери ДЖ. Археология Крита. – М., 1950.

63. Шишова И.А. Ранене законодательство и становление рабства в античной Греции. – Л., 1991.

64. Полякова Г.Ф. Социально- политическая пилосского общества. – М., 1978.

65. Молчанов А.А. Социальные структуры и тысячелетия до общественные отношения

67. Ахутин А. В. Античные начала философии, 2010.

68. Бакина В. И. Космологическое структура в Греции II н.э. – М., 2000.

66. Ленцман Я.А. Рабство в микенской и гомеровской Греции. – М., 1963.. — СПб.: Наука учение Гераклита Эфесского // Вестник Московского университета. — Сер. 7. — Философия. — 1998. — № 4. — С. 42 - 55.

69. Дынник М. А. Диалектика Гераклита Эфесского. — М., 1929.

70. Кабисов Р. С. Логос Гераклита и наука логики // Философия и общество.. — М., 1998. — № 3. — С. 135 - 154.

71. Кессиди Ф. Х., Кондзёлка В.В. Гераклит и Древний Восток // Философские науки. — 1981. — № 5. — С. 94 - 100.

72. Кессиди Ф. Х. Гераклит и диалектический материализм // Вопросы философии. — 2009. — № 3. — С. 142 - 146.

73. Муравьев С. Н. Свод древних источников о Гераклите // Вестник древней истории. — 1992. — № 1. — С. 36 - 52.

74. Хольцман А. Сходство и различие между учениями о противоположностях у Гераклита и Николая Кузанского // — СПб., 2007. — Вып. 9. Наследие Николая Кузанского и традиции европейского философствования. — С. 55 - 69.

75. Вольф М. Н. Путь отыскания истин: Гераклит и Парменид // V Российский философский конгресс «Наука. Философия. Общество» Материалы. Том II, Новосибирск, 2009. С.14.

76. Откупщиков Ю.В. Догреческий субстрат. У истоков европейской цивилизации. — Л., 1988.

77. Фрэзер Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. — М., 1986.

78. Целлер Э. Очерки истории греческой философии. — СПб., 1998.

79. Фрайденберг О.М. Миф и литература древности. — М., 1998.

80. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. — М., 1986.

81. Тарн В. Эллинистическая цивилизация. — М., 1949.

82. Суриков И.Е. Античная цивилизация: Греция. — М., 1997.

83. Соколов Г.И. Искусство Древней Греции. — М., 1980.

84. Серви К. Греческая мифология. – Афины, 1997.

Разин Е.А. История военного искусства. XXXI в. до н. е. - VI в. до н. е. – СПб. - М., 1999.

85. Нерсисянц В.С. Политические учения Древней Греции. – М., 1979.

86. Кун Н.А. Легенды и мифы Древней Греции. – М., 1986.

87. Кун Н.А., Нейхардт А.А. Легенды и мифы Древней Греции и Древнего Рима. – СПб., 1998.

88. История политических и правовых учений. Древний мир. / Под ред. В.С.Нерсисянца. – М., 1985.

89. Дворецкая И.А., Залюбовина Г.Т., Шервуд Е.Б. Кровная месть у древних греков и германцев. – М., 1993.

90. Гуторов В.А. Античная социальная утопия. Вопросы истории и теории. – Л., 1989.

91. Античное наследие в культуре Возрождения. - М., 1984.

92. Античная Греция. – Т. 1 – 2. - М., 1983.

93. Античная цивилизация. - М., 1973.

94. Античность и Византия. - М., 1975.

95 История Древнего мира. Под ред. И.М. Дьяконова и др.- М., 1982.

96. История Древней Греции. Под ред.В.И.Кузищина. - М., 1986.

97. Историография античной истории. Под ред.В. И. Кузищина. - М., 1982.

98. Утченко С.Л. Политические учения Древнего Рима. - М., 1977.

99. Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. - Л., 1976.

100. Плутарх. Слава далеких веков: Из Плутарха. – М.: Дет. Література, 1964.

101. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. – Владивосток: Узд-во Владивостоцкого университета, 1987.
102. Суд над Сократом. Сборник исторических свидетельств /Сост. А.В.Курчатников. – СПб., 1997.
103. Берве Г. Тираны Греции. – Ростов-на-Дону, 1995.
104. Бергер А.К. Политическая мысль древнегреческой демократии. – М.: Наука, 1966.
105. Ботвинник М.Н., Стратановский Г.А. Знамените греки. – М.: Просвещение, 1968.
106. Бозескул П. Афинская демократия.- М.: Соцэкзис, 1920.
107. Винничук А. Люди, Нравы и обычаи Древней Греции и Рима. – М.: Высш. Школа, 1988.
108. Власть, человек, общество в античном мире. – М., 1997.
109. Лісовий І. А. Античний світ. У термінах, іменах і назвах. – Львів. : Вид-во при ЛДУ, 1988.
110. Фролов Э .Д. Политические деятели античности, средневековья и нового времени.- Л.: Изд-во ЛГУ, 1963.
111. Флоров Э .Д. Социально-политическая борьба в Афинах в конце V в. до н. э. – Л.: Мзд-во Лгу, 1964.
112. Хафнер Г. Выдающиеся портреты античности: 337 портретов в слове и образе. – М.: Прогресс, 1984.
113. Строгеецкий В.М. Политическая борьба в Спарте в 70-е гг. V в. до н. э. // Проблемы античной государственности. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1982.
114. Колобова К.М. Древний город Афины и его тпамятники. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1961.
115. Карпюк С.Г. Клисфеновские реформы

//Вестник древней истории. – 1986. - №1.

Зельин К.К. Борьба политических группировок в Аттике в VI в. до н. э. – М.: Наука, 1964.

116. Жуковский Ю.Т. Политические и общественные теории в XV в. – М.: Наука, 1977.

117. Герои Греции в войне и мире. История Греции в биографиях. Г.В.Штоля. – М., 1992.

118. Хрестоматия по истории Древней Греции / Под ред. Д.П. Каллистова. – М.: Мысль, 1964.

119. Кто есть кто в античном мире. Справочник. – М.: Наука, 1993.

120. Аверинцев С.С. Плутарх, о нем. Плутарх античная биография. – М., 1973.

121. Частная и общественная жизнь греков. – СПб., 1995.

122. Годер Г.И. Изучение Афинской рабовладельческой демократии // Преподавание истории в школе. – 1970. - №5.

123. Афинский аэропаг в первой половине V в. до н. э. //ВДИ. – 1995. - №1.

124. Суриков И.Е. Гостеприимство Креза и афиняне // Закон и обычай гостеприимства в античном мире. Доклады конференции. – М., 1999.

125. Суриков И.Е. Новая концепция афинской истории VI в. до н. э. // ВДИ. – 1996. - №4.

126. Суриков И.Е. Попытка торговых санкций в классической Греции: мегарская псефиса Перикла и её последствия. // Торговля и торговец в античном мире. – М., 1997.

127. Кашеев В.И. Эллинистический мир и Рим. Война, мир и дипломатия в 220 – 146 годах до н. э. – М., 1993.

Навчальний посібник

**Карасевич А. О.,
Левківський К. М., Шачковська Л. С.**

**ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ
СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ.
КНИГА І - «АНТИЧНА ГРЕЦІЯ».**

Підписано до друку 20.10.2011. Формат 60х90 1/16

Папір офсет.

Обл.-вид. арк. 30,3. Ум. друк. арк. 26,5.

Тираж 300. Зам. № 1032.

**Віддруковано з оригінал-макета
ПІ Жовтий О.О.**

20300, м. Умань вул. Садова, 28

(УДПУ, навчальний корпус № 3, кімн. 112, 327, 328)

Тел. 8 067 77 30 197

8 097 9 467 467

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК, № 2444 від 22.03.2006 р.

Віддруковано на цифровому дублюванні Ricoh